

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE VEZİRLİK

(295-530/908-1136)

(DOKTORA TEZİ)

HALİL İBRAHİM HANÇABAY

BURSA 2016

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE VEZİRLİK

(295-530/908-1136)

(DOKTORA TEZİ)

HALİL İBRAHİM HANÇABAY

DANIŞMAN

PROF. DR. ADEM APAK

BURSA 2016

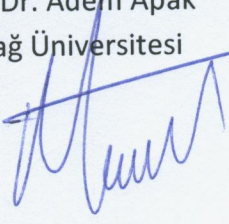
TC.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

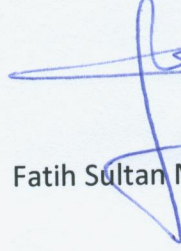
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı,
İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 711122011 numaralı Halil İbrahim Hançabay'ın hazırladığı
"Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)" konulu Doktora çalışması ile ilgili tez
savunma sınavı 12/02/2016 Cuma günü 14.00-16.00 saatleri arasında yapılmış olup
başarılı.....(başarılı/başarısız) olduğuna oybirliği.....(oybirliği/oyçokluğu) ile karar
verilmiştir.

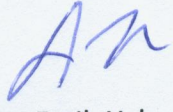
Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı
Prof. Dr. Adem Apak
Uludağ Üniversitesi

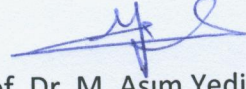
Üye
Prof. Dr. İsmail Yiğit
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

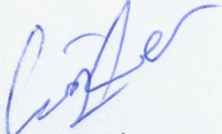
Üye
Prof. Dr. Fatih Yahya Ayaz
Çukurova Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. M. Asım Yediyıldız
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Cağfer Karadaş
Uludağ Üniversitesi

12/02/2016

ÖZET

Adı ve Soyadı	: Halil İbrahim Hançabay
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslâm Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: ix+372
Mezuniyet Tarihi	: 12.02.2016
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Adem Apak
Anahtar Kelimeler	: Abbâsîler, Büveyhîler, Selçuklular, Vezirlik, Emîrû'l-ümerâlık, Kâtiplik

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE VEZİRLİK (295-530/908-1136)

İslâm dünyasında Emevîler'in ardından kurulan Abbâsîler, tesis etmiş oldukları kurumlarla sonraki pek çok İslâm devletine örnek olmuşlardır. Bu kurumların başında da vezirlik müessesesi gelmektedir. İslâm toplumunda resmi bir kurum olarak ilk defa Abbâsîler'le birlikte ortaya çıkan vezirlik müessesesi, II. (VIII.) asrın sonlarına doğru tam teşekküllü bir yapı haline gelmiş ve Benî Furât, Benî Cerrâh ve Benî Hâkân gibi güçlü vezir ailelerinin de etkisiyle Muktedir-Billâh zamanında (295-320/908-932) son kudretli dönemini yaşamıştır. Râzî-Billâh'ın İbn Râik'i resmen emîrû'l-ümerâ olarak tayin etmesinden (324/936) sonra güç ve yetkisi önemli ölçüde azalan vezirlik kurumu, Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal etmesiyle (334/946) birlikte işlevini neredeyse tamamen yitirmiştir. Bu dönemde Büveyhî emirlerinin kâtipleri vezirlerin yerini alırken, Abbâsî halifelerinin vezirleri de kâtip sıfatıyla halifelerin özel işlerini takip etmekle görevlendirilmişlerdir. Nihâyet Büveyhîler'in Bağdat'taki varlıklarının sona ermesinden kısa bir süre önce İbnü'l-Müslime'nin, Kâim-Biemrillâh tarafından resmen vezir olarak görevlendirilmesiyle (437/1045) vezirlik kurumu tekrar işlerlik kazanmıştır. Ancak Arslan el-Besâsîri tehlikesinin bertaraf edilmesinin ardından (451/1060) Abbâsîler'de Selçuklu nüfuzu dönemi başlamış ve vezirlik kurumunun işleyişinde Selçuklu sultanı ve vezirinin etkisi zaman zaman yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Bu etki Muktefî-Liemrillâh'ın (530-555/1136-1160) halifeliğine kadar, azalarak da olsa, devam etmiştir. Bu tezde, halifenin ve onun vekili olarak vezirin güç ve otoritesindeki değişim dikkate alınarak, Muktedir'in halifeliğinden Selçuklu nüfuzunun sona erdiği Muktedî-Liemrillâh dönemine kadar, vezirlik kurumunun tarihî gelişimi ve işleyişi üzerinde durulmaktadır.

ABSTRACT

Name and Surname : Halil İbrahim Hançabay
University : Uludağ Üniversitesi
Institution : Social Science Institution
Field : Islamic History and Arts
Branch : Islamic History
Degree Awarded : PhD
Page Number : ix+372
Degree Date : 12.02.2016
Supervisor : Prof. Dr. Adem Apak
Key Words : Abbasids, Buwayhids, Seljuks, Vizierate,
Amīr al-Umarā (Commander of commanders), Clerkship

THE ABBASID VIZIERATE (295-530/908-1136)

Abbasids that was established after Umayyads in Islamic world, became a model for many Islamic states, with the institutions they founded. The Vizierate is the primary of these institutions. The Vizierate that arised in Islamic society firstly in Abbasids period, became as a full-fledged structure at the end of the second century after the Hijrah (A.D. VIII), and it has been reached its last glorious era with the impact of the powerful vizier families such as Banū al-Furāt, Banū al-Jarrāh and Banū al-Khāqān in the time of al-Muqtadir (295-320/908-932). After the appointment of Muhammed ibn Rā'iq, the governor of Wāsīt in 324/936, officially as *Amīr al-Umarā* by the Caliph al-Rādī, the power and authority of the vizierate reduced, after the Buyids occupation of Baghdad the vizierate lost almost all of its functions. During this period while the secretaries (*kātip*) of Buwayhid amīrs came to take place of the vizier, the Abbasid viziers were charged in his character of secretary to deal with the private affairs of the caliphs. Finally, shortly before the end of the presence of Buwayhids in Baghdad, the vizierate became functional with the appointment of Ibn al-Muslima (437/1045) officially as a vizier by the Caliph al-Qā'im. However, after the removing of Arslan al-Basāsīrī (451/1060), the Seljuk penetration period started in Abbasids and the Seljuk sultan and his vizier's influence was felt, from time to time, strongly in the functioning of the vizierate. This influence, even if decreasingly, continued to the reign of al-Muqtafi (530-555/1136-1160). In this thesis, considering the changes in the power and authority of the caliph and the vizier as caliph's deputy, it is focused on the historical development and functioning of the vizierate from the reign of al-Muqtadir to the caliphate of al-Muqtafi when the Seljuk penetration ended.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
KISALTMALAR.....	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ.....	1
A. Çalışmanın Konusu ve Yöntemi.....	2
B. Kaynaklar ve Araştırmalar	6
C. İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti	25
1. Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı	25
2. Vezirlik Müessesesinin Mâhiyeti	39
BİRİNCİ BÖLÜM.....	45
EMİRÜ'L-ÜMERÂLIK ÖNCESİ DÖNEM VEZİRLERİ (295-324/908-936)	45
A. Muktedir-Billâh (295-320/908-932)	46
1. İbnü'l-Furât (Birinci Vezirliği)	46
2. Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî	54
3. Ali b. İsâ (Birinci Vezirliği)	58
4. İbnü'l-Furât (İkinci Vezirliği).....	65
5. Hâmid b. Abbâs	70
6. İbnü'l-Furât (Üçüncü Vezirliği).....	82
7. Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî	94
8. Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî (Birinci Vezirliği).....	99
9. Ali b. İsâ (İkinci Vezirliği)	103
10. İbn Mukle (Birinci Vezirliği)	110
11. Süleyman b. Hasan b. Mahled (Birinci Vezirliği).....	117
12. Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvezânî	122
13. Hüseyin b. Kâsım b. Vehb	126
14. Fazl b. Ca'fer (Birinci Vezirliği).....	132
B. Kâhir-Billâh (320-322/932-934).....	138
1. İbn Mukle (İkinci Vezirliği)	138
2. Muhammed b. Kâsım b. Vehb	145
3. Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî (İkinci Vezirliği).....	149
C. Râzî-Billâh (322-324/934-936).....	153
1. İbn Mukle (Üçüncü Vezirliği)	153
2. Abdurrahman b. İsâ.....	163
3. Muhammed b. Kâsım el-Kerhî (Birinci Vezirliği).....	165

İKİNCİ BÖLÜM	168
EMİRÜ'L-ÜMERÂLIK DÖNEMİ VEZİRLERİ (324-333/936-944)	168
A. Râzî-Billâh (324-329/936-940)	169
1. Süleyman b. Hasan b. Mahled (İkinci Vezirliği).....	169
2. Fazl b. Ca'fer (İkinci Vezirliği).....	172
3. Ebû Abdullah el-Berîdî (Birinci Vezirliği).....	175
4. Süleyman b. Hasan b. Mahled (Üçüncü Vezirliği).....	179
B. Müttakî-Lillâh (329-333/940-944)	180
1. Ahmed b. Muhammed b. Meymûn	180
2. Ebû Abdullah el-Berîdî (İkinci Vezirliği).....	181
3. Ebû İshâk el-Karârîti (Birinci Vezirliği)	183
4. Muhammed b. Kâsım el-Kerhî (İkinci Vezirliği).....	185
5. Ebû Abdullah el-Berîdî (Üçüncü Vezirliği).....	186
6. Ebû İshâk el-Karârîti (İkinci Vezirliği)	187
7. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî	189
8. Ebü'l-Hüseyn Ali b. Mukle (Birinci Vezirliği).....	190
C. Müstekfî-Billâh (333/944)	194
1. Muhammed b. Ali es-Sâmirî	194
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	195
BÜVEYHÎ NÜFUZU DÖNEMİ KÂTİP ve VEZİRLERİ (333-451/944-1060)	195
A. Müstekfî-Billâh (333/944)	196
1. Ebû Ahmed Fazl b. Abdurrahman eş-Şîrâzî (Birinci Kâtipliği).....	196
B. Mutî'-Lillâh (334-363/946-974)	201
1. Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahyâ b. Şîrzâd	201
2. Ebü'l-Hüseyn b. Mukle (İkinci Kâtipliği).....	202
3. Ebû Ahmed Fazl b. Abdurrahman eş-Şîrâzî (İkinci Kâtipliği).....	203
4. Ebû Nasr İbrahim b. Ali b. İsâ	204
5. Ebü'l-Hasan Saîd b. Amr b. Sencilâ	204
C. Tâî'-Lillâh (363-381/974-991)	206
1. Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer.....	206
2. Ebü'l-Kâsım İsâ b. Ali b. İsâ.....	206
3. Ebû Mansûr Ahmed b. Ubeydullah eş-Şîrâzî	207
4. Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân (Birinci Kâtipliği).....	209
D. Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)	210
1. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed ed-Deylemî.....	210
2. Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân (İkinci Kâtipliği).....	211
3. Ebü'l-Alâ Saîd b. Hasan et-Tarîk	212
4. Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân (Üçüncü Kâtipliği).....	212
5. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ali Hâcib en-Nu'mân.....	213

6. <i>Amîdürrüesâ Ebû Talib Muhammed b. Eyyûb</i>	213
E. Kâim-Biemrillâh (422-451/1031-1060)	214
1. <i>Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime</i>	214
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	229
SELÇUKLU NÜFUZU DÖNEMİ VEZİRLERİ (451-530/1060-1136)	229
A. Kâim-Biemrillâh (451-467/1060-1075)	230
1. <i>Ebü'l-Feth Muhammed b. Mansûr b. Dârest</i>	230
2. <i>Fahrüddeole Muhammed b. Cehîr</i>	232
B. Muktedî-Biemrillâh (467-487/1075-1094)	246
1. <i>Amîdüddeole Muhammed b. Fahrüddeole b. Cehîr (Birinci Vezirliği)</i>	246
2. <i>Ebü Şücâ' Muhammed b. Hüseyin er-Rûzrâverî</i>	250
3. <i>Amîdüddeole Muhammed b. Fahrüddeole b. Cehîr (İkinci Vezirliği)</i>	252
C. Müstazhir-Billâh (487-512/1094 -1118)	256
1. <i>Ebü'l-Mahâsin Abdülcelîl b. Muhammed ed-Dihistânî</i>	256
2. <i>Ebü'l-Ma'âlî Fadl b. Abdürrezzâk el-İsfahânî</i>	257
3. <i>Ebü'l-Kâsım Ali b. Fahrüddeole b. Cehîr (Birinci Vezirliği)</i>	258
4. <i>Ebü'l-Ma'âlî Hibetullah b. Muttalib</i>	260
5. <i>Ebü'l-Kâsım Ali b. Fahrüddeole b. Cehîr (İkinci Vezirliği)</i>	261
6. <i>Ebü Mansûr Muhammed b. Hüseyin b. Ebû Şücâ'</i>	262
D. Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135)	263
1. <i>Muhammed b. Ebû Mansûr Muhammed b. Ebû Şücâ'</i>	263
2. <i>Ebü Ali Hüseyin b. Sadaka (Birinci Vezirliği)</i>	264
3. <i>Ahmed b. Nizâmülmülk</i>	267
4. <i>Ebü Ali Hüseyin b. Sadaka (İkinci Vezirliği)</i>	269
5. <i>Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ez-Zeynebî (Birinci Vezirliği)</i>	270
6. <i>Enûşiroân b. Hâlid</i>	271
7. <i>Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ez-Zeynebî (İkinci Vezirliği)</i>	275
E. Râşid-Billâh (529-530/1135-1136)	277
1. <i>Ebü'r-Rızâ Muhammed b. Sadaka</i>	277
BEŞİNCİ BÖLÜM	281
VEZİRLİK MÜESSESESİNİN İŞLEYİŞİ	281
A. Vezirlerin Tayini ve Tayin Merasimleri	282
B. Vezirlerin Görevleri	291
1. <i>İdarî Görevleri</i>	292
2. <i>Malî Görevleri</i>	300
3. <i>Hukûkî Görevleri</i>	307
4. <i>Askerî Görevleri</i>	310
5. <i>İmar Faaliyetleri</i>	311

C. Vezirlerin Resmî Kıyafetleri	313
D. Vezirlerin Kullandıkları Lakaplar	315
E. Vezirlerin Emrindeki Görevliler.....	317
1. <i>Kâtip</i>	317
2. <i>Düvâd</i>	319
3. <i>Gulâm</i>	319
4. <i>Hâcib</i>	320
F. Vezirlerin Gelirleri	322
G. Vezirlerin Görev Yerleri ve Süreleri.....	326
H. Vezirlerin Görevlerinin Sona Ermesi ve Muhtemel Sonuçları.....	330
İ. Nâibü'l-vezîrlîk	337
SONUÇ	341
KAYNAKLAR.....	347
EKLER	369
Ek- 1: Abbâsî Halifeleri	369
Ek- 2: Irak Büveyhî Emirleri	369
Ek- 3: Büyük Selçuklu Sultanları.....	369
Ek- 4: Irak Selçuklu Sultanları	370
Ek- 5: Abbâsî Vezirleri	370
Ek- 5: Abbâsî Devleti Haritası	372

KISALTMALAR

a. mlf.	: Aynı müellif
b.	: Bin, İbn
bk.	: Bakınız
BSOAS	: <i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
CHI	: <i>The Cambridge History of Islam</i>
DGBİT	: <i>Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi</i>
DİA	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
DMI	: <i>Dâiratü'l-ma'ârifü'l-İslâmiyye eş-Şî'iyye</i>
dn.	: Dipnot
ed.	: Editör
EI ²	: <i>The Encyclopedia of Islam New Edition (English)</i>
H.	: Hicrî
İA	: <i>Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi</i>
İSTEM	: <i>İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi</i>
JAOS	: <i>Journal of the American Oriental Society</i>
JESHO	: <i>Journal of the Economic and Social History of the Orient</i>
JPHS	: <i>Journal of the Pakistan Historical Society</i>
JRAS	: <i>Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland</i>
JSS	: <i>Journal of Semitic Studies</i>
Krş.	: Karşılaştırınız
M.	: Milâdî
MMİr	: <i>Mecelletü Mecma'i'l-ilmî el-İrâkî</i>
nşr., yay.	: Neşreden, Yayınlayan, Yayına Hazırlayan
ö.	: Ölüm/Vefat
s.	: Sayfa
SI	: <i>Studia Islamica</i>
TAD	: <i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi</i>
TD	: <i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi</i>
TDA	: <i>Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi</i>
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Baskı tarihi yok
vd.	: ve devamı
ve dğr.	: ve diğerleri
y.y.	: Basım/Yayın yeri yok
ZDMG	: <i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft</i>

ÖNSÖZ

Abbâsîler'le birlikte İslâm toplumunda resmî bir kurum olarak ortaya çıkan vezirlik müessesesi, II. (VIII.) asrın sonlarına doğru tam teşekküllü bir yapı haline gelmiş, hemen akabinde de en kudretli dönemini yaşamıştır. Bununla birlikte III. (IX.) asrın ortalarından itibaren başkent Sâmerâ'dan Bağdat'a taşınmasıyla Türkler'in siyasî ve askerî olarak etkin bir konuma sahip olmaları, vezirlerin güç ve nüfuzunu azaltmıştır. Mu'tazîd (279-289/892-902) döneminde Bağdat'ın tekrar başkent hüviyetine kavuşması, aynı zamanda devletin ikinci bir toparlanma döneminin de başlangıcı olmuştur. Mu'tazîd'in ardından oğlu Müktefî (289-295/902-908) döneminde de devam eden bu süreç, Müktefî'nin ardından tahta geçen kardeşi Muktedir'le (295-320/908-932) birlikte sekteye uğramıştır. Ancak Muktedir döneminde Benî Furât, Benî Cerrâh ve Benî Hâkân gibi güçlü vezir ailelerinin de etkisiyle, vezirlik kurumu son ihtişamlı dönemini yaşamıştır.

Muktedir'in öldürülmesinden birkaç yıl sonra Râzî-Billâh'ın İbn Râik'i resmen emîrül-ümerâ olarak tayin etmesi, vezirlerin güç ve yetkisini önemli ölçüde azaltmış (324/936), Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal etmesiyle de söz konusu kurum işlevini neredeyse yitirmiştir (334/946). Bu dönemde Büveyhî emirlerinin kâtipleri vezirlerin yerini alırken, Abbâsî halifelerinin vezirleri de kâtip sıfatıyla halifelerin özel işlerini takip etmekle görevlendirilmişlerdir. Nihâyet Büveyhîler'in Bağdat'taki varlıklarının sona ermesinden kısa bir süre önce İbnü'l-Müslime'nin, Kâim-Biemrillâh tarafından resmen vezir olarak görevlendirilmesiyle vezirlik kurumu tekrar işlerlik kazanmaya başlamıştır (437/1045). Ancak Arslan el-Besâsîri tehlikesinin bertaraf edilmesinin ardından Abbâsîler'de Selçuklu nüfuzu dönemi başlamış ve vezirlik kurumunun işleyişinde Selçuklu sultanı ve vezirinin etkisi zaman zaman yoğun bir şekilde hissedilmiştir (451/1060). Bu etki Muktefî-Liemrillâh'ın (530-555/1136-1160) halifeliğine kadar, azalarak da olsa, devam etmiştir. Nihâyet Muktefî-Liemrillâh'ın son Selçuklu askerî birliğini Bağdat'tan çıkarmasıyla Abbâsîler'de Selçuklu nüfuzu da sona ermiştir (547/1152).

İki asırdan biraz daha uzun bir zaman dilimini ihtiva eden çalışmamız giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. İlk dört bölümde, bu süre zarfında görev yapan vezirlerin siyasî ve idarî faaliyetlerinin yanı sıra, halife, emîrül-ümerâ ve sultanla

ilişkileri üzerinde durulmuştur. Beşinci ve son bölümde ise vezirlik müessesesinin işleyişi ele alınmıştır.

Çalışma boyunca birçok kişinin katkı ve desteğinin bulunduğu belirtilmelidir. Öncelikle tezimi okuyarak önemli tavsiyelerde bulunan danışman hocam Prof. Dr. Adem Apak'a teşekkür ederim. Konunun tesbiti sırasındaki kıymetli tavsiyelerinden dolayı hocam Prof. Dr. İsmail Yiğit'e şükranlarımı sunarım. Abbâsîler'in nisbeten geç dönemiyle ilgili yapılacak çalışmaların faydalarına işaret eden ve bizi bu döneme yönlendiren Prof. Dr. Fatih Yahya Ayaz ve Yrd. Doç. Dr. Saim Yılmaz hocalarıma müteşekkir olduğumu ifade etmeliyim. Onların ufuk açıcı tenkit ve teklifleri olmasaydı birçok hataya düşmemiz kaçınılmaz olacaktı. Yine Prof. Dr. M. Asım Yediyıldız ve Prof. Dr. Çağfer Karadaş hocalarıma kıymetli yönlendirmelerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım. Almanca ve Fransızca metinleri tercüme eden Tenzile Derin Şahal ve Muhammed Yunus Kale'ye, Arapça ibarelerin daha iyi anlaşılması için katkılarından dolayı Serkan Başaran'a ve tezimizin muhtelif bölümlerini büyük bir titizlikle okuyan ve önemli tekliflerde bulunan değerli meslektaşım Seyit Mehmet Uğur'a teşekkür ederim. Kaynak temini noktasında başta TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nin özverili personeli olmak üzere, yardımlarını esirgemeyen Ayşenur Erken, Emine Soydar, Enes Y. Süleyman, Esra Evsen, İrfan Savran, İsmail Kayapınar, Kadir Gömbeyaz, Khanoghlan Hacıyev, Nail Okuyucu, Sadık Seymen, Seda Ensârioğlu, Sefer Soydar, Tuba Nur Saraçoğlu, Veysel Kaya ve Ümmügül Betül Kanburoğlu'na teşekkür ederim.

Son olarak maddi-manevi desteklerini sürekli yanımda hissettiğim sevgili anne ve babamın üzerimdeki haklarını ifade etmem mümkün değildir. Kendilerine Allah'tan hayırlı bir ömür nasib etmesini diliyorum. Kıymetli eşim Saide ve kızım Sümeyye, çalışma boyunca tahammül sınırlarını aşan şartlara rağmen büyük bir fedakârlık örneği gösterdiler. Kendilerine minnettârim.

12 Şubat 2016
Nilüfer/Bursa

GİRİŞ

A. Çalışmanın Konusu ve Yöntemi

Abbâsî tarihiyle ilgili gerek ülkemizde gerekse İslâm dünyasında ve batıda yapılan çalışmalara bakıldığında, araştırmacıların genellikle Abbâsîler'in erken dönemine yoğunlaştıkları görülmektedir. Vezirlik, hâciblik, şurta teşkilatı gibi kurumların tarihi söz konusu olduğunda da benzer bir durum göze çarpmaktadır. Nitekim kaynaklar kısmında da zikredileceği üzere, Sourdel'in, başlangıçtan emîrî'l-ümerâlîğin ihdas edildiği döneme kadar geçen süre zarfında (132-324/749-936) vezirlik kurumunun tarihî gelişimi ve işleyişiyle ilgili 1959-1960 yıllarında iki cilt halinde kaleme aldığı *Le Vizirat 'Abbâside de 749 A 936 (132 a 324 de l'Hégire)* isimli çalışması bu alandaki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Sourdel'in dışında, Tevfik Sultan Yûzbekî'nin 1970 yılında *el-Vizâre: Neş'etühâ ve tataavouruhâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye (H. 132-447)* isimyle hazırlanmış olduğu yüksek lisans tezi, Arap dünyasındaki ilk çalışmalardan birisi olarak dikkat çekmektedir. Ancak söz konusu tezin Abbâsîler'in kuruluşundan Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişine kadar geçen üç asırdan daha uzun bir zaman dilimini ihtiva etmesi, ele alınan konuların yeteri kadar incelenememesine yol açmıştır. Ayrıca kitapta Büveyhî hâkimiyetiyle birlikte Abbâsî halifesinin emrinde vezir yerine görevlendirilen kâtiplerle ilgili neredeyse hiçbir bilgi verilmezken, "Büveyhîler Döneminde Vezirlik" isimle ayrı bir başlık ihdas edilmesine rağmen bu konu da detaylı bir şekilde ele alınamamıştır. Muhammed Sefer Zehrânî'nin 1986 yılında yayınlamış olduğu *Nizâmü'l-vizâre fi'd-devleti'l-Abbâsiyye H. 334-590 (el-'Ahdân el-Büveyhî ve's-Selcûkî)* isimli kitabı, bu konudaki önemli çalışmalardan birisi olarak görülebilir ise de, sadece önde gelen Büveyhî ve Selçuklu vezirlerini incelemesi ve Selçuklu nüfuzu dönemi Abbâsî vezirleri hakkında oldukça sınırlı ve dağınık bilgiler vermesi, adı geçen eserin bu iki dönemdeki Abbâsî vezirliğiyle ilgili net bir tablo ortaya koymasını engellemiştir. Suphî Mahmûd Azzâm'ın 2001 yılında *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (447-656/1055-1258)* isimle hazırlanmış olduğu doktora tezi ise sadece Selçuklu nüfuzu ve sonrası dönem vezirlerini incelemektedir. Bu noktada mevcut çalışmaların çeşitli açılardan ikmâl edilmesi gerektiği ve konuyla ilgili ülkemizde müstakil bir araştırmanın yapılmadığı düşüncesinden hareketle Muktedir'in halifeliğinden Abbâsîler'de Selçuklu nüfuzunun sona erdiği Muktefi-Liemrillâh dönemine kadar geçen süre zarfında görev yapan vezirleri ve vezirlik kurumunun işleyişini ele almaya karar

verdik. Çalışmamızı Muktedir'in halifeliği ile başlatmamızın en önemli sebebi, bir taraftan vezirliğin Abbâsiler'in erken dönemindeki işleyişine dair bir fikir sunmak, diğer taraftan sonraki dönemlerde vezirlik kurumunun geçirmiş olduğu dönüşümü daha net bir şekilde ortaya koymaktır. Çünkü Muktedir dönemi, vezir, sâhibü's-şurta ve hâcib gibi devletin en üst makamında bulunan kişilerin kendi aralarındaki mücadeleler sebebiyle nisbeten istikrarsız bir görünüm arz etse de, güçlü vezir aileleri ve bu ailelere destek olan bazı devlet adamlarının da etkisiyle, vezirlik müessesesi son ihtişamlı dönemini yaşamış ve bu dönemde görev yapan vezirler zaman zaman siyasî bir güç haline gelmişlerdir.

İki asırdan biraz daha uzun bir zaman dilimini ihtiva eden çalışmamızda, halifenin ve onun vekili olarak vezirin siyasî ve idarî açıdan otoritesindeki değişim dikkate alınarak, bu süre zarfında görev yapan vezirler dört bölüm halinde incelenmiş, beşinci ve son bölümde ise vezirlik kurumunun işleyişi üzerinde durulmuştur.

Giriş kısmının ikinci başlığında çalışmamızın temelini teşkil eden kaynak ve araştırmalar, özellikle konumuza sağladıkları katkılar açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Üçüncü başlıkta da İslâm tarihinde vezirlik müessesesinin ortaya çıkışı ve söz konusu müessesenin mâhiyeti üzerinde durulmuştur. Vezir kelimesinin kökeniyle ilgili bilgiler aktarıldıktan sonra vezirlik kurumunun Sâsânî veya Arap menşei olduğuna dair temelde iki görüş etrafında şekillenen tartışmalar ele alınmış, ardından vezirlik kurumunun Muktedir dönemine kadarki gelişimiyle ilgili genel bilgiler verilmiştir. Daha sonra vezirliği tefvîz ve tenfîz şeklinde tasnife tâbî tutan Mâverdî'nin ortaya koymuş olduğu düşünceler ele alınarak, bizim çalışmamız açısından bu tasnifin ne anlama geldiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Emîrû'l-ümerâlık öncesi dönem vezirlerinin ele alındığı birinci bölüm, Muktedir ve Kâhir-Billâh (320-322/932-934) dönemleriyle, Râzî-Billâh'ın halifeliğinin ilk iki yılını (322-324/934-936) kapsamaktadır. Muktedir dönemi vezirlerinden bir kısmı sonraki iki halife döneminde de nüfuzlarını korumuşlarsa da, önce Mûnis el-Muzaffer, ondan sonra da Muhammed b. Yâkût, Râik'in iki oğlu Muhammed ve İbrahim gibi asker sınıfına mensup kişilerin baskılarını arttırması, vezirlerin idarî açıdan görevlerini tam olarak yerine getirememelerine yol açmıştır. Ancak genel

itibariyle bu dönemde görev yapan vezirler, haleflerine nazaran güç ve yetki bakımından daha etkili bir konuma sahip olmuşlardır.

İkinci bölümde Muhammed b. Râik'in Râzî-Billâh tarafından resmen emîrû'l-ümerâ tayin edilmesiyle başlayan (324/936) ve Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle (334/1060) sona eren dönemde görev yapan vezirler incelenmiştir. Bu dönemde halifenin vezir tayin etme yetkisine kısmen ortak olan emîrû'l-ümerâlar, siyasî ve askerî bakımdan nüfuzlu kimseler haline gelmişlerdir. Bu süreçle birlikte merkezî hilâfetin otoritesinde menfi yönde büyük bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır.

Üçüncü bölümde Büveyhîler'in bir asırdan biraz daha uzun süren (334-451/945-1060) Bağdat'taki hâkimiyetleri süresince halifenin emrinde görev yapan kâtip ve vezirler üzerinde durulmuştur. Büveyhî nüfuzuyla birlikte Abbâsî halifesi artık vezir tayin etme yetkisinden de mahrum bırakılmış, bunun yerine halifelerin özel işleriyle ilgilenmesi için kâtipler görevlendirilmiştir. İleride de zikredileceği üzere Muizzüddevl'e'nin (334-336/945-967), kâtibi Mühellebî'ye resmen "vezir" unvanı vermesiyle birlikte, bu unvan artık Büveyhî emîrlerinin kâtipleri tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Çalışmamızın bu bölümünde -ayrı bir araştırma konusu olduğunu düşündüğümüz- Büveyhî vezirleri üzerinde durulmaksızın, halifenin emrinde çalışan kâtiplerle, Kâdir-Billâh döneminin sonlarından itibaren, halifenin kâtibi olarak görev yapan, ancak kaynaklarda kendilerinden zaman zaman vezir olarak da bahsedilen kişiler tesbit edilmeye çalışılmıştır. Altını çizerek ifade etmek gerekirse, çalışmamıza bu dönemi dâhil etmemizin sebebi kronolojik açıdan kopukluğun yaşanmasına engel olmak, ayrıca Abbâsî vezirliğinin yapısında meydana gelen dönüşüme dair daha net bir tablo ortaya koymaktır.

Dördüncü bölüm, Büveyhîler'in Bağdat'taki son askerî valisi Arslan el-Besâsîrî'nin (ö. 451/1060) öldürülmesinin ardından Kâim-Biemrillâh'ın Hadîse'den tekrar Bağdat'a gelmesiyle (451/1060) başlayan ve Muktefi-Liemrillâh'ın halife olmasına kadar (530/1136) geçen süre içinde görev yapan vezirler incelenmiştir. Çalışmamızı Muktefi-Liemrillâh'la sonlandırmamızın sebebi, Selçuklu nüfuzuna son veren Muktefi'nin, Büveyhî hâkimiyetinden itibaren Abbâsîler'in Irak'ta tek başlarına hâkimiyet kurmalarını sağlamış olmasıdır (547/1152). Bir başka ifadeyle

söylemek gerekirse, zaman zaman idarî ve siyasî açıdan yoğun bir şekilde hissedilen Selçuklu nüfuzu, bu dönemde giderek azalmış, nihayet son Selçuklu askerî birliğinin Bağdat'tan çıkarılmasıyla da sona ermiştir. Devletin yıkılışına kadar geçen bu süreçte, İbn Hübeyre (ö. 560-1165), Adudüddin Ebü'l-Ferec İbn Reîsürrüesâ (ö. 573/1178) ve son Abbâsî veziri İbnü'l-'Alkamî (ö. 656/1258) gibi vezirlerin de etkisiyle, halifenin otoritesine paralel olarak, vezirlik kurumu da nisbeten güçlü bir yapıya kavuşmuştur.

Beşinci ve son bölümde vezirlerin tayin ve tayin merasimleri, görevleri, resmî kıyafetleri, lakapları, emrindeki görevliler, gelirleri, görev yerleri ve süreleri, görevlerinin sona ermesi ve sonuçları üzerinde durulduktan sonra, nâibü'l-vezirlik konusu incelenmiştir.

Çalışmamızın ilk dört bölümünde, öncelikle vezirlerin göreve başlamadan önceki hayatı ve resmî görevleriyle ilgili bilgiler verilerek konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır. Daha sonra vezirlerin tayin ve azil sebepleri, halife, emîrü'l-ümerâ ve sultanla ilişkileri, gerçekleştirmiş oldukları siyasî ve idarî faaliyetler üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur. Diğer taraftan kaynakların elverdiği ölçüde vezirlerin tayin ve azil tarihleri ve görev süreleri tam olarak tesbit edilmeye gayret edilmiştir. Vezirliğe birkaç defa tayin edilen şahısların ikinci ve üçüncü görevleri, birinci görevlerinden hemen sonra değil, tarihsel sıraya riayet edilerek yeri geldiğinde ele alınmıştır. Ayrıca önceki halife tarafından vezirliğe tayin edilen ve yeni halife tarafından da görevi başında bırakılan vezirler için sonraki halife döneminde yeni bir başlık açılmamıştır. Meselâ Muktedî-Biemrillâh döneminde ikinci kez vezirliğe tayin edilen ve görevini Müstazhir-Billâh zamanında yaklaşık beş yıl daha sürdüren Amîdüddevlê'nin sonraki halife dönemindeki faaliyetleri, ikinci vezirliğinin ele alındığı başlığın devamında incelenmiştir.

Vezirlik kurumunun işleyişinin ele alındığı beşinci bölümdeki başlıklar ilk dört bölümdeki malzemeye göre belirlenmiş, ardından her bir başlık altındaki bilgiler olabildiğince örneklendirilerek ve kronolojik sıraya göre verilerek söz konusu müessesesinin işleyişindeki süreklilik ve değişim ortaya konmaya gayret edilmiştir. Ayrıca vezirlerin görevleri ve emrindeki görevlilerle ilgili kısım da alt başlıklar halinde incelenmiştir.

B. Kaynaklar ve Araştırmalar

Ele aldığımız konu itibariyle, özel ve genel tarih kitapları ve tabakât türü eserlerin yanı sıra vezirler ve vezirlik kurumunu hakkında yazılmış müstakil kitaplardan ve modern dönemde kaleme alınmış çalışmalardan istifade ettik. Kullanmış olduğumuz bu eserlerin belli başlılarını konumuz açısından taşıdıkları önemi de vurgulayarak, müelliflerinin vefat tarihlerine göre tanıtmaya çalıştık.

Târîhu'l-ümemi ve'l-mülûk isimli eserinde 303/915 yılına kadarki olayları anlatan Taberî (ö. 310/923), Muktedir döneminin çağdaş müellifleri arasında yer almasına rağmen, konumuzla ilgili verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır.¹

Muktedir döneminin bir diğer çağdaş müellifi Ebû Bekir es-Sûlî'dir (ö. 335/946). Onun *Kısmun min ahbâri'l-Muktedir Billâh el-Abbâsi ev Târîhu't-Devleti'l-Abbâsiyye min sene 295 ilâ sene 315 hicriyye* isimli eseri, Muktedir'in halifeliğe tayin edilmesiyle başlayıp, 315 yılında Ali b. İsâ'nın ikinci vezirliği sırasında meydana gelen olayların bir kısmının anlatılmasıyla sona ermektedir. Mu'tazid-Billâh döneminden itibaren sarayda nedim olarak görev yaptığı için olayların birinci elden şahidi sayılan Sûlî'nin², vezirlerin tayinleri sırasında düzenlenen merasimler, vezirlerin siyasi faaliyetleri ve görevleriyle ilgili verdiği bilgiler bakımından çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır.

Sûlî'nin *Ahbârü'r-Râzî Billâh ve'l-Muttakî târîhu't-Devleti'l-Abbâsiyye min sene 322 ilâ sene 333 hicriyye min kitâbi'l-evrâk* isimli bir diğer eseri, emîrî'l-ümerâliğin ortaya çıkmasından sonra, vezirliğin tarihî seyri ve bu dönemde görev yapan vezirlerin tayin ve azil tarihlerinin tesbit edilmesinde en fazla başvurduğumuz kaynak olmuştur. Ayrıca Müttakî-Lillâh'ın (329-333/940-944) son vezirlerinden Ebü'l-Abbâs İsfahânî'ye aylık 200 dinar ödeme yapıldığına dair Sûlî'nin yegâne kaynak olarak aktardığı bilgi, emîrî'l-ümerâlık öncesi ve sonrası dönemde görev yapan vezirlerin maaşlarındaki değişimi görme imkânı sunmuştur. Bunun dışında Büveyhî nüfuzu dönemi halifelerinden Mutî'-Lillâh'ın (334-363/946-974) kâtibi Saîd b. Amr b.

¹ Şeşen, Taberî'nin önceki dönemlere nazaran çağdaşı olduğu dönemde meydana gelen hadiselerle ilgili oldukça az bilgi vermesinin, onun "Tarih geçmiş nesillerin tecrübesidir." şeklindeki düşüncesinden kaynaklandığını söylemektedir. Bk. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 54.

² Özaydın, "Sûlî, Ebû Bekir", *DİA*, XXXVII, 492.

Sencelâ'nın kâtiplik öncesi hayatı ve faaliyetleriyle ilgili başvurduğumuz temel kaynak yine Sûlî olmuştur.

Araştırmamız sırasında Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcu'z-zeheb ve maâdînü'l-cevher* isimli eserinden de istifade ettik. Eserini, 336 yılında Mutî-Lillâh'ın halifeliğini ele aldığı kısımla sona erdiren Mes'ûdî, her halifenin kendi döneminde meydana gelen siyasî ve askerî olayları ele almadan önce, hayatını incelediği halifenin vezirlerinin isimlerini ve nadiren de olsa, bu vezirlerin tayin ve azil tarihlerini zikretmiştir. Ancak bu isimlerden bahsederken Mes'ûdî'nin bazen eksik ve hatalı bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Müttakî-Lillâh döneminde iki defa vezirlik yapan Ebû Abdullah el-Berîdî ile yine aynı dönemde ikinci kez vezirliğe tayin edilen Muhammed b. Kâsım el-Kerhî'yi bu dönemin vezirleri arasında saymayan Mes'ûdî, Râzî-Billâh'ın vezirlerinden Ebû Abdullah el-Berîdî'nin künyesini Ebû Abdurrahman olarak, Muktedir-Billâh ve Kâhîr-Billâh'ın vezirlerinden Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî'nin ismini de Muhammed b. Kâsım b. Abdullah el-Hasîbî şeklinde aktarmıştır. Mes'ûdî'nin *et-Tenbîh ve'l-işrâf* isimli diğer eserinden ise, daha çok giriş kısmında vezirliğin ortaya çıkışını ele alırken faydalandık. Özellikle onun "Abbâsîler kâtibî vezir olarak isimlendirmeyi tercih etmişti." şeklinde bir bilgiye yer vermesi¹, Emevîler'den Abbâsîler'e intikal ederken vezirlik kurumunun nasıl bir hüviyete büründüğünü anlamamıza yardımcı olmuştur.

Taberî'nin *Târîh*'ine yazdığı zeyille tanınan Endülüs'lü tarihçi Arîb b. Sa'd'ın (ö. 369/979-980) 291-320 yılları arasını ihtiva eden *Sılatu Târîhi't-Taberî* isimli eseri, Muktedir dönemi vezirleriyle ilgili temel kaynaklarımızdan birisi olmuştur. Eserini kaleme alırken Taberî'nin metodunu benimseyen Arîb b. Sa'd, olayları kronolojik sıraya göre aktarmış, yeri geldiğinde ise vezirlerin tayin ve azil sebeplerini ayrı başlıklarda zikretmiştir. Neredeyse bütün hayatını Endülüs'te geçirmiş ve Bağdat'a herhangi bir yolculuk yapmamış olmasına rağmen Arîb b. Sa'd'ın eseri, bu dönemin siyasî tarihi açısından birincil kaynaklardan sayılmaktadır.² Onun aktarmış olduğu tafsilatlı rivayetler sayesinde vezirlerin tayin ve tayin merasimleri, halife ile ilişkileri, önceki vezirlerin mallarının müsadere edilmesi gibi konularda önemli bilgilere ulaşma imkânı bulduk. Ayrıca vezirlerin görevleri arasında sayılan eyalet

¹ Bk. *et-Tenbîh*, s. 293-294.

² Kennedy, "Introduction", s. 4.

valiliği, divan reisliği ve kadılığa yapılan atamalarla ilgili verdiği bilgiler de çalışmamız açısından büyük önem arz etmektedir.

Yukarıda da zikredildiği üzere Abbâsîler'in başkenti Bağdat'a oldukça uzak bir coğrafyada yaşaması ve Bağdat'taki siyasî hadiselerin içinde yer almamış olması muhtemelen Arîb b. Sa'd'ın, benzer olayları aktaran diğer kaynakların aksine, bu dönemin vezirleriyle ilgili bilgi verirken zaman zaman daha farklı bir yaklaşım sergilemesine neden olmuştur. Örneğin vezirliğinin yanı sıra Vâsıt'taki vergi mültezimliğini devam ettirdiği sırada uyguladığı politika sonucu Bağdat'taki alım gücünün ve fiyatların artması sebebiyle halife tarafından mültezimliği sona erdirilen Hâmid b. Abbâs'ın bu süreçteki tavrıyla ilgili tamamen farklı bir tablo çizen Arîb b. Sa'd, mültezimliğinin iptal edilmesi ve hatta vezirliğinin sona erdirilmesi için Hâmid b. Abbâs'ın kendisinin halifeye başvurduğunu söylemiştir. Yine İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliğinden sonra bu göreve tayin edilen Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî'nin şahsiyetiyle ilgili de benzer bir tutum sergilemiştir. Babası Muhammed el-Hâkânî'nin vezirliği döneminde aldığı rüşvetlerle ve içki mübtelâsı olmasıyla tanınan ve vezir olduktan sonra da bu alışkanlıklarını devam ettiren Abdullah el-Hâkânî, vezirliğe tayin edildiğinde pek çok kaynağın aksine, Arîb b. Sa'd tarafından vakur bir kimse olarak nitelenmiştir.

İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Kitâbü Tecâribi'l-ümem* isimli eseri, çalışmamız sırasında en fazla başvurduğumuz kaynaklardandır. Büveyhî emirlerinden Muizzüddevlé'nin veziri Mühellebî'nin (ö. 352/963) nedimliğini yapan İbn Miskeveyh¹, bu dönemdeki hadiseleri aktarırken aynı zamanda şahsî gözlemlere ve birinci elden verilere dayandığı için, Büveyhîler'in erken dönemiyle ilgili en temel kaynaklardandır. Büveyhî öncesi Abbâsî tarihi açısından İbn Miskeveyh'i değerli kılan husus ise, onun, Muktedir'den itibaren Râzî-Billâh'ın halifeliği de dâhil olmak üzere bu dönemin canlı tanığı sayılan Sâbit b. Sinân'ın şu an büyük bir kısmı elde bulunmayan *Târîh'*inden² faydalanmış olmasıdır. İbnü'l-Furât'ın Bağdat'ta

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 146.

² Sâbit b. Sinân'ın *Târîh'*i Muktedir döneminden başlayarak Mutî'-Lillâh'ın halifeliğine kadar geçen zaman dilimini içine almaktadır (295-363/907-973). Günümüze kadar gelmemiş olan bu kitabın Karmatiler'le ilgili rivayetleri Süheyl Zekkâr tarafından kitap haline getirilerek *Târîhu ahbâri'l-Karâmita* adıyla neşredilmiştir. Bk. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 68; Kaya, "Sâbit b. Sinân", *DİA*, XXXV, 356.

yaptırması olduğu Derbülmuftadal Hastanesi'nde 313 yılında Vezir Muhammed el-Hâkânî tarafından hekim olarak görevlendirilen; Râzî-Billâh, Müttakî-Lillâh, Müstekfî-Billâh ve Mutî'-Lillâh dönemlerinde de sarayda hekimlik yapan Sâbit b. Sinân¹, bu vesileyle vezir, hâcib ve diğer üst düzey devlet memurlarının birbirleriyle ilişkilerini yakînen müşahede etmiştir. Nitekim üçüncü defa vezirlikten azledildikten sonra önce eli, daha sonra da dili kesilerek çeşitli işkencelere maruz kalan İbn Mukle'nin bu süreçte başından geçen olayları detaylı bir şekilde aktaran kişi Sâbit b. Sinân'dır.² Sâbit b. Sinân, görgü tanığı olarak Ebû Abdullah el-Kûfî'den de nakillerde bulunmuştur.³

Eserinde yer verdiği olayların sebep ve sonuç ilişkisini dikkate alan İbn Miskeveyh, aynı zamanda iktisadî gelişmeleri ve bunların siyasî ve askerî hadiselerle irtibatını güzel bir şekilde sunarak, klasik İslâm tarih yazıcılığına nazaran biraz daha farklı bir metod benimsemiştir.⁴ Onun böyle bir yöntem takip etmesi, vezirlerin faaliyetlerinin malî açıdan devlete nasıl yansıdığını, özellikle Muktedir döneminde vezirlik yapmış olan kişilerin söz konusu makama tayin edildikten sonra hazineye nasıl para temin edeceklerine dair halifeye sundukları tekliflerin ayrıntılı olarak bize ulaşmasını sağlamıştır. Bunun yanında İbn Miskeveyh, emîrû'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden sonra vezirlik kurumunun geçirmiş olduğu dönüşümü ve bu dönemde vezir olarak görevlendirilen kişilerin, gerek halife ve emîrû'l-ümerâlarla, gerekse vezirlerin yetkilerinin büyük oranda kendilerine devredildiği emîrû'l-ümerâların kâtipleriyle aralarındaki ilişkileri de detaylı bir şekilde aktarmıştır. Diğer taraftan Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim oldukları süre zarfında vezir tayin etme yetkisinden mahrum bırakılan Abbâsî halifelerinin emrinde görevlendirilen kâtiplerin kimler olduğunu ve onların

¹ Khan, "Miskawaih and Tâbit ibn Sinân", s. 303-305; Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, s. 172

² İbn Miskeveyh'in Sâbit b Sinân'dan yaptığı bazı nakiller için bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 29, 99, 200, 231, 238, 269, 284, 362; II, 72, 88.

³ Khan, "Miskawaih and Tâbit ibn Sinân", s. 308. İbn Mukle'nin üçüncü vezirliği döneminde oğlu Ebû'l-Hüseyn'in kâtipliğini yapan Ebû Abdullah, emîrû'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden sonra Beckem'in kâtipliğine tayin edilmiş, bu vesileyle vezirin uhdesindeki görevleri de deruhte ettiği için bu dönemin en etkin simalarından birisi olmuştur. Ebû Abdullah el-Kûfî'nin de içinde yer aldığı bazı rivayetler için bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 271, 319, 327, 416; II, 2, 3, 12, 22.

⁴ Khan, İbn Miskeveyh'le diğer tarihçileri karşılaştırdığı çalışmasında, aynı kültür ve coğrafyanın ürünü olan tarihçilerin birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmasının mümkün olmadığını belirtmekle birlikte, genel hatlarıyla İslâm tarihçilerinin *muhaddis-fakih* ve *edip-kâtip* olarak sınıflandırılmasının mümkün olduğunu söylemiş, İbn Miskeveyh'i de *edip-kâtip* sınıfına mensup tarihçilerden saymıştır. Bk. "Miskawaih and Arabic Historiography", s. 710.

faaliyetlerini de çoğu zaman İbn Miskeveyh'in naklettiği ve diğer kaynaklarda rastlayamadığımız rivayetler sayesinde tesbit etmiş bulunuyoruz.

İbn Miskeveyh'in eserini kaleme alırken, kâtip olmasının da etkisiyle, kullandığı üslûp ve dil, zaman zaman metnin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Dolayısıyla yanlış anlaşılmaların önüne geçmek ve metni daha doğru kavrayabilmek için *Tecâribü'l-ümem*'in *The Eclips of the Abbasid Caliphate* ismiyle Amedroz ve Margoliouth tarafından yapılan İngilizce tercümesine ve mütercimler tarafından dipnotlarda işaret edilen açıklamalara da başvurduk. Bununla birlikte İbn Miskeveyh tarafından verilen tarihlerin ve kaydedilen para miktarlarının, nadiren de olsa, yanlış tercüme edildiğini ilgili kısımlarda zikrettik.

İbn Miskeveyh'in çağdaşı sayılan Hilal b. Muhassîn es-Sâbî'nin (ö. 448/1056), dayısı Sâbit b. Sinân'ın *Târîh*'ine zeyl olarak kalem aldığı ve kırk cilt olduğu söylenen, ancak zamanımıza kadar küçük bir kısmı ulaşan¹ *el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fi târîhi'l-vüzerâ* isimli eseri, Cehşiyârî ve Sûlî'nin aynı konudaki kitaplarının bir devamı niteliğindedir.² Eserde Abbâsî halifelerinden Mu'tazîd ve oğulları Müktefi ve Muktedir'in yanı sıra dönemin diğer devlet adamlarından da bahsedilmektedir. Özellikle Muktedir dönemi vezirlerinden İbnü'l-Furât, Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî, Hâmid b. Abbâs ve Ali b. İsâ ile ilgili müstakil başlıklarda bilgi veren Sâbî, görevlerinden azledilen vezirlerin mallarının müsaderesi sırasında yaşanan tartışmaları ve bu vezirlerin kendi aralarındaki mücadeleleri oldukça detaylı bir şekilde aktarmıştır. Bunun dışında söz konusu vezirlerin resmi ikametgâhları ve gelirleriyle ilgili de bilgi vermiştir.

Müellifi meçhul olan *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*, isimli 256-350/870-961 yıllarını ihtiva eden eser, Büveyhî nüfuzu öncesi dönemde vezirlerin tayin ve azil tarihleri, halife ve emîrül-ümerâlarla ilişkileri noktasında sık başvurduğumuz kaynaklardandır. *Kitâbü'l-Uyûn*'un incelediğimiz dönemle ilgili verdiği bilgilerin kaynağının daha çok İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem* isimli eseri olduğu anlaşılmaktadır. *Kitâbü'l-Uyûn*'u titiz bir şekilde neşreden Ömer Saidî'nin

¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 68.

² Avcı, "Sâbî, Hilâl b. Muhassîn", *DİA*, XXXV, 340-341.

yer yer yaptığı açıklamalarla metindeki yanlışları düzeltmesi, ayrıca benzer olayları anlatan diğer kaynaklara da atıfta bulunması, eserin kıymetini daha da artırmıştır.

Yahyâ b. Saîd el-Antâkî'nin (ö. 458/1067) amcası Sâid b. Bitrîk'in (ö. 328/940), 326/938 yılına kadar gelen *Târîhu'l-mecmû'* isimli eserine zeyl olarak kaleme aldığı *Târîhu'l-Antâkî*, müellifinin uzun yıllar Mısır'da, daha sonra da Antakya'da ikâmet etmesi sebebiyle Fâtımîler dönemi için önemli bir kaynak sayılmaktadır. *Târîhu'l-Antâkî*'nin konumuzu ilgilendiren kısmı ise, onun Râzî-Billâh'dan itibaren Mutî'-Lillâh'ın halifeliğinin ilk zamanlarına kadar geçen yaklaşık on yıllık bir süreyi ele alması ve bu süre zarfında vezirlik yapan kişilerin göreve başlama ve görevden azledilme tarihlerini zikretmesidir. Nitekim Müttakî-Lillâh'ın vezirlerinden Ahmed b. Meymûn'un göreve başlama tarihini sadece onun verdiği bilgiler sayesinde tesbit etmiş bulunuyoruz.

Muktedî-Biemrillâh dönemi vezirlerinden Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî'nin (ö. 488/1095) *Zeylû Tecâribi'l-ümem* ismiyle İbn Miskeveyh'in eserine yazdığı zeyl, Büveyhî nüfuzu dönemi halifelerinden Tâi'-Lillâh ve Kâdir-Billâh'ın emrinde görev yapan kâtiplerin tesbit edilmesinde en çok yararlandığımız kaynak olmuştur.

Hemedânî'nin (ö. 521/1127) Taberî'nin *Târîhi*'ine zeyl olarak hazırladığı *Tekmiletü Târîhi't-Taberî* isimli eseri, 295-367/908-977 yılları arasında ihtiva etmektedir. Eserini kaleme alırken Taberî'nin usulünü benimsemiş olan Hemedânî, siyasî hadiselerin yanı sıra vezirlik, hâciblik ve valilik gibi konulara da değinmiştir. Hatta bazı vezirlerle ilgili zaman zaman ayrı başlıklar altında bilgi vererek, onların tayin ve azil tarihlerini zikretmeye özen göstermiştir. İbn Miskeveyh dışında, Büveyhî nüfuzu döneminde halifelerin kâtipleriyle ilgili Hemedânî'nin aktardığı bilgiler çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Nitekim Ebü'l-Hüseyn b. Mukle'nin Mutî'-Lillâh'ın kâtipliğine nasıl tayin edildiğini ve neden bu görevden azledildiğini, ayrıca Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer'in Tâi'-Lillâh'ın kâtipliğine tayin edildiğini açık bir şekilde aktaran kaynak Hemedânî'dir.

İbnü'l-İmrânî'nin (ö. 580/1174) *el-İnbâ fi târîhi'l-hulefâ* isimli eseri Selçuklu nüfuzu döneminde vezirliğin tarihi seyri ve işleyişiyle ilgili çok sık başvurduğumuz bir kaynak olmuştur. Emevî halifeleri hakkında kısa bir malumat verdikten sonra

Müstencid-Billâh'ın (555-566/1160-1170) halifeliğinin ilk yıllarına kadarki süreyi ele alan İbnü'l-İmrânî, Selçuklular'ın Bağdat'a girişi ve bundan sonraki süreçte görev yapan vezirler, bu vezirlerin siyâsî faaliyetleri, tayin ve azil tarihleri ve Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanıyla ilişkilerine dair önemli bilgiler aktarmıştır.

Çalışmamız sırasında faydalandığımız bir diğer kaynak İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* isimli eseridir. İbnü'l-Cevzî, tarihî hadiseleri zikrettikten sonra o yıl içinde vefat eden şahıslarla ilgili de teferruatlı bilgiler vererek tarih yazımında önceki müelliflerden farklı bir usul benimsemiş, kendisinden sonra gelen İbn Kesîr ve Zehebî gibi tarihçileri de bu açıdan etkilemiştir. Abbâsî vezirlerinin başta tayin ve azil tarihleri olmak üzere, halife ve sultanla ilişkileri, siyâsî hadiselerde üstlendikleri sorumluluklarla ilgili verdiği bilgilerden dolayı İbnü'l-Cevzî'nin eserine sık sık başvurduk. Zaman zaman diğer kaynaklarda rastlamadığımız, ancak konumuz açısından önemli olan, İbnü'l-Müslime ve Amîdüddeve'ye hil'at merasimi dışında farklı gerekçelerle halife tarafından ikinci kez hil'at takdim edilmesi gibi bazı bilgilere de İbnü'l-Cevzî vasıtasıyla ulaştığımızı belirtmeliyiz.

Muahhar dönem kaynaklarımızın en önemlilerinden birisi İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târîh* isimli eseridir. Çok geniş bir coğrafyada meydana gelen siyâsî ve askerî olayları anlatan İbnü'l-Esîr, aynı zamanda vezirlik, hâciblik ve divan teşkilatına dair bilgiler de vermiştir. Müellifin eserini kaleme alırken yer yer kendisinden önceki tarihçileri tenkit etmesi, anlaşılabilir bir üslûp kullanması ve tarihî olaylar arasında sağlam ilişkiler kurması, kitapta canlı bir tarih anlatımı meydana getirmiştir.¹ İbnü'l-Esîr'in böyle bir yöntem izlemesi, diğer kaynakların aktarmış oldukları rivayetlerdeki kapalı kısımların açığa kavuşturulmasında büyük kolaylık sağlamıştır. Meselâ hapiste bulunan İbnü'l-Furât ve adamlarının aleyhteki faaliyetleri sebebiyle, Ali b. İsâ'nın vezirlikten ayrılmak istediği, ancak Muktedir'in bunu kabul etmediğine dair İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgi, konuyla ilgili İbn Miskeveyh ve diğer kaynakların aktarmış oldukları rivayetlerdeki kapalılığı ortadan kaldırmıştır. Yine İbnü'l-Esîr'in, Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesindeki asıl etkenin Kâim-Biemrillâh'ın veziri İbnü'l-Müslime olduğunu açıkça söylemesi, İbnü'l-

¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 138.

Müslime'nin bu süreçteki rolünü daha iyi anlamamıza yardımcı olmuştur. Bunların dışında İbnü'l-Esîr'in, vezirlerin tayin ve azil tarihlerini dikkatli bir şekilde zikretmesi ve Kâim-Biemrillâh'ın kâtipliğini yapan Amîdürüesâ'nın, Büveyhî emîrinin veziri İbn Fesânces'in kışkırtmaları sonucu görevine son verildiğini söyleyen yegâne kaynak olması, çalışmamıza yaptığı diğer önemli katkılar olarak zikredilebilir. Zengîler'in (521-631/1127-1233) tarihi açısından önemli bir kaynak olan İbnü'l-Esîr'in *et-Târîhu'l-bâhîr fi't-Deoleti'l-Atabekiyye* isimli diğer eseri, Sultan Mes'ûd'un (528-547/1134-1152) Bağdat üzerine düzenlediği sefer öncesi, Musul Atabegi İmâdüddîn Zengî'nin (521-541/1127-1146) Halife Râşid-Billâh'a destek vermek amacıyla Bağdat'a gelmesi ve bu süre zarfında halifenin veziri Ebü'r-Rızâ Muhammed b. Sadaka ile ilişkilerine dair verdiği bilgiler açısından faydalı olmuştur.

Selçuklu nüfuzu dönemiyle ilgili istifade ettiğimiz müelliflerin başında Bündârî (ö. 643/1245) gelmektedir. İmâdüddîn el-İsfahânî (ö. 597/1201), Selçuklu ve Abbâsi veziri Enûşirvân b. Hâlid'in (ö. 532/1138) *Fütûru zamâni's-südûr ve südüru zamâni'l-fütûr* isimli Farsça eserini, onun temas etmediği birçok konuyu da ilave ederek *Nusratü'l-fetre ve usratü'l-fitra* adıyla Arapça'ya tercüme etmiştir. Bündârî de Arapça'ya tercüme edilen bu eseri ihtisar ederek *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra* ismiyle tekrar kaleme almıştır. Dolayısıyla elimizde bulunan bu eser üç müellifin ortak bir ürünüdür.¹ Çalışmamız sırasında bu eserin Kıvameddin Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla Türkçe'ye yapılan tercümesinden istifade ettik. Bündârî'nin, Selçuklu nüfuzu döneminde vezirliğin tarihî seyri, bu dönemde görev yapan vezirlerin tayin ve azil tarihleri, üstlendikleri görevler ve Selçuklu sultanıyla ilişkilerine dair verdiği bilgiler çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır. Mütercimim dipnotlarda yer yer bazı açıklamalar yapması, ayrıca İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inde geçen benzer rivayetleri de zikretmesi okuyucunun kitaptan daha çok istifade etmesine imkân tanımıştır.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (H. 448-480) isimli eseri de Selçuklu nüfuzunun erken dönemiyle (Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah) ilgili en çok başvurduğumuz kaynaklardan birisidir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin

¹ Özeydin, "Bündârî", *DİA*, VI, 489.

eserinin söz konusu dönem için önemli olmasının en büyük sebebi, meşhur tarihçi ve edip Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin, Selçuklular'ın Bağdat'taki Büveyhî varlığını sona erdiren olayları bizzat müşahede eden oğlu Garsünnî'ne Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin (ö. 480/1088) şu an elde bulunmayan *Uyûnu't-tevârih*¹ isimli kitabının büyük bir kısmını iktibas eden yegâne kaynak olmasıdır.² Garsünnî'ne eserini telif ederken kendi müşahedelerinin yanı sıra, olayların içinde yer alan görgü şahitleri ve eline geçen bir takım yazılı belgeleri de kullandığı için³, Bağdat'taki Selçuklu nüfuzunun erken döneminde görev yapan vezirler ve bu vezirlerin halife ve sultanla ilişkileri ve faaliyetleri hakkında verdiği tafsilatlı bilgiler, çalışmamız açısından büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan, Kâim-Biemrillâh'ın, Ebü'l-Feth b. Dârest'i vezirliğe tayin etmesi, Fahrüddeve'nin Alp Arslan'ın göndermiş olduğu hil'ati halifenin istememesine rağmen giymesi, bunun sonucunda Kâim-Biemrillâh'ın vezirini azlettiğine dair çıkardığı tevkî metni ve Amîdüddeve'nin vezirlikten azledilmesi gibi diğer kaynaklarda çok genel bir şekilde tasvir edilen hadiselerin detaylarına Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eseri sayesinde ulaşmış bulunuyoruz. Yine Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Garsünnî'ne'den naklen Fahrüddeve'nin 454/1062 yılında ve oğlu Amîdüddeve Muhammed b. Cehîr'in 471/1079 yılında vezirliğe tayin edildiğine dair halife tarafından çıkarılan tevkî metinlerini bize ulaştıran yegâne kaynak olması, çalışmamız açısından *Mir'âtü'z-zamân*'in değerini daha da arttırmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eserinin 343-448 (954-1056) yılları arasını ihtiva eden ve Cenân Celîl Muhammed el-Hamavündî tarafından neşredilen kısmı ise Kâim-Biemrillâh'ın İbnü'l-Müslime'yi vezir olarak görevlendirmesi (435/1043) ve bu esnada düzenlenen hil'at merasimine dair verdiği bilgiler bakımından çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l'alam* isimli hacimli eseri, özellikle Büveyhî ve Selçuklu nüfuzu döneminde görev yapan vezirlerin faaliyetleri, tayin ve azil tarihlerinin tesbiti sırasında sıkça müracaat ettiğimiz kaynaklardan birisi olmuştur. Zehebî tarafından aktarılan bilgiler çok kısa

¹ Semîha Ebü'l-Fazl, Garsünnî'ne'nin, Sıbt İbnü'l-Cevzî'de geçen rivayetlerini dikkate alarak *Uyûnu't-Tevârih*'i yüksek lisans tezi olarak neşretmiştir. Çalışmamız sırasında yer yer *Mir'âtü'z-zamân*'la birlikte bu esere de atıfta bulunduk. Bk. Garsünnî'ne, *Uyûnu't-tevârih* (nşr. Semîha Ebü'l-Fazl), (Yüksek Lisans Tezi, Dımaşk Üniversitesi) Dımaşk 1987.

² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 5 (neşreden giriş).

³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 9 (neşreden giriş).

olmakla birlikte, zaman zaman önceki kaynaklarda nadiren ulaştığımız rivayetleri bu bilgiler sayesinde teyit etme imkânı bulduğumuzu belirtmeliyiz. Meselâ İbnü'l-Müslime'nin önce halifenin kâtibi daha sonra da veziri olarak görevlendirildiğini belirten Bağdâdî'yi (İbnü'l-Cevzî ile birlikte) teyit eden iki kaynaktan birisi Zehebî'dir.

Memlükler dönemi tarihçi ve münşilerinden Nüveyrî'nin (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* isimli ansiklopedik tarzdaki eseri de çalışmamız sırasında kullandığımız kaynaklardandır. Nüveyrî'nin Abbâsî halifeleri hakkında verdiği bilgilerin kaynağının genellikle İbnü'l-Esîr olduğu anlaşılmaktadır. Her halifenin kendi dönemindeki olayları anlattıktan sonra, o dönemde görev yapan kadı, ordu komutanı, hâcib ve vezirleri de zikretmesi, çalışmamız açısından faydalı olmuştur. Ancak onun, bazı halifelerin vezirlerinin isimlerini zikrederken erken dönem kaynaklarda yer almayan bazı şahısları da bunlara dâhil ettiği veya vezirlerin isimlerini karıştırdığı görülmektedir. Meselâ o, Saîd b. Nasr b. Ali el-Fîrûzâbâdî ve Saîd b. Hasan b. Bertek el-Basrî'nin Kâdir-Billâh'ın vezirliğini [yani kâtipliğini] yaptığını söylemiştir. Fakat Saîd b. Nasr b. Ali el-Fîrûzâbâdî'nin ismi diğer kaynaklarda zikredilmemektedir. Saîd b. Hasan b. Bertek el-Basrî şeklinde zikredilen şahsın da Ebü'l-Alâ Saîd b. el-Hasan b. Tarîk'le karıştırılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nüveyrî ayrıca, Müttakî-Lillâh'ın son veziri Ebü'l-Hüseyn b. Mukle'yi de babası İbn Mukle ile birlikte Râzî-Billah'ın vezirlerinin arasında saymıştır. Bürokraside oldukça etkili olan Ebü'l-Hüseyn'e halife tarafından "vezir" unvanı verildiği doğru olmakla birlikte, onun resmi olarak bu görevi yerine getirmediği ifade edilmelidir.

Tabakât türü eserlere gelince, Kâim-Biemrillâh döneminin çağdaşı olan Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm* isimli kitabı, İbnü'l-Müslime'nin Kâim-Biemrillâh tarafından önce halifenin kâtipliğine, daha sonra da vezirliğine tayin edildiğini aktarması açısından büyük önem arz etmektedir. Zira bu bilgi, artık Müstekfî-Billâh'tan itibaren yaklaşık bir asır boyunca halifelerin emrinde vezir yerine kâtip görevlendirme geleneğinin sona erdiğini, halifelerin de yavaş yavaş otoritelerini pekiştirmeye başladıklarını söylememize imkân tanımıştır.

İmâdüddîn el-İsfahânî'nin (ö. 597/1201), V. (XI.) yüzyıl sonlarından 572 (1176) yılına kadar İslâm dünyasında yetişen önemli şair ve ediplerin biyografilerini ve eserlerinden örneklerini içeren *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr: el-kısmü'l-İrâkî* isimli eseri, müellifin en önemli kitaplarından olup, 573/1177 yılı başlarında telif edilmiştir.¹ Çalışmamız sırasında eserin, Irak'lı devlet adamı, edip ve şairlere ayrılan ilk iki cildindeki Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî, Amîdüddeve b. Cehîr, Ebû Ali Hüseyin b. Sadaka ve Râşid-Billâh'ın biyografilerinin yer aldığı kısımlardan yararlandık.

Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-üdebâ'* isimli eseri edip ve şairleri çeşitli yönleriyle ele almaktadır. Kâdir-Billâh'ın, kâtibi Ebü'l-Alâ et-Tarîk'i görevinden azletme sebebi, yine Kâdir-Billâh döneminde halifenin iki defa kâtipliğini yapan Ebü'l-Hasan İbn Hâcib b. Nu'mân'a Reîsürüesâ unvanının verilmesi ve Müstazhir-Billâh döneminde nâibü'l-vezîr olarak görevlendirilen İbnü'l-Muvsalâyâ için düzenlenen hil'ât merasimiyle ilgili diğer kaynaklarda tesadüf edemediğimiz bilgilere Yâkût el-Hamevî'nin eseri sayesinde ulaştık.

İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefayâtü'l-'ayân ve enbâü ebnâi'z-zamân'* çalışmamız sırasında istifade ettiğimiz takabât türü eserlerdendir. İbn Mukle'nin ikinci defa vezirliğe tayin edildiği tarihi açık şekilde aktaran ve Fazl b. Ca'fer'in ikinci defa vezirliğe tayin edildiğinde kendisine gönderilen mektubun tarihini zikreden yegâne kaynak İbn Hallikân'dır. Onun kaydettiği bu tarih, Fazl'ın görev süresini diğer müelliflerden farklı hesaplayan İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr'in verdikleri bilginin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* isimli eseri, başta sahabî olmak üzere halife, vezir, vali, kâtip, edip, nakîb gibi çok geniş bir coğrafyada yaşamış olan kişilerin biyografilerini ele almaktadır. Zehebî'nin bir vezirden bahsederken aynı aileden benzer görevleri üstlenenler varsa onları da zikretmesi ve vezirlerin şahsiyeti ve görev süreleriyle ilgili de bilgi vermesi çalışmamıza sağladığı katkılar olarak ifade edilebilir.

¹ Şeşen, "İmâdüddîn el-İsfahânî", *DİA*, XXII, 175.

Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ı özellikle Büveyhî ve Selçuklu nüfuzu dönemi kâtip ve vezirleriyle ilgili verdiği bilgiler bakımından çalışmamız sırasında başvurduğumuz tabakat türü kaynaklardan birisi olmuştur.

Vezirlik kurumu, işleyişi ve vezirler hakkında yazılmış eserlerin içinde, Sâbî'nin Abbâsî sarayındaki protokol kuralları ve resmi yazışmalarla ilgili kaleme almış olduğu *Rüsûmu dâri'l-hilâfe* isimli eseri, Büveyhî dönemi ve öncesinde vezirlere takdim edilen hil'atlarla ilgili diğer kaynaklarda tesadüf edemediğimiz bilgiler sunması bakımından önem arz etmektedir. Buna ilave olarak Hâmîd b. Abbâs'ın nâibliğini yaptığı sırada Ali b. İsâ tarafından hazırlanan bütçedeki gelir gider kalemlerini tek tek zikretmesi de çalışmamız açısından eserin kıymetini arttırmıştır. Söz konusu eserden faydalanırken Elie E. Salem tarafından *The Rules and Regulations of the 'Abbâsîd Court* ismiyle İngilizce'ye yapılan tercümesinden de istifade ettik.

Kâim-Biemrillâh döneminin müelliflerinden meşhur İslâm hukukçusu Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *el-Ahkâmü's-sultâniyye* ve *el-Vizâre: Edebü'l-vezîr* isimli kitapları vezirlik kurumunu nazârî olarak ele alan en önemli eserlerdir. Vezir kelimesinin menşei ve vezirlik müessesesinin işleyişini incelerken kullandığımız bu eserlerden, aynı zamanda vezirin görevleri ve vezirlikten azledilme şartlarıyla ilgili verdiği bilgiler açısından da faydalandık. Bunların dışında Mâverdî'nin, vezirliği tevfiç ve tenfiç şeklinde tasnife tabi tutmasını, incelediğimiz dönem içinde vezirleri ele alırken sürekli göz önünde bulundurduk ve giriş bölümünde vezirliğin mâhiyeti ile ilgili bilgi verirken onun bu tasnifinin bir değerlendirmesini yapmaya çalıştık.

Hanbelî hukukçusu Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) Mâverdî'nin kitabıyla aynı ismi taşıyan ve içerik bakımından da büyük oranda onunla örtüşen *el-Ahkâmü's-sultâniyye* isimli kitabından da benzer şekilde istifade etmeye gayret ettik.

Kâim-Bimemrillâh döneminden itibaren yaklaşık elli yıl boyunca Dîvânü'l-inşâ'da görev yapan ve Muktedî-Biemrillâh ve Müstazhir-Billâh dönemlerinde de dört defa vezirliğe vekâlet eden İbnü'l-Muvsalâyâ'nın (ö. 497/1104) kaleme almış olduğu resmî mektupların ve yazışmaların bir kısmını ihtiva eden *Resâilü Emînüddevole* isimli eser, Abbâsî idarî tarihi açısından oldukça mühim bir kaynaktır. Bu belgelerin içinde Ebü'l-Feth b. Dârest'in 451/1050, Fahrüddeve Muhammed b.

Cehîr'in de 461/1069 yılında vezirliğe tayin edilmeleriyle ilgili Kâim-Biemrillâh tarafından çıkarılan ve diğer kaynaklarda yer almayan tevkî'lerin bulunması çalışmamıza ciddi bir katkı sağlamıştır. Dîvânü'l-inşâ kâtipleri, kendi maharetlerini göstermek için bu metinleri kaleme alırken oldukça ağıdalı bir dil kullanmışlar, bu da eserin anlaşılmasını biraz zorlaştırmıştır. Doktora tezi olarak bu belgeleri yayımlayan İsmâ Mustafa Akle'nin yazdığı uzunca bir giriş ve metni neşrederken yer yer dipnotlarda yaptığı açıklamalar söz konusu belgelerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Ancak eserin baskısı sırasında dipnotların yanlış numaralandırılması zaman zaman okuyucuyu fazlasıyla yormaktadır.

İbnü't-Tıktakâ'nın (ö. 709/1309'dan sonra) *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye* isimli kitabının "el-Fasl fi'l-umûri's-sultâniyye ve's-siyâseti'l-melekiyye" başlığını taşıyan ilk bölümü, devlet adamlarına yönelik nasihatler ve yol gösterici ilkeler içermekte olup, muhtasar bir siyasetname niteliğindedir. Bu kısımda İbnü't-Tıktakâ, Kubâd, Enûşirvân, İskender, İnan ve Hint hakîmleri ve diğer devlet adamlarının öğütlerini nakletmiş ve bunların doğruluğunu ayet ve hadislerle göstermeye çalışmıştır.¹ İkinci bölümde Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsiler döneminde görev yapan halifeler hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Abbâsî halifeleriyle ilgili kısımda, bazen "Şerhu hâlî'l-vizâre fi eyyâmihî" başlığı altında, bazen de doğrudan o dönemde görev yapan vezirlerin şahsiyetleri, faaliyetleri, tayin ve azil tarihleri ve azledilme sebeplerine dair açıklamalar yapmıştır.

Hândmîr'in (ö. 942?/1535-1536), Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf'tan başlayarak İslâm devletlerinde vezirlik yapan ünlü şahsiyetlerin biyografilerini ihtiva eden *Düstûru'l-vüzerâ* isimli eseri, Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara (875-911/1470-1506) ve veziri Hâce Kemâleddîn Mahmûd adına kaleme alınan eser, 906/1500-1501 yılında tamamlanmış, 914'te (1508) yeniden gözden geçirilerek bazı ilavelerle genişletilmiştir.² Timurlu vezirleri açısından en önemli müstakil eser sayılan³ *Düstûru'l-vüzerâ*'nın konumuzu ilgilendiren kısmı ise, iki farklı başlık altında

¹ Hizmetli, "İbnü't-Tıktakâ", *DİA*, XXI, 232.

² Aka, "Hândmîr", *DİA*, XV, 551.

³ Hândmîr'in, bu dönemde görev yapan vezirlerin sayısının çok fazla olmasından hareketle, bu vezirlerden en önemlilerini anlatacağını ifade etmesi, kitapta vezirler hakkında verilen bilgilerin tam olmadığına dair bir düşüncenin dillendirilmesine sebep olmuştur. Bk. Yağlı, *Timurlu Devletinde Vezîrler ve Vezîrlik Kurumu*, s. 2.

Abbâsiler döneminde görev yapan vezirlerden bahsetmiş olmasıdır. Bu vezirlerin içinde, İbn Dârest, Fahrüddeve, oğlu Amîdüddeve, Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî ve Ebü'l-Maâlî Hibetullâh hakkında diğerlerine nazaran biraz daha detaylı bilgiler verilmiştir.

Çalışmamız sırasında yerleşim yerlerinin tesbiti ve buralarla ilgili bilgi verirken kullandığımız en temel kaynak Yâkût el-Hamevî'nin ö. 626/1229 *Mu'cemü'l-büldân* isimli coğrafya sözlüğü olmuştur.

İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî'nin (ö. 577/1181'den sonra) toplam üç cilt halinde kaleme aldığı, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Târîhu'l-Fârikî)* isimli eserinin, sadece Hulefây-i Râşidîn dönemiyle müellifinin yaşadığı yılları arasını ihtiva eden kısmı günümüze ulaşmıştır. Özellikle Artuklular dönemi Meyyâfârikîn ve Âmid tarihi için önemli bir kaynak sayılan *Târîhu'l-Fârikî*, İbnü'l-Ezrâk'ın Kâim-Biemrillâh dönemi vezirlerinden Fahrüddeve'nin Bağdat'a gelmeden önce, bölgede hüküm süren Ukaylîler'in emrinde görev yaptığı sıradaki hayatı ve halifenin vezirliğine tayin edilme süreciyle ilgili verdiği bilgiler bakımından çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Edebî türden kaynaklara gelince, Tenûhî'nin (ö. 384/994) *Nişvârü'l-muhâdara ve ahhârü'l-müzâkere* isimli eseri, halife, vezir ve hâcib gibi devletin üst kademesindeki kişilerin birbirleriyle ilişkilerine dair verdiği bilgilerin yanında, sosyo-kültürel gelişmelere ışık tutması bakımından da önem taşımaktadır. Muktedir dönemi vezirlerinden Ali b. İsâ'nın vergi düzenlemeleri çerçevesinde *tekmile* vergisini yürürlükten kaldırmasıyla ilgili sürecin nasıl işlediğini tafsilatlı bir şekilde aktaran en önemli kaynak Tenûhî'dir. Bunun dışında vezirlerin emrinde divit takımını muhafaza etmek üzere bir kişinin görevlendirilmesiyle ilgili Sâbî ile birlikte Tenûhî'nin verdiği bilgiler, vezirlerin emrindeki görevlilerin tesbiti açısından önem arz etmektedir.

Fâtımî-İsmâilî başdâisi Müeyyed-Fiddîn'in 429-450/1038-1058 yılları arasında Fars, Irak ve Mısır'daki ictimâî ve siyasî hayatı ele alan² *Sîretü'l-Müeyyed fi'd-Dîn, tercümetü hayâtihi bi kalemihi* isimli hatıratı, özellikle Kâim-Biemrillâh döneminde

¹ Savran, "İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî", *DİA*, XXI, 35.

² Öz, "Müeyyed-Fiddîn", *DİA*, XXXI, 484.

müellifinin Arslan el-Besâsîrî ile ilişkisini yansıtması bakımından önem arz etmektedir. Onun verdiği bilgiler doğrultusunda, İbnü'l-Müslime'nin henüz halifenin vezirliğine tayin edilmeden önce Kâim-Biemrillâh'ın hizmetinde bulunduğu sırada, Ahvaz'da Fâtımî davetini yayan ve pek çok taraftar toplayan Müeyyed-Fiddîn'in teslim edilmesi için elçi olarak görevlendirildiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Bu bilgi aynı zamanda İbnü'l-Müslime'nin önce halifenin kâtipliğine, daha sonra da vezirliğine tayin edildiğini bildiren Hatîb el-Bağdâdî'nin kaydını da teyit etmemizi sağlamıştır.

Modern dönemde kaleme alınan çalışmalara gelince, Abbâsî vezirliğiyle ilgili gerek batıda gerekse İslâm dünyasında pek çok araştırma yapılmıştır. Aşağıda da zikredileceği üzere, bu çalışmaların büyük bir kısmının daha ziyade emîrû'l-ümerâlık öncesi dönem üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Harold Bowen'in *The Life and Times of 'Alî b. 'Îsâ "The Good Vizier"* isimli kitabı, Abbâsî vezirleriyle ilgili müstakil olarak kaleme alınan ilk çalışmalardan birisi olarak dikkat çekmektedir. Mu'tazîd döneminden başlayarak Müttakî-Lillâh'ın halifeliğinin ilk yıllarına kadar geçen zaman dilimini (279-335/892-946), Ali b. İsâ'nın hayatını merkeze alarak inceleyen Bowen, bu dönemde görev yapan diğer vezirlerden de bahsederek devletin en üst kademesinde bulunan halife-vezir-ordu komutanı arasındaki ilişkilerin güzel bir panoramasını sunmaktadır. Bunlarında dışında Ali b. İsâ'nın, Mutî-Lillâh ve Tâî-Lillâh'ın kâtipliğini yapan iki oğluyla ilgili de bilgi veren Bowen'in yorumlarından bir hayli istifade ettiğimizi belirtmeliyiz.

Abbâsîler döneminde vezirlik kurumunu inceleyen çalışmaların en önemlilerinden birisi Dominique Sourdel'in *Le Vizirat 'Abbâside de 749 A 936 (132 a 324 de l'Hégire)* isimli eseridir. Abbâsîler'in kuruluşundan emîrû'l-ümerâlığın ihdas edildiği 324/936 yılına kadar, yaklaşık iki asırlık zaman dilimini ele alan Sourdel, vezirlerin güç ve fonksiyonlarındaki değişim üzerine yoğunlaşmasıyla temayüz etmektedir.¹ Çalışmamızın planını oluştururken istifade ettiğimiz Sourdel'in eseri, aynı zamanda müellifinin, emîrû'l-ümerâlık öncesi vezirlik kurumunun tarihî seyrini ele alırken yapmış olduğu yorum ve değerlendirmeler bakımından da çalışmamıza katkı sağlamıştır. Bunların dışında Sourdel'in *The Encyclopedia of Islam*

¹ Humphreys, *İslam Tarih Metodjisi*, s. 70.

(EI²)'da yer alan İbnü'l-Furât, İbn Mahled, İbn Mukle, Ebû İshâk el-Karârîti (el-İskâfî), Hasîbî gibi vezirlerin yanı sıra, Abbâsî halifeleri Kâdir-Billâh ve Kâim-Biemrillâh hakkında yazmış olduğu maddelerden de istifade edilmiştir.

Abbâsî vezirliğiyle ilgili Arap dünyasında müstakil olarak kaleme alınan ilk kitaplardan birisi Tevfik Sultan Yûzbekî'nin *el-Vizâre: Neş'etühâ ve tatavvuruhâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye* (H. 132-447) isimli yüksek lisans tez çalışmasıdır. Yûzbekî'nin eseri, bu alandaki önemli adımlardan birisi olarak görülebilir ise de, Abbâsiler'in kuruluşundan Büveyhîler'in sonuna kadar çok uzun bir zaman dilimini ihtiva etmesi, ele alınan konuların detaylı olarak incelenememesine yol açmıştır. Diğer taraftan bazı konuların dağınık bir şekilde ele alınması ve nisbeten önemli olan bazı konuların ise üzerinde yeterince durulmaması, vezirliğin tarihî gelişimine dair net bir tablonun ortaya konmasını engellemiştir.

Muhammed Sefer Zehrânî'nin *Nizâmü'l-vizâre fi'd-devleti'l-Abbâsiyye* H. 334-590 (*el-'Ahdân el-Büveyhî ve's-Selcûkî*) isimli kitabı Büveyhî ve Selçuklu döneminde Abbâsî vezirliğini ele alması bakımından bizim çalışmamızı yakından ilgilendirmektedir. Ancak söz konusu eserde önde gelen Büveyhî ve Selçuklu vezirleri üzerinde durulmuş, Büveyhîler'in hâkimiyetiyle birlikte Abbâsî halifelerinin emrinde çalışan kâtip ve vezirlerle ilgili ise neredeyse hiçbir bir malumat verilmemiştir. Ayrıca Selçuklu nüfuzu döneminde görev yapan Abbâsî vezirleri hakkındaki bilgiler de eksik ve dağınık bir şekilde aktarılmıştır.

Suphî Mahmûd Azzâm'ın hazırlamış olduğu *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye* (447-656/1055-1258) isimli doktora tezi, Selçuklular'ın Bağdat'a hâkim olmasından Abbâsiler'in yıkılışına kadar geçen süre zarfında vezirlik kurumunu incelemektedir. Selçuklu nüfuzu dönemini ele alması sebebiyle bizim çalışmamızla ortak bir yönü bulunan, ancak vezirlik müessesesinin işleyişinden ziyade tarihî seyri üzerine odaklanan Azzâm'ın tezi, vezirlerin görevleri, görev yerleri ve süreleri, vezirlerin gelirleri gibi konulara neredeyse hiç temas etmemektedir. Bu bakımdan çalışmamız sırasında söz konusu eserden vezirlerin halife ve sultanla ilişkilerine dair verdiği bilgiler çerçevesinde faydalandık.

Bunların dışında kısmen vezirlik kurumunu inceleyen Adam Mez'in *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı* isimle Türkçe'ye tercüme edilen eseri, Muktedir döneminde görev yapan vezirlerin kılık kıyafetleri, gelirleri ve maiyetindeki görevlilerle ilgili verdiği bilgiler bakımından çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Hüsâmeddin Sâmerrâi tarafından kaleme alınan ve Muntasır-Billâh'ın halifeliğinden (247/861), Büveyhî hâkimiyetine kadar (333/944) geçen süre zarfında hilafet, vezirlik, divanlar ve hisbe teşkilatını konu edinen *el-Müessesâtü'l-idâriyye fi'd-devleti'l-Abbâsiyye* isimli çalışmanın ikinci bölümünde, vezirlik müessesesinin tarihî seyri, vezirlerin halife ve orduyla ilişkileri ve malî sorumlulukları gibi konular üzerinde durulmaktadır. Yaklaşık bir asır gibi uzun bir zaman dilimini ihtiva etmesi sebebiyle kitaptaki konuların muhtasar bir şekilde ele alındığı söylenmelidir. Bununla birlikte yazarın bölümün sonunda bir liste halinde vezirlerin isimlerini, tayin ve azil tarihlerini zikretmesi çalışmamız açısından faydalı olmuştur. Ancak bunların arasında, İbn Mukle'nin, Fazl b. Ca'fer'in Bağdat'tan ayrılmasından sonra, Ebû Abdullah el-Kûfî'nin de Muhammed b. Kâsım el-Kerhî'den sonra vezirliğe tayin edildiğine dair müellifin verdiği bilgiye, ilgili kısımda zikredilen sebeplerden dolayı katılmadığımızı belirtmeliyiz.

Abdülaziz Dûrî'nin IV. (X.) asır boyunca Abbâsî Devleti'nin ekonomik yapısını ele alan *Târîhu'l-İrâki'l-iktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî* isimli doktora tezi ve Vâsik-Billâh'tan (227-232/842-847) itibaren Büveyhîler döneminin sonuna kadar Abbâsî tarihini iktisadî ve siyasî açıdan inceleyen *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyyeti'l-müteahhire* isimli kitabı çalışmamız sırasında istifade ettiğimiz eserlerdendir. Doktora tezinde bölgenin coğrafi özelliklerini de dikkate alarak zirâi ve ticârî açıdan elde edilen gelirleri ve devletin malî yapısını inceleyen Dûrî'nin, özellikle Ali b. İsâ'nın uyguladığı vergi politikası ve halife ve vezirlerin gelirlerine dair verdiği bilgiler çalışmamız açısından önem arz etmektedir. İkinci kitabında Muktedir dönemini "Asrû'l-Muktedir" başlığıyla müstakil olarak ele alan Dûrî, Bowen'in eserinden de faydalanarak, vezirlerin birbirleriyle mücadeleleri, Muktedir'le dönemin sâhibü's-şurtası Mûnis el-Muzaffer arasındaki ilişkiler ve devletin malî açıdan içinde bulunduğu kriz ortamı üzerinde durmaktadır. Dûrî'nin *el-Asrû'l-Abbâsiyyü'l-evvel:*

Dirâse fi't-târîhi's-siyâsî ve'l-idârî ve'l-mâlî ve *en-Nüzumu'l-İslâmiyye* isimli diğer iki eserinden vezirlik kurumunun menşesine dair yaptığı değerlendirmeler açısından faydalanılmıştır.

Mafizullah Kabir'in *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)* isimli doktora tezine dayanan kitabı, Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra Abbâsî vezirliğinin kurumsal yapısındaki değişimi veciz bir şekilde tasvir etmesi cihetiyle konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

İran tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Heribert Busse'nin Büveyhîler dönemini siyasî, idarî ve dinî açıdan ele alan *Chalif und Grosskönig Die Buyiden im Iraq (945-1055)* isimli kitabı, Abbâsî halifelerinin emrinde görevlendirilen kâtiplerin tesbit edilmesinde en çok başvurduğumuz çalışma olmuştur. Bir başlık altında bu kâtiplerin listesini veren Busse, aynı zamanda bu kişilerin tayin ve azil tarihlerini de zikretmeye özen göstermiştir.

John Donohue tarafından kaleme alınan *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403H./1012: Shaping Institutions for the Future* isimli eser, Büveyhî nüfuzu dönemiyle ilgili istifade ettiğimiz çalışmalardan birisidir. Kitabın "Vezirlik ve Bürokrasi" başlığını taşıyan ikinci bölümünde, emîrû'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden sonra Abbâsî halifesinin ve vezirinin bürokratik açıdan nasıl bir güç kaybına uğradığına dair yazarın yapmış olduğu açıklamalar bizim için ufuk açıcı olmuştur.

Hugh Kennedy, Maïke van Berkel, Nadia Maria El-Cheikh ve Letizia Osti'nin editörlüğünde *Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)* ismiyle yayınlanan ve çeşitli yönleriyle Muktedir dönemini mercek altına alan derleme kitabın, özellikle "Kâtipler ve Askerler" başlığını taşıyan ikinci bölümünde vezirlik kurumu ve bürokrasiye dair verilen bilgilerden istifade edilmiştir.

Türkiye'deki akademik çalışmalara bakıldığında, incelediğimiz dönemle ilgili her hangi bir araştırmanın yapılmadığı görülmektedir. Erken dönem Abbâsî vezirleriyle ilgili ise Necati Aykon'un *Bermekiler ve Abbasi Tarihindeki Yeri* isimli doktora tezi ve Mesut Can'ın *Fazl b. Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti* ismiyle hazırlanmış olduğu yüksek

lisans tez çalışması bulunmaktadır. Bunların dışında Fatih Yahya Ayaz'ın "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", Hamdi Alaslan'ın "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", Mehmet Dalkılıç'ın "Bermekilerin Düşüşü" başlıklı makaleleri zikredilebilir. Bunlardan Ayaz'ın makalesi, vezirliğin ortaya çıkışı ve Abbâsîler'in erken dönemindeki gelişimiyle ilgili verdiği bilgiler bakımından çalışmamıza katkı sağlamıştır. Abbâsîler'in kuruluşundan Mu'tazîd'in halifeliğine kadar olan süreyi ihtiva eden Alaslan'ın makalesi ise önce vezirlik kurumunun işleyişi, sonra da vezirliğin tarihî gelişimi üzerinde durmaktadır. Benzer konuları ele almakla birlikte, Ayaz'ın makalesini daha istifade edilebilir bulduğumuzu belirtmeliyiz.

Saim Yılmaz'ın birbirinin devamı niteliğinde sayılabilecek "Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği" ve "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)" isimli iki makalesi, Muktedir ve Kâhir-Billâh dönemi vezirlerinin siyasî faaliyetleriyle ilgili başvurduğumuz çalışmalardandır. İlk makalesinde Mûnis el-Muzaffer'in Muktedir ve İbnü'l-Furât'la mücadelesine yoğunlaşan Yılmaz, ikinci makalesinde bu sefer Mûnis el-Muzaffer'in, Muktedir'in katledilmesinden kısa bir süre sonra, tahta çıkarılmasına onay verdiği Kahir-Billah tarafından bertaraf edilmesiyle sonuçlanan gelişmeleri ele almaktadır. İkinci makalede yazar, dönemin üçüncü bir aktörü olarak Vezir İbn Mukle'nin de faaliyetlerine değinmektedir.

Yine Yılmaz'ın "Abbâsîler'de Üstâdarlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı" isimli makalesi, vezirin emrinde bir üstâdarın görevli olup olmadığı meselesine dair ortaya koyduğu düşünceler bakımından konumuzu ilgilendirmektedir. İbn Miskeveyh ve Sâbî'nin aktarmış oldukları rivayette geçen *üstâzî dârihî* veya *kâhramânu dârihî* ifadesinden ilk bakışta İbnü'l-Furât'ın emrinde böyle bir görevlinin olabileceği izlenimi uyanmaktadır. Ancak Yılmaz'ın -bizim de katıldığımız- tesbitlerine göre konuyla ilgili rivayetler birlikte düşünülürse, vezirin emrinde böyle bir görevlinin bulunmadığı, bu müelliflerin söz konusu ifadeleri o dönemde sarayın idaresinden sorumlu olan kahramânelik görevine karşılık olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz dönemde iki halife ile ilgili birisi doktora, ikisi de yüksek lisans tezi olmak üzere üç tane çalışma yapılmıştır. İhsan Arslan tarafından doktora tezi olarak hazırlanan ve *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler* ismiyle yayınlanan kitabın ikinci bölümünde Muktedir dönemi vezirleri ele alınmıştır. Yazarın birden fazla vezirliğe tayin edilen kişilerin, ikinci ve üçüncü vezirliklerini de aynı başlık altında zikretmesi, kronolojik açıdan olayların takibini ve ele alınan konuların anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Ayrıca Kâhir-Billâh ve Râzî-Billâh dönemlerinde de vezirlik yapan İbn Mukle, Süleyman b. Hasan b. Mahled, Fazl b. Ca'fer gibi vezirlerin sonraki görevleriyle ilgili her hangi bir atıf veya bilgilendirme de yapılmamıştır.

Suat Kaymak tarafından *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillâh ve Dönemi (1031-1075)* ismiyle hazırlanan yüksek lisans tezi¹ Kâim-Biemrillâh'ın vezirleriyle ilgili müstakil bir başlık ihtiva etmemekle birlikte, Selçuklular'ın Bağdat'a hâkim olması ve sonrasında yaşanan gelişmelerin tasvirini sunmakta, ayrıca söz konusu dönemde yaşanan dâhilî ve hâricî gelişmelerin ele alındığı kısımda Ebü'l-Feth b. Dârest ve Fahrüddeve'nin vezirlikleriyle ilgili genel bilgiler vermektedir.

Son olarak *The Encyclopedia of Islam (EI²)*, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA)* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*'sinde konumuzla ilgili kaleme alınan maddelerden de geniş ölçüde istifade ettiğimizi belirtmeliyiz.

C. İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti

1. Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı

İslâm dünyasında vezirlik kurumunun Abbâsîler zamanında ortaya çıktığı ve devlet bürokrasisinde çok önemli görevleri yerine getirmeye başladığı genellikle kabul edilen bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca söz konusu kelimenin ıstılahî anlamında da bir ittifakın olduğu görülmektedir. Buna göre vezir, halife veya padişahın hemen hemen bütün işlerini yerine getiren ve hükümdarlıkla ilgili

¹ Kâim-Biemrillâh dönemiyle ilgili ikinci yüksek lisans tezine bütün çabalarımıza rağmen ulaşamadığımızı belirtmeliyiz. Bk. Maşide Kamit, *Büveyhîlerden Selçuklu Hâkimiyetine Geçiş Süreci: Kâim-Biemrillâh Dönemi* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2014.

konularda görüşleri ve uygulamaları ile hükümdara yardımcı olan kimse anlamına gelmektedir.¹ En yüksek devlet memuru konumunda olan vezir, icrâî, teşrîî ve kazâî selahiyetleri kayıtsız ve şartsız elinde bulundurarak hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden kimsedir.² Vezir kelimesinin ıstılahî anlamı ve vezirin selâhiyeti ile ilgili bu genel kabule karşın, vezirliğin İslâm toplumunda ne zaman ortaya çıktığına dair kaynaklarda doğrudan bir bilgiye yer verilmemiş olması, bu kurumun menşesine dair tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu konuda öne sürülen iddiaları temelde iki kategoride incelemek mümkündür: İlk iddiaya göre söz konusu kelimenin kökeni Farsça'dır ve müslümanlar, bu kurumu bürokrasisi oldukça gelişmiş olan Sâsânîler'den (261-651) miras almışlardır. İkinci görüşe göre ise vezir kelimesi Arapça kökenlidir, zira farklı formlarda Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde geçmektedir. Ayrıca İslâm'dan önce de Araplar tarafından bilinen bu kurum İslâm tarihinin sonraki dönemlerinde müesses bir yapı haline gelmiştir.

Bu iki temel görüş etrafında şekillenen tartışmaların detayına girmeden önce vezir kelimesinin lügat anlamı üzerinde durmak faydalı olacaktır. Ayaz'ın³ da belirttiği gibi vezir kelimesinin kökeniyle söz konusu kurum arasında bazı araştırmacılar benzerlik kurmak suretiyle kendi görüşlerini delillendirmeye çalışmışlardır.

Vezirliğin menşei konusunda ileri sürülen görüşlerden **birincisine** göre, vezir kelimesi, eski Farsça yani Pehlevice'de kullanılan ve karar vermek ve hükmetmek anlamlarına gelen *vicira* veya *v(i)cir* kelimelerinden türemiş, dolayısıyla müessese olarak da Sâsânîler'in devlet teşkilatından alınmıştır.⁴ Bu görüşü kabul eden bir kısım araştırmacılar söz konusu kurumun İran menşeli olduğunu kabul etmekle birlikte, vezir kelimesinin *yardımcı* anlamıyla Araplar arasında daha önceden kullanıldığını söylemiştir. Meselâ Corci Zeydan, vezir kelimesinden maksat

¹ Ahmed Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, II, 142. Mağrib ve Endülüs'te kurulan devletlerde vezirlere hâcib isminin de verildiği söylenmiştir. Bk. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 589-590.

² "Vezir", *İA*, XIII, 309; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 6

³ Bk. "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 118.

⁴ Bowen, *The Good Vizier*, s. 14; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 452, 490; Lewis, *The Arabs in History*, s. 89; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 301; "Vezir", *İA*, XIII, 309-310. Ayrıca bk. Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 71; Abbâdî, *Fî't-târîhi'l-Abbâsî*, s. 34; Sâlim, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 251; Yıldız, "Abbâsiler Devri", *DGBİT*, III, 317.

halifenin kendisine arka çıkacak bir başka kişiden yardım alması ise, o zaman vezirliğin İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren mevcut olabileceğini dile getirmiştir.¹ Kremer de benzer hususa işaret ederek, bir meslektaş/yardımcı edinme zaruretine dayananan vezirlik kurumunun menşe itibariyle tamamen Arap kökenli olduğunun kabul edilebileceğini belirtmiştir. Ancak Kremer, kurumsal bir yapı olarak vezirliğin yabancı bir etkileşim[in ürünü] olduğunu ve İran etkisinin hissedilmeye başlanmasıyla birlikte müslümanlar arasında ilk defa Abbâsiler döneminde tesis edildiğini, dolayısıyla vezirliğin İran menşeli kurumlardan birisi olduğunu söylemiştir.²

Vezir kelimesinin kökenine yönelik ortaya atılan yukarıdaki iddialara Sprengling ve Dûrî'nin yöneltmiş oldukları eleştiriler dikkat çekmektedir. Sprengling, İslâm dünyasında vezirin konumunun, faaliyetlerinin ve vezir kelimesinin Farsça'dan Arapça'ya geçmiş olabileceğini, ancak bu etkilenmenin ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleştiğine dair şu ana kadar bir sonuç elde edilemediğini, muhtemelen eldeki bilgilerle de bir neticeye varılamayacağını dile getirmiştir.³

Dûrî ise vezir kelimesiyle bu kelimenin Farsça'daki karşılığı olarak ileri sürülen *vicira* (veya *v(i)cir*) kelimeleri arasındaki [şekil bakımından] benzerliğin Araplar'ın söz konusu kelimeyi Farsça'dan iktibas ettiklerine dair delil olarak ileri sürülemeyeceğini söylemiştir. Dûrî ayrıca, Pehlevîce'de vezirlik için başka bir kelimenin (wazurg-framâhar) kullanıldığını belirterek, Arap dilcilerinin diğer dillerden Arapça'ya intikal eden kelimelerin köklerini özellikle zikretmeye çalıştıklarını, ayrıca bu dilcilerin hem Kur'ân'da geçen hem de İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren müslümanlar tarafından kullanılan vezir kelimesinin kökeninin Arapça olduğunu ittifakla kabul ettiklerini söylemiştir.⁴ Dûrî'nin konuyla

¹ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 202-203. Ayrıca bk. Yüzbekî, *el-Vizâre*, s. 18 vd.; Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 13-14, 28; Zaman, "Wazîr", *El*, XI, 185.

² Kremer, *Contributions to the History of Islamic Civilization*, s. 243-244; a. mlf. *The Orient under the Caliphs*, s. 220. Kremer'in dile getirdiği bir hususa daha işaret edilmelidir. Kremer başta Sprengling olmak üzere diğer araştırmacılardan farklı olarak, vezir kelimesinin son zamanlara kadar Arapça olarak kabul edildiğini, ancak yapılan filolojik çalışmalardan sonra söz konusu kelimenin kökeninin "şüpheye mahal vermeyecek" bir şekilde Pehlevîce olduğunun kanıtlandığını ileri sürmüştür.

³ Bk. "From Persian to Arabic", s. 332, 334. Sprengling, kendisinin görebildiği kadarıyla, sadece bir yerde vezir kelimesinin "hâkim" anlamında kullanıldığını söylemiştir.

⁴ Bk. *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, s. 183, 185. Subhi Salih de *vicira* (veya *v(i)cir*) kelimesinin "hâkim" veya "hakem" anlamına geldiğini bundan dolayı söz konusu kelimeyle vezirlik arasında büyük bir fark

ilgili işaret ettiği bir başka husus, Araplar'ın yazı sanatında zayıf oldukları için vezirliğin Farslar'a nisbet edildiğinin iddia edilmesidir. Bunun doğru bir tesbit olmadığını belirten Dûrî, Abbâsiler'in edebiyat ve kültürle Emevîler'e kıyasla daha fazla ilgilendiğini, hatta bazı Araplar'ın Emevîler döneminde yazıyla uğraştığını, Abbâsiler dönemine gelince bu kişilerin ön plana çıktıklarını ifade etmektedir. Üzerinde durulması gereken önemli bir husus da bu dönemde yazı dilinin Arapça olmasıdır.¹ Sâsânî idarî sisteminde, Abbâsiler'de olduğu gibi, bütün birimlerin tek bir şahısta toplandığı bir makamın bulunmadığını belirten Morony ise, Abbâsiler'deki vezirlik kurumunun Sâsânîler'den intikal ettiğini iddia eden araştırmacıların, Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde aktarmış olduğu bilgiden etkilendiklerini söylemektedir.² Buna göre Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717), bir komutanının tavsiyesiyle Belh'te ikamet eden ve babaları ve dedeleri Sâsânî kistrâlarından Erdeşîr-i Babekan'ın (M. 226-240) vezirliğini yapmış olan Ca'fer el-Bermek'i kendisine vezir olarak tayin etmek istemiş, bunun için onu Dımaşk'a davet etmiştir. *Siyâsetnâme*'de, Dımaşk'a gelerek Süleyman b. Abdülmelik'le görüşen ve onun beğenisini kazanan Ca'fer el-Bermek'in vezirliğe tayin edilip edilmediğine dair bir bilgi yer almamaktadır.³ Ancak Ca'fer el-Bermek'in Hârûnürreşîd'in meşhûr veziri Yahyâ b. Hâlid'in oğlu olması muhtemeldir. Diğer taraftan vezirlik müessesesinin İslâm toplumunda resmî bir kurum olarak Abbâsiler'le birlikte ortaya çıktığı göz önünde bulundurulursa, söz konusu hadisenin erken bir döneme tekabül ettiği görülmektedir. Dolayısıyla *Siyâsetnâme*'de geçen bilginin sıhhati konusunda ihtiyatlı olunmalıdır.

Vezir kelimesinin ve vezirlik müessesesinin kökenine dair yukarıdaki yorumlardan farklı olarak başka görüşler de ileri sürülmüştür. Meselâ Christensen, halifeler [Abbâsiler] zamanında ve daha sonraki İslâm devletlerinin tamamında bulunan reîsü'l-vüzerâ ile Sâsânîler'de hükümdarın mührünü taşıyan ve "wazurg-framâhar" olarak bilenen vekilin konumunun tamamıyla aynı olduğunu iddia

olduğunu söylemiştir. Bk. *İslam Kurumları*, s. 181 "Wazurg-framâhar" kelimesinin Farsçada vezir için kullanılmasıyla ilgili bk. Taberî, *Târîh*, II, 80.

¹ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 51.

² Bk. *Iraq after the Muslim Conquest*, s. 71.

³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 238-245.

etmiştir.¹ Ancak Goitein, Sprengling'in yukarıda zikredilen görüşünü dile getirerek, bu iki kurum arasındaki benzerliği ortaya koyacak delil olmadığı için Christensen'in "wazurg-framâhar"ın vezirliğin bir prototipi olduğuna dair ileri sürdüğü iddiayı delillendirmek için söz konusu kurumla, Mâverdî'nin vezirliği tarif ederken kullanmış olduğu bilgileri eşleştirme yoluna gittiğini, dolayısıyla bu iddianın kabul edilmesinin mümkün olmadığını söylemiştir.²

Cevherî'de yer alan bir kayıttan hareketle Hire krallarının vezirlik kurumunu redif adı altında Sâsânîler'den aldıklarını dile getiren Enger³ ise bu uygulamanın, Abbâsiler'deki vezirlik müessesesinin kökenini teşkil ettiğini ileri sürmüştür. Cevherî *ridf* kelimesiyle ilgili olarak cahiliye döneminde *ridfin*, kralın sağ tarafına oturduğunu, kral savaşa giderse onun yerine geçtiğini ve dönünceye kadar kralın halifesi sayıldığını aktarmaktadır.⁴ İbn Manzûr, buna ek olarak *ridfin* görevine *ridâfe* dendiğini, konumunun da İslâm devletlerindeki vezire tekabül ettiğini söylemektedir.⁵

Vezir kelimesinin düşük rütbeli köy yöneticisi anlamına gelen Ârâmice "gezirpat" isminden Farsça'ya intikal etmiş olabileceği de dile getirilmiştir. Nöldeke bu kavramın Talmut'ta da geçtiğini ve Sâsânîler zamanında vezirin (prime minister) dışında diğer bütün üst düzey yöneticiler için kullanılmış olabileceğini söylemiştir.⁶ Ancak Christensen, Sâsânîler zamanında hükümdarın tahta çıkmasıyla bazen vezirlerin ve kâtiplerin değiştiğine işaret ederek halen ismi Pehlevîce olan bu makamların tam olarak bilinmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir.⁷

Kelimenin kökenine dair diğer kaynaklardan farklı olarak Seâlibî'nin *Tuhfetü'l-vüzerâ* isimli eserinde zikredilen bir başka görüş daha dikkat çekmektedir. Buna

¹ Christensen, *Îrân fî ahdi's-Sâsâniyyîn*, s. 102. Ayrıca bk. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi*, s. 45; "Vezir", *İA*, XIII, 310; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 6 dn. 6.

² Goitein, "The Origin of the Vizirate", s. 168.

³ Bk. "Ueber das Vezirat", s. 240. Ayrıca bk. Alaslan, "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", s. 3. Yûzbekî ise Sourdel'e (*Le Vizirat*, I, 42) dayanarak idarî işlerde Sâsânîler'e yardımcı oldukları için Lahmîler'in *ridf* olarak isimlendirildiğini söylemiştir. Bk. Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 17. Hâlbuki bu iddia Sourdel tarafından değil Enger tarafından dillendirilmiştir.

⁴ Bk. *Sihah*, IV, 1363.

⁵ Bk. *Lisânu'l-Arab*, IX, 116.

⁶ Geniş bilgi için bk. Springling, "From Persian to Arabic", s. 333, Goitein, "The Origin of the Vizirate", s. 170; Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 17.

⁷ Christensen, Nöldeke'nin kendisine gönderdiği bir mektupta yukarıdaki görüşünden vazgeçtiğini bildirmiştir. Bk. *Îrân fî ahdi's-Sâsâniyyîn*, s. 125, ayrıca bk. dn. 6.

göre vezir kelimesi Farsça asıllı olup sonradan Arapçalaşmış (muarreb), güç ve şiddet anlamını taşıyan ve bir kişiyi ilgilendiği işte güçlü kılmak anlamına gelen “zûr” kelimesinden türemiştir.¹

Vezirliğin menşei konusunda ileri sürülen görüşlerden **ikincisine** göre ise, vezir kelimesinin kökeni Arapça’dır ve sığınılacak yer (melce’) anlamında “vezer” veya ağır yük, günah, sorumluluk manasında “vizr” ya da güç, kuvvet ve dayanak anlamlarını taşıyan “ezr” kökünden türemiştir.² Kaynaklarda kelimenin bu üç anlamıyla vezirin görevi ve hükümdarın vezirle olan ilişkisi arasında da bir bağlantı kurulmuştur. Birincisi, hükümdar [zaman zaman] devlet işlerini yürütürken vezirinin görüşlerine ve yardımına sığınır; ikincisi, vezir hükümdarın sorumluluğunu ve devlet işlerindeki yükünü hafifletir; üçüncüsü de nasıl ki bir beden güçlü ve kuvvetli olması sırtını dayayacağı şey ile kaim ise hükümdar da vezirine dayanır ve ondan destek alır.³

Başta Goitein olmak üzere bir kısım araştırmacılar, vezir kelimesinin Arapça kökenli olduğunu ve müessesenin Araplar’da daha önceden bilindiğini söylemektedirler. Goitein’in bu noktada dile getirdiği görüşleri genel olarak dört başlıkta ele almak mümkündür. Birincisi, Sâsânîler’in yıkılışının üzerinden yüz yıldan daha fazla bir süre geçtikten sonra kurulan Abbâsîler’in bu müesseseyi Sâsânîler’den hangi yollarla miras aldığına dair şu ana kadar hiç kimse net bir açıklamada bulun(a)mamıştır.⁴ İkincisi, vezir kelimesi farklı şekillerde Kur’an-ı

¹ Seâlibî, *Tuhfetü'l-vüzerâ*, s. 22. Yüzbekî (*el-Vizâre*, s. 16) ve Alaslan (“İslâm Devletlerinde Vizirlik Müessesesine Genel Bir Bakış”, s. 2) ise Kalkaşendî’ye (*Subhu'l-a’sâ*, V, 448-449) dayanarak vezir kelimesinin Farsça asıllı olup sonradan Arapçalaştırılan “Zûr” kelimesinden türediğini söylemişlerdir. Ancak Ayaz’ın da ifade ettiği gibi bu bilgi Kalkaşandî’nin söz konusu eserinde yer almamaktadır (“Abbâsîler’den Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vizirlik Müessesesi”, s. 120). Vezir kelimesinin geçirdiği değişimle ilgili olarak kelimenin Farsça’dan Arapça’ya geçtikten sonra zaman içinde tekrar Farsça’ya intikal ettiğine dair başka bir görüş de dile getirilmiştir. Bk. “Vezir”, *İA*, XIII, 309-310.

² Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, IV, 3883; Cevherî, II, *Sıhah*, 845; Mâverdî, *Edebü'l-vezîr*, s. 64; a. mlf. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 33; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VI, 88-89; Kalkaşendî, *Subhu'l-a’sâ*, V, 448. Vezir kelimesinin yukarıda geçen her bir kökeni Kur’an’da zikredilmiştir. Bk. Kıyâme 75/11, İnşirah 94/2, Tâhâ 20/29, 31, Furkân 25/35.

³ Seâlibî, *Tuhfetü'l-vüzerâ*, s. 21; Mâverdî, *Edebü'l-vezîr*, s. 64; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*; s. 29; İbn Talha el-Kureşî, *el-İkdü'l-ferîd*, s. 143. Vezir kelimesinin yardımlaşma anlamındaki muvâzera kelimesinden de türemiş olabileceği söylenmiştir. Bk. Mes’ûdî, *et-Tenbîh*, s. 294. Subhi Salih ise halkın geçim işlerinde vezirlere başvurduğunu ve onlara sığındığını dile getirmiştir. Bk. *İslam Kurumları*, s. 181.

⁴ Goitein, “The Origin of the Vizirate”, s. 167. Yukarıda zikredildiği üzere Goitein’in burada ifade ettiği husus ondan daha önce Sprengling tarafından da dile getirilmiştir.

Kerim’de, bazı hadislerde¹ ve şiirlerde² yer almaktadır.³ Üçüncüsü, Araplar, İslâm öncesi Arap krallıklarında olduğu gibi Yunanlılar’da, Roma, Hindistan ve Çin imparatorluklarında vezirlik kurumunun varlığı ve işleyişi ile ilgili bilgilere sahiplerdi. Hatta Ebû Bekir, Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673) ve Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) gibi bazı kişilere⁴ vezir unvanını vermişlerdi.⁵ Dördüncüsü de vezirlik kurumunun menşei, câhiliye dönemindeki Araplar’ın bazı uygulamalarıyla ilişkilendirilerek vezirliğin esasında Arap kabile geleneğinin bir uzantısı olduğu düşünülebilir. Goitein’e göre Araplar’ın kabile geleneğinde bir köle, bir çocuğun eğitimiyle veya efendisinin yetim kalan evladını korumakla görevlendiriliyordu. Bu noktada Arap kabile geleneği içindeki uygulama ile Abbâsî idarî teşkilatı için son derece önemli olan bu müessesenin temelini atan Halife Mansûr’un (136-158/754-775) uygulamaları arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Şöyle ki, Mansûr veliaht oğlunu yetiştirmek ve devlet işlerinde kendi tecrübelerini ona aktarmak üzere valilik yapmış veya diğer resmî makamlarda görevlendirilmiş olan kişileri seçmiştir. Bu kişiler söz konusu görevi üstlendikten sonra oldukça karmaşık olan devlet işlerini veliahda öğreterek onların hizmetinde bulunmuşlardır. Daha sonra bu veliaht halife olunca kendisini yetiştiren kişi de hâciblerin başı unvanını almıştır.⁶

¹ Bk. Ebû Dâvûd, “Harâc”, nr. 2932; Nesâî, *Kitabu’s-süneni’l-kübrâ*, IV, 434.

² Bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’ş-şu’arâ*, s. 414; Taberî, *Târîh*, V, 280; Mes’ûdî, *et-Tenbîh*, s. 293.

³ Goitein, “The Origin of the Vizirate”, s. 167

⁴ İbn Haldûn, *Kisrâ*, Kayser ve Necâşî’nin hükümdarı oldukları devletlerin durumunu bilen Araplar’ın Hz. Ebû Bekir’e Peygamber’in veziri ismini verdiklerini söylemektedir. Bk. *Mukaddime*, I, 484-485. Kettânî, Hz. Ebû Bekir’le birlikte Hz. Ömer’in de Hz. Peygamber’in veziri olduğunu nakletmiştir. Bk. *et-Terâtibu’l-idâriyye*, I, 17. Muhtar es-Sekafî’nin Muhammed b. Hanefiyye tarafından vezir olarak isimlendirilmesiyle ilgili bk. Belâzurî, *Ensâb*, VI, 386. Yine Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber’in vefatından sonra Sakife’de yaptığı konuşmada vezir kelimesini kullanarak ensâra “Emirler bizden vezirler de sizden.” demiştir. Bk. Taberî, *Târîh*, III, 202. Ayrıca bk. *el-İmâme ve’s-siyâse*, I, 13. Kaynaklarda Hz. Osman ve Hz. Ali’nin de daha sonraki dönemlerde yaptıkları konuşmalarda vezir kelimesini kullandıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Bk. İbn Ebû’l-Hadîd, *Şerhu Nehci’l-belâga*, II, 135, VII, 33. Wellhausen, Harise b. Bedr’in Ziyâd b. Ebîh’i överek kendisini büyük bir vezir olarak vasıflandırmasından (Taberî, *Târîh*, V, 223) hareketle bu tabirin ilk defa burada geçmiş olabileceğini söylemektedir. Bk. *Arap Devleti*, s. 61 dn. 1. Ayrıca bk. Sourdel, *Le Vizirat*, I, 46-47. Goitein ise bu yaklaşımı tenkit ederek, vezir kelimesinin burada idarî /teknik anlamda değil, genel olarak yardımcı manasında kullanıldığını belirtmiştir. Bk. “The Origin of the Vizirate”, s. 171 dn. 1.

⁵ Goitein, “The Origin of the Vizirate”, s. 169. Vezir kelimesinin Emevîler dönemi boyunca farklı şekillerdeki kullanımları için bk. Sourdel, *Le Vizirat*, I, 54-55.

⁶ Goitein, “The Origin of the Vizirate”, s. 178, 191-193. Ayrıca bk. Kimber, “The Early Abbasid Vizirate”, s. 65

Vezir kelimesinin tekil veya çoğul olarak “yardımcı” anlamıyla Arap kökenli olduğunu söyleyen¹ Sourdel ise, giderek daha karmaşık bir hale gelen devletin idarî ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla Abbâsîler’in böyle bir kurumu ihdas ettiklerini söylemektedir. Sourdel’e göre Goitein’in zikretmiş olduğu halifelerin çocuklarına özel bir hoca tutup onların yetişmelerini sağlamalarıyla ilgili uygulama, kurumun ortaya çıkışını ancak ikincil dereceden etkilemiştir.²

Vezir kelimesinin Arapça olduğunu söyleyen De Goeje ise diğer araştırmacılardan farklı olarak Abbâsîler’in bu kelimeyi önceden *kâtip* olarak isimlendirilen kişilere verdiklerini söylemiştir. Dolayısıyla ilk başta hükümdarın sadece *yardımcısı* olan Arapça (lûgat anlamıyla yük taşıyan) vezir kelimesi, daha sonra Sâsânî kiserâlarının sekreteri olan *dapurun* yerini almıştır.³ De Goeje’nin işaret ettiği husus Goitein ve Dûrî tarafından da dile getirilmiştir. Dûrî Abbâsîler’in vezirlik kurumu ve vezirin görevleriyle ilgili net bir bilgiye sahip olmadıklarını, bundan dolayı ilk olarak tesis edildiğinde vezirliğin tam teşekküllü bir yapı olarak tasavvur edilmemesi gerektiğini vurgulayarak, söz konusu kurumun zaman içinde gelişerek Abbâsîler’in birinci asrının sonunda nihaî şeklini aldığını söylemiştir. Dûrî ayrıca, Ebü’l-Abbâs’ın halifeliğinden önce muhtemelen Fârisî gelenekten etkilenen Abbâsî davetçilerinin kendisine *vezîru âl-i Muhammed* ismini verdikleri Ebû Seleme el-Hallâl’in⁴ (ö. 132/750) üstlendiği görevle, son Emevî kâtabi Abdülhamid el-

¹ Bk. *Le Vizirat*, I, 58.

² Goitein ve Sourdel’in konuyla ilgili yaklaşımlarını karşılaştıran Kimber, Goitein’in böyle bir uygulamanın Araplar’ın geleneğinde olabileceği ve özellikle kişisel hizmetin vezirliğin ortaya çıkışında önemli bir etkisinin olduğuna dair var sayımına Sourdel’in olumlu baktığını söylemektedir. Ancak Sourdel’in vezirlerin idarî fonksiyonuna ve esas olarak onların mesleki olarak yerine getirdikleri kâtiplik görevinin arka planına vurgu yaptığını belirten Kimber, Goitein’e nazaran onun söz konusu kurumla Sâsânî etkisi arasında bağ kurma noktasında daha istekli olduğunu söylemektedir. Sourdel’e göre bu basit bir taklit meselesi değil, daha ziyade benzer idarî ihtiyaçlara yine benzer bir kurumla cevap vermektir. Bundan dolayı dış görünüşlerinin önemli bir kısmını İran kültürünün oluşturduğu kâtip sınıfının bizatihi kendisi bu kurumun tesisinde etkili olmuştur. Bk. “The Early Abbasid Vizierate”, s. 65-66. Ayrıca bk. Sirry, “The Public Role of Dhimmîs during ‘Abbâsî Times”, s. 200.

³ Nicholson, *Literary History of the Arabs*, s. 256 dn. 2.

⁴ Dûrî, ilk Abbâsî veziri kabul edilen Ebû Seleme Hallâl’a *vezîru âli Muhammed* isminin verilmesinde Fârisî unsurun etkisinin olabileceğini, ancak bu durumun vezirlik görevinin ortaya çıkmasını açıklamak için yeterli olmadığını söylemiştir. Bk. *en-Nüzumu’l-İslâmiyye*, s. 184; a. mlf. *el-Asrû’l-Abbâsiyyü’l-evvel*, s. 51. Goitein, Ebû Seleme’ye verilen bu lakabın yardımcı anlamına geldiğini ve o dönemde bu anlamıyla vezir kelimesinin herkes için kullanılabileceğini belirtmiştir. Çünkü Horasan bölgesinde Farşlılar’la karışık bir şekilde yaşayan Araplar, şahsî lakapların kullanılmasında teenni ile hareket ettikleri için Farşlılar’ın kullanmış oldukları bu görkemli lakaplar onlara ilham vermiş olabilir. Bk. “The Origin of the Vizierate”, s. 173. Bravmann ise Ebû Seleme için İmam İbrahim’in kullandığı *dâiyatuhum* ve *vezîruhum* ifadelerini ve Ebû Seleme’nin asıl

Kâtib'in (ö. 132/750) görevinin birbirine yakın olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı, aslında Abbâsiler yeni bir müessese ihdas etmemiş, var olan bir geleneği Fârisî unsurun da katkısıyla geliştirerek devam ettirmişlerdir.¹ Goitein de II. Mervan'ın (127-132/744-750) kâtibi Abdülhamid'in göreviyle Abbâsiler zamanındaki vezirin görevinin birbiriyle örtüştüğünü ifade etmiştir. Nitekim II. Mervan'ın vaktinin çoğu savaşlarda geçtiği için devlet işlerine pek fazla zaman ayıramıyordu ve bu işlerle Abdülhamid ilgileniyordu.²

Tarih kaynaklarında bu araştırmacıların işaret ettikleri hususu destekler mahiyette bilgilerin bulunduğu belirtilmelidir. Nitekim Mes'ûdî, "*Abbâsiler kâtibi vezir olarak isimlendirmeyi tercih etmişti.*" şeklinde bir bilgiye yer vermiştir. Fakat vezir kelimesinin *yardımlaşma* anlamına geldiğini belirterek, hilâfet kurumunun buna ihtiyaç duymayacak kadar yüce olduğunu, dolayısıyla Emevîler'in kâtiplerine vezir unvanını vermekten geri durduklarını ifade etmiştir.³ Yine Ebû Abdullah el-Cehşiyârî, son Emevî Halifesi II. Mervan'ın kâtibi Abdülhamid'in vezir olduğuna dair bir kayıt aktarmıştır.⁴ İbnü't-Tıktakâ da benzer bilgilere yer vererek, vezirliğin kurumsal bir yapı olarak ancak Abbâsiler döneminde tesis edildiğini söylemiştir. Abbâsiler'den önce ise her hükümdarın bir maiyeti bulunuyordu, hükümdar da bu kişilerle istişare ediyordu. Abbâsiler zamanındaki vezirin görevini yerine getiren bu kişiler *kâtip* veya *müşîr* olarak isimlendiriliyordu.⁵

Vezirlik müessesesinin ortaya çıkışı ve gelişmesi ile ilgili İbn Haldûn'un vermiş olduğu bilgiler de burada zikredilmelidir. Vezirliğin İslâm toplumu içinde geçirmiş olduğu dönüşümü hilâfet müessesesini merkeze alarak inceleyen İbn Haldûn, İslâm'dan önceki devletlerde yürürlükte olan vezirlik kurumunun müslümanlara intikal etmediğini söylemiştir. Çünkü İbn Haldûn'a göre İslâm'la birlikte siyasî ve idarî yönetim mekanizması hilâfete dönüşmüş ve önceki dönemlerde yürürlükte olan vezirlik müessesesi ve diğer makamlar ortadan kalkmıştır. Hilâfet müessesesi

görevinin propaganda olduğunu dikkate alarak, burada kullanılan vezir kelimesinin propagandacı bir anlam ima ettiğini söylemektedir. Bk. "The Etymology of Arabic Wazîr", s. 262.

¹ Bk. *el-Asrî'l-Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 72-73; a. mlf, *en-Nüzumu'l-İslâmîyye*, s. 185; a. mlf. *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 49.

² Goitein, "The Origin of the Vizirate", s. 174; Rayyıs, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*, s. 243.

³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 293-294.

⁴ Bk. *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 83.

⁵ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 153. Benzer bir bilgiye Kalkaşendî de yer vermiştir. Bk. *Subhu'l-a'sâ*, V, 449.

mülk [hükümdarlık] haline gelince saltanatla ilgili merasim ve unvanlar yeniden belirmiş, zamanla kabile ve aşiretlerin işleriyle ilgilenen müşavirler ve muâvinler ortaya çıkmaya başlamış, buna da vezir ismi verilmiştir. İbn Haldûn bu bilgileri aktardıktan sonra Emevîler dönemindeki en üst makamın vezirlik olduğunu ve Abbâsîler zamanına gelince hükümdarlık daha da geliştiği için vezirlerin öneminin arttığını söylemiştir. Böylece meseleleri halletme, karara bağlama ve tatbik etme hususunda vezirler halifeye niyabet eder hale gelmişlerdir.¹

Tarih kaynaklarındaki Emevîler dönemiyle ilgili kayıtlarda vezir kelimesinin halifenin *müşaviri* anlamında kullanıldığını belirten Fârûk Ömer ise, İbn Haldûn'un fikrine katılmadığını, çünkü vezirliğin, resmî bir müessese olarak kuralları tam teşekküllü bir şekilde tesis edildikten sonra Abbâsîler döneminde ortaya çıktığını söylemektedir.² Ayaz ise vezirliğin ortaya çıkmasını hilâfet-hükümdarlık ekseninde ele alan İbn Haldûn'un değerlendirmelerinin, söz konusu kuruma bir köken arama çabasından ziyade, vezirliğin ortaya çıkışının sebepleri üzerinde düşünmenin bir sonucu olduğunu ifade etmektedir. Bir başka deyişle, İbn Haldûn hilâfetin hükümdarlığa dönüşmesiyle vezirlik ve diğer görevlerin tekrar ortaya çıktığını ve Abbâsîler döneminde devletin ihtiyaçlarının artmasıyla bu kurumun da öneminin arttığını söylemektedir. İbn Haldûn'un konuya yaklaşımıyla ilgili, Ayaz'ın vurguladığı bir hususa daha işaret edilmelidir. Ayaz, İbn Haldûn'un değerlendirmelerinin aksine, bu kurumun ortaya çıkışında hilâfetin bir nevi dünyevileşerek hükümdarlığa dönüşmesinden ziyade hilâfet kurumunun daha fazla dinî bir mahiyete bürünmesinin de etkili olduğunu söylemektedir.³

Sonuç itibariyle şiirlerde bu kelimenin zikredilmesi ve bahsi geçen kişilere vezir denilmesi gibi bir takım delillerin bazı müelliflerce kendi dönemlerinde mevcut olan hususları önceden de varmış gibi aktardıklarını akla getirebilir.⁴ Ancak gerek Kur'ân'da, gerekse hadislerde zikredilmiş olması, bu kelimenin Araplar arasında önceden beri biliniyor olduğunu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla hem bu açıdan hem de tarih kaynaklarının konuya yaklaşımı bakımından, vezir kelimesinin

¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 484-486. Ayrıca bk. Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, s. 116.

² Bk. *el-Cüzûru't-târîhiyye li'l-vizâreti'l-Abbâsiyye*, s. 15 vd.; a. mlf. *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, s. 48; a. mlf. "el-Vizâre", *DMİ*, XXIII, 314.

³ Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 122.

⁴ Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 119.

Arapça kökenli olduğuna dair görüşün tercihe şayan olduğu görülmektedir. Ancak bu tercihin yanında hemen ifade edilmesi gerekir ki, vezirlik İslâm toplumunda bir müessese olarak ilk defa Abbâsiler döneminde tesis edilmiştir. Bununla birlikte daha önceki dönemlerde bazı kimselerin siyasî ve idarî anlamda halifeye *yardımcı* oldukları ve bu anlamıyla da vezir kelimesinin İslâm toplumunda Abbâsiler'den önce de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak burada esas tartışma vezirliğin Araplar'ın siyasî geleneğinde var olan ve *yardımcı* manasındaki vezir ile Abbâsiler'le birlikte başlayan kurumsal bir yapının temsilcisi olan ve önceleri *kâtip* olarak adlandırılan vezirin aynı olup olmadığı meselesidir. Ayaz'ın¹ da ifade ettiği gibi temelde iki farklı bakış açısını yansıtan görüşlerin temsilcilerinin ortaya koyduğu delillerin kesin bir yargıya varmak için yeterli olmadığı söylenebilir. Ancak Dürî ve Sourdel'in, vezirliğin Abbâsiler döneminde ortaya çıkışıyla ilgili açıklamaları meselenin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu iki araştırmacı esas itibariyle vezirliğin Sâsânî idare geleneğinin basit bir taklidi olmadığını, zaman içinde Farisî unsurun da katkısıyla Abbâsiler'in idarî ihtiyaçlarına çare bulmak amacıyla böyle bir kurumu tesis ettiklerini ifade etmişlerdir.

Emevîler'in yıkılmasının ardından Irak'ı kendilerine saltanat merkezi olarak seçen Abbâsiler, idarî ihtiyaçları doğrultusunda vezirlik kurumunu tesis ettiler. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh döneminde ilk defa bu göreve tayin edilen Ebû Seleme el-Hallâl, Emevî Halifesi II. Mervân'ın kâtibi Abdülhâmid'in görevlerini deruhte etmiş, dolayısıyla ilk defa resmî olarak "vezir" unvanını taşıyan kişi olmuştur.² Ebû Seleme'nin ardından saraydaki etkinliği artan ve Bermekî ailesinin Abbâsî idaresindeki ilk temsilcisi konumundaki Hâlid b. Bermek, Ebü'l-Abbâs'la yakın bir ilişki kurarak halifenin güvenini kazanmış, böylece Dîvânü'l-harâc'ın başına geçmiş³ ve bu görevini muhtemelen Ebû Ca'fer b. Mansûr döneminde de devam ettirmiştir. Bazı kaynaklarda Hâlid b. Bermek'in Mansûr tarafından vezirliğe tayin

¹ Bk. "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 122.

² Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıval*, s. 351; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 293; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 195; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 155; Ayaz, "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 124.

³ Taberî, *Târîh*, VII, 458, 460, 465, 467.

edildiğine dair bir takım ifadeler¹ rastlansa da, onun, halifenin şahsî kâtipliğini yaptığı ve resmen vezir unvanını taşımadığı² ifade edilmelidir.

Vezirlerin gerçek anlamda otorite ve yetki sahibi haline gelmelerinin Mehdî (158-169/775-785) zamanında gerçekleştiği görülmektedir. Daha önce göreve getirilen vezirlerin, halifelerin kendilerini cezalandırmasından korkmaları, bazılarının da farklı sebeplerle öldürülmüş olması³ veya Mansûr'un idarede tek yetkili kişi olmak istemesi⁴ vezirlik kurumunun gelişmesini engelleyen sebepler cümlesinden zikredilebilir. Mehdî ve ondan sonra gelen ilk Abbâsî halifeleri, vali tayin ve azilleri, vergi işlerinin yürütülmesi ve devlet gelirlerinin denetlenmesi gibi halifenin idarî anlamdaki görevlerinin birçoğunu vezirlere havale etmişlerdir. Vezir, bundan sonraki süreçte kendi uhdesinde bulunan görevlerin bir kısmını diğer vezirlere devretmiş ve kendisi de bunların başı olmuştur.⁵ Ebû Abdullah el-Cehşiyârî'nin Hârûnürreşîd tarafından vezirliğe tayin edilen Yahyâ b. Hâlid hakkında aktarmış olduğu bilgiler onun görev ve yetkilerinin ne kadar geniş olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre Hârûnürreşîd, halifeliğini kendisinin aldığı tedbirler sayesinde elde ettiğini söyleyerek Yahyâ b. Hâlid'i vezir olarak görevlendirdikten sonra ona, reâyânın işlerini idare etme, istediği kişiyi azledip istediği kişi tayin etme yetkilerini vermiştir.⁶ On yedi yıl boyunca vezirlik görevini yerine getiren Yahyâ b. Hâlid, merkezde ve eyaletlerde önemli görevler üstlenen iki oğlu Fazl ve Ca'fer'le birlikte Abbâsî idaresinde mutlak söz sahibi haline gelmiştir.⁷ Ancak 186/802 yılında Hârûnürreşîd'le birlikte hacca giden Yahyâ b. Hâlid, halifenin emriyle yakalanarak hapse atılmış ve malları müsadere edilmiştir. Hârûnürreşîd'in böyle bir karar vermesinde ne tür bir âmilin etkili olduğu belli olmamakla birlikte, Yahyâ b. Hâlid ve oğullarının sahip oldukları güç ve nüfuzun yanı sıra, elde ettikleri büyük servet sayesinde yönetimi tekellerine almaları, İranlı unsurların devlet kademesindeki etkinliğinin giderek artması, Şîi olmaları hasebiyle

¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 296. Cehşiyârî ise Hâlid b. Bermek'in vezir konumunda olduğunu söylemektedir. Bk. *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 89.

² Yıldız, "Bermekiler", *DİA*, V, 518. Sourdel de Hâlid b. Bermek'i Mansûr'un vezirleri arasında zikretmemiştir. Bk. *Le Vizirat*, I, 75-92.

³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 71-73; Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 28.

⁴ Ayaz, "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 125.

⁵ Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 203; "Vezir", *İA*, XIII, 310.

⁶ Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 177.

⁷ Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *DİA*, XXXIII, 251.

Alioğulları'na meyletmeleri, bundan dolayı Abbâsî hânedanına karşı ortaya çıkması muhtemel bir isyana zemin hazırlamaları, hepsinden de önemlisi Hârûnürreşîd'in halife olarak yetkilerine herhangi bir kişiyi ortak kabul etmemesi gibi nedenlerden dolayı bertaraf edilmişlerdir.¹

Bermekîler'in tasfiyesinin ardından Hârûnürreşîd ve Emîn'in vezirliğini yapan Fazl b. Rebî', Abbâsî bürokrasisinde tekrar Araplar'ın etkinlik kazanması için gayret sarfetmiş, bunun neticesi olarak da annesi Fars asıllı bir câriye olan Me'mûn'un, Emîn tarafından veliahtlıktan azledilmesi için girişimde bulunmuştur.² Ancak Emîn'le girdiği iktidâr mücadelesini kazanarak halife olan Me'mûn'un, bir zamanlar Bermekîler'in hizmetinde bulunan Fazl b. Sehl'i vezirliğe tayin etmesiyle Abbâsî bürokrasisinde tekrar Farslı unsurların etkinliği artmıştır.³

Mu'tasım'ın (218-227/833-842) halifeliği döneminde üçüncü bir güç unsuru olarak ortaya çıkan Türkler, halifelik merkezinin Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşınmasıyla devletin idarî kadrolarında İranlı unsurların yerini almaya başlamışlardır. Bununla birlikte "Sâmerrâ Dönemi" (221-279/836-892) olarak adlandırılan ve Türkler'in nüfuzunun zirveye ulaştığı bu dönemde vezirlik makamına kadar yükselen Türk asıllı vezirlere pek rastlanılmamaktadır. Çünkü vezirlik makamına gelebilmek için teâmül gereği kâtip sınıfına mensup olmak ve devletin resmi dili olan Arapça'yı iyi bilmek gerekiyordu.⁴

Mu'tasım da dâhil olmak üzere sekiz Abbâsî halifesinin görev yaptığı ve yarım asırdan biraz daha uzun bir süre devam eden Sâmerrâ döneminde meydana gelen kanlı iktidar mücadeleleri, hem devletin siyasî ve askerî olarak yıpranmasına hem de malî açıdan ciddi bir krizin yaşanmasına neden olmuştur.⁵ Bürokraside yaşanan

¹ Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 69-77; Yusuf el-Iş, *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 65-79; Dalkılıç, "Bermekîlerin Düşüşü", s. 183-197; Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", 125; Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, V, 519; Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *DİA*, XXXIII, 252.

² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 436; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 212-213.

³ Dürî, *el-Asrî'l-Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 164-165; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 174-175; Can, *Fazl b. Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 34.

⁴ Bu dönemde görev yapan Türk asıllı vezirlerle ilgili geniş bilgi için bk. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 180-183; Şen, *Abbâsîler'in İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*, s. 174-177.

⁵ Yılmaz, *Mu'tasım ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 39-40.

bu mücadeleler önceki dönemlere nazaran vezirlik makamına yapılan atamalarda da kendisini göstermiş ve bu süreçte on iki tane vezir görevlendirilmiştir.¹

Başkentin Sâmerrâ'dan tekrar Bağdat'a intikal etmesinin ardından tahta geçen Mu'tazîd'la (279-289/892-902) birlikte Abbâsîler'de kısa süreliğine de olsa yeniden canlanma ve toparlanma yaşanmaya başlamıştır. Bu dönemde vezirlik makamına yapılan atamalarda Benî Vehb ailesinin etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Bu ailenin Abbâsî idarî tarihindeki ilk temsilcisi olan Süleyman b. Vehb, önce Me'mûn'un kâtipliğini yapmış, daha sonra Mütevekkil zamanında Mısır âmilliğine tayin edilmiştir. Mühtedî (255-256/869-870) döneminin son veziri olarak görev yaptıktan sonra, Mu'temid (256-279/870-892) tarafından kısa aralıklarla iki defa daha vezirliğe tayin edilmiştir. Bu son görevinin ardından azledilen Süleyman b. Vehb, 272/885 yılında hapiste vefat etmiştir. Süleyman b. Vehb'in oğlu Ubeydullah da uzun süren kâtiplik görevinden sonra ilk olarak Mu'temid'in vezirliğine tayin edilmiştir. Mu'temid'in vefatının ardından Abbâsî halifesi olan Mu'tazîd, Ubeydullah b. Süleyman'ı vezirlik görevinde bırakmıştır. Bu görevini vefatına kadar (Rebûlâhir 288/Nisan 901) yaklaşık on yıl boyunca devam ettiren Ubeydullah b. Süleyman, bir taraftan devletin Cibâl bölgesindeki hâkimiyetinin tekrar tesis edilmesiyle yakından ilgilenirken, diğer taraftan vergi gelirlerini arttırmak için yoğun bir mesai harcamıştır. Devlet hizmetinde göstermiş olduğu bu gayretlerin yanı sıra, dürüst bir kişiliğe sahip olmasıyla da tanınan Ubeydullah, kendi döneminde büyük bir itibar elde etmişti. Ubeydullah'ın vefatının ardından oğlu Kâsım, Mu'tazîd'ın vezirliğine tayin edilmiştir. Mu'tazîd'ın vefatıyla birlikte halifelige geçen Müktefî tarafından da vezir olarak görevlendirilen Kâsım, Zilkade 291/Ekim 904 tarihindeki ölümüne kadar bu görevini devam ettirmiştir. Babası kadar başarılı bir vezir olmamakla birlikte, halife tarafından kendisine Veliyyüddele lakabı verilen Kâsım'ın vefatıyla birlikte, Benî Vehb ailesinin Abbâsî bürokrasisindeki etkinliği azalmıştır. Hüseyin b. Kâsım b. Vehb'in 319/931 yılında Muktedir'in, Muhammed b. Kâsım b. Vehb'in de 321/933 yılında Kâhir-Billâh'ın

¹ Geniş bilgi için bk. Sourdell, *Le Vizirat*, I, 245 vd.

vezirliğine tayin edilmesiyle Benî Vehb ailesi biraz ön plana çıksa da, eski nüfuz ve itibarını elde edememiştir.¹

Muktedir'in halifeliğiyle birlikte bir taraftan saray kadınlarının yönetime müdahale etmesi, diğer taraftan Benî Furât, Benî Cerrâh ve Benî Hâkân gibi bazı ailelerin devlet bürokrasisinde güçlenmesiyle vezirlik müessesesi adeta mücadele alanı haline gelmiştir. Bundan dolayı vezirlik makamını ele geçirmek için aileler arasında büyük bir rekabet yaşanmıştır. Abbâsiler döneminde hâciblik ve vezirlik gibi bir müessese olarak Halife Râzî-Billâh tarafından 324/936 yılında emîru'l-ümerâlığın tesis edilmesiyle, vezirlerin etkileri azalmış, görevlerinin birçoğu emîru'l-ümerâlar ve onların kâtipleri tarafından deruhte edilmeye başlanmıştır. Büveyhîler'le birlikte artık vezir tayin etme yetkisinden de mahrum kalan halifeler için, şahsî işlerinin takibini yapmak amacıyla kâtipler görevlendirilmiştir. Büveyhîler'in Bağdat'taki hâkimiyetlerinin sonuna doğru Kâdir-Billâh'la birlikte halifeler yavaş yavaş bürokrasideki etkinliklerini arttırmaya çalışmışlar, nihâyet Kâim-Biemrillâh'ın İbnü'l-Müslime'ye resmen vezir unvanı vermesiyle vezirlik kurumu tekrar işlerlik kazanmaya başlamıştır. Ancak Büveyhîler'in Bağdat'taki askerî valisi Arslan el-Besâsîrî'nin bertaraf edilmesinden sonra Kâim-Biemrillâh'ın Hille'den tekrar Bağdat'a dönmesiyle (24-25 Zilkade 451/2-3 Ocak 1060), Abbâsiler'de Selçuklu nüfuzu dönemi başlamış ve Muktefi-Liemrillâh'ın halifeliğine (530/1136) kadar devam etmiştir.²

2. Vezirlik Müessesesinin Mâhiyeti

İslâm tarihinde Abbâsiler'le birlikte ortaya çıkan vezirlik müessesesi ilk dönemlerde basit bir kurum olarak varlığını devam ettirmiş, zamanla sistemli ve kuralları daha belirgin bir yapı haline gelmiştir. Bundan dolayı vezirliğin tanımı ve çeşitleri, vezirlerin nitelikleri, yetki ve sorumlulukları, halife ve sultana karşı yükümlülükleri gibi vezirlik kurumunun nazari yönlerine dair düşünce ve fikirler nisbeten geç tabir edilebilecek dönemlerde telif edilmiştir.³ Bu noktada Mâverdî (ö.

¹ Bosworth, "Banû Wahb", *EP*, XI, 33-34. Ayrıca bk. Yılmaz, *Mu'tazid ve Muktefi Döneminde Abbâsiler*, s. 90-92; al-Hasan, "The Financial Reforms of The Caliph Al-Mu'tadid (279-89/892-901)" s. 9-13.

² Zaman, "Wazîr", *EP*, XI, 186. Ayrıca bk. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 213; Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi*, s. 10; Ayaz, *Memlükler Döneminde Vezirlik*, s. 29; a. mlf. "Vezir", *DİA*, XXXIII, 80.

³ Dürî, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, s. 197.

450/1058) ve çağdaşı Hanbelî hukukçusu Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) vezirlik kurumunun mâhiyetine dair ortaya koymuş oldukları düşünceler önem arz etmektedir.

Mâverdî, Kâim-Biemrillâh tarafından 422 (veya 423/1032), 428 (1037) ve 435 (1043-1044) yılları arasında Büveyhî emîrleri Ebû Kâlicâr (436-440/1044-1048), Celâlüddevle (416-435/1025-1044) ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e (431-455/1040-1063) elçi olarak gönderilmiş, İbnü'l-Müslime'nin 437/1045 resmen halifenin vezirliğine tayin edilmesiyle siyâsî ve idarî görevlerinden ayrılmıştır. Bundan sonraki süreçte tedris ve telif faaliyetleriyle ilgilenen Mâverdî, 450/1058 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹

Kâdilkudât Ebû Abdullah İbn Mâkûla'nın yanında şâhitlik (noterlik) yapan Ferrâ, İbn Mâkûla'nın 447/105 yılındaki vefatı üzerine Dârülhilâfe ve Harîm [Bağdat'ta bir semt?] kadılıklarına tayin edilmiştir. Sonraki yıllarda diğer bazı bölgelerin de yargı işleriyle ilgilenen Ferrâ, görev yaptığı süre zarfında ilmî ehliyetinin yanı sıra, titiz tavrı sebebiyle Kâim-Biemrillâh'ın güven ve iltifatına mazhar olmuş ve 458/1066 yılındaki vefatına kadar bu görevlerini devam ettirmiştir.²

el-Ahkâmü's-sultaniyye isimli eserinde imâmet bahsinin ardından "Vezirliğe Tayin Hakkında" ismini taşıyan ikinci başlıkta, vezirliği *tefvîz* ve *tenfîz* şeklinde ikiye ayıran Mâverdî, vezirlerin yetki ve sorumlulukları hakkında bilgiler verdikten sonra, bu görevlere tayin edilme şartları ve her iki vezirliğin arasındaki farklar üzerinde durmuştur. Bu bilgileri, daha sonra Kâim-Biemrillâh'ın veziri İbnü'l-Müslime'ye veya Büveyhî emîri Celâlüddevle'nin (416-435/1025-1044) veziri Hibetullah b. Ali b. Mâkûlâ'ya yazıldığı sanılan³ *Edebü'l-vezîr* isimli eserinde teferruatlı bir şekilde yeniden ele alan Mâverdî, burada ayrıca vezirliğe tayin edilen kişilere bazı nasihatlerde bulunmuştur. Mâverdî'nin zikrettiği hususlar, çağdaşı Ferrâ tarafından, Mâverdî'ninki ile aynı ismi taşıyan, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* isimli

¹ Geniş bilgi için bk. Kallek, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 180-186.

² Geniş bilgi için bk. Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 253-255.

³ Kallek, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 181. Kallek, eserde sık sık melik kavramının kullanıldığını ve bu kavramla da Büveyhî emîrlerine işarette bulunduğunu göz önünde bulundurarak, ikinci ihtimalin daha güçlü olduğunu söylemektedir. Bk. "Mâverdî'nin Ahlâkî, İçtimaî, Siyasî ve İktisadî Görüşleri", s. 225.

eserde de dile getirilmiştir. Mâverdî ile Ebû Ya'la'nın el-Ahkâmü's-sultâniyeleri arasındaki muhteva, metin ve tertib açısından yakın benzerlikler, birbirinin çağdaşı olan yazarların eserlerini telif ederken hangisinin diğerinden istifade ettiğine dair tartışmaları da beraberinde getirmiştir.¹

Mâverdî'nin tasnifine göre tefvîz ve tenfîz olmak üzere iki çeşit vezirlik uygulaması vardır. Kılıç ve kalem yeterliliğine sahip olması gereken tefvîz veziri, yetki ve görevleri itibariyle diğerine göre daha geniş ve önemlidir.² Halife tefvîz vezirliğine tayin edeceği kişiye "Seni kendime nâib tayin ettim.", "Bütün işlerimde benim nâibim ol." şeklinde hitap ederek onu bu göreve getirmelidir.³ Devlet işlerini yerine getirmede halifenin vekili sayılan tefvîz veziri, Kureys'e mensub olma dışında, halifede aranan şartları taşımali, ayrıca savaş ve haraç vergisi gibi konularda da bilgi sahibi olmalıdır. Tefvîz vezirliğine tayin edilen kişi, uhdesinde bulunan görevleri kendisi yerine getirebileceği gibi, gerektiğinde bir vekil de tayin edebilir. Ancak yetkisi dâhilinde olan, özellikle haraç vergisiyle ilgili konuları iyi bilmeli ki, vekil tayin edeceği kişinin de bu işlerden anladığını bilebilsin.⁴ Tefvîz veziri devlet işleriyle ilgili kendisi karar verebilir ve gerektiğinde devlet kademesinde görevlendirmeler yapabilir. Mezâlim mahkemelerinin başkanlığını üstlenebilir. Bizzat savaşta orduya komutanlık yapabilir. Bir başka ifadeyle, tefvîz veziri, veliaht tayin etme, halktan kendisinin azledilmesini talep etme ve halifenin tayin ettiği bir kişiyi azletme gibi halife için geçerli olan şartlar dışında bütün işlerde tam bir selâhiyete sahiptir.⁵

İşleri yürütmek olarak da tavsif edilebilecek tenfîz vezirliğine tayin edilen kişiler ise yetki ve sorumlulukları itibariyle daha zayıftır. Bu kişilerin temel görevi, halife ile idareci ve reâyâ arasında bir vasıta olmak ve halifenin emirlerini yerine getirmektir. Gayr-i müslimlerin ve kölelerin de tayin edilebildiği tenfîz vezirliği için kalem ve kılıç yeterliliği gibi şartlar aranmamaktadır. Ayrıca tefvîz vezirliğinden farklı olarak, tenfîz vezirliğine aynı anda birden fazla atama yapılabilir. Yani tefvîz

¹ Bu tartışmalarla ilgili bk. Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 281-282; Erkal, "el-Ahkâmü's-sultâniyye", *DİA*, X, 556-557.

² Bk. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 39; a. mlf. *Edebü'l-vezîr*, s. 65.

³ Bk. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 40-41; a. mlf. *Edebü'l-vezîr*, s. 137.

⁴ Bk. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 39.

⁵ Bk. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 41-42.

veziri bir tane olurken, tenfiz veziri ise zamanın şartlarına birkaç tane olabilir. Tefvîz veziri yaptığı işlerden sorumlu iken, tenfiz veziri ise kendisine verilen emirleri yerine getirmekle yükümlü olduğu için her hangi işten dolayı sorumlu tutulamaz.¹

Mâverdî ve Ferrâ'nın dışında benzer konuları ele alan bir diğer müellif Ebû Mansûr es-Seâlibî'dir (ö. 429/1038). Nişâbur'da dünyaya gelen Seâlibî, ellili yaşlarında iken önce Cürcân'a, daha sonra da Harizm'de hüküm süren Me'mûnî hanedânının üçüncü emîri II. Me'mûn'un daveti üzerine Gürgeç'e gitmiş ve buradaki ikâmeti sırasında İbn Sinâ ve Bîrûnî ile görüşmüştür. Bir ara Gazne'ye giderek burada beş yıl kalan Seâlibî, ömrünün sonlarına doğru tekrar Nişâbur'a dönmüş ve son birkaç eserini 424-429/1033-1038 yılları arasında bulunduğu Nişâbur'da kaleme almıştır.²

Tuhfetü'l-vüzerâ ismiyle telif ettiği kitabında vezirliği "mutlak" ve "mukayyed" şeklinde isimlendiren Seâlibî, mutlak vezirliği Mâverdî'deki gibi tefvîz veziri olarak tavsif etmekte, mukayyed vezirle ilgili ise her hangi bir açıklama yapmamaktadır. Ancak Mâverdî'nin, tefvîz ve tenfiz vezirlerinin tayinleri, görev ve yetkileriyle ilgili zikretmiş olduğu hususların benzerlerini Seâlibî'nin de aktardığı göz önünde bulundurulursa, mukayyed vezirliğin, Mâverdî'deki tenfiz vezirine tekabül ettiği söylenebilir.³

Mâverdî'nin vezirliği tasnif ederken kullanmış olduğu bu iki ibarenin aslı ve tarihsel süreçteki kullanımı ile ilgili şu ana kadar araştırmacılar tarafından tatmin edici bir açıklama yapılamamıştır. Bununla birlikte, Abbâsîler döneminde görev yapan bazı vezirlerin sahip oldukları güç ve yetkiler sebebiyle tefvîz veziri olarak kabul edildiği görülmektedir. Nitekim Yıldız, Hârûnürreşîd'in iktidarını borçlu olduğu ve sınırsız yetkilerle kendisine vezirlik payesi verdiği Bermekî ailesinden Yahyâ b. Hâlid'in tefvîz vezirliği için güzel bir örnek olabileceğini dile getirmektedir.⁴ Bermekî ailesinin dışında, Me'mûn tarafından çıkarılan bir tevkî ile askerî ve idarî yetkilerin büyük bir kısmının kendisine tevdi edildiği Fazl b. Sehl ile

¹ Bk. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 44-47; a. mlf. *Edebü'l-vezîr*, s. 136-138.

² Geniş bilgi için bk. Topuzoğlu, "Seâlibî, Ebû Mansûr " *DİA*, XXXVI, 236-239.

³ Bk. *Tuhfetü'l-vüzerâ*, s. 53-54.

⁴ Bk. "Abbâsîler" *DİA*, I, 38.

Mu'temid'in vezirliğini yapmış olan Ebü's-Sakr İsmâil b. Bülbül'ün (ö. 278/891) isimleri de bu minvalde zikredilmektedir.¹

Daha sonraki dönemlere gelindiğinde de bazı vezirlerin yetkileri bakımından benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. Meselâ Muktedir tarafından iki defa vezirliği tayin edilen Ali b. İsâ, ileride detaylı bir şekilde zikredileceği üzere, gerek divanların idaresi ve vergilerle ilgili gerçekleştirdiği düzenlemeler gerekse Dîvânü'l-mezâlim'e başkanlık yapması gibi sebeplerden dolayı kendi dönemindeki vezirlere nazaran daha etkin bir konuma sahip olmuştur. Bu dönem vezirlerinden İbnü'l-Furât'ın da güç ve yetki bakımından Ali b. İsâ'ya benzediği söylenebilir. Selçuklu nüfuzu sonrası dönemde görev yapan Abbâsî vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre ve İbnü'l-Alkamî'nin de geniş yetkilere sahip oldukları ve devlet işlerinde diledikleri tasarruflarda buldukları zikredilmektedir.

Vezirliğin tefvîz ve tenfîz şeklinde tasnife tabi tutulmasının bizim çalışmamız açısından önemi, bu tasnifi yapan Mâverdî'nin, Kâim-Biemrillâh döneminin çağdaşı olması ve Selçuklu nüfuzunun arefesinde, yukarıda da zikredildiği üzere, bizzat halife tarafından birkaç kez elçi olarak görevlendirilmesidir. Dolayısıyla halifenin çok yakınında bulunması ve vezirin görevleri arasında sayılabilecek elçilik vazifesini üstlenmesi, Mâverdî'nin vezirlik müessesesinin işleyişini yakînen bilen bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Abbâsîler döneminde vezirliğe tayin edilen şahıslar için, Mâverdî'nin yaşadığı dönem de dâhil olmak üzere, tarih kaynaklarında *filî/pratik* olarak tefvîz veya tenfîz veziri şeklinde bir ayırımın veya isimlendirmenin yapılmadığı ve halifelerin aynı anda iki tane vezir görevlendirmedeği görülmektedir. Sadece Büveyhî emîrlerinden Adûdüdevle (338-372/949-983), Fahrüdevle (373-387/983-997), Samsâmüdevle (372-388/983-988) ve Bahâdüdevle'nin (379-403/989-1012) aynı anda iki tane vezir görevlendirdiği bilinmektedir. Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki, bu kişilerin tefvîz veya tenfîz veziri olduklarına dair ilgili kaynaklarda her hangi bir açıklama yapılmadığı gibi, bu uygulama da âdet haline gelmemiş ve diğer Büveyhî emirleri kendileri için bir tane vezir görevlendirmişlerdir.²

¹ Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXXIII, 80-81.

² Geniş bilgi için bk. Zehrânî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 88-92.

Tefvîz vezirinin özellikleriyle ilgili Mâverdî'nin, aynı anda birden fazla vezirin görevlendirilemeyeceği, halife tarafından tayin edilip yine halife tarafından azledilebileceği, Dîvânü'l-mezâlim'e vezirin başkanlık yapabileceği ve ordunun başında savaşa katılabileceği şeklinde saymış olduğu şartlar bakımından incelediğimiz dönemde görev yapan vezirlerin genel olarak tefvîz vezirine tekabül ettiği ifade edilebilir. Ancak bir kez daha vurgulamak gerekirse, bu vezirlerin sahip oldukları güç ve yetki bakımından zaman zaman birbirinden ayrıldığı, bundan dolayı da söz konusu vezirlerin tefvîz vezirine benzetilmesinin dışarıdan yapılan bir bakış açısını yansıttığı unutulmamalıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM
EMİRÜ'L-ÜMERÂLIK ÖNCESİ DÖNEM
VEZİRLERİ
(295-324/908-936)

A. Muktedir-Billâh (295-320/908-932)

1. İbnü'l-Furât (Birinci Vezirliği)

Dedesinin Âkûl'e yerleşmesinden dolayı el-Âkûlî nisbesiyle tanınan,¹ ancak kaynaklarda daha çok mensup olduğu aileye nisbetle kendisinden İbnü'l-Furât olarak bahsedilen Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Furât, Muktedir'in 295/932 yılında halife olmasından sonra vezirliğe tayin edildi. Dönemin güçlü ailelerinden birine mensup olan İbnü'l-Furât iyi bir şekilde yetişmiş, vezirlik makamına atanmadan önce de devlet kademesinde görev almıştı. Mu'tazîd döneminde İsmail b. Bülbül'ün (ö. 278/891) vezirliği sırasında Dîvânü'l-harâc ve 'd-diyâ'reisi olan ağabeyi Ahmed'in yanında göreve başlayan İbnü'l-Furât, onun ölümünden sonra yerine tayin edilmiş² ve bu görevi Müktefî dönemine kadar devam ettirmiştir.³

Muktedir halifelik makamına oturduğunda vezirlik görevini Müktefî tarafından tayin edilmiş olan Abbâs b. Hasan el-Cercerâî yürütüyordu. Arîb b. Sa'd'da⁴ geçen bir bilgiyi dikkate alan Sourdel⁵ Abbâs b. Hasan'ın⁶ Muktedir'in vezirleri arasında saymış, ancak Dûrî⁷ ve Yûzbekî⁸ muhtemelen önceki halife tarafından atandığı düşüncesiyle onu bu dönemin vezirleri arasında zikretmemişlerdir. Bu dönemde vezirlik görevini yerine getiren bir diğer kişi ise Muktedir'in halifelikten azledilip yerine Abdullah b. Mu'tez'in gelmesiyle yeni halife tarafından vezirliğe atanan Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh'tır. İbnü'l-Furât'tan önce bu iki şahsın vezirliğiyle ilgili bilgi vermek faydalı olacaktır.

Müktefî vefat edince Vezir Abbâs, yeni halifenin kim olacağı konusunda Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Furât, Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh, Ali b. İsâ b. Dâvûd b. el-

¹ Zehebi, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIV, 473.

² Sâbi, *el-Vüzerâ'*, s. 28; Sourdel, "Ibn al-Furât", *EP*, III, 767; van Berkel, "The Vizier", s. 71.

³ Zehebi, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVI, 474.

⁴ Arîb b. Sa'd'ın aktardığına göre Muktedir halife olduktan sonra Abbas'a vezirlik hil'ati giydirmiştir. Bk. *Sıla*, s. 30. Ayrıca bk. Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 40.

⁵ Bk. *Le Vizirat*, I, 369-370. Ayrıca bk. van Berkel, "The Vizier", s. 78.

⁶ Müktefî döneminin vezirlerinden Kâsım b. Ubeydullah'ın ardından bu göreve atanan Abbâs b. Hasan, Karmatîler'e karşı kazanılan zafer sebebiyle kendisine hil'at giydirildi. Son derece gururlu olduğu söylenen Abbâs'ın bu zaferden sonra kimseyi dinlemez hale geldiği aktarılmaktadır. Muktedir'in ikinci kez tahta oturması esnasındaki olaylarda öldürülünceye kadar vezirlik görevini devam ettirmiştir. Bk. Yıldız, "Abbas b. Hasan el-Cercerâî", *DİA*, I, 25.

⁷ Bk. *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 145

⁸ Bk. *el-Vizâre*, s. 168.

Cerrâh ve Muhammed b. Abdûn gibi divan kâtipleri ve bürokraside ileri gelen şahıslarla istişare etti. Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh, Abdullah b. Mu'tez'in, İbnü'l-Furât Cafer b. Mu'tazıd'ın halife olmasını tavsiye ettiler. Ali b. İsa ise herhangi bir kişiyi işaret etmemekle birlikte Allah'tan korkan ve dinî kuralları gözeten bir kişinin halife olması gerektiğini belirtti.¹ Dürî'ye göre İbnü'l-Cerrâh ve İbn Abdûn şahsî çıkarlarını düşünmekle beraber, devleti idare edebilecek kudrete sahip olduğu için Abdullah b. Mu'tez'in halife olmasını istiyorlardı. Diğer taraftan devlet işlerinde gerçek söz sahibi olmak isteyen İbnü'l-Furât ise güçlü bir halifenin iktidara gelmesini arzulamadığı için onun yerine henüz on üç (veya on dört) yaşlarında olan Cafer b. Mu'tazıd'ın halife ilan edilmesini destekliyordu.² Nitekim Vezir Abbâs kendisine Cafer'in daha çocuk olduğunu söylediğinde, İbnü'l-Furât'ın "Neden bu işi, devlet idaresini sana bırakacak birisine vermiyorsun?" şeklinde cevap vermesi,³ onun asıl niyetini ortaya koymaktadır. Sourdel, Dürî'nin işaret ettiği hususun dışında, İbnü'l-Furât'ın başını çektiği grubun aynı zamanda Şîi hareketinin rahat bir gelişme göstermesini istedikleri için, yaşından dolayı bir takım itirazlar yükselse de, Ca'fer'in halife olmasını tercih ettiklerini söylemektedir.⁴ Sonunda İbnü'l-Furât'ın nasihatini dinleyen Vezir Abbâs el-Cercerâi, Ca'fer b. Mu'tazıd'ı daha kolay nüfuzu altına alabileceğini,⁵ ayrıca Müktefî'nin vefat etmeden hastalığı ağırlaşınca kardeşi Cafer'i veliaht tayin etmiş olduğunu da göz önünde bulundurarak⁶ onun 13 Zilkade 295 (14 Ağustos 908) tarihinde Muktedir lakabıyla halife ilan edilmesini sağlamıştır.⁷

Muktedir'in tahta geçmesinden dört ay kadar sonra Abdullah b. Mu'tez'i halife yapmak isteyen Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh ve Hüseyin b. Hamdân, bazı

¹ Taberî, *Târîh*, X, 139; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 2-3; Hemedânî, *Tekmile*, s. 191; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 9; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 358.

² Dürî, *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 146. Ayrıca bk. Massignon, *The Passion of al-Hallâj*, I, 417; Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 166; Kennedy, *The Age of the Caliphates*, s. 186. Bowen, İbnü'l-Cerrâh'ın Cafer'in annesi Şağab Hatun'un yönlendirmesiyle ve kendi çıkarını da düşünerek Vezir Abbâs'a bazı telkinlerde bulunduğunu belirtmiştir. Bk. *The Good Vizier*, s. 102. Hem Emevîler hem de Abbâsiler zamanında Muktedir'den daha küçük yaşta bir kişinin halife olmadığı söylenmiştir. Bk. Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 47; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 328.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 3.

⁴ Sourdel, "The 'Abbasid Caliphate", *CHI*, s. 134.

⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 365.

⁶ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 27; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 2-3; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 60; Özeydî, "Müktefî-Billah", *DİA*, XXXI, 536.

⁷ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 39. Vezir Abbâs'ın bu kararı vermesinde onun Abdullah b. Mu'tez'in halife olmasından çokça korkmasının da etkili olduğu düşünülebilir. Bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 26.

ordu komutanları ve kâtiplerin de desteğiyle bu yöndeki kanaatlerini Vezir Abbâs el-Cerçerâî'ye bildirdiler.¹ Abdullah b. Mu'tez'in halife olmasını isteyen, ancak İbnü'l-Furât'ın etkisiyle Muktedir'i halife seçen Vezir Abbâs, aradan geçen süre içerisinde Muktedir'in halife olarak kalmasının kendi çıkarları açısından uygun olduğunu düşünerek Muktedir'i azletme fikrinden vazgeçti.² Bunun üzerine Hüseyin b. Hamdân, Bedr el-Acemî ve Vâsıf b. Süvâr Tegin gibi komutanlar bir araya gelerek Muktedir dönemindeki vezirliği dört ay yedi gün³ devam eden Abbâs b. Hasan'ı öldürdüler, ardından da Abdullah b. Mu'tez'e halife olarak biat ettiler (20 Rabîulevvel 296/17 Aralık 908).⁴ Abdullah b. Mu'tez halife olunca ilk olarak kendisine bu konuda en çok destek verenlerden Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh'ı vezirliğe⁵ Ali b. İsa'yı da divanların başına getirdi.⁶

Muktedir'in taraftarlarından bir kısmı ise bu duruma karşı çıkarak Abdullah b. Mu'tez'in bulunduğu saraya yürüyüp onunla savaşmak istediler. Sâbık halife Muktedir de bu hususta kendilerine silah desteğinde bulundu. Bu sırada Vezir İbnü'l-Cerrâh'la birlikte hareket eden Abdullah b. Mu'tez ve adamları kendileriyle savaşmaya gelen kalabalığı görünce saraydan kaçtılar. Ardından İbnü'l-Cerrâh'ın da aralarında bulunduğu bazı kimseler yakalanarak öldürüldü. Nihayet İbnü'l-Cessâs'ın evinde saklanan Halife Abdullah b. Mu'tez ise yakalanıp o gün akşama kadar hapsedildikten sonra infaz edildi.⁷

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 7-8.

² Özaydın ("Muktedir-Billah", *DİA*, XXXI, 144) ve Arslan (*Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, s. 55; a. mlf., "Abbâsî Devleti'ndeki Komutanların" s. 60), Abdullah b. Mu'tez'i halife yapmak isteyen başta Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh ve Hüseyin b. Hamdân gibi komutanların Muktedir'i azletmek için Vezir Abbâs b. Hasan'ın onayını aldıklarını ileri sürmektedirler.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 61, 63.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 14; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 427. Hasan İbrahim Hasan, Vezir Abbâs'ın kendisini azletme fikrinde olduğunu anlayınca, Muktedir'in Abdullah b. Mu'tez'e para ve bazı mallar verdiğini, bunun üzerine onun halifelik fikrinden vazgeçtiğini söylemiştir. Bk. *İslâm Tarihi*, III, 365. Arîb b. Sa'd'ın aktarmış olduğu rivayete göre Abdullah b. Mu'tez, Muktedir'in kansız bir şekilde halifelikten uzaklaştırılmasını istemiştir. Bk. *Sıla*, s. 30. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 79; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 426.

⁵ Sülü, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 55; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 31; Hemedânî, *Tekmile*, s. 192; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 154; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 133; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-zâhire*, III, 183. Abdullah b. Mu'tez halife seçildikten sonra kendisine Mürtazâ-Billâh (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 15), Müntasif-Billâh (Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 31) veya Gâlib-Billâh (Suyûtî, *Târîh*, s. 407) şeklinde lakaplar verildiği zikredilmektedir.

⁶ Hemedânî, *Tekmile*, s. 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 15.

⁷ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 32; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 7-8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 16-17.

Halifeliği bir gün süren¹ Abdullah b. Mu'tez'in ardından özellikle dönemin meşhûr komutanlarından Mûnis'in de desteğiyle Muktedir tekrar halifeliğe getirildi. Muktedir ikinci kez hilâfet makamına geçtikten sonra Mûnis'i İbnü'l-Furât'a göndererek kendisini vezirliğe tayin etmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine Sûkulataş'taki evinin yakınlarında gizlenen İbnü'l-Furât, 20 Rebîülevvel 296/19 Aralık 908 tarihinde Muktedir'in huzuruna çıkarak birinci defa vezirliğe tayin edildi. Vezirlik hil'atini ise bir gün sonra 21 Rebîülevvel 296/20 Aralık 908 Pazartesi günü giydi.²

Göreve başladıktan sonra ilk icraat olarak kendisine muhalif bir tavır sergileyen Hâcib Sevsen (veya Sûsan), Muhammed b. Abdûn³ ve Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh'ı⁴ idam ettiren İbnü'l-Furât, diğer muhalifi Ali b. İsâ'yı önce Vâsıt'a, daha sonra kendi isteğiyle Mekke'ye sürgüne gönderdi.⁵ Abdullah b. Mu'tez taraftarlarından Hüseyin b. Hamdân, İbrahim Kayıglı ve İbn Amraveyh'in affedilmesi için bizzat Muktedir'le görüştü. Kadı Ebû Ömer ise babası Yûsuf b. Yakûb'un İbnü'l-Furât'la görüşerek oğlunun bağışlanmasını istemesi üzerine 100 bin dinarı müsadere edilerek affedildi.⁶ Bunların dışında Abdullah b. Mu'tez taraftarlarının isimlerinin bulunduğu mektup kendisine ulaştığında yanındakilerin, dostunu ve düşmanını öğrenmesi için bu mektubu açmasını istemelerine rağmen, o bunu kabul etmeyerek mektubu imha etti.⁷ Sourdel, İbnü'l-Furât'ın yeni halifeye karşı komplo içinde olanların isminin bulunduğu bu mektubu toplumda yeniden bir huzursuzluğun ortaya çıkmasını engellemek için imha ettiğini söylemektedir.⁸

¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 327; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 264.

² Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 32; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 8; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 28; Hemedânî, *Tekmile*, s. 193; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 17; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 421; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 135.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 12-13. Hemedânî, Sevsen'in öldürülme sebebiyle ilgili olarak şöyle bir bilgi vermektedir. Muhammed b. Abdûn, Ahvaz'a, Ali b. İsâ da Vâsıt'a sürülünce, Sevsen, Muktedir'le işbirliği yapıp İbnü'l-Furât'ın yerine İbn Abdûn'u vezirliğe getirmek istedi. Sevsen'in bu niyetini öğrenen İbnü'l-Furât, hemen durumu Muktedir'e haber verdi, daha sonra da Sevsen'i öldürdü. Bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 193. Ayrıca bk. Van Merkel, "The Vizier", s. 78.

⁴ *Kitabu'l-uyûn*, IV/1, 136. Dûrî, Muhammed b. Dâvûd'un İbnü'l-Furât'ın rızası dışında öldürüldüğünü ileri sürmektedir. Bk. *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 149

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 13; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 29. Ali b. İsâ'nın İbnü'l-Furât tarafından hafif bir cezaya çarptırılması ve kendi isteği ile Mekke'ye gönderilmesi, İbnü'l-Mu'tez hareketine etkin bir şekilde katılmamasıyla ilişkilendirilebilir. Zennûn Tâhâ, "Âlu'l-Cerrâh fi'l-asri'l-Abbâsî", s. 129.

⁶ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 34; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 14; Hemedânî, *Tekmile*, s. 194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 18-19.

⁷ *Kitabu'l-uyûn*, IV/1, 136; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 427; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 266.

⁸ Sourdel, *Le Vizirat*, II, 389.

Bu olaydan sonra İbnü'l-Furât'ın herhangi bir kişiyi cezalandırmamış olması Sourdel'in bu düşüncesini teyit etmektedir.

Muhafiflerini bertaraf eden İbnü'l-Furât, Muktedir'in de yaşının küçük olmasından istifade ederek yönetimde adeta halife gibi davranmaya başladı.¹ Diğer taraftan başta, "Seyyide"² olarak isimlendirilen halifenin annesi Şağab Hatun³ ve Kahrâmâne⁴ Ümmü Mûsâ⁵ olmak üzere bazı saray kadınlarının yönetimdeki etkinliği giderek arttı.⁶ Şağab Hatun'un dönemin güçlü kadın simalarından olmasında halifenin annesi sıfatını taşımasının yanında iki hususun daha etkili olduğu anlaşılmaktadır: Buna göre, başta Bağdat ve çevresi olmak üzere Irak'ın çeşitli yerlerinde pek çok arazisi olan Şağab Hatun, bu araziler vesilesiyle önemli bir ekonomik güce sahip bulunuyordu. Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre,

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 13.

² Şağab Hatun'a Seyyid'e lakabının verilmesini onun siyasi olaylardaki etkinliğiyle ilişkilendiren Fatima Mernissi söz konusu lakabın üst düzey hür kadınlara da verildiğini söylemektedir. Bk. *The Forgotten Queens of Islam*, s. 42.

³ Asıl adı Nâim olan Şağab Hatun Muktedir'in babası Mu'tazid tarafından Emir Tâhir'in kızı Ümmü Kasım'dan cariye olarak alınmıştır. Oğlu Cafer'in (Halife Muktedir) doğumuyla (282/895) ümmüveled olmuş ve Mu'tazid tarafından ismi Şağab olarak değiştirilmiştir. Taberî, *Târîh*, X, 42. Şağab Hatun'un Türk (Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, IV, 308; Özeydin, "Muktedir-Billâh", *DİA*, XXXI, 144; a. mlf. "Ümmü'l-Muktedir", XXXII, 326; Kitapçı, *Türk Hatunlar*, s. 170-171) veya Rum (Massignon, *The Passion of al-Hallâj*, I, 398; El-Cheikh, "Gender and Politics in the Harem of al-Muqtadir", *Gender in the Early Medieval World*, s. 151; a. mlf, "The Harem", s. 168) asıllı olduğu söylenmiştir.

⁴ Yunanca'dan Arapça'ya geçtiği kabul edilen "kahramâne" kelimesi evin idaresinden ve gelir-giderinden sorumlu kimse anlamına gelmektedir. Kelimenin kökeni ve Abbâsiler dönemindeki kurumsal yapısıyla ilgili geniş bilgi için bk. Tenûhî, *Kitâbü'l-ferec*, IV, 370-71; El-Cheikh "The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions", s. 41 vd.; Yılmaz, "Abbâsiler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", s. 1-24; Ayaz, *Saray Ağalığı*, s. 49-56; a. mlf. "Üstâdüddâr", *DİA*, XXXII, 393 vd. Bowen, Hz. Peygamber'in kabilesi Hâşimoğulları'na mensup olan Ümmü Mûsâ'yı örnek göstererek kahramânelerin hür kadınlar olduğunu söylemiştir. Bk. *The Good Vizier*, s. 100 dn. 2

⁵ Hâşimoğullarının Zeynebiyye koluna mensup olan Ümmü Mûsâ'nın asıl ismi Sükeyne idi. Muktedir'in halife olmasından önce de Şağab Hatun'la yakın bir ilişkisi vardı. Kahramâne Fatma'nın 299/911 yılında ölümünden sonra Şağab Hatun tarafından onun yerine sarayda görevlendirildi. Harem ile saray arasındaki haberleşmeyi sağlayan, dolayısıyla Şağab Hatun nazarında güçlü bir konuma sahip olan Ümmü Mûsâ, harem dairesindeki görevlilerin maaşlarının ödenmesinden sorumlu olduğu için malî konularda da etkili birisiydi. 310/922-923 yılında hapsedilinceye kadar bu görevini devam ettirdi. Geniş bilgi için bk. İbnü'z-Zübeyr, *Zehâir ve't-tuhaf*, s. 239-240; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 152; Massignon, *The Passion of al-Hallâj*, I, 406-407; Marmer, *The Political Culture*, s. 168-174; El-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbasid Court", s. 46-51.

⁶ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 29. Ayrıca bk. Seâlibî, *Tuhfetü'l-vüzerâ*, s. 68; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 11; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, III, 182. Şağab Hatun ve Kahramâne Ümmü Mûsâ'nın dışında bu dönemde Muktedir'in halası Hâtîf, Mu'tazid'in ümmüveledlerinden Dastanbûveyh (Tenûhî, *Kitâbü'l-ferec*, II, 45-46) ve Muktedir'in hanımının da (Bowen, *The Good Vizier*, s. 100, 102) etkili olduğu söylenmektedir.

onun şahsî arzularından elde ettiği gelir yıllık 1 milyon dinardı.¹ Şağab Hatun ayrıca kendisine bağlı memurlar ve harem görevlilerinin sayesinde başta vezir olmak üzere üst düzey memurlar ve diğer görevlilerle harem arasında ciddi bir ilişkiler ağını yönetiyordu.² Bowen, sahip olduğu bu ekonomik güce dikkat çekerek Şağab Hatun'un dindar ve gelirinin büyük bir kısmını hayır işlerinde harcamasına rağmen oğlu Muktedir'i çok fazla şımarttığını ve savurganlığını daha da arttırdığını söylemektedir.³

İbnü'l-Furât'ın görevden alınmasıyla ilgili olarak onun bedevileri Bağdat'a saldırmaya yönlendirmesi,⁴ yukarıda da geçtiği üzere en iyi makamlara yakınlarını ataması, yönetimde etkili olan Mûnis'le aralarının açılması⁵ ve kendisinden sonra vezirliğe atanacak olan Muhammed el-Hâkânî'nin aleyhte bir takım faaliyetlerde

¹ Bk. *el-Muntazam*, XIII, 321. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 11. Şağab Hatun'un sahip olduğu zenginlikle ilgili geniş bilgi için bk. Marmer, *The Political Culture*, s. 161-163.

² Geniş bilgi için bk. El-Cheikh, "The Abbasid and Byzantine Courts" s. 530 vd.; a. mlf, "The 'Court' of al-Muqtadir: Its Space and Its Occupants", s. 334; Arslan, "Muktedir Döneminde Abbâsiler'de Sosyal Hayat", s. 132-135. Şağab Hatun'un ilerleyen yıllarda dahi devlet idaresinde nüfuzunu muhafaza ettiği görülmektedir. Nitekim kaynaklarda zikredildiğine göre İbnü'l-Furât'ın ikinci defa vezirlikten alındığı yılda (306/918) vezirlerin, kâtiplerin ve kadıların Şağab Hatun'un kahramânelerinden Semel'i yanlarında getirdikleri ve onun mezâlîm mahkemesindeki davaları izlediği belirtilmektedir. Bk. Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 328; Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 209; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 67; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 129; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 368.

³ Bk. *The Good Vizier*, s. 102. Ayrıca bk. Dûrî, *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 147; Massignon, *The Passion of al-Hallâj*, I, 403.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 39; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 421; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, III, 197; Zetterstéen, "İbnü'l-Furât", *İA*, V/2, 854

⁵ İbnü'l-Furât'la Mûnis arasındaki düşmanlık aslında Mûnis'in Abdullah b. Mu'tez'in halifelikten indirilip yerine Muktedir'in geçmesiyle başlamıştı. Çünkü daha önce de geçtiği üzere Muktedir'in ikinci defa tahta oturmasında Mûnis'in doğrudan etkisi söz konusuydu. Nitekim Sûlî onun bu vesileyle kazandığı itibardan rahatsız olan Vezir İbnü'l-Furât'la Sâfî el-Hurremî'nin, Mûnis'i Bizans üzerine sefere göndererek devlet merkezinden uzaklaştırmak istediklerini bildirmektedir. Bk. *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 102; Ayrıca bk. Bowen, "Mûnis-ül-Muzaffer", *İA*, VIII, 579. Diğer taraftan Fars seferi esnasında ve sonrasında yaşanan hadiseler bu iki şahsiyet arasındaki düşmanlığın daha da büyümesine sebep olmuştur. Şöyle ki, Sübkerâ Fars ve Kirman için ödeyeceği vergi miktarının belirlenmesinde İbnü'l-Furât'la bir anlaşmaya varamayınca Mûnis bu ikisinin aralarını bulmaya çalışmıştı. Fakat yapılan pazarlıklar sırasında Mûnis'in, Sübkerâ'nın tarafını tuttuğunu düşünen İbnü'l-Furât, Mûnis'in Fars'taki görevine son vermiş ve onun yerine ordu komutanı olarak Vâsîf Kamah ve Muhammed b. Cafer el-Abertâyî atayarak bölgeye yeni bir birlik göndermiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 18-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 57-58. Ayrıca bk. Yılmaz, "Abbâsiler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri", s. 139 vd. Yılmaz'ın da belirttiği gibi İbnü'l-Furât'ın görevinden azledilmesinde Mûnis'in doğrudan etkisinin olduğuna dair kaynaklarda bir işaret bulunmamaktadır. Ancak dönemin önde gelen şahsiyetlerinden birisi olması hasebiyle Mûnis'in bu meselede tamamen etkisiz olduğunu söylemek de mümkün görünmemektedir. Bk. "Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", *Dini Araştırmalar*, 30 (2007), s. 129.

bulunması gibi sebepler zikredilmiştir.¹ Ancak bunların içerisinde özellikle İbnü'l-Furât'ın malî konulardaki harcamalarının sebep olduğu ekonomik kriz ve bununla irtibatlı olarak Muhammed el-Hâkânî'nin saray kadınlarıyla işbirliği yaparak İbnü'l-Furât'ın aleyhinde bir takım faaliyetlerde bulunması, onun azledilmesinde öne çıkan hususlar olarak zikredilmelidir. Vezirliği sürecinde hazinenin neredeyse tamamını harcayan İbnü'l-Furât, halife adına eyaletlere mektup göndermek suretiyle bazı vergilerin yürürlükten kaldırılmasını emretmiş, ayrıca bir takım dostlar kazanmak için hânedan üyelerinden bazılarına nakdî ihşanlarda bulunmuştu.² Nitekim İbnü'l-Furât bu tasarruflarının neticesinde ortaya çıkan bütçe açıkları sebebiyle ilk defa Muktedir'le karşı karşıya gelmiştir. 299/912 yılının Hac mevsiminde Kurban Bayramı'nın birinci günü İbnü'l-Furât'ın vezir olarak Abbâsî sarayındaki görevlilerin ve askeri birliklerin istihkakı olan kurbanların bedelini karşılaması gerekiyordu. Ancak vezirliğin bu masrafları karşılayabilecek miktarda bütçesi kalmadığı için İbnü'l-Furât, halifenin hazinesinden borç istemiş, Muktedir ise ilk defa İbnü'l-Furât'ın bu talebini geri çevirmiştir. Bunun üzerine adamlarından bir tanesinin Kûfe'de kurbanlıkların daha ucuz olduğunu haber vermesiyle İbnü'l-Furât, hemen bir görevli tayin etmek suretiyle Kûfe'den kurbanlıkları getirtmiştir.³ İbnü'l-Furât adamlarından birisini Kûfe'ye gönderince, Muhammed el-Hâkânî, Kahramâne Ümmü Mûsâ'ya bir not ileterek, İbnü'l-Furât'ın Alioğulları'ndan (Bowen'e⁴ göre Karmatî liderlerinden Zikreveyh b. Mihreveh'in Kûfe'deki akrabalarından) birisini getirip Kurban Bayramı'nın birinci günü Muktedir'in yerine tahta oturtmak istediğini söylemiş, ardından bu durumu halifeye annesi Şağab Hatun'a bildirmesini istemiştir. Bunun üzerine Ümmü Mûsâ'nın anlattıklarının doğruluğundan şüphe etmeyen Muktedir, dayısı Garîb ve Mûnis'in de desteğiyle İbnü'l-Furât'ı, yaklaşık üç yıl sekiz ay on üç gün⁵ vezirlik yaptıktan sonra 4 Zilhicce 299/22 Temmuz 912 tarihinde vezirlikten azletmiştir.⁶ Sourdell, İbnü'l-Furât'ın

¹ Birkaç saray hadımıyla işbirliği yaparak zimmetine büyük miktarda mal geçirmesinin de vezirlikten azledilmesinde etkili olduğu söylenmiştir. Bk. Özaydın, "İbnü'l-Furât el-Âkûlî", *DİA*, XXI, 46.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 13-14; Bowen, *The Good Vizier*, s. 103; Sourdell, *Le Vizirat*, II, 391-392; a. mlf. "İbn al-Furât" *EP*, III, 767.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 34; Bowen, *The Good Vizier*, s. 105.

⁴ Bowen, *The Good Vizier*, s. 106.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 63. Krş. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 157.

⁶ Taberî, *Târîh*, X, 145; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 39; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 284; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 123. Muhammed el-Hâkânî vezirlik görevine atanmak için düzmece bir plan hazırladığını bizzat

vezirlikten azledilmesinde onun bir hânedan değişikliğine teşebbüs etmesinin etkili olduğunu söylemiştir.¹ Aslında izlediği malî politika sebebiyle, zaten halifeyle arası açık olan İbnü'l-Furât'ın, bir hânedan değişikliğine teşebbüs edeceğine dair aleyhinde ortaya atılan iddiaya Muktedir'in inanması, onun vezirlikten azledilme sürecini hızlandırdığı düşünülebilir.

Muhammed el-Hâkânî'nin İbnü'l-Furât aleyhindeki faaliyetlerine gelince, Sâbî'nin aktarmış olduğu rivayete göre Muhammed el-Hâkânî vezirliğe atanmak için önceki halifelerden Mu'tazîd'ın ümmüveledlerinden Dastanbûveyh'le görüşerek Muktedir ve annesi Şağab Hatun'un nazarında makbul olmasını sağlaması karşılığında kendisine 100 bin dinar rüşvet vermeyi taahhüt etmiştir.²

Başta Bowen olmak üzere bazı araştırmacılar³ Sâbî'nin aktarmış olduğu bu rivayete dayanarak isim vermemekle birlikte, rüşvet verilen kişinin Mu'tazîd'ın ümmüveledlerinden birisi olduğunu söylemişlerdir. Ancak İbn Kesîr ve Aykaç'ı kaynak gösteren Arslan ise Muhammed el-Hâkânî'nin, İbnü'l-Furât'ın azledilmesini sağladığı takdirde Muktedir'in annesine 100 bin dinar (veya yüklü miktarda para) vermeyi taahhüt ettiğini söyleyerek, İbnü'l-Furât'ın görevden alınmasında Şağab Hatun'un etkisinden bahsetmişlerdir.⁴ El-Cheik de İbnü'l-Cevzî'ye dayanarak benzer bir iddiayı gündeme getirmiştir.⁵ Ancak kaynaklarda Şağab Hatun'la İbnü'l-Furât arasında vuku bulan herhangi bir husumetten bahsedilmemesi, ayrıca Şağab

kendisi anlatmaktadır. Bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 288-290. Ayrıca bk. Dürî, *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 147; Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 170.

¹ Sourdel, *Le Vizirat*, II, 393-394.

² Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 287-288. Süli de Muhammed el-Hâkânî'nin rüşvet verdiği kişinin Dastanbûveyh olduğunu söylemektedir. Bk. *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 151. Arîb b. Sa'd herhangi bir isim zikretmemekle birlikte Muhammed el-Hâkânî'nin Mu'tazîd'ın ümmüveledlerinden birisine 100 bin (bir başka yerde de 50 bin) dinar vermeyi vaat ettiğini söylemektedir. Bk. *Sıla*, s. 40, 42.

³ Bowen, *The Good Vizier*, s. 104; Dürî, *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, 148; Sourdel, *Le Vizirat*, II, 392-393; Zetterstéen, "İbn Hâkân", *İA*, V/2, 738. Bowen bu ümmüveledin yanında Kahramâne Ümmü Müsâ'nın da Muhammed el-Hâkânî'yi desteklediğini söylemektedir. Bk. *The Good Vizier*, s. 106.

⁴ Aykaç, "el-Hakânî, Muhammed b. Ubeydullah", *DİA*, XV, 165; Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, s. 82. Ancak söz konusu kaynaktaki Şağab Hatun'un ismi geçmemekte ve Muhammed el-Hâkânî'nin Mu'tazîd'ın ümmüveledine 100 bin dinar verdiği zikredilmektedir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 116.

⁵ El-Cheikh, "The Harem", s. 174. Ancak El-Cheikh tarafından aktarılan bilgiye İbnü'l-Cevzî'nin eserinde tesadüf edilememiştir. Bk. *el-Muntazam*, VI, 109. Aynı yazar Muktedir döneminde haremde devlet idaresindeki etkisiyle ilgili daha önce kaleme almış olduğu bir makalesinde Muhammed el-Hâkânî tarafından rüşvet verilen kişinin Dastanbûveyh olduğunu söylemiştir. Bk. "Gender and Politics in the Harem of al-Muqtadir", *Gender in the Early Medieval World*, 152. Bu noktada iki farklı görüş öne süren ve herhangi bir gerekçe de göstermeyen yazarın bunlardan hangisini kabul ettiğini tesbit etmek mümkün görünmemektedir.

Hatun'un oğlu Muktedir'e vezirin lehinde telkinlerde bulunması¹ göz önünde bulundurulursa, rüşvet verilen kişinin Şağab Hatun değil, Sâbî'nin doğrudan ismini zikrettiği Mu'tazid'in ümmüveledi Dastanbûveyh olduğu anlaşılmaktadır.

2. Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî

Babası da bir vezir olan Muhammed el-Hâkânî, Mu'temid döneminde devlet kademesinde görev yapmış, hatta bir rivayete göre babası Ubeydullah'ın yerine vezirliğe vekâlet etmiştir.² Ubeydullah'tan sonra vezirliğe tayin edilen Hasan b. Mahled zamanında Dîvânü zimâmî'l-harâc ve'd-diyâ''ın başına getirilmiştir.³ Abdullah b. Mu'tez'in bir günlük halifeliğinden sonra gizlenen Muhammed el-Hâkânî, İbnü'l-Furât'ın azledildiği gün vezirliğe tayin edilmiş, vezirlik hi'atini ise bir gün sonra 5 Zilhicce 299/23 Temmuz 912 tarihinde giymiştir.⁴

Vezirlik görevini üstlendikten sonra vaktinin çoğunu halifenin özel hizmetine ayıran Muhammed el-Hâkânî, aynı zamanda düşmanlarının kendisine kurduğu entrikalarla da uğraştığı için devlet işleriyle pek meşgul olmuyordu. Hatta resmî evrakları bile okumayan Muhammed el-Hâkânî'nin, bunların halifeye arz edilmesi için oğlu Abdullah'ı, ona yardımcı olması için de diğer oğlu Abdülvâhid'i görevlendirdiği bildirilmektedir. Ancak içki müptelâsı olduğu için gününün büyük bir kısmını uyuyarak geçiren oğlu Abdullah, resmî evrakların takibini yapmaktan ziyade devlet idaresinde ileri gelen kişilerin şahsî bir takım işleriyle meşgul oluyor,

¹ Kaynaklarda Şağab Hatun'un İbnü'l-Furât'a gelerek Muktedir'e kendi oğlu gibi davranmasını, Muktedir'e de İbnü'l-Furât'ı överek ona güvenmesini söylediği zikredilmektedir. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 132-133; Dürî, *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 148; Sourdel, *Le Vizirat*, II, 391; van Berkel, "The Vizier", s. 67.

² Sourdel, *Le Vizirat*, II, 394; Gordon, "The Khâqânid Families", s. 247. Babasının ismi Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'dır. Ubeydullah'ın babası Yahyâ ve amcası Abdurrahman, Me'mûn döneminde kâtip olarak görev yapmışlardır. Benî Hakân ailesinden ilk vezir olan Ubeydullah, 236 (850-851) yılında münşi tayin edilmiştir. Daha sonra Mütevekkil tarafından vezirliğe terfi edilmiş ve Mütevekkil'in 247 (861) yılındaki ölümüne kadar vezir olarak görev yapmıştır. Mu'temid zamanında birçok kişinin itirazına rağmen ikinci defa vezirlik görevine tayin edilen Ubeydullah, 263 (877) yılında vefat edinceye kadar bu görevini devam ettirmiştir. Geniş bilgi için bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 238, 251; Zetterstéen "İbn Hâkân", *İA*, V/2, 738; Gordon, "The Khâqânid Families of the Early 'Abbâsid Period", s. 241-242, 244-247; van Berkel, "The Vizier", s. 72; a. mlf. "The Bureaucracy", s. 97.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 284.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 40; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 284. Ayrıca bk. Taberî, *Târîh*, X, 145 İbn Miskeveyh, *Teâribü'l-ümem*, I, 21; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 157.

resmî evrakların takibini ise Ebû Nasr Mâlik b. Velîd ve Ebû İsa Yahyâ b. İbrahim el-Mâlikî gibi maiyetinde çalışan memurlar yapıyordu.¹

Muhammed el-Hâkânî vezirliğinin ilk zamanlarında, Dîvânü'l-musâderîn,² Dîvânü'd-diyâ'î'l-Abbâsiyye³ ve Dîvânü'z-zimâmî'l-Furâtiyye⁴ gibi bazı divanları da uhdesine verdiği Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Ebü'l-Bağlî önceki vezir İbnü'l-Furât'ın ve yakınlarının mallarını müsadere etmesi için görevlendirdi. Bu sayede hazineye önemli miktarda gelir temin edildi.⁵ Bir süre sonra İbn Ebü'l-Bağlî'nin yerine Ebü'l-Heyssem el-Abbâs b. Muhammed b. Sevâbe getirildi. İbn Abdûn'la⁶ aralarındaki yakınlıktan dolayı İbnü'l-Furât tarafından Musul'a sürülen ve Muhammed b. Dîvdâd'ın⁷ kâtipliğini yapan İbn Sevâbe, göreve geldikten sonra İbnü'l-Furât'ın ve yakınlarının ellerinde kalan mallarını ikinci defa müsadere etti.⁸ Bu esnada İbnü'l-Furât'a oldukça kötü davrandı. Kahramâne Ümmü Mûsâ'nın da hazır bulunduğu bu esnada her ikisinin çok ağır ifadelerle birbirlerini suçladıkları

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 22-23; Hemedânî, *Tekmile*, s. 201.

² Halife Mansûr döneminde (136-158/754-775) önce *Bejtü mâli'l-mezâlim* olarak kurulan, daha sonra *Dîvânü'l-musâderîn* şeklinde isimlendirilen bu divan, siyasî rakiplerin ve devlet görevlilerinin müsadere edilen mallarıyla ilgileniyordu ve vilayetlerde şubeleri bulunuyordu. Bk. Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 99; Tomar, "Müsâdere", *DİA*, XXXII, 65.

³ Emevîler ve Abbâsiler döneminde hazine arazisinden bazı şahıslara tahsis edilen çiftlik mahiyetindeki araziye day'a deniliyordu. Çoğunluğunu sultanî arazilerin oluşturduğu bu topraklar tahsis edilmiş şekli, tahsis edilen kimseler ve arazinin bulunduğu yere göre muhtelif gruplara ayrılıyordu. Diyâ'u'l-Abbâsiyye Abbâsi halifelerine ve halifenin akrabalarına tahsis edilen day'a olarak bilinmektedir. Geniş bilgi için bk. Gözübenli, "Day'a", *DİA*, IX, 57-58. Ayrıca bk. Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi*, s. 143-144; Hiyârî, *ed-Devâvîn*, s. 21-22.

⁴ Asıl adı Dîvânü'l-ezimme olan ve kaynaklarda çoğu zaman Dîvânü'z-zimâm olarak geçen bu divan devletin gelir ve giderlerini teftiş ediyor ve muhasebe işleriyle ilgileniyordu. Halife Mehdî (162/778-779) döneminde her vilayette müstakil bir Dîvânü'z-zimâm oluşturulmuş, 168 (784-785) yılında ise bütün bu divanları kontrol için Zimâmü'l-ezimme tesis edilmiştir. Bu kurum aynı zamanda divanla vezir arasında veya diğer divanlarla koordinasyon görevini de yerine getiriyordu. Geniş bilgi için bk. Ceşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 146; Köprülü, "İzahlar ve Düzeltmeler: 18. Dîvânlar", s. 121 vd.; Hiyârî, *ed-Devâvîn*, s. 42; Dûrî, "Divan", *DİA*, IX, 379; Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi*, s. 65 vd. Her bölgenin kendine ait Dîvânü'z-zimâm'ı olduğu göz önünde bulundurulursa Dîvânü'z-zimâmî'l-Furâtiyye'nin de bulunduğu yere nisbetle Fırat nehrinin kıyısında bulunan arazilerin gelir giderleriyle ilgilendiği söylenebilir. Bk. Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 109; Gözübenli, "Day'a", *DİA*, 57.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 20-21; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 64. Ancak Sourdel, İbn Ebü'l-Bağlî'nin İbnü'l-Furât'a şiddet uygulama noktasında [muhtemelen halifeden] yetki alamadığı için ondan herhangi bir mal müsadere edemediğini söylemektedir. Bk. *Le Vizirat*, II, 396.

⁶ Daha önce geçtiği üzere İbnü'l-Furât'ın siyasî rakiplerinden olan İbn Abdûn, Muktedir'in yerine Abdullah b. Mu'tez'in halife olmasını istiyordu. İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliği döneminde idam edildi.

⁷ Sacoğulları hânedanının kurucusu (veya kurucularından) ve Afşin b. Dîvdâd olarak da bilinen Muhammed b. Ebü's-Sâc'ın kardeşidir. Bk. Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 24 dn. 2; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", *DİA*, XXX, 524 vd.

⁸ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 285; Hemedânî, *Tekmile*, s. 201.

şiddetli tartışmalar yaşandı. Bu tartışmaların yanında İbn Sevâbe'nin, İbnü'l-Furât'a yün bir elbise giydirip onu güneşin altında uzun bir süre beklettiği rivayet edilir. Onu bu durumdan Bedr el-Huremî kurtararak durumu halifeye haber verdi. İbn Sevâbe'nin yaptığına kızan Muktedir, İbnü'l-Furât'ın sarayda Kahramâne Zeydân'ın kontrolünde olan bir bölüme nakledilmesini emrettiği gibi İbn Sevâbe'nin de İbnü'l-Furât'ı daha fazla cezalandırmasını yasakladı.¹ İbn Miskeveyh'in aktardığına göre İbn Sevâbe, Muhammed el-Hâkânî'nin yapılan bu müsaderelede etkisiz kaldığını ve malları müsadere edilecek bazı görevlileri görmezden geldiğini fark edince Muktedir'e yakın durmaya başladı. Bu noktada Kahramâne Ümmü Mûsâ'nın da nüfuzunu kullanan İbn Sevâbe, onun vasıtasıyla Muktedir'e bir takım mektuplar göndererek sadece İbrahim b. Ahmed el-Mâzerâî² ve kardeşi [yeğeni olmalı] Muhammed b. Ali b. Ahmed'den 700 bin dirhem müsadere edildiğini haber verdi. Muktedir de Muhammed el-Hâkânî'ye emir vererek bu konuda İbn Sevâbe'nin desteklenmesini söyledi. Gelişmelerin bundan sonraki safhasında vezir gibi hareket etmeye başlayan İbn Sevâbe, vezirin atadığı bazı kişileri görevinden alıp, kendi istediği kişileri bu görevlere atamaya başladı.³

Muhammed el-Hâkânî vezirliğinin son dönemlerine doğru memurların ve askerlerin maaşlarının ödeyemez hale geldi. Neticede haklarını alamayanlar veziri sert bir dille eleştirmeye başladılar. Bunun üzerine Muktedir maaşların ödenmesini emretti. Ancak gelirlerin azaldığını, devletin hazinesinde yeteri kadar para bulunmadığını ve başta İbnü'l-Furât ve yakınlarından müsadere edilen malların halifenin şahsî hazinesine gönderildiğini, hazine görevlisinin ise bu mallardan kendisine herhangi bir ödeme yapmadığını söyleyen Muhammed el-Hâkânî, bu şartlarda maaşların ödenemeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Muktedir şahsî hazinesinden vezire 500 bin dinar vererek maaşların ödenmesini sağladı.⁴

Daha önce de zikredildiği üzere devletin idaresini büyük oranda iki oğluna bırakan Muhammed el-Hâkânî, başta önceki vezir İbnü'l-Furât olmak üzere birçok

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 22; *Kitâbü'l-Ulyûn*, IV/1, 158. Krş. Tenûhî, *Niçoârü'l-muhâdara*, V, 52.

² Arîb b. Sa'd bu ikisinin amca yeğen olduğunu ve kendilerinden 50 bini peşin olmak üzere toplam 500 bin dirhem müsadere edildiğini söylemiştir. Bk. *Sıla*, s. 41. Ayrıca bk. Sourdell, *Le Vizirat*, II, 396 dn. 4.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 24-25; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 285.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 24.

kişinin malını müsadere ederek gelir elde etmesine rağmen askerlerin maaşlarını ödeyemediği için yönetim açısından ciddi zafiyetler ortaya çıktı. Nitekim Sâbî, el-Hâkânî, iki oğlu ve kâtiplerinin kişisel ilişkilere bağlı olarak atama, azil, *tesvîg*¹ olarak iktâ verme, vergilerin düşürülmesi ve rüşvet almaları sebebiyle vezirlik makamının değerinin düştüğünü ve zamanla etkisini yitirmeye başladığını söylemektedir.² Vezirliğe atandığında altmışlı yaşlarda olan Muhammed el-Hâkânî'nin, aslında tabiatı itibariyle de vezirlik görevini yerine getirmeye pek müsait olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Abdurrahman b. İsa, onun yumuşak mizaçlı, ileriye göremeyen ve işlerin sonunu kestiremeyen bir kişi olduğunu söylemektedir. Hatta kendisinden bir şey istendiği vakit “*tamam, hay hay*” diyerek elini göğsüne vurduğu için “*dakka sadrahu*” diye isimlendirilmiştir.³ Muhammed el-Hâkânî'nin vezirlik görevini yerine getirme konusunda âciz kaldığını, bundan dolayı da devletin işlerinin kötüye gittiğini fark eden Muktedir, Sûlî ve Arîb b. Sa'd'ın aktarmış olduğu rivayete göre, onun yerine İbn Ebü'l-Bağl olarak bilinen Ahmed b. Yahyâ'yı atamaya karar verdi. O sırada Ahvaz'da bulunan İbn Ebü'l-Bağl'i getirmesi için de Kahramâne Ümmü Mûsâ'nın kardeşi Ahmed b. el-Abbâs'ı görevlendirdi. Halifenin sarayına yaklaştıklarında Ahmed b. el-Abbâs, İbn Ebü'l-Bağl'i vezir olarak selamladı. Durumu haber alan Muhammed el-Hâkânî, hemen saraya gelerek vezirliğe getirilmesinde kendisine yardımcı olan Mu'tazîd'in ümmüveledlerinden birisi [Dastanbûveyh] ile görüşüp, İbn Ebü'l-Bağl'in vezir olmasını engellediği gibi, onun İsfahân'a vali olarak gönderilmesini sağladı.⁴ Sâbî'nin aktarmış olduğu bir diğer rivayete göre Muhammed el-Hâkânî'yi eleştiren Ebû Muhammed el-Hasan b. Ravh da Muktedir'e mektup yazarak Muhammed el-Hâkânî'nin yerine vezir olmak için çaba sarfetmiş, ancak Ümmü Mûsâ'nın durumu Muhammed el-Hâkânî'ye haber vermesiyle bu girişim de sonuçsuz kalmıştır.⁵

¹ Bir iktâ türü olarak da bilinen *tesvîg* bir kişinin sahip olduğu toprağın senelik haracının bir kısmını vermesi (veya garanti etmesi) demektir. Bk. Kudâme b. Cafer, *al-Harâc*, s. 218. Genellikle mülkiyetinin iktâ olarak verilemediği vakıf arazileri bu şekilde iktâ ediliyordu (Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 261 dn. 193) ve bu durumda elde edilen vergiler daha düşük oluyordu (Dûrî, “Neş'etü'l-iktâ”, s. 79).

² Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 286.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 24; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 286; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 64. Sourdelle de insanlarla çok fazla içli dışlı olduğu için Muhammed el-Hâkânî'nin vezirlik makamının ciddiyetini azalttığını söylemektedir. Bk. *Le Vizirat*, II, 399.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 42. Krş. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 21. Sûlî, bu sırada Muhammed el-Hâkânî'nin kendisine yardımcı olması için Dastanbûveyh'e 50 bin dinar verdiğini söylemektedir. Bk. *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 158.

⁵ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 299-300.

Muhammed el-Hâkânî, Dastanbûveyh ve Kahramâne Ümmü Mûsâ sayesinde vezirlikten azledilmekten kurtulmasına rağmen Muktedir'in kendisiyle ilgili kararı değişmedi. Nitekim devlet meselelerini zaman zaman kendisiyle istişare ettiği ve o sırada sarayda özel bir bölümde hapsedilmiş olan İbnü'l-Furât'ı¹ ikinci defa vezirliğe tayin etmek için Mûnis'le görüştü. Ancak İbnü'l-Furât'la araları iyi olmayan² Mûnis, şayet İbnü'l-Furât'ı tekrar vezirliğe getirecek olursa insanların "Halife, veziri önce görevden aldı, malına tamah ettiği için sonra onu tekrar vezirliğe getirdi." şeklinde bir düşünceye kapılacaklarını belirterek, Muktedir'i bu düşüncesinden vazgeçirdi. Ardından da o sırada Mekke'de bulunan ve "güvenilir", "dindar", "dürüst" ve "ehil" bir kişi olarak tanınan Ali b. İsâ'yı vezirliğe atamasını tavsiye etti. Bunun üzerine Muktedir, Ali b. İsâ'yı getirmesi için Mûnis'in hâcibi Yelbak'ı, Mekke'ye gönderdi. Bu esnada Muhammed el-Hâkânî, oğlu Abdullah'a vekâlet etmesi için bizzat kendisinin Ali b. İsâ'yı Mekke'den getirtmek için mektup yazdığını söylüyordu. Fakat 10 Muharrem 301/16 Ağustos 913³ tarihinde saraya gelen Muhammed el-Hâkânî, iki oğlu Abdullah ve Abdülvâhid, İbn Sevâbe, Hâcib Saîd'in iki oğlu Ahmed ve Muhammed ve diğer bazı kişilerle birlikte tutuklandı.⁴ Böylece vezirliği yaklaşık bir yıl bir ay beş gün devam eden Muhammed el-Hâkânî görevinden azledilmiş oldu.

3. Ali b. İsâ (Birinci Vezirliği)

Muhammed b. Hâkânî'nin azledildiği gün 10 Muharrem 301/16 Ağustos 913 tarihinde Benî Cerrâh ailesinden Ali b. İsâ, Mûnis'le birlikte saraya gelerek vezirliğe tayin edildi.⁵ Ali b. İsâ aslında vezir olmak için herhangi bir çaba sarfetmeden bu makama tayin edilmişti. Halifenin verdiği bu kararı yorumlayan Bowen, Muktedir'in Ali b. İsâ'yı [herhangi bir yakınlığı olmaksızın] sadece resmî açıdan, yani eski ünlü bir kâtip olarak tanıdığını, dolayısıyla ona olan muhabbetinin veya hoşnutsuzluğunun verdiği kararda herhangi bir etkisinin olmadığını söylemektedir.

¹ Muktedir, Muhammed el-Hâkânî'nin vezirliğiyle ilgili problemleri zaman zaman İbnü'l-Furât'la paylaşıyor, ayrıca kendisine yazılan mektupları onun tavsiyeleri doğrultusunda cevaplandırıyor. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 23. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 65.

² Daha önce geçtiği üzere Mûnis'le İbnü'l-Furât'ın arası İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliği döneminde Sübkerâ'nın Fars ve Kirman için ödeyeceği vergi sebebiyle açılmıştı.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 26.

⁴ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 159; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 68.

⁵ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 43; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 26-27; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 305. Ayrıca bk. Taberî, *Târîh*, X, 147; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, IV, 305.

Bu noktada muhtemelen ona karşı oluşabilecek tavrın da kendisinin halifelikten azledildiği esnada Ali b. İsâ'nın Abdullah b. Mu'tez'in tarafında yer almasından kaynaklanabileceğini belirtmektedir. Ancak sonuç itibariyle Muktedir, Mûnis'in tavsiyesine uyarak Ali b. İsâ'yı vezirliğe tayin etmiştir.¹

Göreve başladıktan sonra, gözaltında tutulan önceki vezir Muhammed el-Hâkânî ve iki oğluna düşük miktarda bir para cezası veren Ali b. İsâ, daha sonra cezasını ödeyen Muhammed el-Hâkânî'yi hapisten çıkarıp evine gönderdi. Sadece İbn Sevâbe (Bowen'e² göre İbnü'l-Furât'a yaptıklarından dolayı) kötü bir şekilde cezalandırıldı.³

Devleti içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıdan kurtarmak için oldukça yoğun bir mesai harcayan Ali b. İsâ, sabah erken vakitte vezirlik makamına gelip, yatsının son vaktine kadar burada kalarak resmî işlerle meşgul oluyordu.⁴ Ayrıca hazineyi rahatlatmak için, vergilerle ilgili düzenlemelerin yanı sıra devlet harcamalarında kesintiler yaparak, Hâkânî tarafından neredeyse iki katına çıkarılmış olan Dîvânü'l-cünd'ün harcamalarını ve iktâlarını azalttı. Ancak bu kesinti sebebiyle birçok kişi Ali b. İsâ'ya muhalif davranmaya başladı.⁵ Diğer taraftan maaşların ödenmesi için her ay 30 bin dirheme ihtiyacı olan, ancak bunu temin edemeyen Ali b. İsâ, Yûsuf b. Finhâs ve Hârûn b. İmrân isimli iki yahudi cehbezle bir borçlanma anlaşması yaptı. Buna göre bu iki cehbez hazineye 150 bin dirhem borç verecek, buna karşılık kendilerine Ahvaz'ın gelirleri ve Hamid b. Abbâs'ın aylık taksitler halinde ödediği 20 bin dinarlık damân⁶ ipotek edilecekti. Bu iki cehbezle bir başka borçlanma

¹ Bowen, *The Good Vizier*, s. 114.

² Bk. *The Good Vizier*, s. 121.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 68; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 172. Arîb b. Sâ'd bu esnada yaşananlarla ilgili farklı bir tablo çizerek, Ali b. İsâ ile Muhammed el-Hâkânî arasında bir tartışmanın geçtiğini söylemektedir. Buna göre Ali b. İsâ, Muhammed el-Hâkânî'yi hazineyi zarara uğrattığı ve eyaletlere rüşvet karşılığı atamalar yaptığı için eleştirmiştir. Bunun üzerine Muhammed el-Hâkânî, sadece doğru bildiği şeyleri yaptığını söyleyerek Ali b. İsâ'ya cevap vermiştir. Arîb b. Sa'd bunları aktardıktan sonra Muhammed el-Hâkânî ile ilgili ithamların aslında doğru olmadığını ispata çalışarak onun bu rüşvetleri [zorla değil] isteyenlerden İbn Ebü'l-Heysen vasıtasıyla aldığını ve aslında onun ileri görüşlü ve zeki, oğlu Abdullah'ın da iyi bir kâtip olduğunu ifade etmiştir. Bk. *Sıla*, s. 43.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 27.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 29.

⁶ Bir şeyi üstlenme taahhüt ve garanti etme anlamlarına gelen damân yaygın bir vergi sistemi olarak III/IX. asrın sonlarında Abbâsîler döneminde devletin askeri ve idarî görevlilerinin maaşını ödemek için acil paraya ihtiyaç duymasından doğmuş ve yaygınlık kazanmıştır. Damân ve bir vergi sistemi olarak Abbâsîler dönemindeki uygulamasıyla ilgili bk. Aktan, "Damân", *DİA*, VIII, 450-453; Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 408-423.

anlaşması daha yapıldı. Buna göre Ali b. İsâ ödemelerini yapabilmek için eyaletlerden elde edilecek, ancak henüz teslim edilmemiş, gelirlere karşılık ve aylık 2 bin 500 dirhem faiz ödemek koşuluyla bu iki cehbezden 10 bin dinar alacaktı. Bu anlaşma Yûsuf b. Finhâs, Hârûn b. İmrân ve bu ikisinin halefleriyle birlikte on altı yıl boyunca devam etti.¹ Yine Ali b. İsâ hazinenin yükünü hafifletmek amacıyla başta Mekke ve Medine olmak üzere kutsal yerlerdeki vakıf hizmetlerinin ve Bizans sınırındaki gönüllülerin masraflarının karşılanması için kamuya ait arazileri vakıflaştırdı.² Bunun için Muktedir'le görüşen Ali b. İsâ, 13 bin dinar civarındaki Bağdat'taki *müstegallâtın*³ ve 80 bin dinardan daha fazla gelir getiren Sevâd bölgesindeki hassa hazinesine ait olan day'aların gelirlerinin buralara harcanmasına karar verdi. Bu gelirlerin idaresi için Dîvânü'l-birr'i kurarak başına da Ebü's-Şücâ isimli kâtiplerden birisini getirdi.⁴ Bunun dışında İbnü'l-Furât ve Muhammed el-Hâkânî'nin, halifelige ait olan, ancak kendi zimmetlerine geçirdikleri day'aların gelirlerini tekrar halifenin hassâ hazinesine kazanırdı.⁵ Ali b. İsâ, ayrıca kız kardeşi Esmâ'nın, kayınpederi Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh'a ait olan, fakat müsadere edildiği için mülkiyeti devlete geçen gayr-i menkulü de kız kardeşinin kullanmasına müsaade etmedi.⁶

Ali b. İsâ'nın bütçe açıklarını azaltmaya yönelik gerçekleştirdiği icraatlardan bir diğeri Karmatî sorununu savaş yerine görüşmelerle çözüme yoluna gitmesiydi. Daha

¹ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, VIII, 40-41; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 92-93; Fischel "The Origin of Banking in Mediaeval Islam", s. 49; a. mlf. *Jews*, s. 24; Yeniçeri, "Cehbez", *DİA*, VII, 223; Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi*, s. 60. Kaynaklarda bu iki cehbezden borç alan kişinin Ali b. İsâ olduğu ifade edilmesine rağmen, Arslantaş'ın bu kişinin İbnü'l-Furât olduğunu söylemesi bir zühul eseri olmalıdır. Bk. *İslâm Dünyasında Yahudiler*, s. 166-167; a. mlf. *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 242.

Dürî kaynakların bu seneden sonra bu iki cehbezden müsadereye uğradıklarından bahsetmemesinin bu rivayeti destekleyebileceğini, ancak on altı yıl boyunca böyle bir anlaşmanın devam etmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Çünkü İbn Miskeveyh'in (*Tecâribü'l-ümmem*, I, 187, 188) bildirdiğine göre 315/927 yılında Ahvaz'ın iki âmilinin kendi emri altında iki tane cehbezi vardı ve yine 315/927 yılında Ahvaz'ın vergi gelirleri Ebû Abdullah el-Beridî'ye verilmişti. Bk. *Târîhu'l-İrâki'l-İktisâdî*, s. 188. Dürî bir başka eserinde bu anlaşmanın on yıldan fazla sürdüğünü söylemektedir. Bk. *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 164.

² Dürî, "Divan", *DİA*, 380; Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi*, s. 62.

³ Vakıf malları içerisinde bağ, bahçe, han ve dükkân gibi gelirden istifade edilen gayr-i menkuller için kullanılan bir tabirdir. Buralardan elde edilen gelirler hayır kurumlarının idaresi için harcanmaktadır. Bk. Akgündüz, "Galle", *DİA*, XIII, 338-339; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 344.

⁴ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 310-311; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 267-268; Massignon, *The Passion of al-Hallâj*, I, 409; Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, s. 298-299.

⁵ Zehrânî, *el-Vezîrî'l-Abbâsî*, s. 48.

⁶ İbnü'l-Furât birinci vezirliği döneminde Esmâ'nın maddi açıdan zor durumda olduğunu görünce bu araziden faydalanmasına müsaade etmişti. Bu sayede Esmâ her ay 500 dirhem gelir elde ediyordu. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 166.

önce de zikredildiği üzere isyanları bastırmak için gönderilen askerlerin masrafları devletin hazinesine ek bir külfet getiriyordu. Ali b. İsa önce Hecer, daha sonra Basra'ya saldırarak birçok kişiyi öldüren ve esir alan Karmatî lideri Ebû Saîd el-Cennâbî'ye bir mektup göndererek Karmatîler'i halifeye itaat etmeye çağırıp ellerindeki esirleri serbest bırakmalarını söyledi.¹ Elçiler Basra'ya vardıklarında Ebû Saîd'in öldüğünü öğrenince ne yapacakları hususunda Ali b. İsa'ya haber gönderdiler. Ali b. İsa, Ebû Saîd'in çocukları veya halefiyle görüşmelerini bildirdi. Bunun üzerine getirdikleri mektubu teslim eden elçiler, daha sonra esir alınan kişilerin serbest bırakılmalarını sağlayarak hep birlikte Bağdat'a döndüler.² Ali b. İsa, Karmatîler'e bir takım hediyeler ve Sîraf limanındaki ticaretten imtiyazlar vermek suretiyle de onları itaat altına almaya çalıştı. Fakat bu çabalarından dolayı rakibi İbnü'l-Furât, Ali b. İsa'yı Karmatîler'le işbirliği yapmakla suçladı.³

Ali b. İsa'nın gerçekleştirmiş olduğu tasarruf tedbirleri ve maaşlarda yaptığı kesintiler sebebiyle başta harem mensupları olmak üzere, kendisinden şikâyetçi olanların oluşturduğu baskı ve hapiste bulunan İbnü'l-Furât ve taraftarlarının gayreti onun vezirlikten azledilmesine sebep oldu. Ali b. İsa'nın görevine son verilmesiyle ilgili Ümmü Mûsâ ile aralarında geçen tartışmayı ele almadan önce, Muktedir'in Ali b. İsa'yı azledip yerine İbnü'l-Furât'ı getirmek istediğine dair İbn Miskeveyh'in aktarmış olduğu bir rivayeti burada zikretmek istiyoruz. Buna göre İbnü'l-Furât'ın en önemli kâtiplerinden ve kendisinin birinci vezirliğinden sonra gizlenen Ebû Bişr Abdullah b. Fercuveyh, Ali b. İsa'nın vezirliğinin ilk yılından sonra İbnü'l-Furât'la gizlice yazışmaya başladı. Bu yazışmaları İsa isimli bir hekim aracılığıyla yapan İbn Fercuveyh, İbnü'l-Furât'ın kendisine gönderdiği emirler doğrultusunda Ali b. İsa ve kâtiplerinin aleyhinde Muktedir'e mektuplar gönderiyor, onun hânedan üyelerinin, harem ve memurların maaşlarını kestğini

¹ Sâbit b. Sinân ve İbnü'l-Esîr elçilerin söz konusu mektubu Ebû Saîd'in ölmesi üzerine [küçük] oğlu Ebû Tâhir'e ulaştırdıklarını söylemektedirler. Bk. *Târîhu ahhâri'l-Karâmîta*, s. 35-36; *el-Kâmil*, VIII, 84. Ancak bu iki müellif herhangi bir tarih vermemekle birlikte, Ebû Saîd'ten sonra yerine [büyük] oğlu Saîd'in geçtiğini, yönetimde başarısız olunca Ebû Tâhir'in başa geçtiğini aktarmaktadır. İbnü'd-Devâdârî ve Nüveyrî ise Saîd'in 305 yılında yönetimi kardeşi Ebû Tâhir'e devrettiğini söylemektedir. Bk. *Kenzü'd-dürrer*, VI, 62; *Nihâyetü'l-ereb*, XXV, 167-168. Dolayısıyla, Avcu'nun da ifade ettiği üzere, söz konusu mektup Ebû Tâhir'e değil, Saîd'e gönderilmiş veya teslim edilmiştir. Bk. *Karmatîler'in Doğuşu*, s. 214 dn. 1380.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 34-35.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 57; Daftary, *The İsmâ'îlîs*, s. 160; Sourdel, "The 'Abbasid Caliphate", *CHI*, s. 136. Ayrıca bk. Zennûn Tâhâ, "Âlu'l-Cerrâh fi'l-asri'l-Abbâsî", s. 136, Kallek, *İslâm İktisat Tarihi*, s. 46-47.

söylüyordu. Kendisine gelen mektuplardan sonra İbnü'l-Furât'la görüşen Muktedir, İbnü'l-Furât'ın, İbn Fercuveyh'in resmî işlerden iyi anlayan ve güvenilir birisi olduğunu söylemesi üzerine yazılanların doğru olduğuna karar vererek Ali b. İsâ'yı vezirlikten azletmek için Mûnis'le istişare etti. Ancak Mûnis, Ali b. İsâ'nın dindar ve güvenilir birisi olduğunu belirterek Muktedir'e onu azletmemesini tavsiye etti. İbn Miskeveyh rivayetinin devamında Mûnis'in Muktedir'le görüştüğünden sonra Mısır'a sefere çıktığını, bunu fırsat bilen İbn Fercuveyh'in Ali b. İsâ aleyhindeki faaliyetlerini arttırdığını ve Muktedir'in dayısı Garîb'le Hâcib Nasr'ın, Mûnis'in yokluğunda Ali b. İsâ'yı savunduklarını bildirmektedir. Buna göre Muktedir'e mektup gönderen İbn Fercuveyh şayet İbnü'l-Furât'ı vezirliğe tayin ederse onun birinci vezirliğinde yaptığı gibi her ay eksiksiz olarak 45 bin dinar vereceğini, memurların ve haremdekilerin maaşlarını da ödeyeceğini söyledi. Bütün bunları da memurların müsadere edilmiş mallarıyla ve aldıkları rüşvetleri tekrar kendilerinden tahsil ederek yapacağını bildirdi. Muktedir kendisine ulaşan bu mektubu İbnü'l-Furât'a gösterince, İbnü'l-Furât, İbn Fercuveyh'in doğru söylediğini belirttiğinden sonra bu vaatlerini yerine getireceğine dair Muktedir'e yazılı bir evrak teslim etti.¹

İbn Miskeveyh, rivayetinin bundan sonraki kısmında Muktedir'in Ali b. İsâ'yı azletmeyi isteyip istemediğine dair bir bilgi vermemektedir. Ancak İbnü'l-Esîr'in aktarmış olduğu rivayet bu kapalılığı ortadan kaldırır mahiyettedir. Buna göre Muktedir, İbnü'l-Furât hapisteyken kendisiyle görüşüp onunla devlet meselelerini istişare ediyordu. Ali b. İsâ ise İbnü'l-Furât taraftarlarının aleyhteki faaliyetlerine aldırış etmeden vezirlik görevini devam ettiriyordu. Halifenin bazı adamlarının İbnü'l-Furât'ın tekrar vezirliğe getirileceğini konuştuklarını haber alan Ali b. İsâ, hemen Muktedir'e gidip duyduklarını kendisine anlattıktan sonra vezirlikten ayrılmak istediğini bildirdi. Ancak halife onun bu kararını kabul etmedi.²

Ümmü Musâ ile Ali b. İsâ arasında geçen tartışma ve sonrasında Ali b. İsâ'nın vezirlikten azledilmesiyle ilgili gelişmelere gelince, yukarı zikredilen olayın üzerinden iki yıl geçtikten sonra, 304 yılının Zilkade ayının sonlarına doğru (5

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 43-44. Ayrıca bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 35-36.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 98. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 182; Zetterstéen, "İbnü'l-Cerrâh", *İA*, V/2, 848.

Mayıs 917)¹ yaklaşan Kurban bayramında harem ve haremdeki görevlilerin ödenekleriyle ilgili Ümmü Mûsâ, Ali b. İsâ ile görüşmeye geldi. Ali b. İsâ o sırada istirahat ettiği için hâcibi Selâme, Ümmü Mûsâ'nın içeriye girmesine müsaade etmeyerek, onu nazik bir şekilde geri çevirdi. Ümmü Mûsâ da bu duruma çok kızdı.² Daha sonra Ali b. İsâ, Ümmü Mûsâ'nın gelip gittiğini öğrenince geri dönmesi için arkasından haber göndererek kendisinden özür diledi ise de, Ümmü Mûsâ geri dönmeyi kabul etmediği gibi doğruca Muktedir'in yanına gitti. O sırada Şağab Hatun da orada hazır bulunuyordu. Ümmü Mûsâ olanları kendilerine anlatarak Muktedir ve annesi Şağab Hatun'u Ali b. İsâ'ya karşı kıskırttı. Bunun üzerine Muktedir, Ali b. İsâ'yı üç yıl on ay yirmi sekiz gün görev yaptıktan sonra 8 Zilhicce 304/2 Haziran 917 tarihinde³ görevinden azlederek Kahramâne Zeydan'a teslim etti.⁴

Bu üç rivayetle ilgili bir hususa işaret edilmelidir. Yukarıdaki birinci rivayeti İbn Miskeveyh 304/917 yılı olayları içinde aktarmış olmasına rağmen söz konusu hadise, Mûnis'in Mısır'a sefere çıkmasından önce gerçekleştiği için 302/914 yılında yaşandığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.⁵ İbnü'l-Esîr de Ali b. İsâ'nın görevi bırakmak istemesiyle ilgili rivayeti 304/917 yılı olayları içinde aktarmış, ancak bir önceki ve bir sonraki metni nakledeken ay ve tarih zikretmiş olmasına rağmen söz konusu rivayetin başında herhangi bir tarih kaydı koymamıştır. Dolayısıyla bu iki rivayetin birbiriyle telif edilmesi mümkün görünmektedir. Buna göre Ali b. İsâ'nın

¹ Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 45.

² Bowen, Ali b. İsâ ile Ümmü Mûsâ'nın arasının iki sebepten dolayı da açık olabileceğini söylemiştir. Bk. *The Good Vizier*, s. 152 dn. 1. Arîb b. Sa'd'ın 303 yılı olayları içinde zikrettiği birinci sebebe göre Ali b. İsâ, Ümmü Mûsâ'nın kardeşi Ahmed b. el-Abbâs'ı her ay binlerce dinar alarak halifenin malını [hassa hazinesini] tüketmekle itham etmiş ve bu konuda [muhtemelen halifeye verilmek üzere] tafsilatlı bir not yazmıştı. Ümmü Mûsâ da Ali b. İsâ'nın bu notu göndermemesi için ona iyi davranıyordu. Bk. *Sıla*, s. 57. Yine Arîb b. Sa'd'ın aktardığı ikinci sebebe göre 301/913 yılının sonunda Nakîb Ahmed b. Abdussamed b. Tûmâr vefat etmiş, yerine Ümmü Mûsâ'nın kardeşi getirilmişti. Hâşimoğulları bu duruma itiraz ederek nakîb olarak İbn Tûmâr'ın getirilmesini istemişler ve bu isteklerini de kabul ettirmişlerdir. *Sıla*, s. 47. Bowen ikinci sebebi aktardıktan sonra Ümmü Mûsâ'nın kardeşinin görevinden alınmasıyla ilgili Ali b. İsâ'nın herhangi bir şey yapıp yapmadığına dair rivayette bilgi bulunmamasına rağmen, bir vezir olarak mutlak surette bu meselede dahil olduğunu söylemektedir.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 59; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 40-41; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 310. İbnü'l-Esîr ise diğer kaynaklardan farklı olarak Ali b. İsâ'nın 8 Zilkade'de görevinden azledildiğini söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 98. Margoliouth da söz konusu tarihi [30] Zilkade 304/25 Mayıs 917 olarak zikretmiştir. Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 45.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 40. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 98; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 182; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 126.

⁵ Yılmaz, "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 129.

gerçekleştirmiş olduğu malî düzenlemeler sebebiyle kendisine muhalif davranan başta İbn Fercuveyh olmak üzere bazı kişiler İbnü'l-Furât'ın da desteğiyle Ali b. İsa aleyhinde bir çalışma başlatmışlar, nihayet bu konuda Muktedir'i de etkilemişlerdir. Bunun üzerine aleyhindeki faaliyetlerden haberdar olan Ali b. İsa, vezirlikten ayrılmak istemiş, fakat Muktedir, başta Mûnis olmak üzere dayısı Garîb ve Hâcib Nasr'ın da tesiriyle Ali b. İsa'nın bu isteğini reddetmiştir. Aradan geçen iki yıl içerisinde İbnü'l-Furât taraftarlarının Ali b. İsa aleyhindeki çalışmaları devam etmiştir. Sonunda haremdekilerin ödenekleriyle ilgili konuşmaya gelen Ümmü Mûsâ ile Ali b. İsa arasında yaşananlar ve Mûnis'in de o sırada Bağdat'ta olmaması¹ Ali b. İsa'nın vezirlikten azledilmesini hızlandırmıştır. Son bir hususa daha işaret etmek gerekirse, İbn Miskeveyh'in ikinci sırada nakletmiş olduğu rivayetin başında Ali b. İsa'nın haremdekilerin karşılanamaz istekleri karşısında görevinden istifa etmek istemesi, ancak Muktedir'in bunu kabul etmemesi, haremdekilerle Ali b. İsa arasındaki anlaşmazlığın sebebinin Ali b. İsa'nın uygulamaya koyduğu tasarruf tedbirleri olduğunu göstermektedir.

Ali b. İsa'nın görevden alınmasıyla ilgili Sourdel herhangi bir kaynak zikretmeksizin Muktedir'in dayısı Garîb ve Hâcib Nasr'ın tekrar İbnü'l-Furât'ın vezirliğe getirilmesi için Muktedir'i ikna etmeye çalıştıklarını iddia etmiştir.² Yûzbekî ise İbn Miskeveyh ve Hemedânî'ye dayanarak harem mensuplarından Ali b. İsa'ya baskı yapan kişilerin arasında Hâcib Nasr ve İbnü'l-Havârî'nin de olduğunu ileri sürmüştür.³ Ancak söz konusu rivayetten hareketle Nasr ve İbnü'l-Havârî'nin, Ali b. İsa'nın vezirlikten azledilmesinde etkili olduklarını söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü İbn Miskeveyh'in aktarmış olduğu rivayette bu iki şahıstan bahsedilmemektedir.⁴ Hemedânî'nin rivayetine gelince, Hâcib Nasr'la İbnü'l-Furât arasında bir düşmanlığın olduğundan ve İbnü'l-Furât'ın İbn Mukle'yi Nasr'ın kâtipliğine getirmesinden bahsedilmektedir. Rivayetin geri kalan kısmında da İbnü'l-Havârî ile Nasr'ın, İbn Mukle'nin vezir olmasını teşvik ettikleri aktarılmaktadır.⁵ Hemedânî'nin nakletmiş olduğu bu rivayette İbnü'l-Havârî ile

¹ Ali b. İsa'nın azledildiği 304/917 tarihi göz önünde bulundurulursa Mûnis'in bu sırada Bizans topraklarında yaz seferinde olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 98.

² Sourdel, *Le Vizirat*, II, 404.

³ Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 174.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 40.

⁵ Hemedânî, *Tekmile*, s. 211.

Nasr'ın, Ali b. İsa'nın vezirliğine karşı oldukları için mi böyle davrandıklarına dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak İbn Miskeveyh'in bir başka yerde konuyla ilgili verdiği bilgiler bu kapalılığı ortadan kaldırır mahiyettedir. Şöyle ki, Nasr'ın kâtipliğine atanan İbn Mukle, Saîd b. İbrahim et-Tüsterî'yi görevlendirmesi sebebiyle İbnü'l-Furât'a kızdığı için Nasr'a gelerek İbnü'l-Furât'ın [birinci] vezirliğinden azledildiği vakit yanında hiç parası olmadığını söyleyip, 500 bin dinar tutarında kendisine verilen avansı kurtardığını bildirdi. Bunun üzerine Nasr, İbn Mukle'nin anlattıklarını Muktedir'e aktardı. Daha sonra İbnü'l-Furât'ın bu yalanını ortaya çıkarır ümidiyle Nasr ve İbnü'l-Havârî, İbn Mukle'nin vezir olması için ısrar ettiler.¹ İbn Miskeveyh'in verdiği bilgiler bu hadisenin Ali b. İsa'nın vezirlik görevinden alınmasından sonra gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca İbn Miskeveyh'in aktardığı rivayette Münis'in yokluğunda Garîb ve Nasr'ın, İbnü'l-Furât'ın adamlarının Ali b. İsa'nın aleyhindeki propagandalara karşı onu savundukları zikredilmektedir.² Diğer taraftan İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliğinden sonra göreve gelen Hâmid b. Abbâs'ın idarî işlerdeki yetersizliğinden dolayı bizzat Nasr ve İbnü'l-Havârî'nin hâpiste bulunan Ali b. İsa ile görüşerek ondan vezirin nâibi olmayı kabul etmesini istemişlerdir. Dolayısıyla bir kez daha ifade etmek gerekirse Ali b. İsa'nın vezirlikten azledilmesinde Garîb ve Hâcib Nasr'ın bir dahlinin bulunduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir.

4. İbnü'l-Furât (İkinci Vezirliği)

İbnü'l-Furât beş yıl hapsedildikten sonra 8 Zilhicce 304/2 Haziran 917 Pazartesi günü Muktedir tarafından Ali b. İsa'nın yerine ikinci defa vezirlik makamına getirildi. Göreve başladıktan sonra eyaletlere onun tekrar bu göreve atandığına dair halife tarafından haber gönderildi.³

İbnü'l-Furât görevine ikinci kez döndükten sonra beytül mâle her gün bin 500 dinar getireceğine dair söz vermişti.⁴ Aslında önceki vezir Ali b. İsa'nın dört yıllık gayretleri sonucu devletin hazinesi nisbeten iyi durumdaydı. Ayrıca Ali b. İsa, Kurban Bayramı'nda dağıtmak üzere o senenin haraç vergilerini topladığı için

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 52.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 44.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 59; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 41; Hemedânî, *Tekmile*, s. 210; Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 169; Özeydî, "İbnü'l-Furât el-Âkûlî", *DîA*, XXI, 46.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 42. Ayrıca bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 36; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 183.

senenin son ayı olan Zilhicce'nin başında vezirliğe atanan İbnü'l-Furât'ın eline büyük miktarda para bulunuyordu. Bunun yanında Fars ve İsfahân başta olmak üzere halifeliğin doğu eyaletlerinden önceki vezir Ali b. İsa'ya gönderilen müsadere edilmiş mallar, damân ve süfteceler (senet) yoluyla¹ toplanan vergiler sayesinde İbnü'l-Furât önemli miktarda nakde sahipti.² Diğer taraftan Ali b. İsa ve iki kardeşi Ubeydullah ve İbrahim'in de aralarında bulunduğu bazı kimselerin Sevâd'da ve diğer yerlerde bulunan mallarıyla Hakânî ve adamlarının malları müsadere edilerek elde edilen gelirler hazineye kazandırılmıştı.³

Eline geçen bu paraların dışında devlet memurlarının görevleri esnasında rüşvet aldıklarını tesbit ederek, onların bu rüşvetleri tekrar devlete geri ödemelerine karar veren İbnü'l-Furât, bunun için Dîvânü'l-merâfik ismiyle bir divan kurmuş, başına da yahudi cehbez Hârûn b. İmrân'ı getirdi.⁴ Bowen, bu memurların söz konusu miktarı İbnü'l-Furât'ın kendi isteğine göre düzenlemiş olduğu sabit bir miktar üzerinden ödeyeceklerini ifade etmektedir.⁵ Sâbî'nin verdiği bilgilere göre bu

¹ Vergi mültezimleri bazen ödeme yapacakları miktarlara karşılık süftece belgeleri veriyorlardı. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 146, 150; Fischel, *Jews*, 19.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 42-43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 99; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 183.

³ Muhammed el-Hâkânî döneminde Ümmü Müsâ'nın yardımıyla İsfahân ve Basra (Silh ve Mübarek) bölgesinin haraç işlerinin başına getirilen İbn Ebü'l-Bağl kardeşler bu müsaderelerden muaf tutulmuştu. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 42. Hemedânî'nin verdiği bilgiye göre, Ali b. İsa'nın kardeşi Ubeydullah'dan 60 bin dinar, diğer kardeşi İbrahim'den de 50 bin dinar müsadere edilmişti. Bk. *Tekmile*, s. 210.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 42; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 38. Ayrıca bk. Sourdel, *Le Vizirat*, II, 408; Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, s. 299; Dûrî, "Divan", *DİA*, IX, 379; Hıyârî, *ed-Devâvîn*, s. 44; van Berkel, "The Bureaucracy", s. 90. Yıldız ve ondan aktardığı anlaşılan Arslan ise İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr'den nakille, "İbnü'l-Furât gerekli parayı bulmak için fevkalâde değişik kaynaklara müracaat etti. Vezir memurlar arasında rüşvetin yaygınlığını ve sınırsızlığını biliyordu... Günün şartlarına göre rüşveti kabul etti ve onu standartlaştırmak için vergilendirmeyi denedi ve bu münasebetle 'Rüşvet Şubesi'ni kurdu." diyerek konuyu farklı bir şekilde yorumlamışlardır. Bk. Yıldız, "Abbâsiler Devri", *DGBİT*, III, 303; Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsiler*, s. 78. Arslan ayrıca İbn Miskeveyh'ten (*Tecâribü'l-ümem*, I, 56) nakille "emekli olmuş devlet memurlarına verilen borç paraların zamanı gelmeden kendilerinden tahsil edilmesi ve devlete karşı suç işleyenlerin malları müsadere edildiğinde bir yerde toplanması" amacıyla Dîvânü'l-merâfik ismiyle bir divanın kurulduğunu iddia etmiştir. Fakat yazar ilerleyen sayfalarda Muktedir dönemindeki divanlarla ilgili bilgi verirken Dûrî'den ("Divan", *DİA*, IX, 379) naklen bu sefer söz konusu divanın memurların aldıkları rüşvetlerle ilgilendiğini söylemiştir. Bk. *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsiler*, s. 78, 188. Kaynaklarda bu isimde bir divandan bahsedilmekle birlikte divanın kuruluş amacıyla ilgili Arslan'ın İbn Miskeveyh'i kaynak göstererek zikrettiği hususlardan söz edilmemektedir. Ayrıca Arslan'ın hem "rüşvet şubesi" hem de Dîvânü'l-merâfik'ten ayrı ayrı bahsetmesi bu iki kurumun birbirinden farklı olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Hâlbuki İbnü'l-Furât sadece Dîvânü'l-merâfik ismiyle bir müessese kurmuştur ve söz konusu müessesenin de amacı yukarıda zikredildiği üzere emekli olmuş devlet memurlarından görevleri esnasında almış oldukları rüşvetleri tekrar kendilerinden tahsil etmektir.

⁵ Bowen, *The Good Vizier*, s. 153.

sayede hazineye 500 bin dinar kazandırıldı.¹ Ancak divan kâtipleriyle memurların maaşlarını neredeyse iki katına çıkararak İbnü'l-Furât'ın, Kesker² ve Basra'da bulunan ve yüksek gelir getiren bazı arazileri halifenin yakınlarına *tesvîg* ve *hamâle*³ olarak iktâ vermesi hazinede bütçe açıklarına yol açtı. Bunun yanında Sevad divanının kâğıt ve kırtasiye masrafları aylık olarak yaklaşık 7 bin dinara ulaştı.⁴ Ayrıca 305/918 yılında esirlerin değişimi için ateşkes yapmak amacıyla Bizans imparatoru [VII. Konstantinos Porphyrogenetos (913-959)] tarafından gönderilen iki elçinin ağırlanması için yapılan hazırlıklara büyük miktarda para harcandı.⁵ Nitekim bu esnada yapılan hazırlıklarla ilgili bilgi veren Arîb b. Sa'd'ın aktardığı rivayete göre, İbnü'l-Furât'ın emriyle saray rengârenk kumaşlarla tefriş edilerek, daha önce eşi benzeri görülmemiş altın, gümüş ve çeşitli mücevherler hazırlandı. Bu ihtişamları kendilerine göstermek için hem sarayda hem de Dicle Nehri'nin kıyısında dolaştırılan elçilere, ayrıca hil'at giydirilerek her birine 20 bin dirhem para verildi.⁶

İbnü'l-Furât elde ettiği bütün bu gelirlere rağmen, yaptığı hesapsız harcamalar sonucunda askerlerin maaşlarını ödeyememesi ve vezir olmadan önce halife ve ailesinin günlük ihtiyaçlarını için vaat ettiği meblağın beytül-mâle kazandıramaması, bunlarda da önemlisi Azerbaycan'a gönderilen Mûnis'in 8 Safer 306 (21 Temmuz 918) tarihinde Yûsuf b. Ebü's-Sâc isyanını bastırmada başarısız olması nedeniyle vezirlik görevinden azledildi.⁷

Yûsuf b. Ebü's-Sâc'a karşı yapılan savaşla İbnü'l-Furât'ın görevden alınması arasında üç aylık bir süre olduğunu söyleyen Yılmaz, Muktedir'in İbnü'l-Furât'a

¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 37. Dûrî ise her yıl Suriye'den 100 bin dinar, Mısır'dan da 200 bin dinar toplandığını söylemektedir. Bk. "Divan", *DİA*, IX, 379.

² Emevîler'in meşhûr Irak valisi Haccâc tarafından kurulan (86/705) Vâsıt şehriyle Dicle Nehri'nin karşı (sol) tarafında bulunan Kesker, Orta Mezapotamya'nın önemli şehirlerinden birisidir. Abbâsiler döneminde bir asma köprüyle birbirine bağlanan Kesker ve Vâsıt bir süre sonra Vâsıt adıyla tek bir şehir haline gelmiş ve Kesker zamanla şehrin bir mahallesi olmuştur. Bk. Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 39, 42; Söylemez, "Vâsıt", *DİA*, XXXXII, 541-542.

³ Sözlük anlamları birbirine yakın olan damân, zeâmet, kabâle, kefâlet kelimeleri çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmıştır. Genellikle bu mesele kefâlet başlığı altında ele alınırken mahiyete ilişkin anlayış farklılığından dolayı bazı âlimler hamâle, bazıları da damân başlığı altında incelemeyi tercih etmişlerdir. Bk. Apaydın, "Kefâlet", *DİA*, XXV, 169.

⁴ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 37.

⁵ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 197; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 53; Sâbî, *Rûsûmu dâri'l-hilâfe*, s. 11-12; *Kitabu'l-uyûn*, IV/1, 188-189; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 395; Bowen, *The Good Vizier*, s. 154.

⁶ Bk. *Sıla*, s. 62. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 127.

⁷ Sûlî, *Muktedir-Billâh*, s. 213-214; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 68; *Kitâbü'l-uyûn*, IV/1, 199; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 110.

olan güveninin sarsılmasında ilk adımın bizzat Mûnis tarafından atıldığını söylemektedir.¹ Buna göre Yûsuf b. Ebü's-Sâc karşısında yenik duruma düşen Mûnis, bu başarısızlığın sebebi olarak İbnü'l-Furât'la Yûsuf b. Ebü's-Sâc arasındaki yazışmaları göstermiştir.² Bundan dolayı Hâcib Nasr ve Mûnis ile birlikte hareket edenlerin dışında, haksız bir takım uygulamalarından dolayı İbnü'l-Furât'a karşı olanlar da Muktedir'in nazarında vezire karşı bir kamuoyunun oluşmasını sağladılar. Ayrıca İbnü'l-Furât'ın Yûsuf b. Ebü's-Sâc ile işbirliği yapmak sûretiyle onu isyana teşvik ettiğini söylediler.³ Bunun üzerine İbnü'l-Furât kendisine yöneltilen ithamdan kurtulmak için Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın üzerine yeni bir birlik gönderilmesini, başına da o sırada hapiste bulunan Hüseyin b. Hamdân'ın geçmesini teklif etti. Ancak Hâcib Nasr, Muktedir'e gelerek İbnü'l-Furât'ın da desteğiyle Hüseyin b. Hamdân ve Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın kendisine karşı birleşeceklerini ve isyan edeceklerini söyledi. Bu kişilerin yönetime karşı bir komplo düzenleyeceklerinden şüphelenen Muktedir, Hüseyin b. Hamdân'ın öldürülmesini emretti.⁴

İbnü'l-Furât'ın aleyhine gelişen bu durumun yanı sıra maaşları ödenmediği için isyan başlatan askerler de onu zor durumda bıraktı. İbnü'l-Furât, Yûsuf b. Ebü's-Sâc'la yapılan savaşta masrafların çokluğunu ve Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın Rey bölgesindeki gelirlere⁵ el koyduğunu ileri sürerek askerlerin¹ maaşlarını ödemek

¹ Bk. "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 130, 131.

² *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 193.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 68; İbn Miskevîh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 52; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 199; Bowen, *The Good Vizier*, s. 156; Kennedy, "The Reign of al-Muqtadir", s. 29. İbnü'l-Furât, Hakan el-Müflihi'yi Yûsuf b. Ebü's-Sâc'la savaşmaya göndermesinin ardından, onunla yazışarak önemli miktarda bir malı beytülmâle göndermeyi kabul etmesi durumunda kendisiyle anlaşabileceğini söylemiştir. Ancak Hâcib Nasr, Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Havârî ve Şâfi el-Lü'lûî gibi şahıslar İbnü'l-Furât'ın bu tutumuna karşı çıkarak İrminiye ve Azerbaycan'ın idaresinin Yûsuf b. Ebü's-Sâc'a verilmesinin doğru olmadığını söylemişler ve Vezir İbnü'l-Furât'ı Yûsuf b. Ebü's-Sâc'la işbirliği yapmak ve onu isyana teşvik etmekle suçlamışlardır. Bunun üzerine İbnü'l-Furât, Nasr ve İbnü'l-Havârî'nin isteklerini reddetmiş ve resmî görevlerinin birçoğunu ellerinden almıştır. Bk. İbn Miskevîh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 47, 52.

⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 111; Bowen, *The Good Vizier*, s. 161; Dûrî, *Dirâsât fi'l-usuri'l-Abbâsiyye*, s. 150; Karaarslan, "Hüseyin b. Hamdân b. Hamdûn", *DİA*, XVIII, 549.

⁵ On yedi yıldır İrminiye ve Azerbaycan bölgesini neredeyse bağımsız olarak yöneten Yûsuf b. Ebü's-Sâc, yıllık belli bir miktar halifeye vergi vermekle yükümlü tutulmuştu. Aslında İbn Ebü's-Sâc bu vergiyi az çok düzenli bir şekilde İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinin sonuna kadar (299/912) ödemeye devam etti. Ancak o zamandan itibaren bu verginin büyük bir kısmını elinde tutarak hazinesinde büyük miktarda mal biriktirmişti. Bowen önceki vezir Ali b. İsâ'nın Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ı zorlayacak herhangi bir adım atmadığını, muhtemelen İbnü'l-Furât'ın ona karşı izlediği politikanın Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın sahip olduğu zenginlikle birlikte kendisini güçlü hissetmesine yol açtığını, böylece hâkimiyetini bölgede yaymaya çalıştığını söylemektedir. Bk. Bowen, *The Good*

için halifeden 200 bin dinar borç para istedi. Ancak İbnü'l-Furât'ın bu kadar cüretkâr bir talepte bulunmasını tahmin etmeyen Muktedir, vezir olmadan önce verdiği taahhütlere rağmen askerlerin maaşlarını ödeyemeyen İbnü'l-Furât'a kızarak onun talebini geri çevirdi. Bu sırada Ali b. İsâ'nın vezirliği döneminde Vâsıt'ta ikamet eden Abdullah b. Cübeyr, Hâmid b. Abbâs'ın damân yoluyla elde ettiği gelirlerden devlete ödedikleri dışında elinde çokça mal kaldığını İbnü'l-Furât'a haber verdi. Ayrıca Hâmid b. Abbâs'ın elinde biriken bu gelirle ilgili ona mektup yazmak için İbnü'l-Furât'tan izin istedi. İbnü'l-Furât'ın isteksiz de olsa kendisine izin verdiği İbn Cübeyr, Hâmid b. Abbâs'la yazışmaya başladı. Bir süre sonra mektupları Hâmid b. Abbâs'ın vekili Bişr b. Ali göndermeye başladı ve bu mektuplarda İbn Cübeyr'i eleştirdi. Ancak Hâmid b. Abbâs elindeki mallarla ilgili İbn Cübeyr'in tavrının İbnü'l-Furât'ın bilgisi dâhilinde olduğunu anlayarak endişeye kapıldı. Bunun üzerine kendisinin vezir olmasını sağlayacak bir adamını Hâcib Nasr'a gönderdi. Bu kişi Nasr'a gelerek Hâmid b. Abbâs'ın çok düşünceli birisi olduğunu ve kendisi için İbnü'l-Furât ve adamlarından yüksek miktarda mal alacağını garanti etti. Hâmid aynı haberi halifenin annesi Şağab Hatun'a da gönderdi. Nasr'ın İbnü'l-Furât'a olan güvensizliği, Hâmid'in taahhütleri ve malî kriz sebebiyle İbnü'l-Furât'ın halifeden borç istemesi gibi meselelerin hepsi üst üste gelince, Muktedir, Hâmid b. Abbâs'ın Vâsıt'tan çağrılmasını emredip onu vezir olarak atadı. Muktedir daha sonra Hâcib Nasr ve Şefi'î'yi, İbnü'l-Furât, oğlu Muhassin ve bazı adamlarını tutuklamak için görevlendirdi. Bunun üzerine yaklaşık bir yıl beş ay on dokuz gün² görev yapan İbnü'l-Furât, 27 Cemâziyelevvel 306/5 Kasım 918³ tarihinde tutuklanarak Kahramâne Zeydan'a teslim edildi. Diğerleri ise Nasr'ın gözetiminde tutuldu.⁴

Vizier, s. 154. Ayrıca bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 45; Sourdel, *Le Vizirat*, II, 409; a. mlf. "The 'Abbasid Caliphate", *CHI*, s. 136.

¹ Margoliouth maaşı ödenecek kişilerin saraydaki memurlar olabileceğini belirtmiştir. Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 60 dn. 1.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 110. Arîb b. Sa'd bu bilgiyi aktarmakla birlikte azil tarihinin 27 Rebîülâhîr 306 olduğunu söylemektedir. Ancak söz konusu tarihle verilen süre arasında yaklaşık bir aylık bir zaman farkı olduğu anlaşılmaktadır. Bk. *Sıla*, s. 68.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 39. Krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 179.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 57-58. Ayrıca bk. Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 214; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 38-39; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 195-196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 111.

5. Hâmid b. Abbâs

Muktedir döneminin diğer vezirlerinden farklı olarak kâtip sınıfına mensup olmayan Hâmid b. Abbâs, devlet hizmetine girmeden önce ticaretle meşgul oluyordu. 265-272/878-887 yılları arasında Mu'temid'in vezirlerinden Saïd b. Mahled'in (ö. 276/889) vergi âmili olarak görev yaptı. Daha sonra Mu'tazid dönemi vezirlerinden Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb tarafından 273/866 yılından itibaren Vâsıt, 287'de (900) Fars bölgesiyle Basra'nın haraç ve dıyâ' gelirlerini tahsil etmek üzere vergi mültezimi olarak görevlendirildi. Vâsıt'taki vazifesini dörder yıllık dönemler halinde (her yıl 240 bin dinar ve 2 bin 400 kür¹ buğday karşılığında) otuz yıl boyunca devam ettirdi.² Vâsıt'ta vergi mültezimi olarak görev yaptığı sırada Muktedir'in davetiyle Bağdat'a gelen Hâmid b. Abbâs, 306 yılının Cemâziyelâhir³ ayında (Kasım 908) bir gece (veya üç gün)⁴ sarayda kaldıktan sonra ertesi gün vezirliğe tayin edildi. Devlet işlerinde tecrübe sahibi olmayan Hâmid b. Abbâs, Ebû Ali b. Mukle ve Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil Zencî'yi kendisine kâtip olarak seçerek, valilerle yapılan yazışmaları takip etmekle görevlendirdi.⁵

Hâmid b. Abbâs vezirliğe atandıktan hemen sonra İbnü'l-Furât'la yakınlarını sorgulamaya başladı. Kaynaklarda geçen rivayetlere göre İbnü'l-Furât farklı gerekçelerle birden fazla sorgulamaya tabi tutulmuştur.

İlk sorgulamanın sebebi Hâmid b. Abbâs'ın, İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliği döneminde bir adamı vasıtasıyla Yûsuf b. Ebû's-Sâc'la yazışarak onun isyan etmesini teşvik ettiğini iddia etmesidir. Tenûhî'nin Kadı İbnü'l-Bühlûl'e dayanarak aktardığı rivayette Hâmid b. Abbâs'ın bu kişinin İbnü'l-Furât ve Yûsuf b. Ebû's-Sâc

¹ Hanefilere göre 2420,64 litre=2348.280 kg. buğday, diğerlerine göre ise 1978,56 litre=1563.840 kg. buğdaydır. Bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 255.

² Taberî, *Târih*, X, 77; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 25; Amedroz, *The Historical Remains*, s. 18 dn. 1; Massignon, "Hâmid b. al-'Abbâs", *İA*, V/1, 189; a. mlf. *The Passion of al-Hallâj*, I, 420; Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 131; Aykaç, "Hâmid b. Abbâs" *DİA*, XV, 459. Margoliouth, İbn Miskeveyh'te geçen 2 bin 400 kür ifadesini muhtemelen zühul eseri olarak 24 bin şeklinde zikretmiştir. Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 28.

³ Arîb b. Sa'd, onun 2 Cemâziyelevvel 306/11 Ekim 918 Pazartesi günü Bağdat'a geldiğini ve bir gün Hâcib Nasr'ın dairesinde kaldıktan sonra 3 Cemâziyelevvel Salı günü vezirliğe tayin edildiğini söylemektedir. Bk. *Sıla*, s. 68. Ancak İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliğinden ayrıldığı tarih (27 Cemâziyelevvel 306) dikkate alınırsa Hâmid b. Abbâs'ın en erken Cemâziyelâhir ayında göreve başlaması gerekmektedir. Nitekim bu kabul, Hâmid b. Abbâs'ın görev süresinin dört yıl on ay on dört gün olduğunu aktaran Hemedânî'nin rivayetiyle de uyumaktadır. Bk. *Tekmile*, s. 228.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 111.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 58-59; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 110.

arasında nasıl bir iletişim kurduğunu ispata çalışması, bunun üzerine İbnü'l-Bühlül'ün nasıl bir sorgulama gerçekleştirdiğini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Buna göre Muktedir, Ali b. İsa, İbnü'l-Furât ve dönemin önde gelen iki kadısı Ebû Ömer ve İbnü'l-Bühlül'ün de bulunduğu bir ortamda İbnü'l-Furât'ın Cündişâpurlu¹ bir adamını Yûsuf b. Ebü's-Sâc'a gönderdiğini iddia eden Hâmid b. Abbâs, kendisinin bu kişiyi Erdebil'den Kazvîn'e, sonra İsfahân ve Basra'ya giderken bulduğunu iddia etti. Ardından İbnü'l-Furât'ın bu kişiyi Yûsuf b. Ebü's-Sâc'a göndermesinin sebebinin onu Bağdat'a saldırmaya teşvik etmek ve Taberistan'da ikâmet eden Alioğulları'ndan birisini başkente getirerek halife yapmak olduğunu söyledi. Hâmid b. Abbâs'ın kendisi hakkında söylediklerini tasdik eden bu kişi, Mûsâ b. Halef² isminde bir başka kişiden bahsederek onun Alioğulları'nın dâilerinden olduğunu ve İbnü'l-Furât hakkında bilgi toplayıp Yûsuf b. Ebü's-Sâc'a ilettiğini söyledi. Bunun üzerine İbnü'l-Furât'a çok kızan Muktedir, Ebû Ömer ve İbnü'l-Bühlül'ün görüşlerine başvurdu. Ebû Ömer, şayet böyle bir şey yaptıysa İbnü'l-Furât'ın devleti yıkmaya teşebbüs ettiğini ve ağır bir şekilde cezalandırılması gerektiğini söyledi. İbnü'l-Bühlül ise Allah'ın müslümanlara dikkatli olmalarını ve fasık birisinin sözlerini tasdik etmemelerini tavsiye ettiğini bildirdi. Rivayetin bundan sonraki kısmında İbnü'l-Bühlül'ün bu kişiye Erdebil şehri ve şehirde bulunan Bâbülmâre'nin kapısı, Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın kâtibinin adı ve lakabıyla ilgili yönelttiği bazı sorulardan bahsedilmektedir. Ancak bu kişi sorulan soruların hiç birisine doğru cevap vermeyince, İbnü'l-Bühlül onun iftiracı olduğunu bildirdi. Söylediklerinin yalan olduğu ortaya çıkınca kendisine had cezası uygulanan bu kişi, bir süre hapsedildikten sonra Mısır'a sürüldü.³

Tenûhî'nin aktarmış olduğu bilgileri değerlendiren Bowen'e göre Ebû Ömer, dönemin siyasî havasına kapılarak bu fiilin ağır bir şekilde cezalandırılması gerektiğini dile getirmiştir. Diğer taraftan Muktedir'in beklediği kararı veren İbnü'l-Bühlül ise Kur'an ayetini⁴ delil göstererek daha mutedil bir tavır sergilemiştir. Bir

¹ Bowen, İbnü'l-Furât'ın kendisi gibi Şii olduğu için bu kişiyi arabuculu olarak seçtiğini söylemiştir. Bk. *The Good Vizier*, s. 165.

² Aşağıda da zikredileceği üzere Mûsâ b. Halef İbnü'l-Furât'ın evinin iâşesiyle ilgilenen kişidir ve Hâmid b. Abbâs tarafından sorgulanmıştır.

³ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, IV, 30-33; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 59-60; Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 115-116.

⁴ Ey iman edenler! Eğer fâsıkın biri size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa sataşsınız da sonra yaptığınızdan pişman olursunuz. (Hucurât 6).

diğer ifadeyle söylemek gerekirse “İbnü’l-Bühlül özellikle İbnü’l-Furât gibi birçok düşmanı olan bir kimsenin aleyhinde sadece bir kişinin iddiasının teyit edilmeden kabul edilmesinin mümkün olmadığını vurgulamıştır.” Yine İbnü’l-Bühlül’ün bildirdiğine göre, Ali b. İsa’nın yapılan bu soruşturmadan dolayı oldukça rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ali b. İsa, kendisiyle istişare eden Muktedir’e İbnü’l-Bühlül’ün söylediklerini teyit ederek, bu kişiyi kullanmaması için Hâmid b. Abbâs’la konuştuğunu, ancak onu kararından vazgeçiremediğini bildirmiştir.¹ Konuyla ilgili bir hususa daha işaret edilmelidir. Hâmid b. Abbâs’ın İbnü’l-Furât’ın Taberistan’da ikamet eden Alioğulları’ndan birisini halife ilan etmek için Bağdat’a getireceğine dair ortaya attığı iddia ile yine İbnü’l-Furât hakkında Muhammed el-Hâkânî’nin daha önce gündeme getirdiği bir başka iddia birbiriyle paralellik arz etmektedir. Bilindiği üzere İbnü’l-Furât’ın birinci defa vezirlikten azledilmesine sebep olan olaylardan birisi de Muhammed el-Hâkânî’nin, İbnü’l-Furât’ın Kurban Bayramı’nın birinci günü Kûfe’den Alioğulları’ndan birisini getirip halife olarak ilan edeceğini iddia etmesiydi. Muhtemelen Muhammed el-Hâkânî’nin iddiasının İbnü’l-Furât’ın vezirlikten azledilmesinde etkili olduğunu düşünen Hâmid b. Abbâs, benzer bir iddiayı gündeme getirerek İbnü’l-Furât’ı ağır bir şekilde cezalandırmak istemiştir. Ancak yapılan soruşturma neticesinde ileri sürdüğü iddianın düzmece olduğu ortaya çıkınca, Hâmid b. Abbâs’ın halife nezdindeki itibarı azalmıştır.

Birinci soruşturma başarısızlıkla sonuçlanınca, Hâmid b. Abbâs bu sefer vezirliği döneminde aldığı rüşvetlerden dolayı İbnü’l-Furât’ı yeniden sorgulamaya karar verdi. Ancak bunun için İbnü’l-Furât tarafından kendilerinden rüşvet alınan bazı görevlilerin tesbit edilmesi ve soruşturmaya dâhil edilmesi gerekiyordu. Bu sebeple Ali b. İsa, Mâzerâî ailesinden Ebû Zünbûr Hüseyin b. Ahmed’i Bağdat’a çağırdı.² Muktedir’in muhtemelen bir perde arkasından izlediği bu soruşturmada kâtipler ve

¹ Bowen, *The Good Vizier*, s. 166-167.

² Tenûhî, *Nişvârü’l-muhâdara*, II, 32. Tenûhî’nin verdiği bilgiye göre, Ebû Zünbûr, Ali b. İsa’dan sonra ikinci kez vezirliğe tayin edilen İbnü’l-Furât döneminde de Mısır’ın malî işlerine bakmaya devam etmiştir. Hatta Ebû Zünbûr kendisine iyi davranan İbnü’l-Furât’a her ay gizlice 10 bin dinar rüşvet göndermiştir. Bk. *Nişvârü’l-muhâdara*, II, 32. Arîb b. Sa’d, Ebû Zünbûr’un Muktedir tarafından Bağdat’a çağrıldığını söylemiştir. Bunun üzerine insanlar arasında Ebû Zünbûr’un vezirliğe tayin edilmek veya yaptığı işlerden dolayı hesaba çekilmek için Bağdat’a çağrıldığı şeklinde haberler yayılmıştır. Bağdat’a gelirken yanında pek çok hediye getiren Ebû Zünbûr, bunları Muktedir ve annesine takdim etmiştir. Daha sonra bu hediyelerden Ali b. İsa’ya da vermiş, ancak o bunları kabul etmemiştir. Bk. *Sıla*, s. 69

kadılar da hazır bulunuyordu. Ebû Zünbûr, İbnü'l-Furât'ın ilk vezirliği döneminde kendisinden 400 bin dinar¹, Mısır'ın malî işlerine bakan Ebü'l-Abbâs b. Bistâm ve oğlu Ebü'l-Kâsım'dan da yıllık 200 bin dinar olmak üzere toplam 800 bin dinar rüşvet aldığını açıkladı. Bunun üzerine İbnü'l-Furât, kendisinden sonra vezirliğe tayin edilen Ali b. İsâ'nın dört yıl boyunca bu görevi yerine getirdiğini ve bu kişilerin söz konusu parayı Ali b. İsâ'ya da ödemeye devam ettiklerini söyledi. Dolayısıyla Ali b. İsâ ile birlikte bu kişilerin de sorumlu olduğunu iddia etti. İbnü'l-Furât daha sonra kendisine 400 bin dinar rüşvet verdiklerini iddia eden bu kişilerin yalan söylediklerini ve bu şartlarda iftira atan kimselere nasıl muamele edileceğine dair Allah'ın, peygamberinin ve fakihlerin hükmünün herkes tarafından bilindiğini ifade etti. Sözlerinin devamında Şef' el-Lü'lü'ye söylediklerini kayıt altına almasını ve Muktedir'e göstermesini söyleyen İbnü'l-Furât, Hâmid b. Abbâs'ın vezirlik için ehil birisi olmadığını söyledi. Çünkü Vâsit'in vergi mültezimi olduğu sırada devlete ödemesi gereken 2 milyon dinarı ödemediğini, hatta vezirliğe tayin edilerek bu miktarı ödemeyeceğini söylediğini iddia etti. Bunun üzerine Hâmid b. Abbâs'la İbnü'l-Furât arasında sert bir tartışma yaşandı. Yapılan soruşturmanın sonunda bir kez daha söz alan Ebû Zünbûr, şayet İbnü'l-Furât görevde kalmış olsaydı kendisine 500 bin dinar daha göndereceğini söyledi. Daha sonra Ebû Ali İbn Mukle'yi çağıran Hâmid b. Abbâs, ondan İbnü'l-Furât'ın birinci defa vezirlikten azledilince yanında hiç para olmadığına dair yemin ederek 500 bin dinar tutarında kendisine verilen avansı kurtardığını ortaya çıkarmasını talep etti. Ancak bunu kabul etmeyen İbn Mukle, Hâmid b. Abbâs'ın tepkisini çekti. Hâmid b. Abbâs ve İbnü'l-Furât arasında yaşanan sert tartışmanın ardından soruşturma sona erdi. Daha sonra Muktedir, İbnü'l-Furât'ın tekrar hapse götürülmesini emretti.²

İbnü'l-Furât kendisine yöneltilen ithamlardan Ali b. İsâ'yı da töhmet altında bırakarak ikinci kez kurtulmayı başardı. Ayrıca verdiği cevapların ısrarla kayıt altına alınmasını ve Muktedir'e ulaştırılmasını isteyerek daha önceki soruşturma sebebiyle itibari zedelenen Hâmid b. Abbâs'ın güvenilirliğinin iki meselede daha da azalmasını sağladı. Birincisi, Hâmid b. Abbâs diğer vezirler gibi kâtip sınıfına

¹ Bir rivayete göre İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliği döneminde Ebû Zünbûr'dan 600 bin dinar rüşvet aldığı da tesbit edilmişti. Bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 69-70.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 61-63. Krş. Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, II, 32-34; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 198; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 112-113.

mensup değildi. İkincisi, vezirliğe tayin edilmek için bir takım entrikalar çevirmiş, bu sayede vergi mültezimi olarak devlete ödemesi gereken yüksek miktardaki vergi borcundan kurtulmuştur.¹

İbnü'l-Furât, halifenin yakın hizmetkârlarından Şefî' el-Lü'lü'nin hazır bulunduğu bir sırada Ebû Ahmed b. Hammâd² tarafından da sorgulandı. İbn Hammâd, İbnü'l-Furât'ın sahip olduğu gayr-i menkullerden ve aldığı rüşvetlerden her sene 1 milyon 200 bin dinar gelir elde ettiğini iddia etti. Daha sonra İbnü'l-Furât'a 1 milyon dinarlık meblağı hemen ödeyerek hayatını kurtarmasını, aksi takdirde [Yûsuf b. Ebû's-Sâc'la arasındaki ilişkiye telmihte bulunarak] devlete ihanet edenler nasıl cezalandırıldıysa, kendisinin de aynı şekilde cezalandırılacağını söyledi. İbn Hammâd'ın bu ithamları karşısında kendisini savunan İbnü'l-Furât, Ali b. İsâ'nın vezirliği döneminde İbn Hammâd'ın zimmetine büyük miktarda para geçirdiğini, kendisi vezir olunca gizlendiğini söyledi. İbnü'l-Furât, İbn Hammâd'la ilgili iddialarına devam ederek, İbn Hammâd'ın aldığı rüşvetler ve hesaplarındaki yanlış beyanlarla ilgili bir kişinin kendisine mektup gönderdiğini, üstelik bu mektupların devletin arşivinde bulunduğunu ifade etti. Bunun üzerine Şefî' el-Lü'lü, İbn Hammâd'a, İbnü'l-Furât'ın dengi olmadığını, dolayısıyla İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhassin'i sorgulamasını söyledi.³

İbn Hammâd, İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhassin'i ve yakın adamı Mûsâ b. Halef'i İbnü'l-Furât'ın sahip olduğu mevduatlarla ilgili sorguladı. O sırada doksan yaşlarında olan Mûsâ b. Halef, İbnü'l-Furât'ın hane halkının iâşesiyle ilgilendiğini, bunun dışında onun mevduatlarıyla ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadığını söyledi. Mûsâ b. Halef, ayrıca İbnü'l-Furât tarafından kendisine resmî bir görev verilmediğini de belirtti. Bunun üzerine Hâmid b. Abbâs'ın huzuruna çıkan Mûsâ b. Halef aynı şekilde vezir tarafından da hesaba çekildi. Ancak bir kez daha bu mevduatlarla ilgili hiçbir şey bilmediğini söyleyen Mûsâ b. Halef, Hâmid b. Abbâs tarafından dövüldü ve dayanın tesiriyle öldü. Mûsâ b. Halef'ten sonra İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhassin'i de sorgulayan Hâmid b. Abbâs, Muhassin'in 20 bin dinardan daha fazla veremeyeceğini söyleyince kendisine işkence yaptı. Bunun

¹ Bowen, *The Good Vizier*, s. 170-171.

² İbn Hâmmâd, İbnü'l-Furât'la birlikte sorguya çekilen kişilerden Mûsâ b. Halef'in kâtibidir. Bk. Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, IV, 29, 300; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 114.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 64.

üzerine araya giren Ali b. İsa, Hâmid b. Abbâs'a Muhassin'den 50 bin dinar almasını istedi. Ancak 70 bin dinardan daha az bir paraya razı olmayacağını söyleyen Hâmid b. Abbas, sonunda istediği parayı Muhassin'den tahsil etti.¹

Hâmid b. Abbâs önceki vezir İbnü'l-Furât ve yakınlarının müsadereleriyle ilgilenirken ordu komutanları ve ileri gelen devlet memurları onun mevkiine yakışmayan gayr-i ciddi tavırlar sergilediğini² ve vezirliğin gereklerini yerine getirme konusunda yetersiz olduğunu anlayınca durumu Muktedir'e bildirdiler. Muktedir de Hâmid'in vezir olmasını tavsiye eden ve o sırada vezirle arasındaki irtibatı sağlayan İbnü'l-Havârî'yi çağırarak azarladı. Bunun üzerine İbnü'l-Havârî hâpiste bulunan Ali b. İsa'nın serbest bırakılarak divanların başına getirilmesini ve idarî işlerde Hâmid'e vekâlet etmesini teklif etti. Muktedir ise Hâmid b. Abbâs'ın bu teklifi kabul etmesi durumunda Ali b. İsa'yı görevlendireceğini söyledi. İbnü'l-Havârî bu konuşmanın ardından Hâmid b. Abbâs'la görüşerek ona, Muktedir'e divanlarla ilgili işlerin çok olduğunu ve kendisinin bunları yerine getirmekte zorlandığını, bundan dolayı Ali b. İsa'nın kendisine yardımcı olmasını söylemesini tavsiye etti. Bunun üzerine Hâmid b. Abbâs, İbnü'l-Havârî'nin tavsiyesine uyarak Muktedir'le görüştü. Ancak Muktedir, Ali b. İsa'nın bir zamanlar vezir iken şimdi vezirin vekili/nâibi olmayı kabul edip etmeyeceği konusundaki tereddüdünü dile getirince, Hâmid b. Abbâs onun bu görevi kabul etmesinin önünde herhangi bir engel olmadığını söyledi. Rivayetin devamında verilen bilgilere göre Ali b. İsa divan işlerini bir süre Hâmid b. Abbâs'la birlikte idare ettirmiştir. Hatta Ali b. İsa, Hâmid b. Abbâs'ın vezirliğinin ilk günlerinden itibaren vezirlik makamına iki ay boyunca her gün iki defa gelip gitmiş, daha sonra haftada bir gelmeye başlamıştır. 307 yılının başlarına gelindiğinde ise resmî işlerin idaresinde yetersiz olduğu anlaşılınca Hâmid b. Abbâs'ın, Muktedir'in nazarındaki itibarı zedelenmiş, bunun sonucunda Ali b. İsa idarî ve malî işlerde yegâne yetkili kişi haline gelmiştir.³

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 64-65; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 196.

² Bir rivayete göre Hâmid b. Abbâs etrafındaki kişilerle çok fazla şakalaşınca, İbnü'l-Havârî vezirlik makamına yakışan ciddi bir tavır takınması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Hâmid b. Abbâs, Allah'ın kendisine güzel bir yüz ve iyi bir huy verdiğini belirterek vezirlik görevinden dolayı bu özelliklerinden vazgeçmeyeceğini ifade etmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 111-1112.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 58-59. Krş. Hemedânî, *Tekmile*, s. 213; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 196; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 112.

Ali b. İsa'nın Hâmid'in nâibliğine atanmasıyla ilgili İbn Miskeveyh'in zikretmiş olduğu yukarıdaki rivayetin dışında Sâbî tarafından aktarılan başka bir rivayet daha bulunmaktadır. Buna göre tutuklandıktan on sekiz ay sonra kahramânelerden birisi [muhtemelen Zeydân] Ali b. İsa'yı ziyaret ederek Muktedir'in kendisini vezirliğe getirmek istediğini haber verdi. Bu ziyaretin hemen akabinde Hâcib Nasr ve İbnü'l-Havârî de Ali b. İsa'yı ziyaret ederek vezir olacak kişi hakkında kendisiyle istişare etmek istediklerini söylediler. Bunun üzerine Ali b. İsa vezirliğe atanacak kişinin siyasî ve askerî hizmetlerden anlayan ve kâtiplik mesleğini iyi bilen birisi olması gerektiğini ifade etti. Daha sonra bu görev için bazı isimlerle ilgili değerlendirmeler yaptı.¹ Rivayetin devamında İbnü'l-Havârî, Ali b. İsa'nın Hâmid b. Abbâs'la ilgili düşüncesini öğrenmek isteyince, Ali b. İsa, Hâmid'in vergi gelirlerini arttıran bir mültezim olduğunu, ancak vezirliğin işleyişi ve devletin idaresiyle ilgili bilgi sahibi olmadığını söyledi. Nasr ve İbnü'l-Havârî Muktedir'in Hâmid'i vezir olarak atadığını, üç gündür de vezirlik görevini yerine getirdiğini bildirdiler. Bunun üzerine Ali b. İsa, o halde neden kendisiyle istişare ettiklerini sordu. Onlar da Hâmid'in bu görevi tam olarak yerine getiremediğini, kendilerinin de bu durumu bildiğini, ancak halifenin siyaseten Hâmid'i göreve getirir getirmez azletmek istemediğini söylediler. Ardından Ali b. İsa'ya Hâmid'in vekili/nâibi olmayı teklif ettiler. Görünürde Hâmid b. Abbâs vezir olacak, fakat devletin işlerini ise asıl Ali b. İsa idare ettirecekti. Teklifi kabul eden Ali b. İsa hapisten çıkarak Hâmid'in nâibliğine atandı.²

¹ Ali b. İsa'nın haklarında değerlendirme yaptığı kişiler Ebû İsa Ahmed b. Muhammed b. Hâlid, Ebû Abdullah Hâmid b. Muhammed el-Kunnât, Hâmid b. Abbâs ve Mâzerâi ailesinden Ebû Zünbûr olarak bilinen Ebû Ali Hüseyin b. Ahmed ve Ebû Bekir Muhammed b. Ali'dir. Bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 374-375.

² Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 374-375. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 69. Muktedir'in Ali b. İsa ile istişare ettiğine dair Sâbî'nin rivayetinin dışında Arîb b. Sa'd ve *Kitâbü'l-Uyûn* müellifinin aktardığı iki rivayet daha bulunmaktadır. Buna göre Yûsuf b. Ebû's-Sâc yenilgisinden sonra Muktedir, Ali b. İsa'ya İbrahim b. İsa, İbn Bistâm, İbn Ebû'l-Bağl, Hâmid b. Abbâs, Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâi, Ahmed b. Ubeydullah b. Hâkân, Süleyman b. Hasan b. Mahled ve İbn Ebû'l-Havârî gibi muhtemel vezir adaylarının isminin yazılı olduğu bir not göndererek onun bu şahıslar hakkındaki düşüncesini öğrenmek istedi. Daha sonra Hâmid b. Abbâs'ın vezirliğe atanmasına karar veren Muktedir, Hâcib Nasr'ın da desteğini alarak hâcibi İbn Buveyh'i Hâmid'i karşılamak üzere görevlendirdi. Bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 68; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 193-194. Ayrıca bk. Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 213-214. Bu üç rivayete bakılırsa Sâbî'nin rivayetinde yer alan isimlerin -Hâmid b. Abbâs ve Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâi dışında- Arîb b. Sa'd ve *Kitabu'l-uyûn* müellifinin zikrettiği isimlerden farklı olduğu görülmektedir. Ayrıca son iki rivayette Ali b. İsa sadece kendisine verilen isimler hakkında bazı açıklamalarda bulunmuşken, Sâbî'nin rivayetinde söz konusu isimleri bizzat Ali b. İsa kendisi zikretmiş, ayrıca onlarla ilgili bazı değerlendirmeler yapmıştır. Bowen bu iki hususu göz önünde bulundurarak Ali b. İsa ile iki defa istişare edilmiş olabileceğini söylemektedir.

İbn Miskeveyh'in aktarmış olduğu rivayette Ali b. İsa'nın hapisten tam olarak ne zaman çıktığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sâbî'nin rivayetinde ise Kahramâne Zeydân, hapiste bulunan Ali b. İsa'yı tutuklandıktan (8 Zilhicce 304/2 Haziran 917) on sekiz ay sonra (Cemazeyilevvel-Cemazeyilahir 306/Kasım 918) ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin hemen akabinde İbnü'l-Havâri ve Nasr da Ali b. İsa'yı ziyaret etmiş, daha sonra Ali b. İsa hapisten çıkmıştır. Konuyla ilgili aktarılan bu iki rivayet birlikte düşünülürse, hapisten çıkan Ali b. İsa'nın, Hâmid b. Abbâs'ın nâibliğine hemen atanmadığı anlaşılmaktadır. Ancak buna rağmen Ali b. İsa, bir takım işlerde ona yardımcı olmuş ve yaklaşık yedi aylık bir sürenin sonunda Hâmid b. Abbâs'ın yaşının da etkisiyle -ki vezir olduğunda seksen yaşlarındaydı¹ yetersiz olduğu anlaşılınca, Muktedir tarafından vezirin nâibliğine getirilmiştir. Nitekim İbn Miskeveyh'le Sâbî'nin aktarmış oldukları bir başka rivayette bizzat Ali b. İsa [hapisten çıktıktan sonra] yedi ay boyunca Hâmid b. Abbâs'ın kâtipliğini yaptığını söylemektedir.² İbnü'l-Cevzî de 307 yılının Safer ayının başında Hâmid b. Abbâs'ın halifenin nazarında değerinin düştüğünü nakletmektedir.³

Abbâsîler'in tarihinde bu vekâlet şekli ilk defa uygulanıyordu.⁴ Buna göre Hâmid b. Abbâs sadece resmî olarak vezir unvanını taşıırken, vezirliğin neredeyse bütün yetkileri Ali b. İsa'nın elinde toplanmıştı. Nitekim kaynaklarda bu ikisinin konumunu tavsif etmek için "kaftansız vezir, vezirsiz kaftan" ifadeleri kullanılmıştır.⁵ Yine bir şairin "Bakıcısı/sütanesi olan bir vezirimiz var." sözleriyle

Bk. *The Good Vizier*, s. 164 dn. 1. Aslında Ali b. İsa ile farklı zamanlarda istişare edilmiş olması da Bowen'in görüşünü desteklemektedir. Şöyle ki, Sâbî'nin rivayetinde Hâmid b. Abbâs vezir olduktan üç gün sonra, Arîb b. Sa'd ve *Kitâbü'l-Uyûn* müellifinin aktardığı rivayette ise Yûsuf b. Ebû's-Sâc yenilgisinden hemen sonra, yani İbnü'l-Furât'ın vezirlikten azledilmesinden önce Ali b. İsa ile istişare edilmiştir.

¹ van Berkel, "The Vizier", s. 75.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 106-107; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 314.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 180.

⁴ Aykaç, "Hâmid b. Abbâs", *DİA*, XV, 459. Bu uygulamayı Muktedir-Billâh'ın aynı anda iki vezir görevlendirmesi şeklinde yorumlayan Gadbân, Müttakî-Lillâh'ın da benzer bir şekilde hem Ahmed b. Meymûn'u hem de Ebû Abdullah el-Berîdî'yi aynı anda vezir olarak görevlendirdiğini iddia etmektedir. Bk. "el-Vizâre fî ahdi'l-emîr İzzüddevele Bahtiyâr el-Büveyhî- İbn Bakıyye enmüzecen", *el-Ustâz*, 202 (2012), s. 522. Ancak Ali b. İsa'nın bu görevi yerine getirirken vezir olarak isimlendirilmediği unutulmamalıdır. Ahmed b. Meymûn ve Ebû Abdullah el-Berîdî ile ilgili meseleye gelince, ileride de üzerinde durulacağı üzere, Müttakî-Lillâh'ın bu ikisini aynı anda vezir olarak görevlendirmesinden ziyade, Ahmed b. Meymûn'un vezirliği devam ederken Bağdat'a giren Ebû Abdullah el-Berîdî'nin de kendisini vezir ilan etmesi söz konusudur. Kaldı ki, Ahmed b. Meymûn, Müttakî-Lillâh'ın isteğiyle görevinden ayrılmak durumunda kalmıştır.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 112; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 269.

Hâmid b. Abbâs'la alay ettiği nakledilmektedir.¹ Sourdel de Hâmid b. Abbâs'ın vezirliğinin, nâibliğini yapan Ali b. İsâ ile arasında büyüyen bir rekabetten ibaret olduğunu söylemektedir.²

307 yılının başlarında (Haziran 919) vezirin nâibliğine tayin edilen Ali b. İsâ, resmî işlerin idaresini de kendi uhdesine aldı. Bundan sonraki süreçte yetkilerinin büyük oranda Ali b. İsâ tarafından deruhte edildiğini gören Hâmid b. Abbâs, vezirliğe tayin edilmeden önce Vâsıt'ta mültezimliğini yaptığı arazilerin gelir-gideriyle ilgilenmek üzere Muktedir'den izin istedi. Muktedir'in de muvafakatiyle Vâsıt'a döndü.³ Ancak vezir unvânını taşımasına rağmen vezirliğin nüfuz ve yetkilerinden mahrum olması Hâmid b. Abbâs'ı rahat ediyordu. Bundan dolayı bir nebze dahi olsa Ali b. İsâ'nın etkinliğini azaltmak ve idarî işlerde kendisinin de söz sahibi olduğunu göstermek amacıyla Muktedir'in de bulunduğu bir sırada bütün işleri tek başına idare eden Ali b. İsâ'ya, kendisine hiçbir şey danışmadığı için kızdı. Ardından Sevâd, Ahvaz ve İsfahân'da bulunan ve vergi gelirlerini Ali b. İsâ'nın kontrol ettiği arazilerin 400 bin dinar zarar ettiğini, bundan dolayı kendisinin bu arazilerin iltizamını yıllık 400 bin dinar arttırarak almak istediğini bildirdi. Hâmid b. Abbâs'ın bu sözlerinden sonra Ali b. İsâ ile aralarında şiddetli bir tartışma yaşandı. Ali b. İsâ'ya göre Hâmid'in uygulayacağı yöntemle bir veya iki yıl gelirler artırılabilirdi, fakat sonuçta verimli topraklar zarar göreceği için tekrar eski düzenin sağlanması için uzun bir süre gerekecekti.⁴

Ali b. İsâ'nın uyarılarına rağmen onun mutedil vergilendirme yoluyla gelirleri arttırmaya yönelik siyasetini anlamayan ve daha fazla paraya tamah eden Muktedir, Hâmid b. Abbâs'ın bu arazilerin vergi mültezimi olmasına müsaade etti. Bowen'in de ifade ettiği gibi bundan böyle Hâmid b. Abbâs'la Ali b. İsâ arasında açıkça bir husumet yaşanmaya başladı.⁵ Hâmid b. Abbâs'ın vergi mültezimi olarak görevlendirilmesine karşı çıkan Ali b. İsâ, Muktedir'in bu yöndeki kararını değiştirememiş olmakla birlikte, emrinde çalışan kâtiplere 303-305 yılları arasında

¹ Hemedânî, *Tekmile*, s. 214; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1865; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 122.

² Sourdel, *Le Vizirat*, II, 418.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 60; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 197, 200.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 69-70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 116.

⁵ Bowen, *The Good Vizier*, s. 175-176. Ayrıca bk. Dûrî, *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 151.

söz konusu arazilerin gelir giderini hesaplamalarını ve Hâmid b. Abbâs'ın ödemesi gereken toplam miktarı tesbit etmelerini emretti. İbn Miskeveyh'in verdiği bilgilere göre Sevâd, Ahvaz ve İsfahân'da bulunan arazilerden elde edilen gelirler yıllık [ortalama] 48 milyon 800 bin dirheme tekabül ediyordu. Hâmid b. Abbâs'ın 400 bin dinar (5 milyon 800 bin dirhem) tutarında arttırmayı vaat ettiği meblağla birlikte bu miktar 53 milyon 900 bin dirhemi [yaklaşık olarak 3 milyon 717 bin dinarı] buluyordu. Ali b. İsa söz konusu miktarları tesbit ettirdikten sonra ısrarla Hâmid b. Abbâs'tan ödemesi gereken meblağı hazineye ulaştırmasını istedi. Bunun üzerine Ahvaz'a giden Hâmid b. Abbâs, 307 yılı için ödeyeceği miktara ek olarak 200 bin dinar daha gelir elde edildiğini görünce, durumu Muktedir'e haber verdi. Hâmid'in gönderdiği habere sevinen Muktedir, bundan böyle gelirlerin toplanması ve eyaletlerin idaresinin Hâmid b. Abbâs'ın uhdesine verilmesini, Ali b. İsa'nın ise yetkilerinin kısıtlanarak sadece askerlerin ve memurların maaşlarıyla ilgilenmesini emretti.¹

Halife tarafından yetkileri genişletilen ve Vâsıt'ta ikamet etmeye devam eden Hâmid b. Abbâs, Bağdat'taki işleri kâtipleri aracılığıyla idare ettiriyordu. Ancak 308 (920-921) yılına gelindiğinde halk ve saray mensupları, alım gücünün/fiyatların artması sebebiyle Bağdat'ta büyük bir isyan başlattı. Başta Ali b. İsa olmak üzere pek çok kimse, isyanın sebebinin Hâmid b. Abbâs'ın vergi mültezimliği olduğunu düşünüyordu. Çünkü Hâmid b. Abbâs dâmini olduğu arazilerden elde edilen mahsulü ambarlara koydurarak Bağdat'a gönderilmesini veya harman yerlerinde satılmasını engelliyordu.² İsyanın ortaya çıkmasından sonra Hâmid b. Abbâs ve adamları, Ali b. İsa'yı insanları isyana teşvik etmekle itham etti. Onlara göre söz konusu fiyatlar isyan edecek kadar yüksek sayılmazdı. Çünkü sekiz *ritl*³ buğdayın fiyatı en fazla bir dirhemdi. İsyana devam ederken Muktedir, Hâmid b. Abbâs'ın Bağdat'a gelmesini ve fiyatlarla ilgili bir düzenleme yapmasını emretti. Ancak Hâmid b. Abbâs'ın Bağdat'a gelmesinden sonra isyan daha da büyüdü. Hatta isyancıların bir kısmı camileri tahrip ettikleri gibi, Hâcib Nasr gibi önde gelen devlet

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 72.

² Hamza el-İsfahânî, *Târîh*, s. 202; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 117.

³ Diğer ağırlık birimleri gibi ritlin da değeri ölçülen şeyin cinsi, yer ve zamana göre değişiklik göstermektedir. Ancak genel kabule göre 1 ritl 12 ukûyyeye [1 ukûyye 118,8 gr.] yani 1425,6 grama tekabül etmektedir. Geniş bilgi için bk. Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, IX, 369; Cengiz Kallek, "Ritl", *DİA*, XXXV, 52.

adamlarının evlerine saldırdı. Ardından sarayda bulunan piyadeler de isyana katıldı.¹ Bunun üzerine Muktedir, başta Hâmid b. Abbâs olmak üzere valide sultan ve ileri gelen devlet ricâlinin hububat ambarlarının açılarak bir kür buğdayın 5 dinar daha ucuza satılmasını, arpada da aynı oranda bir indirim yapılmasını emretti. Yapılan düzenlemenin ardından bir kür tahılın fiyatı 50 dinar olarak belirlendi. İsyanın sona ermesinden sonra Muktedir, isyan sebebiyle Hâmid b. Abbâs'ın mültezimliğini fesh ederek Sevâd, Ahvaz ve İsfahân'daki toprakların gelirlerin kontrolünü Ali b. İsâ'nın yetkisinde bulunan Dîvânü'l-harâc'a bağlı amillere devretti.² Bowen, Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye dayanarak bu olayın ardından Hâmid b. Abbâs'ın Muktedir'in kendisini vezirlikten azledeceğini düşünerek endişeye kapıldığını söylemektedir. Hatta Hâmid b. Abbâs bundan dolayı masrafları için 100 bin dinar harcadığı ve içinde kameriyelerin bulunduğu bir bahçeyi Muktedir'e hediye etmiş, Muktedir de bu düşüncesinden vazgeçmiştir.³

Hâmid b. Abbâs'ın mültezimliğinin fesh edilmesinden sonra Ali b. İsâ'nın etkinliği daha da arttı. Ancak 311/923 yılına gelindiğinde Hâmid b. Abbâs, Ali b. İsâ'nın başta hânedan mensupları olmak üzere memurların ve askerlerin maaşlarını

¹ Massignon'un ifadesiyle söz konusu isyanın görgü tanığı olan Hamza el-İsfahânî, Bağdat'taki bu olayların Abbâsiler'i hızla yıkılışa sürüklediğini söylemiştir. Bk. *Târîh*, s. 202. Ayrıca bk. *The Passion of al-Hallâj*, I, 413; Bowen, *The Good Vizier*, s. 177. Hamza el-İsfahânî'nin 270-280/883-893 yılları arasında doğduğu ve 360 (971) yılından önce İsfahân'da vefat etmiş olabileceğini belirten Güner, onun ilk tahsilini babasından aldıktan sonra üç defa Bağdat'a yolculuk yaptığını söylemektedir. Birinci ve üçüncü yolculuklarını 308/920-921 ve 323/935'te yaptığı bilinmekle birlikte ikinci seyahatının tarihi tam olarak tesbit edilememiştir. Geniş bilgi için bk. "Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (I)", s. 4 vd.; Özeydin, "Hamza el-İsfahânî", *DİA*, XV, 513-514.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 73-75; Hemedânî, *Tekmile*, s. 216; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 194; *Kitâbü'l-Ulyûn*, IV/1, 209-210; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. 131; Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 417. Arîb b. Sa'd'ın konuyla ilgili aktarmış olduğu rivayetin başta İbn Miskeveyh olmak üzere diğer müelliflerin rivayetlerinden farklı olduğu görülmektedir. Buna göre Hâmid b. Abbâs insanların fiyatlardaki artışın sebebinin kendisinden kaynaklandığını düşündüğünü söyleyerek Muktedir'den mültezimliğini fesh etmesini, kendisini Ahvaz'a göndermesini ve vezirlikten azletmesini istemiştir. Ancak Hâmid b. Abbâs'ın ilk iki isteğini kabul eden Muktedir, onun vezirlikten ayrılmak istemesine olumlu cevap vermemiştir. Rivayetin bundan sonraki kısmında Arîb b. Sa'd, Hâmid'in mahsulü Bağdat'a ulaştırmak üzere Vâsîf'a gittiğini, daha sonra Bağdat'a döndüğünü ve yaptığı bu işten dolayı insanların kendisine teşekkür ettiğini bildirmektedir. Bk. *Sıla*, s. 78.

³ Bowen söz konusu bilgiyi Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin ulaşma imkânı bulamadığımız British Museum'da bulunan yazmasından almıştır. Bk. *The Good Vizier*, s. 181 dn. 1. Benzer bir bilgi İbnü'z-Zübeyr'in eserinde de yer almaktadır. Ancak İbnü'z-Zübeyr, Hâmid'in endişesinden bahsetmemektedir. Bk. *Zehâir ve't-tuhaf*, s. 60. Krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 132. İbnü'l-Cevzî'nin eserinde Hâmid b. Abbâs'ın 307 yılında vezirlik görevinden azledildiğine dair bir bilgi yer almaktadır. Ancak söz konusu bilginin metindeki bir karışılıktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Çünkü 307-311 yılları arasındaki olayların anlatıldığı kısımlarda Hâmid b. Abbâs'ın halâ vezir olduğunu belirten ifadelerin bulunduğu görülmektedir. Ayrıca eserin nâşiri 311 yılı olaylarının anlatıldığı kısımda Hâmid b. Abbâs'ın vezirlikten azledildiğine dair ifadenin metinden düştüğünü belirtmektedir. Bk. *el-Muntazam*, s. 189, 219.

geciktirmesinden dolayı Muktedir tarafından İbnü'l-Furât'ın tekrar vezirliğe tayin edileceğine dair söylentileri¹ duyunca nüfuzunu arttırmak için büyük bir çaba sarfetmeye başladı. Hâmid b. Abbâs'ın böyle bir çaba içerisinde bulunmasının sebebi vezirliğinin ilk zamanlarında sert bir şekilde sorguladığı İbnü'l-Furât ve oğlu Muhassin'den çekinmesiydi. Hâmid b. Abbâs'ın bu konudaki gayretinin farkına varan Muktedir, kendisinden divanların idaresi için yapacağı atamalar ve yerine getireceği malî yükümlülüklerle ilgili bir rapor istedi. Bunun üzerine Hâmid b. Abbâs bir rapor hazırlayıp halifeye sundu. Muktedir de Hâmid'in kendisine sunduğu raporu o sırada hapiste bulunan İbnü'l-Furât'la istişare etti. Muktedir'le yaptığı görüşmenin sonunda İbnü'l-Furât, şayet kendisini tekrar vezirliğe tayin ederse Hâmid b. Abbâs'ın taahhütlerinden beş kat daha fazlasını yerine getireceğine dair söz verdi. Muktedir de İbnü'l-Furât'a bu konuda kendisine bir fırsat tanıyacağını bildirdi. Hâmid b. Abbâs divanların idaresiyle ilgili Muktedir'e sunduğu raporun ardından konumunda herhangi bir değişiklik olmadığını görünce tekrar Vâsıt'a dönerek sahip olduğu arazilerin gelir-giderleriyle ilgilenmek üzere Muktedir'den izin istedi.²

Hâmid b. Abbâs'ın ikinci kez vezirlik yetkilerinden mahrum kalmasının ardından, Muktedir'in yakın hizmetkârlarından Müflih el-Esved'in İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhassin'le birlikte Hâmid'e karşı işbirliği yapması ve İbnü'l-Furât'ın İbnü'l-Havârî'ye karşı Muktedir'i kışkırtması, Hâmid b. Abbâs'ın vezirlikten azledilmesini hızlandırdığı görülmektedir. Buna göre vezir tarafından hakarete uğrayan Müflih'in, Hâmid b. Abbâs'a kızgın olduğunu öğrenen Muhassin, Müflih'in kâtibine bir takım ihsanlarda bulunarak kendisiyle Müflih arasında bir iletişim kurmasını istedi. Ardından da Müflih'in ağzından Muktedir'e bir not gönderdi. Söz konusu notta Müflih, şayet Hâmid, Ali b. İsâ, Hâcib Nasr, Şefî' el-Lü'lûî, İbnü'l-Havârî, Mâzerâiler, Ümmü Mûsâ ve kardeşi kendisine teslim edilirse bunlardan 7 milyon

¹ Bir rivayete göre 310/922 yılında insanlar Hâmid b. Abbâs'tan şikâyetçi olunca vezirlik için başta İbnü'l-Furât olmak üzere Ali b. İsâ, İbn Ebü'l-Havârî, İbn Ebü'l-Bağl gibi kişilerin isimleri gündeme gelmiştir. Bk. Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 229; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 95. Yine Sâbî'nin aktarmış olduğu bir kayıttta Hüseyin b. Muhammed el-Kerhî de Ali b. İsâ ve Hâmid b. Abbâs'ı müsadere edeceğine dair garantide bulunarak vezir olmak için teşebbüste bulunmuştur. Ancak İbnü'l-Furât'ın telkinleri Muktedir'i böyle bir düşünceden vazgeçirmiştir. Bk. *el-Vüzerâ*, s. 93-94.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 85-86. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 139-140.

dinar müsadere edeceğini söylüyordu.¹ Diğer taraftan bu esnada hapiste bulunan ve bu şahısların cezalandırılması için elinden geleni yapan İbnü'l-Furât, aynı zamanda Muktedir'i de İbnü'l-Havârî'ye karşı kışkırtıyordu. Şöyle ki, Muktedir'le görüştükleri bir esnada İbnü'l-Furât, İbnü'l-Havârî'nin sahip olduğu iktâlar, memurlardan aldığı rüşvetler gibi gelirlerin dışında her ay düzenli olarak halifenin haberi olmaksızın onun şahsî hazinesinden 12 bin dinar para aldığını söyledi. Bu duruma oldukça sinirlenen Muktedir, İbnü'l-Havârî'nin yaptıklarını da duyunca İbnü'l-Furât'ı tekrar vezirliğe getirmeyi düşündü. Bundan dolayı 20 Rebûlâhir 311/7 Ağustos 923² tarihinde Dârülhilâfe'ye geldiği sırada tutuklanan Ali b. İsâ, Kahramâne Zeydân'a teslim edildi. Böylece Vâsıt'ta bulunan dört yıl on ay on dört gün³ görev yapmış olan Hâmid b. Abbâs da görevinden azledilmiş oldu. İbnü'l-Furât ise vezirliğe tayin edilmek üzere hapisten çıkarıldı.⁴

İbn Miskeveyh'in aktarmış olduğu rivayette Müflih'in saymış olduğu isimlerin içerisinde İbnü'l-Furât'ın, Muktedir'i özellikle İbnü'l-Havârî'ye karşı kışkırtması dikkat çekmektedir. Hâmid'in vezirliğinin ilk zamanlarında Muktedir'le arasındaki iletişimi sağlayan ve Ali b. İsâ'nın Hâmid'in nâibliğine atanmasında Hâcib Nasr'la birlikte önemli bir rol oynayan İbnü'l-Havârî'nin, Muktedir'in hassa hazinesinden gizlice zimmetine para geçirmesi, aslında vezir olarak Hâmid'in de zafiyetini göstermektedir. Dolayısıyla Hâmid'in vezirlikten azledilmesinde memurların ve askerlerin maaşlarındaki kesintinin birinci derecede etkili olduğu kabul edilmekle⁵ birlikte bu meselenin de azledilme sürecini hızlandırdığı söylenebilir.

6. İbnü'l-Furât (Üçüncü Vezirliği)

İbnü'l-Furât, Hâmid Abbâs'ın nâibliğini yapan Ali b. İsâ'nın vezirlikten azledildiği gün (20 Rebûlâhir 311/7 Ağustos 923) Muktedir tarafından üçüncü kez

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 87. Sâbî'nin verdiği bilgiye göre ise, Muhassin, şayet babası hapisten çıkarılıp vezirliğe tayin edilecek olursa, Muktedir'e toplamda 3 milyon dirhem, günlük ise 1500 dirhem vereceğini taahhüt etmiştir. Bu paraları da Ali b. İsâ, Hâmid b. Abbâs ve Mâzerâi ailesinden müsadere edeceğini söylemiştir. Bk. *el-Vüzerâ*, s. 265.

² Margoliouth, İbn Miskeveyh'te geçen bu tarihi muhtemelen sehven 9 Rebûlâhir olarak tercüme etmiştir. Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 98.

³ Hemedânî, *Tekmile*, s. 228.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 97; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 87-88; Hemedânî, *Tekmile*, s. 228; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 140.

⁵ Dûrî, *Dirâsât fi'l-usuri'l-Abbâsiyye*, s. 152.

vezirliğe tayin edildi.¹ Bu son görevinde bir taraftan önceki vezir Hâmid b. Abbâs ve Ali b. İsâ'yı sorgulayan İbnü'l-Furât, diğer taraftan Mısır'a saldıran Fâtımî ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra halifenin yanında değeri daha da artan Mûnis'le güç mücadelesine girişmiştir.

Göreve başladıktan hemen sonra eski vezirin birçok adamının mallarını müsadere eden İbnü'l-Furât,² vezirlikten azledildikten sonra Bağdat'a gelmeyip Vâsıt'ta ikamet etmeye devam eden Hâmid b. Abbâs'ı yakalamak için Muktedir nezdinde girişimde bulundu. Hâmid b. Abbâs'ın Vâsıt'taki mültezimliğini devam ettirmesini isteyen Muktedir ise onun vezirliğinden dolayı değil, sahibi olduğu damânından dolayı sorgulanmasını istedi. Bu konuda da kâtiplerin ve kadıların görüşü doğrultusunda hareket etmesini emretti. Bunun sonucunda İbnü'l-Furât istemeyerek de olsa Hâmid b. Abbâs'ın Vâsıt'taki mültezimliğini kabul etmek durumunda kaldı. Bununla birlikte Hâmid b. Abbâs'ın hesaplarını teftiş ederek kendisinden yüksek miktarda bir meblağın tahsil edilmesine karar verdi. Daha sonra eski vezirin Vâsıt'taki adamlarına haber göndererek, vakit geçirmeden Hâmid b. Abbâs'ın bu parayı ödemesini, aksi takdirde halifenin iltizamını yenilemeyeceğini bildirdi. Bu haberin ardından Muktedir'in kendisini Bağdat'a çağırduğuna dair başka bir haber daha alan Hâmid b. Abbâs, hemen Vâsıt'tan ayrılarak kâtipleri ve maiyetinde bulunan kimselerle birlikte Bağdat'a doğru yola çıktı. Hâmid b. Abbâs'ın bir ulağı vasıtasıyla yola çıktığını bildirmesinin ardından İbnü'l-Furât, oğlu Muhassin ve yakın adamlarıyla istişare ettikten sonra durumu Muktedir'e bildirdi. Muktedir'in Hâmid'i çağırmadığını söylemesi üzerine İbnü'l-Furât, derhal Nâzûk'a Hâmid'i ve adamlarını yakalaması için talimat verdi. Muktedir'in de bu teklifi kabul etmesiyle harekete geçen Nâzûk yanlış bir manevrayla Hâmid'in

¹ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, IV, 305; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 91; Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 39-40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 219.

² Ubeydullah b. Süleymân, *Dîvânü'l-maşrık'taki görevinden azledilerek kendisinden 50 bin dinar müsadere edildi, ardından Fars'a sürüldü. Hâmid'in damadı Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Bistâm Muhassin tarafından Vâsıt'a sürülerek kendisinden 300 bin dinar müsadere edildi. Diğer taraftan İbnü'l-Havârî'den 250 bin dinarı peşin olmak üzere toplam 700 bin dinar, Ali b. İsâ tarafından *Dîvânü'd-diyâ'* da görevlendirilen Ali b. Hasan el-Bâzinî'den 11 bin dinar, Ebû Münzir en-Nu'mân'dan 17 bin dinar, İbnü'l-Havârî'nin kâtibi Ebü'l-Hasan Ali b. el-İskâfî'den 100 bin dinar müsadere edildi. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 93; Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 44-51. Hemedânî, *Tekmile*, s. 240. Hâmid b. Abbâs'ın hâcibi Mûnis el-Fah'den 20 bin dinar, arkadaşı Muhammed b. Abdullah en-Nasrânî ve kâtibi Hüseyin b. Ali el-Hasîb'den toplam 80 bin dinar müsadere edildi. Bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 232. İbnü'l-Furât, Ali b. İsâ'nın müsaderesinden sonra ona yakın olan birçok kişinin de malını müsadere etmişti. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 113.*

adamlarından sadece bir kısmını yakaladı. Durumu haber alan Hâmid ise saklanarak kurtulmayı başardı. Yaklaşık üç ay sonra Muktedir'in, bu şartlar altında Vâsıt'tan ayrılmaması veya emin olduğu gizli bir güzergâhtan Bağdat'a gelmesi için¹ Hâmid b. Abbâs'a haber gönderdiği, onun da bunun dolaylı olarak saklandığına dair bir haber yayıldı. Bağdat'a gelen Hâmid b. Abbâs önce Hâcib Nasr'la, sonra da Müflih'le görüşerek halife nezdinde aracı olmalarını ve Muktedir'e kendisinin Ali b. İsâ gibi Dârülhilâfe'de gözaltında tutulmayı ve fakihlerin ve kadıların huzurunda sorgulanmayı talep ettiğini söylemelerini istedi. Müflih, Hâmid'in isteklerini konuşmaya gittiğinde Şağab Hatun, Dârülhilâfe'de eski vezirin gözaltında tutulmasının herhangi bir zararının olmayacağını söyledi. Bunun üzerine araya giren Müflih, Hâmid'e verdiği sözden vaz geçerek şayet bu şekilde hareket edilirse otoritesi azalacak olan İbnü'l-Furât'ın hiçbir şeyi yerine getiremeyeceğini, bundan dolayı da söylentilerin artacağını ve gelirlerin azalacağını söyledi. Müflih'in söylediklerine hak veren Muktedir, Hâmid b. Abbâs'ın İbnü'l-Furât'a teslim edilmesini emretti. Kendisine teslim edilen Hâmid b. Abbâs'a oldukça iyi davranan İbnü'l-Furât, onu rahat edeceği bir yere yerleştirdiği gibi vezirlik yaptığı sırada yediği yiyeceklerden de kendisine ikram etti.²

Gözaltında bulunan Hâmid b. Abbâs damânından elde ettiği gelirlerle ilgili İbnü'l-Furât tarafından fakihlerin ve kadıların huzurunda sorgulandı.³ Soruşturmanın ilk safhasında İbnü'l-Furât'ın eski vezirin mahsullerinin satışıyla ilgilenen Garîb isimdeki bir adamının yanında bulunan bir belgeyi ortaya çıkarmasıyla Hâmid'in 1 milyon dinar civarında malı olduğu anlaşıldı. Söz konusu belgede sadece bir yıl içinde elde edilen mahsulün fiyatının 540 bin dinarı bulduğu yazıyordu. Diğer taraftan o senenin fiyatlarına kıyasla sonraki senelerin fiyatlarının daha da yüksek olduğu göz önünde bulundurulduğunda Hâmid b. Abbâs'ın mültezimliğinden elde ettiği gelirin bu miktardan en az iki kat daha fazla olması

¹ Sâbî, Muktedir'in Hâmid b. Abbâs'ı tekrar vezirliğe tayin etmek amacıyla kendisine böyle bir mektup gönderdiğini, bunu öğrenen İbnü'l-Furât ve oğullarının da gizlendiğini söylemektedir. Bk. *el-Vüzerâ*, s. 42.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 94-97; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 42-44; Hemedânî, *Tekmile*, s. 229-230.

³ Bu sorgulamanın öncesinde İbnü'l-Furât, Hâmid b. Abbâs'la görüşerek 100 bin dinarı İbrahim isimli cehbezinde olmak üzere toplamda 200 bin dinarının olduğunu kabul etmesini söyledi. Ayrıca Muhassin, Hâmid'in hizmetçisi Mûnis'ten bir miktar mal alarak Muktedir'e gönderdi. Ancak Muktedir'in Hâmid'den daha fazla para müsadere edilmesi gerektiğini düşünmesi üzerine bu sefer Mûnis'ten zorla 40 bin dinar müsadere edildi. Bu olaydan sonra Hâmid, kadıların huzurunda İbnü'l-Furât tarafından sorgulandı. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 99.

gerekiyordu. Buna rağmen ısrarla arazilerini ve gayr-i menkullerini sattığını söyleyen Hâmid b. Abbâs, elinde hiçbir şeyinin kalmadığını iddia ediyordu. Hâmid b. Abbâs'ın bu ısrarlı tavrı karşısında, İbnü'l-Furât son çare olarak Hâmid b. Abbâs'a iki seçenek arasında tercih yapmasını söyleyerek adeta onu tehdit etti. Buna göre Hâmid b. Abbâs ya cezalandırılmak üzere vezirin oğlu Muhassin'e teslim edilecek veyahut elindeki malların varlığını kabul edip isterse sarayda ikamet etmeye devam edecek veya Fars bölgesine (veya istediği bir başka yere) vali olarak atanacaktı. Bu tekliflerden ikincisini kabul eden Hâmid b. Abbâs, Vâsıt'ta yarım milyon dinar civarında bir hazineyi sakladığını, ayrıca 300 bin dinara yakın bir parayı da emaneten bazı kişilere verdiğini itiraf etti. Bunun üzerine Muktedir'le konuşan İbnü'l-Furât, Hâmid'in elindeki malları satması için Vâsıt'a gönderilmesini emretti. İbnü'l-Furât, Muktedir'le görüştüğü sırada Hâmid'i Vâsıt'a Muhassin'in götüreceğini söylememesine rağmen Muhassin'i bu işle görevlendirdi. Vâsıt'a giderken Muhassin'in hizmetçisi tarafından zehirlenen Hâmid, şehre vardıktan kısa bir süre sonra vefat etti.¹

Hâmid b. Abbâs'ın ardından bu sefer Ali b. İsâ, Mâzerâî ailesinden iki kişiye [Ebû Zünbûr Hüseyin b. Ahmed ve yeğeni Muhammed b. Ali b. Ahmed] verilen imtiyaz, memurların ve askerlerin maaşlarının geciktirilmesi, Karmatîler'le yapılan yazışmalar ve onlara gönderilen hediye ve silahlarla ilgili üç meselede sorgulandı. Ancak konuyla ilgili rivayetlere bakılırsa İbnü'l-Furât, Mâzerâî ailesiyle arasındaki yakın ilişkiyi ve Karmatîler'e karşı uyguladığı tedbirleri gündeme getirerek Ali b. İsâ'yı birinci vezirliğindeki uygulamaları sebebiyle de sorguladığı anlaşılmaktadır. Buna göre İbnü'l-Furât, kendisinin ikinci vezirliği döneminde Ebû'l-Kâsım Ali b. Ahmed b. Bistâm'ın, Mâzerâîler'den Mısır ve Suriye'deki arazilerinin haracına karşılık almış olduğu borç senediyle birlikte bu kişilerin Ali b. İsâ'nın ilk vezirliği döneminde elde ettikleri rüşvetlerin toplam miktarının 2 milyon 300 bin dinar olduğunu söyledi. Daha sonra bunca gelire rağmen kendisine 500 bin dinar ödeme yaptıklarını iddia eden İbnü'l-Furât, Hâmid b. Abbâs zamanında Ali b. İsâ'nın İbn Bistâm'ı görevinden alarak yerine Mâzerâîleri atadığını ve halifeden habersiz onun adına bu kişilere mektup göndererek ödemeleri gereken miktarda indirim yaptığını

¹ İbn Miskeyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 99-100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 141-142. Vâsıt'a gitmeden önce İbnü'l-Furât tarafından oğlu Muhassin'e teslim edilen Hâmid, çok kötü muamelelere maruz kalmıştır. Bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 98; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 221.

öne sürdü. Bunun üzerine Ali b. İsa, Mâzerâilerle ilgili meselenin Hâmid'in vezirliğinin ilk zamanlarında cereyan ettiğini, kendisinin hapisten çıktıktan sonra yedi ay boyunca Hâmid'in sadece kâtipliğini yaptığını, dolayısıyla söz konusu miktardaki indirimi halife ile konuştuktan sonra Hâmid b. Abbâs'ın emrettiğini söyledi. Bunun yanında Ali b. İsa, 306 yılının Zilkade ayında (5 Nisan 919) [Hâmid'in nâibliğine atanmadan önce] Ebû Zünbûr Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâî'yi Muktedir'in huzuruna çağırıp Mısır ve Suriye'deki arazilerinin damânından hazineye yıllık 1 milyon dinar ödeyeceğini, ayrıca herhangi bir gecikme yaşanırsa, o zaman 130 bin dinar ek ödeme yapması gerektiğini kendisine söylediğini belirtti. Ali b. İsa söylediklerinin doğru olduğunu kanıtlamak için söz konusu belgenin Dîvânü'l-mağrib'de muhafaza edildiğini de sözlerine ekledi. İbnü'l-Furât, Ali b. İsa'nın verdiği cevaplardan sonra birinci vezirliği döneminde Ebû Zünbûr'dan Suriye ve Mısır'daki dâminliğine mukabil 2 milyon dinar tahsil edip etmediğini gündeme getirerek, Ali b. İsa'nın vergi tahsilinde usulsüzlük yaptığını iddia etti.¹ Ardından halifenin haksız bir şekilde elde ettiği paraları kendisinden tekrar tahsil etmesini emrettiğini bildirdi. Bunun üzerine Ali b. İsa kendisinin malı olmadığını ve en fazla 3 bin dinar ödeyebileceğini açıkladı.² Ancak İbnü'l-Furât, İsa isimli cehbezinde 17 bin dinarının bulunduğu dair bir senedin olduğunu söyleyince, Ali b. İsa iki ihtimalden bahsetti. Buna göre İsa isimli bu cehbezi Dîvânü'l-birr ve Dîvânü'l-cehbeze'de kendisinin görevlendirdiğini, 17 bin dinarın da bu divanların parası olabileceğini veya İbnü'l-Furât'ın zorlamasıyla bu kişinin senede söz konusu paranın Ali b. İsa'ya ait olduğunu yazdığını iddia etti.³ Ali b. İsa'nın sorgulanmasından sonra İbnü'l-Furât, Ebû Zünbûr ve yeğeni Muhammed b. Ali'yi de Bağdat'a çağırarak sorguladı. Divan kâtiplerinin ve kadıların huzurunda gerçekleşen sorgulamada İbnü'l-Furât, Ebû Zünbûr'dan önce 2 milyon 400 bin dinar müsadere etmeye karar verdi, ancak bu miktarı çok bularak 1 milyon 700 bin dinara indirdi. İbnü'l-Furât daha sonra vezirliği döneminde Ali b. İsa'nın kendisinden rüşvet aldığına dair Ebû Zünbûr'u Ali b. İsa ile yüzleştirmek istedi. Ancak Ebû Zünbûr ikinci vezirliği döneminde İbnü'l-Furât'ın açgözlülük yaparak kendisinin malına tamah ettiğini, Ali b. İsa'nın ise hem geçmişte hem de

¹ İbn Miskeveyh Ali b. İsa'nın bu iddiaya cevap verdiği, ancak söz konusu cevabın kayda geçmediğini aktarmıştır. Bk. *Tecâribü'l-ümmem*, I, 108.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 106-108; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 313-315.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 316; Bowen, *The Good Vizier*, s. 209-210.

şimdi dostça davrandığını, dolayısıyla İbnü'l-Furât'ın bu isteğini yerine getirmeyeceğini söyledi. İbnü'l-Furât da bu konuda Ebû Zünbûr'a ısrar etmedi.¹

Ali b. İsâ ve Ebû Zünbûr'un sorgulanmasıyla ilgili yukarıda zikredilen rivayetlere bakıldığında İbnü'l-Furât'ın Ali b. İsâ'yı Ebû Zünbûr'la aralarındaki ilişkiden dolayı sorgulaması dikkat çekmektedir. Daha önce zikredildiği üzere Hâmid b. Abbâs da İbnü'l-Furât'ı sorgulamak için Ali b. İsâ'nın tavsiyesiyle, İbnü'l-Furât'a rüşvet vermek zorunda kalan Ebû Zünbûr'u Bağdat'a çağırmişti. Bu sefer İbnü'l-Furât, Ebû Zünbûr'un eksik vergi ödediğini ve bu konuda Ali b. İsâ'nın da kendisine göz yumduğunu ileri sürerek her ikisini birden itham etmiştir. Ancak bir taraftan Ali b. İsâ'nın bizzat kendisinin Ebû Zünbûr'la Muktedir'in huzurunda kontrat yaptığını ve söz konusu kontrattaki yükümlülüklerin Ebû Zünbûr tarafından yerine getirildiğini ispatlaması, diğer taraftan Ebû Zünbûr'un kendisinden rüşvet aldığına dair Ali b. İsâ ile yüzleşmek istememesi İbnü'l-Furât'ın ithamını boşa çıkarmıştır.

Ali b. İsâ, Hâmid'in nâibliğini yaptığı süre içinde hânedan mensuplarının, memurların ve askerlerin maaşlarındaki kesintiler sebebiyle de sorgulandı. Şöyle ki, İbnü'l-Furât, Dıyâu'l-hassa'nın gelirlerini de kullanarak birinci ve ikinci vezirliği döneminde aylık 45 bin dinardan yıllık 540 bin dinar olmak üzere toplam 6 milyon² dinar ödeme yaptığını söyleyerek, Ali b. İsâ'nın yaptığı kesintileri zimmetine geçirdiğini veya boşa harcadığını iddia etti. Bunun üzerine Ali b. İsâ maaşların ödenmesinde kendisinin hiçbir zaman Dıyâu'l-hassa'nın gelirlerini kullanmadığını, bunun yerine ihtiyacı olmayan kişilerin ödeneklerinde yaptığı kesintilerle bütçeyi denkleştirmeye çalıştığını belirtti. Ayrıca İbnü'l-Furât'ın söz konusu ödemelerde aldığı gizli rüşvetlerin de payı olduğunu söyleyen Ali b. İsâ, kendisinin hiçbir şekilde böyle bir yöntemle başvurmadığını ayrıca memurların da rüşvet almalarına müsaade etmediğini açıkladı.³

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 114; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 51-52.

² İbn Miskeveyh'in aktarmış olduğu rivayette İbnü'l-Furât toplamda 6 milyon dinar ödeme yaptığını söylemiştir. Ancak aylık ve yıllık yapılan ödemeler dikkate alırsa Margoliouth tarafından da ifade edildiği üzere birinci ve ikinci vezirliği toplam beş yıl bir ay devam eden İbnü'l-Furât'ın maaşlar için yaklaşık 3 milyon dinar ödeme yaptığı anlaşılmaktadır. Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 120 dn. 3.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 108; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 316-317.

Ali b. İsa son olarak [Bahreyn'deki] Karmatiler'le işbirliği yapıp onlara silah ve hediye gönderdiği iddiasıyla sorgulandı. Hatırlanacağı üzere Ali b. İsa birinci vezirliği döneminde (301-304/913-917) Bahreyn Karmatileri'ni itaat altına almak için bütçeye ek bir külfet getireceği endişesiyle üzerlerine ordu göndermekten ziyade onlarla yazışarak ve kendilerine bir takım imtiyazlar tanıyarak anlaşma yoluna gitmişti. Bundan dolayı İbnü'l-Furât, Ali b. İsa'yı Karmatiler'le işbirliği yapmakla itham etmiş, fakat aradan geçen on yıl içinde onu sorgula(ya)mamıştı. Nihayet üçüncü vezirliği döneminde Ebû Tâhir Süleyman b. Hasan b. Behrâm el-Cennâbî komutasındaki Bahreyn Karmatileri'nin Ali b. İsa'nın tutuklanmasından dört gün önce yani 5 Rebûlâhîr 311/11 Ağustos 923 tarihinde¹ Basra'ya saldırmalarıyla İbnü'l-Furât, Ali b. İsa'yı sorgulama fırsatı yakalamış oldu. Şöyle ki, Basra'ya giren ve 17 gün burada kalan Ebû Tâhir el-Cennâbî şehri yağmaladıktan sonra birçok kadın ve çocuğu da yanına alarak Bahreyn'e döndü. Karmatiler'in saldırısını geç haber alan İbnü'l-Furât, Büney b. Nefîs ve Ca'fer ez-Zerancî'yi Basra'ya gönderdi. Büney b. Nefîs şehre vardıktan sonra Ali b. İsa'nın Basra'ya saldırmaları için kendilerine çeşitli vesilelerle silah ve hediyeler gönderdiğini söyleyen ve kendisine teslim olan bir grup Karmatî'yi Bağdat'a gönderdi.² İbnü'l-Furât daha sonra gönderdiği silahlardan ve yaptığı yardımlardan dolayı Ali b. İsa'yı sorguladı. Ali b. İsa birinci ve ikinci vezirliği³ döneminde Karmatiler'e gönderdiği hediyelerle onları itaat altına almaya çalıştığını ve başta Hac yolları olmak üzere Kûfe ve Basra'ya saldırmalarını engellediğini, ayrıca ellerindeki esirleri serbest bırakmalarını sağladığını söyledi. Bunun üzerine İbnü'l-Furât, Hz. Peygamber'in peygamberliğini ve Kur'an'ın hak kitap olduğunu kabul etmeyen Karmatiler'in lideri Ebû Said'le yazışmasını eleştirdi.⁴

İbn Miskeveyh'in yukarıda, iki kısım halinde, aktarmış olduğumuz rivayetiyle ilgili birkaç hususa işaret edilmelidir. İbn Miskeveyh ilk kısımda verilen bilgileri Ali

¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 330.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 104-105; Hemedânî, *Tekmile*, s. 238. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 98; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 222. Bazı kaynaklarda Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin Basra'ya yaptığı saldırı zikredilmiş, ancak Ali b. İsa'nın bu kişilerle yazıştığına dair bilgi verilmemiştir. Bk. Hamza el-İsfahânî, *Târîh*, s. 201-202; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 219-220; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 143-144.

³ Rivayette ikinci vezirliği şeklinde geçen bu ifadenin Ali b. İsa'nın, Hamid b. Abbâs'ın nâibliğini yaptığı döneme işaret ettiği belirtilmelidir.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 109.

b. İ̇sâ'nın tutuklanmasından hemen sonra zikretmiştir. Ancak Büney b. Nefîs'e teslim olan kişiler Bağdat'a henüz gelmedikleri için İbnü'l-Furât da diğere konularda Ali b. İ̇sâ'yı sorgulamıştır. Ancak sorgulamanın anlatıldığı ikinci kısımda bu kişilerin Bağdat'a gelip gelmediklerine dair bir bilgi verilmemiştir. Diğere taraftan söz konusu saldırının Ali b. İ̇sâ'nın tutuklanmasından sadece dört gün önce gerçekleşmesiyle iki olay (tutuklanma-saldırı) arasında bir ilişkinin olmadığı anlaşılmaktadır.¹ Ancak buna rağmen İbnü'l-Furât tarafından gönderilen Büney b. Nefîs, muhtemelen Ali b. İ̇sâ ile Karmatiler arasında gizli bir anlaşmanın olduğu izlenimini vermek için aceleyle bir mektup yazarak, durumu İbnü'l-Furât'a bildirmiştir. Fakat buna rağmen bu ilişkinin kesinliği kanıtlanamamıştır.

Konuyla ilgili İbn Miskeveyh'e nazaran daha detaylı ve farklı bir rivayet zikreden Sâbî, divan kâtiplerinin ve kaduların huzurunda gerçekleşen sorgulamada Ali b. İ̇sâ ile Karmatiler arasındaki ilişkinin ilk defa Ali b. İ̇sâ'nın birinci vezirliği döneminde İbn Faliha² ismindeki bir adamını Karmatiler'e göndermesiyle başladığını aktarmaktadır. Buna göre Karmatiler kendileriyle yazışan Ali b. İ̇sâ'dan toprağı işleyebilecekleri çeşitli zirâi aletler talep etmişler, Ali b. İ̇sâ da bu aletleri kendilerine göndermiştir. Ayrıca söz konusu mektupta Ali b. İ̇sâ, Karmatiler'in İslâm'ın dışında değil, ehl-i reşâdın dışında olduklarını söylemiştir. İbnü'l-Furât, Ali b. İ̇sâ'nın emriyle İbn Sevâbe'nin Kârmatiler'e cevaben gönderdiği bu mektubu ortaya çıkardıktan sonra, Ali b. İ̇sâ'ya nasıl olur da Karmatiler'i müslüman olarak kabul ettiğini ve istedikleri şeyleri kendilerine gönderdiğini sordu. Bunun üzerine Ali b. İ̇sâ onları sulh yoluyla itaat altına almaya çalıştığını söyledi. İbnü'l-Furât daha sonra Ali b. İ̇sâ'nın durumuyla ilgili, Hâmid b. Abbâs zamanında kendisini sorgulayan dönemin iki önemli kadısı Ebû Ömer ve İbnü'l-Bühlül'ün görüşlerine başvurdu. Ebû Ömer, Ali b. İ̇sâ'nın Karmatiler'in isyanına göz yumduğunu söyledi, ancak İbnü'l-Furât'ın istemesine rağmen onun hakkında mahkûmiyet kararı yazmayı kabul etmedi. İbnü'l-Bühlül'e gelince, o, Ali b. İ̇sâ'nın Karmatiler'le savaşmaktan ziyade yazışarak onları itaat altına almaya çalışmasının doğru olduğunu söyledi. Çünkü bu sayede Karmatiler'in elinde bulunan birçok esir kurtulmuş, ayrıca Karmatiler'in Basra ve Kûfe'ye saldırılarının önüne geçilmişti.

¹ Bowen, *The Good Vizier*, s. 206.

² Bazı kaynaklarda bu kişinin ismi İbn Kalîce şeklinde zikredilmiştir. Bk. Tenûhî, *Nișvârü'l-muhâdara*, IV, 19, 22; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 191, 192.

İbnü'l-Bühlül'ün Ali b. İsâ hakkındaki kararından dolayı oldukça sinirlenen İbnü'l-Furât, Ali b. İsâ'yı Karmatî olmakla suçladı ve sonunda Hâcib Nasr ve İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhassin, Ali b. İsâ ile baş başa konuşmak üzere kendisini oradan çıkardılar.¹

Nasr ve Muhassin, Ali b. İsâ ile görüştüktan sonra Ebû Ömer ve İbnü'l-Bühlül'ün verdiği kararı bir anlamıyla hiçe sayarak 100 bin dinarı saraydan ayrıldıktan sonra olmak üzere toplamda 300 bin dinar ödemesi konusunda kendisine tavsiyede bulundular. Ali b. İsâ da söz konusu miktarı ödemeye razı oldu. Bunun üzerine İbnü'l-Furât, Ali b. İsâ'nın tahvil senedini Muktedir'e gönderdi. Ancak Ali b. İsâ'nın Muhassin tarafından çeşitli işkencelere maruz kalabileceğini düşünen Muktedir, Ali b. İsâ'yı korumak amacıyla² onun İbnü'l-Furât'a teslim edilmesini istemiyordu. Nitekim yapılan sorgulamadan sonra gözaltında tutulmaya devam eden Ali b. İsâ'ya, söz konusu miktarın ilk taksitini hemen ödemesini söyleyen Muhassin, Ali b. İsâ'nın saraydan ayrılmadan ödeme yapmayacağını belirtmesi üzerine yün elbise giydirerek onu tokatlamıştı. Muhassin'in yaptıklarını öğrenen İbnü'l-Furât da oğluna kızmış ve Ali b. İsâ'ya bu şekilde davranmaması için ikazda bulunmuştu. Bunun üzerine Şefî' el-Lü'lü'ye teslim edilen Ali b. İsâ, yapılan müsadere sonucu ödemesi gereken meblağın büyük bir kısmını³ ödeyince, İbnü'l-Furât tarafından önce Mekke'ye gönderilmek istendi, fakat daha sonra Yemen'in San'a şehrine gönderildi.⁴ İbnü'l-Furât'ın Ali b. İsâ'yı Bağdat'tan uzaklaştırmasında onun tekrar vezirliğe atanacağına dair söylentilerin⁵ etkili olduğu söylenebilir.

İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinden itibaren arasının açık olduğu Mûnis'le mücadelesine gelince, bilindiği üzere Mûnis, Şaban 307'de (Aralık 919) Mısır'a sefere çıkmış ve Şevvâl 309'da (Şubat 922) Bağdat'a dönmüştü. Mısır'dan

¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 317-320.

² Hemedânî, *Tekmile*, s. 239.

³ İbnü'l-Esîr Ali b. İsâ'dan 300 bin dinar müsadere edildiğini aktarmıştır. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 142. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 148.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 109-113. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 100; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 321 vd.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 219; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 142. Bir rivayete göre İbnü'l-Furât, Ali b. İsâ'yı İbnü'l-Kevsânî isminde bir adamıyla Mekke'ye göndermiştir. Yolda bu kişi Ali b. İsâ'yı ortadan kaldırmaya teşebbüs edince, Mekkeliler onu öldürmek istemişler, fakat Ali b. İsâ onlara engel olmuştur. Bk. Süli, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 233; Hemedânî *Tekmile*, s. 239-240; Bowen, *The Good Vizier*, s. 231.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 113; Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 126 dn. 1; Dürî, *Dirâsât fi'l-usuri'l-Abbâsiyye*, s. 152.

döndükten sonra yaklaşık bir yıl Bağdat'ta kalan Mûnis, bu kez 311/923 yılının başlarında Bizans üzerine sefere gönderilmiş ve bu seferden İbnü'l-Furât'ın üçüncü kez vezirliğe tayin edilmesinden sonra dönmüştü.¹ Dolayısıyla bu süre zarfında Bağdat'ta bulunmayan Mûnis, İbnü'l-Furât'ın vezirliğinin ilk zamanlarında özellikle Hâmid b. Abbâs ve Ali b. İsâ'nın sorgulanması ve Muhassin'in yaptığı zulümler ve yine bu ikisine yakın olan kişilerin mallarının haksız bir şekilde müsadere edilmesinden haberdar değildi. Bizans seferinden döndükten sonra İbnü'l-Furât ve oğlu Muhassin'in yaptıkları zulmü öğrenen Mûnis, hemen Muktedir'in yanına giderek durumu kendisiyle istişare etti. Bu arada Mûnis'in halife nezdindeki değerinin daha da arttığını ve Bizans seferinden sonra maaşlarını arttırmak isteyen askerlerin Mûnis'in ordusuna katıldığını gören İbnü'l-Furât, şayet bu durum engellenmezse Mûnis'in emîrül-ümerâliğe kadar yükseleceğini, dolayısıyla her şeyi kontrol altına alacağını Muktedir'e haber vererek onun Bağdat'tan uzaklaştırılması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Muktedir, İbnü'l-Furât'ın da bulunduğu bir sırada Mûnis'e, yanında kalmasının kendisini memnun edeceğini, ancak askerlerin maaşları çok büyük bir yekûn tuttuğu için yarısının ödendiğini veya hiç ödenmediğini, bundan dolayı da askerlerin Mısır ve Şam bölgelerine [sefere] gitmek istemediklerini bildirdi. Muktedir ayrıca bu şartlar altında Bağdat'ta kalmaya devam ederse ordusuna daha başka askerlerin de katılmak isteyeceğini ve bu durumda Diyârırebî'a, Diyârımudar ve Suriye'nin gelirlerinin de bir işe yaramayacağını, Sevâd, Ahvaz ve Fars'ın gelirlerinin ise hem Bağdat'taki askerlerin hem de kendisine bağlı askerlerin maaşlarını karşılayamayacağını bildirdi. Bundan dolayı da kendisinin Şam bölgesinin gelirlerini toplamak üzere Rakka'ya gitmesinin en iyi seçenek olduğunu söyledi. Böylece Muktedir, onun ve emri altındaki birliklerin Bağdat'tan uzaklaşmasını sağlamaya çalıştı. Muktedir'in böyle bir karar vermesinde İbnü'l-Furât'ın etkili olduğunu anlayan Mûnis, halifenin izniyle Ramazan ayını Bağdat'ta geçirdi, Ramazan bayramından sonra başkentten ayrıldı.² İbnü'l-Furât, Mûnis'in Bağdat'tan ayrılmasından sonra saraydaki etkili şahıslardan Hâcib Nasr ve Şefî' el-Muktedirî'yi de bertaraf etmek için girişimde bulundu. Ancak

¹ Mûnis'in Mısır ve Bizans seferleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Yılmaz, "Mûnis el-Muzaffer'in Hayatı ve Askerî Görevleri", s. 136 vd.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 115-116; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 52-53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 143. Ayrıca bk. Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 232; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 98; Hemedânî, *Tekmile*, s. 241.

Şağab Hatun'un Hâcib Nasr'a¹ Muktedir'in de Şefî' el-Muktedir'e² sahip çıkması İbnü'l-Furât'ın bu çabasını sonuçsuz bıraktı.

Bağdat'taki konumunu güçlendirmek için gerçekleştirdiği faaliyetlere rağmen 5 Rebûlahîr 311/11 Ağustos 923 tarihinde Basra'ya saldıran Ebû Tâhir komutasındaki Karmatîler'in o yılın Zilhicce ayında³ hacdan dönen kişilere yönelik yapmış oldukları katliamlar karşısında vezir olarak herhangi bir şey yap(a)maması İbnü'l-Furât'ın vezirlikten azledilmesine sebep oldu. Şöyle ki, Basra'ya saldırdıktan sonra Ahsâ'ya gelen Ebû Tâhir, daha sonra Mekke hac yolu üzerinde bulunan Hebîr'e⁴ giderek çoğunluğunu Bağdat'tan gelenlerin oluşturduğu bir kafiye saldırarak mallarının büyük bir kısmını gasp etti. Feyd'de⁵ bulunan ikinci kafiye Ebû Tâhir'in saldırdığını öğrenen Mekke ve Kûfe hac yollarının güvenliğinden sorumlu olan Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân, hacılara Feyd'den ayrılarak Vâdilkurâ üzerinden yola devam etmelerini söyledi. Ancak yolun daha da uzayacağından endişe eden kafiye, Ebü'l-Heycâ'nın görüşünü kabul etmeyerek Kûfe yönüne doğru ilerlemeye başladılar. Ebü'l-Heycâ da onlarla birlikte hareket etti. Kafiye Hebîr'e yaklaşıncı Ebû Tâhir kafiye saldırarak bineklerini ve içlerinden seçtiği bazı kadınları ve erkekleri esir aldı⁶ geri kalanını ise bineksiz ve erzaksız olarak salıverdi. Bunların çoğu sıcağın da etkisiyle açlık ve susuzluktan öldü.⁷ Ebû Tâhir'in saldırısı Bağdat'ta büyük bir infial uyandırdı. Özellikle saldırı esnasında ölenlerin hanımlarının yaptıkları feryatlarla birlikte İbnü'l-Furât tarafından zulme uğramış kişilerin de katılımıyla bu infial isyana dönüştü ve bazı mescitler tahrip edildi. Bu esnada insanlar Bağdat halkına yaptıkları zulümlerden dolayı İbnü'l-Furât'ı "Büyük

¹ Kaynaklarda geçen rivayete göre Muktedir'le görüşen İbnü'l-Furât, sahip olduğu arazilerden ve aldığı rüşvetlerden dolayı özellikle Nasr'ın pek çok mala sahip olduğunu iddia ederek, onun mallarını müsadere etmeye karar vermiş, ancak Muktedir'in izin vermesine rağmen annesi Şağab Hatun'un Nasr'a sahip çıkması üzerine İbnü'l-Furât amacına ulaşamamıştır. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 117; Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 54; Hemedânî, *Tekmile*, s. 240.

² Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 54.

³ İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr saldırının Muharrem ayında gerçekleştiğini söylemektedir. Bk. *el-Muntazam*, XIII, 238; *el-Bidâye*, XI, 149.

⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 392.

⁵ Kûfe ile Mekke hac yolunun ortasında bulunan bir beldedir. Yâkût el-Hamevî kendi döneminde hacıların Mekke'ye giderken yanlarındaki fazla yükleri burada emaneten bıraktıklarını ve dönüşte tekrar aldıklarını söylemektedir. Bk. *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 282.

⁶ Ebû Tâhir'in 2 bin 225 erkek ve 500 kadını esir aldığı, toplamda ise 2 milyon dinar değerinde mal ve emtia elde ettiği söylenmektedir. Bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, 103; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 239-240; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 149.

⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 330; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 103; Sâbit b. Sinân, *Târîhu ahbâri'l-Karâmita*, s. 37; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 120-121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 147.

Karmatî" şeklinde isimlendiriyordu (7 Safer 312/15 Mayıs 924). Galeyana gelen halkı sakinleştirmek için Nâzûk'u Bağdat'ın her iki yakasında bulunan mescitlere gönderen İbnü'l-Furât, istişare etmek amacıyla Muktedir'in huzuruna çıktı. Muktedir yapılan görüşmeye Hâcib Nasr'ın da katılmasını istedi. Nasr olaylar karşısında hiçbir tedbir al(a)mayan İbnü'l-Furât'ı eleştirerek, kendisini devletin düşmanlarıyla işbirliği yapmakla suçlayıp bir an önce Rakka'da bulunan Mûnis'in Bağdat'a gelmesi için kendisine haber gönderilmesini teklif etti. Muktedir'in de emriyle Mûnis, Bağdat'a çağrıldı.¹ Mûnis'in Bağdat'a gelmesiyle insanların İbnü'l-Furât ve oğlu Muhassin'e olan kızgınlığı daha da arttı. Ancak Rebülevvel 312'de (Haziran 924) Muktedir'le görüşen İbnü'l-Furât, Muktedir'in kendisine güven telkin etmesi üzerine yaklaşık bir hafta daha vezirlik görevini devam ettirdi. Sonunda Nâzûk ve Yelbak'ın da desteğiyle İbnü'l-Furât ve iki oğlu Fazl ve Hüseyin tutuklanarak Nâzûk'un evine getirildi. Ardından Muktedir'in emriyle Şefî' el-Lü'lü'ye teslim edildi.²

İbnü'l-Furât'ın [daha önce] Ali b. İsâ'yı Karmatîler'le işbirliği yapmakla suçladığını söyleyen Avcu, aynı sebeple, yani Karmatîler'in adamı olduğu gerekçesiyle bu sefer İbnü'l-Furât'ın vezirlikten azledildiğini söylemektedir.³ Ancak İbnü'l-Furât, Hâcib Nasr tarafından Karmatîler'le işbirliği yapmakla itham edilmiş olmasına rağmen Muktedir'in buna pek önem vermeyip Nasr ve İbnü'l-Furât'ın arasını bulmaya çalıştığı, daha sonra İbnü'l-Furât'a güven telkin ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla onun vezirlikten azledilmesindeki asıl sebep İbnü'l-Cevzî'nin de ifade ettiği gibi⁴ Ebû Tâhir'in hac kfilesine saldırması ve bu olayın Bağdat'ta büyük bir infiale neden olmasıdır. Bunun yanında özellikle vezirliği süresince yaptığı haksız uygulamalardan dolayı kendisine düşmanlık besleyen birçok kişinin Bağdat'taki protestolara destek vermesi ve başta Mûnis olmak üzere idaredeki etkin kişilerin İbnü'l-Furât'a muhalif olmaları onun vezirlikten azledilmesinde diğer önemli unsurlar olarak zikredilmelidir.

¹ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 104; Sâbit b. Sinân, *Târîhu ahhârî'l-Karâmita*, s. 37-38; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 122.

² Arîb b. Sa'd'ın verdiği bilgiye göre, başta Mûnis olmak üzere Şefî' el-Lü'lü, Şefî' el-Muktediri ve Nâzûk gibi önde gelen kişiler, Muktedir'in İbnü'l-Furât'ı dördüncü kez vezirliğe getireceğini düşünerek İbnü'l-Furât'ın sarayda gözaltında tutulmasını istememişlerdir. Bk. *Sıla*, s. 105.

³ Bk. *Karmatîler'in Doğuşu*, s. 216.

⁴ Bk. *el-Muntazam*, XIII, 238-239.

İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Furât'ın ardından vezirlik makamının önemini yitirdiğini ve ehil olmayan kimselerin bu göreve getirilmeye başlandığını söylemektedir.¹ Dürî de benzer hususa işaret ederek, İbnü'l-Fûrât'tan sonra Mûnis'le mücadele edebilecek güçlü bir şahsiyetin vezirlik makamına gelmediğini, bundan dolayı Mûnis'in idarî işlerdeki etkinliğinin daha arttığını belirtmektedir.²

Arîb b. Sa'd, İbnü'l-Furât'ın 9 Rebîülâhîr 312/15 Temmuz 924 Salı günü vezirlikten azledildiğini bildirmektedir.³ Herhangi bir tarih zikretmeyen İbn Miskeveyh⁴ ve Hemedânî⁵, İbnü'l-Furât'ın vezirliğinin on ay on sekiz gün sürdüğünü söylerken Sâbî⁶ ise bu süreyi bir yıl olarak zikretmektedir. Kaynaklarda geçen bu bilgilerin birbiriyle telif edilmesi pek mümkün görünmemekle birlikte, İbnü'l-Furât'ın ardından vezirliğe tayin edilen Abdullah el-Hâkânî'nin göreve başladığı tarihi İbnü'l-Esîr dışındaki kaynakların zikretmediği, İbnü'l-Esîr'in⁷ ise bu tarihi 9 Rebîülevvel 312/15 Haziran 924 olarak verdiği dikkate alınırsa, İbnü'l-Furât'ın yaklaşık on bir ay vezirlik yaptığı söylenebilir. Ayrıca Arîb b. Sa'd'ın eserinde Rebîülevvel yerine sehven Rebîülâhîr yazılmış olabileceği de hatırdan çıkarılmamalıdır.

7. *Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî*

Babası Muhammed el-Hâkânî Muktedir dönemi vezirlerinden olan ve İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliği boyunca gizlenen Abdullah el-Hâkânî, İbnü'l-Furât'ın yakalanmasından sonra Muktedir'in pek sıcak bakmamasına rağmen 9 Rebîülevvel 312/15 Haziran 924 tarihinde vezirliğe tayin edilmiştir.⁸ Şöyle ki, İbnü'l-Furât'tan sonra onun yerine Ebû Zünbûr Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâî'yi getirmeyi düşünen Muktedir, özellikle Mûnis'in Abdullah el-Hâkânî'yi tavsiye etmesi üzerine babasının dünyayı mahvettiğini, oğlu Abdullah'ın ise babasından daha tehlikeli olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Zünbûr'un Mısır'da bulunduğunu ve Bağdat'a gelmesinin uzun zaman alacağını ifade eden Mûnis, Hâcib Nasr ve Hârûn

¹ Bk. *el-Muntazam*, XIII, 242-243.

² Bk. *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 154. Krş. Bowen, *The Good Vizier*, s. 248.

³ Bk. *Sıla*, s. 104.

⁴ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 127.

⁵ Bk. *Tekmile*, s. 243.

⁶ Bk. *el-Vüzerâ*, s. 71

⁷ Bk. *el-Kâmil*, VIII, 151.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 151.

b. Garîb'in de desteğiyle Abdullah el-Hâkânî'nin vezir olmasını sağlamıştır.¹ Abdullah el-Hâkânî'nin vezirliğe tayin edilmesinin oldukça ilginç bir durum olduğunu söyleyen Bowen, Abbâsiler döneminde vezirliğin tarihî seyrine bakıldığında [yaptığı icraatlardan dolayı] hiçbir vezirin Muhammed el-Hâkânî ve oğlu Abdullah kadar alay konusu olmadığını söylemiştir.² Nitekim İbnü'l-Furât da Abdullah'ın vezirliğe tayin edildiğini duyunca "Benim değil [asıl] halifenin işi zor."³ diyerek yeni vezirin idarî konulardaki acziyetini dile getirmiştir.

Göreve geldikten sonra eski veziri sorgulamak isteyen Abdullah el-Hâkânî, Şefî' el-Lü'lü'ün gözetiminde bulunan İbnü'l-Furât'ın kendisine teslim edilmesini istedi. Bunu haber alan İbnü'l-Furât da Şefî' el-Lü'lü'ün delaletiyle⁴ elinde bulunan 160 bin dinar tutarındaki fonun halifenin hassâ hazinesine devredilmesini kabul ederek bu sayede Abdullah el-Hâkânî ve kâtibi Ebü'l-Abbâs b. Bu'deşer'e⁵ teslim olmaktan kurtulmaya çalıştı. Ancak Mûnis, Nasr ve Hârûn'un, İbnü'l-Furât'tan 2 milyon dinar müsadere edeceğine dair söz veren⁶ Abdullah el-Hâkânî'ye teslim edilmesi konusunda Muktedir'i ikna etmeleriyle, İbnü'l-Furât, Hâcib Nasr tarafından yakınları ve kâtipleriyle birlikte Abdullah el-Hâkânî'ye teslim edildi. Abdullah el-Hâkânî tarafından görevlendirilen kâtibi İbn Bu'deşer, İbnü'l-Furât'ın adamlarının mallarını müsadere ettikten⁷ sonra İbnü'l-Furât'ı sorguladı. Sorgulamanın ilk safhasında İbnü'l-Furât'a oldukça iyi davranan İbn Bu'deşer, İbnü'l-Furât'ın tüccarlarda [cehbez olmalı] 150 bin dinarının olduğunu kabul etmesi üzerine, ondan daha fazla mal müsadere etmek isteyerek İbnü'l-Furât'a çok sert davranmaya başladı. Bunun üzerine halifeyle konuşan Hârûn b. Garîb, İbn Bu'deşer'in bu davranışıyla yapılan müsadereye olumlu bir sonuç alınamayacağını söyledi. Muktedir de İbn Bu'deşer'e haber göndererek sorgulamanın Hârûn tarafından

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 127.

² Bk. *The Good Vizier*, s. 240.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 151. Diğer kaynakların aksine Arîb b. Sa'd, Abdullah'ın önceki döneme nazaran vakur bir kişiliğe sahip olduğunu söylemektedir. Bk. *Sıla*, s. 104.

⁴ Sâbî'nin verdiği bilgiye göre, İbnü'l-Furât bu sırada Şefî' el-Lü'lü' ile Muktedir'e haber göndererek şayet kendisini himayesi altına alırsa ona çokça para ve mücevher vereceğini taahhüt etmiştir. Fakat Şefî' el-Lü'lü, İbnü'l-Furât'ın bu isteğini Muktedir'e ulaştırmamıştır. Bk. *el-Vüzerâ*, s. 80.

⁵ Bu kişinin ismini İbn Nakdü's-Şer olduğu da söylenmektedir. Bk. Arî b. Sa'd, *Sıla*, s. 104.

⁶ İbnü'l-Esîr, Abdullah el-Hâkânî'nin vezirliğe tayin edilmeden önce İbnü'l-Furât ve yakınlarından 2 milyon dinar müsadere edeceğine dair söz verdiğini ve bunun üzerine Mûnis, Nasr ve Hârûn'un da desteğiyle vezirliğe tayin edildiğini aktarmıştır. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 150.

⁷ İbnü'l-Furât'ın iki oğlundan [Hasan ve Fazl olmalı] yüzer bin dinar, Saîd b. İbrahim et-Tüsterî'den 200 bin dinar, İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhassin'in kâtibi Ebû Gânim'den de 200 bin dinar müsadere edildi. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 128.

devam ettirilmesini istedi. Hârûn dörtte birinin hemen ödenmesi şartıyla İbnü'l-Furât'tan toplamda 2 milyon dinar müsadere edilmesine karar verdi. Söz konusu miktarın tahsil edilmesi amacıyla İbnü'l-Furât'ın topraklarının ve mallarının satılmasını ve gelirinin Şefî el-Lü'lûf'ye veya halifenin güvendiği bir başka kişiye ulaştırılmasına karar verildi. Bu esnada söz konusu malların satışıyla ilgili de İbnü'l-Furât'ın kâtiplerinden Ebü't-Tayyib el-Kelvezânî görevlendirildi.¹

İbnü'l-Furât bu ilk sorgulamanın ardından Mûnis, Hâcib Nasr ve kadıların huzurunda bizzat Abdullah el-Hâkânî tarafından iki defa daha sorgulandı. İlk sorgulamanın sebebi İbnü'l-Furât'ın kendi day'asına halifenin day'asını da dâhil ederek on bir ay içinde 1 milyon dinar gelir elde etmesiydi. Ancak İbnü'l-Furât, şayet bu kadar yüksek miktarda bir gelir elde edildiyse divan kâtiplerinin bunu mutlaka kayıt altına almış olmaları gerektiğini söyledi. Ayrıca gerek kendi vezirliği döneminde, gerekse sonraki dönemlerde söz konusu araziden elde edilen gelirin artışına bakılmasını, böylece 1 milyon dinar gelir elde edilip edilemeyeceğinin anlaşılacağını belirtti.² İkinci sorgulamanın sebebi ise, oğlu Muhassin'in emriyle bazı kişilerin öldürülmesi ve İbnü'l-Furât'ın da bunda parmağının olmasıydı.³ Ancak oğlunun yaptığı zulümlerden kendisinin sorumlu tutulamayacağını söyleyen İbnü'l-Furât, bu işte kendisinin herhangi bir dahlinin olmadığını ileri sürdü.⁴ İbnü'l-Furât'ın ardından oğlu Muhassin de yakalanarak önce Abdullah el-Hâkânî'nin kâtibi İbn Bu'deşer, daha sonra Hârûn b. Garîb tarafından sorgulandı.⁵ Sorgulamanın ardından İbnü'l-Furât ve oğlu Muktedir tarafından saraya çağrıldı. Daha önce de İbnü'l-Furât tutuklandığında sarayda gözaltında bulunmasını istemeyen Mûnis ve arkadaşları⁶ bu sefer yine halifeyle görüşüp para ve mal vaadiyle onu ikna edebileceğini düşünerek İbnü'l-Furât'ın Muktedir'le görüşmesini istemediler. Kendi aralarında yaptıkları istişareden sonra İbnü'l-Furât hayatta olduğu sürece güven içinde olmayacaklarını, bundan dolayı onun öldürülmesi

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 129-131; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 62-63. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, bu miktarın 3 milyon dinar olduğunu söylemektedir. Bk. *el-Muntazam*, XIII, 239.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 133; Sâbî, *el-Vüzerâ*, 66-67.

³ Muhassin, emekli olmuş devlet memurlarından aldığı rüşvetlerin ve bu kişilerin gelirlerinde yaptığı kesintilerin ortaya çıkmasından korktuğu için Numân b. Abdullah, Abdulvahhâb b. Mâşâllah ve Hâmid b. Abbâs'ın hizmetçisi Mûnis'in öldürülmesini emretmişti. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 123.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 133-134.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 132-133.

⁶ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 104-105.

gerektiğini Muktedir'e bildirdiler.¹ Muktedir de son olarak Hârûn b. Garîb ile konuştuğundan sonra İbnü'l-Furât ve oğlunun o sırada Bağdat'ın sâhibü's-şurtalığını yapan Nâzûk'a teslim edilmesini ve Nâzûk'un her ikisini öldürmesini emretti. Bunun üzerine Nâzûk önce Muhassin'i ardından İbnü'l-Furât'ı öldürdü.²

İbnü'l-Furât ve oğlu Muhassin'in öldürülmesinden sonra Abdullah el-Hâkânî'nin meşgul olduğu bir başka mesele önceki dönemlere nazaran lidersiz kalan ve birbirlerinden bağımsız hareket eden Irak'lı bazı Karmatî grupların³ isyan ve saldırı girişimlerinin engellenmesiydi. İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre, 312 yılının Şevvâl ayında Kûfe ve Bağdat arasında kendisinin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini ve isminin Muhammed b. İsmail olduğunu söyleyen bir kişi ortaya çıkmış ve Araplar'ın da büyük bir desteğini sağlamıştı. Ancak el-Hâkânî, hâcibi Ahmed b. Saîd'i bin beş yüz kişilik bir kuvvetle üzerlerine göndererek bu kişiyi ve taraftarlarını bertaraf etmiştir.⁴

313/925 yılına gelindiğinde sağlığı bozulan Abdullah el-Hâkânî, neredeyse vezirliğin bütün işlerini kardeşi Abdülvahhâb'la kâtiplerine devretti. Resmî işlerin aksaması, bir taraftan devletin malî açıdan sıkıntı yaşamasına, diğer taraftan fiyatların yükselmesine yol açtı. Hatta Arîb b. Sa'd'ın verdiği bilgiye göre, Bağdat'a gıda sevkiyatında sıkıntılar baş göstermeye başladı.⁵ Yine bununla irtibatlı olarak askerlerin maaşları ödenemez hale geldi. Bu sebeple askerler de isyan başlattı. Bunun üzerine Abdullah el-Hâkânî'ye haber gönderen Muktedir, dönemin önde gelen komutanlarından Yâkût'un ödemeyi garanti ettiği, fakat buna rağmen ödenmeyen maaşların bir an önce ödenmesini emretti. Ancak hasta olduğunu ve bu şartlarda ödeme yapamayacağını söyleyen Abdullah el-Hâkânî'ye ikinci bir mektup daha gönderen Muktedir, hassâ hazinesinden 200 bin dinar vereceğini, kalan 100

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 152-153. Krş. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 139. İbn Miskeveyh'in verdiği bilgiye göre, Mûnis ve arkadaşları bu sırada İbnü'l-Furât ve oğlu Muhassin'in Mûnis'e teslim edilmesini istemişlerdir. Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 137.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 136-138.

³ 307 yılında Kerh'te Irak Karmatîleri'nin kendi aralarında anlaşmazlık yaşadığını ve yaşanan hadiselerde pek çok Karmatî'nin öldüğünü söyleyen Avcu, bu olaylardan sonra Karmatî gruplarının bağımsız olarak hareket ettiklerini belirtmektedir. Bk. *Karmatîler'in Doğuşu*, s. 186-187.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 157; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 150-151. Bu olaydan bir yıl sonra bu sefer Bağdat'ın Barasa camiinde ortaya çıkan Rafizî bir grubun mehdilik iddiasında bulunan Muhammed b. İsmail'le irtibatlarının olduğu anlaşılınca Abdullah el-Hâkânî fakihlerin de fetvasını alınarak Barasa Camisi'ni yıktırması ve yerini mezarlığa çevirtmiştir. Bk. *el-Muntazam*, XIII, 247-248; Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu*, s. 187.

⁵ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 108.

bin dinarı da kendisinin bulmasını ve böylece maaşların ödenmesini bildirdi. Bütün bunlara rağmen Abdullah el-Hâkânî tarafından maaşlar ödenmeyince, Muktedir 300 bin dinarın tamamının hassâ hazinesinden temin edilerek askerlere ödeme yapılmasını emretti.¹ Ödemelerdeki aksamalar devam ederken Şağab Hatun'un kâtibi Hasîbî'nin hassâ hazinesine bir miktar para göndermesi ve el-Hâkânî ile Hâcib Nasr'ın arasının açılması, Abdullah el-Hâkânî'nin vezirlikten azledilmesini hızlandırmıştır. Şöyle ki, Hasîbî, Muhassin'in dul kalan eşinin işlerini takip etmek amacıyla kendisinden 700 bin dinar alarak bu parayı hassâ hazinesine verdiği için Muktedir tarafından yeni vezir olarak görülmeye başlandı. Hasîbî'nin yaptıkları duyulunca, Abdullah el-Hâkânî de kâtibi İbn Bu'deşer'i görevlendirerek hassâ hazinesine 100 bin dinar ulaştırmasını emretti. Ayrıca bu paranın Hasîbî'nin, Muhassin'in hanımından aldığı 700 bin dinara ek olarak tahsil edildiğini belirtmesini söyledi. Bunun üzerine Ahmed el-Hasîbî bir mektup yazarak Abdullah el-Hâkânî'nin ve oğlunun idarî açıdan yaptıkları yanlışları ve hazinenin gelirlerini boşa harcadıklarını Muktedir'e ve annesi Şağab Hatun'a bildirdi.² Muhtemelen Abdullah el-Hâkânî hassâ hazinesine 100 bin dinar daha göndererek Hasîbî'nin tahsil ettiği paranın tamamını hassâ hazinesine vermediğini ortaya çıkarmak ve bu sayede para ve mal konusunda zafiyetleri bulunan Muktedir'in nazarındaki değerini düşürmek istemiştir. Ancak Şağab Hatun'un Hasîbî'ye sahip çıkması Abdullah el-Hâkânî'nin bu çabasını sonuçsuz bırakmıştır.

Hâcib Nasr'la Abdullah el-Hâkânî arasındaki anlaşmazlığa gelince, bu meselede Mûnis'in etkisiyle, Muktedir'in Nasr'ı desteklemesi Abdullah el-Hâkânî'nin konumunun iyice sarsılmasına yol açtı. Arîb b. Sa'd'ın zikretmiş olduğu rivayete göre Mûnis'le Nasr arasında bir düşmanlığın olduğunu düşünen Abdullah el-Hâkânî, Mûnis'i memnun etmek gayesiyle Muktedir'in yanında sürekli olarak Hâcib Nasr'ın aleyhinde konuşmaya başladığı gibi onun tutuklanması için de girişimde bulundu.³ Bunun üzerine Muktedir, Hâcib Nasr'ı tutuklaması için Vâsıt'ta

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 142. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 226-227.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 141-142; Hemedânî, *Tekmile*, s. 246; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 158.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 106.

bulunan Mûnis'i Bağdat'a çağırdı.¹ Bağdat'a geldikten sonra Muktedir'le görüşen Mûnis, Nasr'ın şimdiye kadar kendisine düşmanlık beslemediğini söyleyerek onun hakkında ne düşündüğünü Muktedir'e bildirdi. Mûnis'le görüştüğünden sonra Nasr hakkındaki kanaati değişen Muktedir, ikisinin aleyhinde bir tavır takınmayacağına söz verdi. Bu hadiseden sonra Muktedir'in nazarında değeri daha da artan ve Şefî el-Lü'lü'nin vefatıyla² Mûnis'ten sonra sarayda en etkili iki kişi konumuna yükselen Nasr ve Kahramâne Semel, Abdullah el-Hâkânî'nin vezirlikten azledilmesi için gayret sarfetmeye başladı.³ Bu sırada Muktedir'le görüşen Mûnis, Abdullah el-Hâkânî'nin hastalığı sebebiyle artık vezirlik görevini yerine getiremeyecek durumda olduğunu, dolayısıyla vezirlikten azledilmesi gerektiğini söyleyip onun yerine Ali b. İsa'nın tekrar vezirliğe tayin edilmesini teklif etti.⁴ Ancak Mûnis'in görüşüne sıcak bakmayan Muktedir, annesi Şağab Hatun ve teyzesinin de isteği doğrultusunda el-Hâkânî'yi yaklaşık bir yıl altı ay⁵ görev yaptıktan sonra 11 Ramazan 313/30 Kasım 925 tarihinde⁶ azlederek yerine Ahmed el-Hasîbî'yi vezir olarak görevlendirdi.⁷

8. Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî (Birinci Vezirliği)

Muhtemelen Halife el-Muntasır'ın (247-248/861-862) vezirlerinden Ahmed b. el-Hasîbî'nin torunu⁸ olan Ahmed el-Hasîbî⁹ vezirliğe atanmadan önce sırasıyla

¹ Konuyla ilgili farklı bir sebep zikreden İbn Miskeveyh, maaşları ödenmeyen askerlerin isyan çıkarması üzerine Mûnis'in, Muktedir tarafından Vezir Abdullah el-Hâkânî'nin durumunu konuşmak için Vâsî'tan çağrıldığını söylemiştir. Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 142.

² Bowen, *The Good Vizier*, s. 247. Berid teşkilatının başında bulunan Şefî el-Lü'lü, Hasîbî'nin vezirliğe atanmasından kısa bir süre önce vefat etmiş ve yerine Şefî el-Muktediri tayin edilmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 158.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 108-109.

⁴ *Kitâbü'l-Uyyûn* müellifi diğer kaynaklardan farklı olarak Hasîbî'nin vezir olması için Muktedir'le görüşen kişinin Mûnis olduğunu söylemektedir. Bk. *Kitâbü'l-Uyyûn*, IV/1, 227.

⁵ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 109; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 143. İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam*, XIII, 239) söz konusu sürenin bir yıl altı ay iki gün olduğunu söylerken, İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, VIII, 158) ise Abdullah el-Hâkânî'nin Ramazan ayında görevinden alındığını aktarmıştır.

⁶ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 109.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 142-143; Hemedânî, *Tekmile*, s. 246; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 158.

⁸ Safedî, *el-Vâfi*, VII, 113; Sourdel, "Al-Khasîbî", *EP*, IV, 1094; van Berkel, "The Vizier", s. 73.

⁹ Başta Bowen olmak üzere pek çok araştırmacı Ahmed b. Ubeydullah'ın nisbesinin Hasîbî olduğu kanaatindedir. Bk. *The Good Vizier*, s. 247; Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 158; Sourdel, *Le Vizirate*, II, 439; Zetterstéen, "Hasîbî" *İA*, V/1, 341; van Berkel, "The Vizier", s. 73; Çetin, "İbn Mahled, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, XX, 166; Özaydın "Ümmü'l-Muktedir", *DİA*, XXXII, 326. Ancak diğer bazı araştırmacılar ise bu nisbeyi Huseybî şeklinde zikretmişlerdir. Bk. Bozkurt "İbnü'l-Cerrâh, Ali b. İsa", *DİA*, XX, 540; Yılmaz, "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 134; a. mlf. "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhîr-Billâh" s. 98. Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, s. 100; Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 81. Söz konusu nisbe iki farklı şekilde okunmaya müsait olsa da, gerek Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr'in kendilerinin,

Kahramâne Semel ve halifenin annesi Şağab Hatun'un şahsî kâtipliğini yapıyordu.¹ Daha önce de zikredildiği üzere Ali b. İsa'nın Mûnis tarafından vezirliğe tayin edilmesini kabul etmeyen Muktedir, annesi Şağab Hatun'un etkisiyle² Ahmed el-Hasîbî'yi Abdullah el-Hâkânî'nin görevinden ayırdığı gün, 11 Ramazan 313/30 Kasım 925 tarihinde vezirliğe tayin edilmiştir.³ Vezir olduktan sonra devlet kademesinde yeni atamalar yapmaktan ziyade, hali hazırdaki kâtiplerin görevlerinin başında kalmasına karar veren Hasîbî, Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvezânî'nin, Sevâd amilliğine⁴, Ali b. İsa'nın da Mısır ve Şam'ın gelir giderlerinin kontrolüyle ilgili görevine devam etmesini istedi.⁵ Bunların dışında önceki vezir Abdullah el-Hâkânî tarafından Dîvânü's-Sevâd'da görevlendirilen Muhammed b. Cafer b. Hafs, Dîvânü'l-ezimme ve Dîvânü'l-cünd'ün, Hasîbî'nin amcasının oğlu İshâk b. Ebü'd-Dahhâk da Dîvânü'l-mağrib'in başına getirildi.⁶

İbn Miskeveyh'in verdiği bilgiye göre, vezirliğe tayin edildikten sonra geceleri içki içip sarhoş olan, gündüzleri de vaktini uyuyarak geçiren Ahmed el-Hasîbî, resmî yazışmalarla pek meşgul olmuyordu. Dîvânü'l-harac kâtiplerinin

gerekse Hemedânî'nin *Tekmile'sini* neşreden Ebü'l-Fazl İbrahim'le Zehebî'nin *A'lâmu'n-nübelâ'sını* neşreden Şuayb el-Arnaûd'un kelimeyi Hasîbî şeklinde harekelerle birinci okuyuşun tercihe şâyân olduğunu göstermektedir. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 137; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 449-450; Hemedânî, *Tekmile*, s. 246-247; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XV, 292. Bu iki tercihin dışında el-Hısiyyî (İbn Haldûn, *Târîh*, III, 466) ve Huseynî (*Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 278, nâşirin notu 1) şeklinde okuyuşlar da bulunmaktadır

¹ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 74; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 113. Ahmed el-Hasîbî vezir olduktan sonra Şağab Hatun'un kâtipliğine Ebü Yûsuf Abdurrahman b. Muhammed tayin edilmiştir. Bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 111; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 143.

² van Berkel, Hasîbî'nin vezirliğe tayin edilmesinde dedesinin de vezir olmasının etkili olabileceğini belirtmektedir. Bk. "The Vizier", s. 73. Hasîbî'nin vezir olarak görevlendirilmesiyle ilgili İbnü't-Tıktakâ'nın aktarmış olduğu bir başka husustan daha bahsedilmektedir. Buna göre devletin bazı bölgelerinde olaylar çıkınca, Muktedir bunları bastırmak için bir ordu göndermiş ve askerler Bağdat'tan ayrıldıktan sonra ordunun durumuyla ilgili devamlı surette bilgi sahibi olmak istemiştir. Ahmed al-Hasîbî de orduda bulunan yakın arkadaşlarına yanlarındaki güvercinlerle her gün haber göndermesini tembih etmiş, böylece elde ettiği bilgileri Muktedir'e ulaştırmıştır. Bundan dolayı Muktedir'in beğenisini kazanan Ahmed el-Hasîbî, vezirliğe tayin edilmiştir. Bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 269-270. Ayrıca bk. Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, s. 100.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 109; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 143; Hemedânî, *Tekmile*, s. 247. İbn Miskeveyh ve Hemedânî'nin eserinde Hasîbî'nin göreve başladığı yıl 312 olarak zikredilmiştir. Ancak İbn Miskeveyh'in kitabının İngilizce tercümesinde mütercimmin de işaret ettiği üzere söz konusu yıl 313 olmalıdır. Bk. Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 160.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 110.

⁵ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 159; Bowen, *The Good Vizier*, s. 251. Ali b. İsa, İbnü'l-Furât tarafından Yemen'de mecburi ikamete tabi tutulmuştu. Ancak Abdullah el-Hâkânî'nin vezirliği döneminde Mûnis'in tavassutu ile Yemen'deki sürgün hayatı sona ermiş ve Mekke'de ikamet etmeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde Mısır ve Şam'ın gelir giderlerini kontrol etmekle görevlendirilmiştir. Bk. Sâbit b. Sinân, *Târîhu ahhâri'l-Karâmita*, s. 40; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 151.

⁶ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 110.

gönderdikleri mektupların cevaplandırılması ve gelen mektuplar doğrultusunda yapılması gereken işlerin takibini Abdullah el-Hâkânî'nin eski kâtibi Mâlik b. Velîd yapıyordu. Mâlik'in vezire arz ettiği, ancak vezirin okumadığı mektupları ise Ebü'l-Ferec İsrâîl isimli bir başka kâtip okuyor ve istediği gibi cevaplandırıyordu. Bunun dışında yine divan kâtiplerinden Ebû Saîd Vehb b. İbrahim Tazad'ın yazdığı malî raporlar vezirin makamında günlerce kalıyor ve Hasîbî tarafından okunduktan sonra Mâlik b. el-Velîd'e gönderiliyordu. Mâlik'in elinde bir veya iki gün daha kalan bu raporlar ilgili divan kâtiplerine teslim ediliyordu.¹ Bilhassa malları müsadere edilenlerin teminat mektupları ve Sevâd, Ahvaz ve Fars eyaletlerinin âmillerinin ödeyecekleri damânlarla ilgili belgeler yığılmış bir vaziyette vezirin makamında bulunuyordu.² Yine mezâlim mahkemesine yapılan başvuruların takibi için görevlendirilen Ebü'l-Hasan b. Sevâbe mahkemeye gelen evrakları gecikmeli bir şekilde vezire ulaştırıyor, vezir de onun önerilerine göre karar veriyordu. Bütün bu resmî evrakların takibi zamanında yapılmadığı için devletin idarî makamları arasındaki yazışmalarda aksamalar yaşanıyor, bundan dolayı vergiler zamanında tahsil edilemiyordu. Bu durumun farkında olan ve böyle giderse Ahmed el-Hasîbî'nin telafisi imkânsız hatalara sebebiyet vereceğini düşünen Sevâd âmili Ubeydullah el-Kelvezânî, eyalet valilerinin vezire göndermiş oldukları bütün mektupların birer kopyasını kendisine de göndermelerini istedi. Bunun üzerine valiler mektuplardan birer nüsha Kelvezânî'ye göndermeye başladılar. Kelvezânî de kendisine gelen mektupların arkasına, verilmesi gereken cevabı yazarak bu amillere ulaştırıyor, böylece bir nebze dahi olsa yazışmaların hızlanmasını sağlıyordu.³ Ahmed el-Hasîbî ise önceki vezir Abdullah el-Hâkânî, oğlu ve kâtiplerinin mallarını müsadere ederek hazineyi rahatlatmaya çalışıyordu. Yapılan bu müsadere Mûnis vasıtasıyla haberdar olan Muktedir, vezirinin yaptıklarını onaylayınca, Hasîbî, Abdullah el-Hâkânî'nin yakınlarından gelişigüzel müsadere yapmaya başladı. Üstelik beytümâl âmili Nasr b. Feth ve Ebû Ahmed el-Kerhî gibi vefat eden bazı kişilerin vârislerini dahi çağırarak kendilerinden mal talep etti.⁴

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 143.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 164.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 144.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 111; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 144-145.

Bir taraftan bürokrasideki aksamalar diğer taraftan devletin malî açıdan içinde bulunduğu sıkıntılı durum devam ederken Ahmed el-Hasîbî'nin meşgul olduğu bir başka mesele Ebû Tâhir komutasındaki Karmatîler'in saldırılarının bertaraf edilmesiydi. Bilindiği üzere İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliği döneminde hac kafilesine saldıran Ebû Tâhir, kadın-erkek çok sayıda kişiyi esir almıştı. Abdullah el-Hâkânî zamanında bu kişileri serbest bırakan Ebû Tâhir, böylece Basra ve Ahvaz'ın kendisine verilmesini talep etmiş, fakat Muktedir tarafından bu teklifi kabul edilmemişti.¹ Bunun üzerine el-Hâsîbî'nin vezirliği döneminde Ebû Tâhir ikinci kez Mekke'ye giden hac kabilelerine saldırarak Kûfe'ye girdi ve altı gün boyunca burada kaldı. Kûfe'ye yapılan saldırıyı haber alan Muktedir, Mûnis'i Ebû Tâhir'i yakalamakla görevlendirdi. Ancak Mûnis, Kûfe'ye vardığında Ebû Tâhir şehri terketmişti.² Ebû Tâhir'in Vâsıt'a gitmiş olabileceğini düşünen Mûnis, Kûfe'de yerine Yâkût'u bırakarak Vâsıt'a doğru yola çıktı. Vâsıt'ta bir müddet kalan Mûnis, herhangi bir saldırıyla karşılaşmayınca, 313 (925) yılı başında tekrar Bağdat'a döndü.³ Ebû Tâhir'in Kûfe'ye yaptığı bu son saldırı Bağdat'ta büyük bir tedirginlik yaratmıştı. Öyle ki, Bağdat'ın doğusunda yaşayan halkın büyük bir kısmı şehrin batısına göç etmeye başlamıştı. Bu arada Ebû Tâhir'in Bağdat'a saldıracağından endişelenen Hasîbî de başta Hemedân olmak üzere devletin doğu bölgelerinin gelirlerinin tamamını kendisine vermek suretiyle dönemin Azerbaycan valisi Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ı, Hecer'de bulunan Ebû Tâhir'i bertaraf etmek üzere görevlendirdi. İbn Ebü's-Sâc da kısa bir süre sonra Vâsıt'a gelerek buraya yerleşti.⁴

Karmatî tehlikesinin dışında Bizanslılar'ın da Malatya'yı istila etmesi, Hasîbî'yi iyice zor duruma düşürmüştü. Çünkü bir taraftan Karmatîler'e karşı Bağdat'ın korunması, diğer taraftan kuzey sınırındaki saldırıların durdurulması gerekiyordu. Ancak Bağdat'ta Karmatîler'e karşı bir ordu hazırlamak büyük masraflar gerektirdiği⁵ için Hasîbî, Muktedir'in de onayını alarak devletin doğu bölgelerinin 3

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 155; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 226.

² Sâbit b. Sinân, *Târîhu ahbâri'l-Karâmita*, s. 44; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 145-146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 155-156.

³ Sûlî, *Ahbaru'l-Muktedir*, s. 260-261; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s.106-107; Yılmaz, "Mûnis el-Muzaffer'in Hayatı ve Askerî Görevleri", s. 150.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 148; Hemedânî, *Tekmile*, s. 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 162.

⁵ Kennedy, "The Reign of al-Muqtadir", s. 37.

milyon dinar¹ civarındaki yıllık gelirini İbn Ebü's-Sâc'a ipotek ederek bu sorunu çözmeye çalıştı.² Hazinesin gelirlerini bu şekilde ipotek eden ve müsadereler yoluyla elde edilen gelirlerdeki azalmalar sebebiyle³ görevini daha fazla devam ettiremeyen Hasîbî, Mûnis'in Ali b. İsâ'yı tekrar vezirliğe getirmek istemesiyle yaklaşık on beş ay⁴ görev yaptıktan sonra 11 Zilkade 314/18 Ocak 927 Perşembe günü görevinden azledildi. Ardından oğlu ve diğer yakınlarıyla birlikte tutuklanarak Kahramâne Zeydân'a teslim edildi.⁵

9. Ali b. İsâ (İkinci Vezirliği)

Ahmed el-Hasîbî'nin ardından vezirliğe ikinci kez tayin edilen Ali b. İsâ, daha önce de zikredildiği üzere önceki vezir Abdullah el-Hâkânî tarafından Mısır ve Suriye'nin gelirlerini kontrol etmekle görevlendirildiği için Dımaşk'ta ikâmet ediyordu ve henüz görevine başlamamıştı. Onun yerine 11 Zilkade 314/18 Ocak 927 tarihinde vekâleten Ubeydullah el-Kelvezânî'yi tayin eden Muktedir, iki gün sonra 13 Zilkade 314/20 Ocak 927 tarihinde de Selâme et-Tolûnî'yi Ali b. İsâ'yı Dımaşk'tan getirmekle görevlendirmiştir.⁶ Ali b. İsâ ise 5 Safer 315/ 11 Nisan 927 Çarşamba⁷ veya 7 Safer 315/13 Nisan 927 Perşembe [Cuma] günü⁸ Bağdat'a geldikten sonra vezirlik görevine başlamıştır. Ali b. İsâ'nın vezirliğe atanmasıyla fiili olarak görevine başlaması arasında yaklaşık üç aylık bir süre bulunmaktadır.

Ali b. İsâ göreve başladıktan hemen sonra kendisi istememesine rağmen⁹ Muktedir'in emri doğrultusunda eski vezir Hasîbî'yi sorguladı. Buna göre kâtiplerin, kadıların ve ordu komutanlarının huzurunda eski veziri birkaç meselede

¹ İbn Miskeveyh bu meblağın yanında İbn Ebü's-Sâc'a, Hâmid b. Abbâs zamanında aylık 3 bin dinar, ayrıca memlûklerin iaşesi için de iki ayda bir 10 bin dinar verildiğini zikretmektedir. Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 148.

² Sourdel, Karmatîler'e karşı İbn Ebü's-Sâc kuvvetlerinin görevlendirilmesini Ahmed el-Hâkânî'nin düşündüğünü söylemektedir. Bk. *Le Vizirat*, II, 440-441. Muhtemelen Ahmed el-Hasîbî'nin ismi yanlışlıkla Ahmed el-Hâkânî şeklinde zikredilmiştir. Çünkü kaynaklarda bu konuyla ilgili Ahmed el-Hâkânî isminde herhangi bir şahıstan bahsedilmemektedir.

³ Sûlî'nin verdiği bilgiye göre, Hasîbî bu dönemde Ebü Ca'fer Muhammed b. Kâsım el-Kerhî'den 40 bin dinar, Abdullah b. Ca'fer en-Nasrânî'den de 200 bin dinar müsadere edebilmiştir. Bk. *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 272.

⁴ İbnü'l-Cevzî, bu sürenin on dört ay olduğunu söylemektedir. Bk. *el-Muntazam*, XIII, 256.

⁵ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 112; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 148-149; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 163-164.

⁶ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 335.

⁷ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 274.

⁸ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 336. Arîb b. Sa'd, sadece Safer ayını zikretmektedir. Bk. *Sıla*, s. 250

⁹ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 274.

sorgulayan Ali b. İ̇sâ, ilk olarak Hasîbî'ye haraç ve dıyâ' gelirleri ve hassâ hazinesinden yapılan harcamalar hakkında sorular yöneltti. Ancak Hasîbî bu konularda kendisinin de bilgi sahibi olmadığını söyledi. Ardından Ali b. İ̇sâ kişilerin sahip oldukları mallardan, kefalet senetlerinden, damânlardan ve yapılan müsadereleden ne kadar gelir sağlandığıyla ilgili Hasîbî'yi sorguladı. Hasîbî on dört aylık vezirliği süresince yapılan bütün bu müsaderelerden 1 milyon dinar tutarında bir meblağın kendisine ulaştığını söyledi. Bunun üzerine Ali b. İ̇sâ, halifenin kendisine eski vezir Abdullah el-Hâkânî'den 500 bin dinar tahsil edildiğini haber verdiğini [bu şartlarda tam olarak] söz konusu meblağın ne kadarının önceki vezirden tahsil edildiğini sordu. Ahmed el-Hasîbî ise Mûnis'in, el-Hâkânî'yi koruduğunu ifade ederek muhtemelen kendisinden bu kadar yüksek miktarda bir malın müsadere edilmediğini söylemek istedi. Ancak orada hazır bulunanlar Ahmed el-Hâsîbî'nin bu tavrına karşı çıkarak el-Hâkânî'nin kendisine teslim edildiğini söylediler. Ali b. İ̇sâ'nın Ahmed el-Hâsîbî'yi sorguladığı bir başka mesele İ̇sfahân dışında neredeyse doğu bölgelerinin gelirlerinin tamamının kendisine verilerek İbn Ebü's-Sâc'ın Karmatîler'le savaşmak üzere görevlendirilmesidir. Baştan beri Karmatîler'le müzakere yaparak onların tehlikesini bertaraf etmeyi tercih eden Ali b. İ̇sâ, dağlık ve soğuk bir bölge olan Azerbaycan'da yaşayan İbn Ebü's-Sâc ve adamlarının neden Hecer gibi iklimi oldukça sıcak olan sahil bölgesine yerleştirildiğini ve bu şartlarda bu kişilerin Karmatîler'e karşı başarısız olunacağını düşünülmediğini sordu. Hasîbî ise bu konuda verdiği kararın kendince doğru olduğunu söylemekle yetindi. Bunun üzerine Ali b. İ̇sâ mademki İbn Ebü's-Sâc bu iş için görevlendirildi o zaman niçin Mûnis'in askerlerine yapılan ödemeye göre İbn Ebü's-Sâc ve adamlarına ödeme yapılmadığını sordu. Çünkü halife tarafından mutemetler yoluyla orduya yapılacak harcamalar Dîvânü'l-ceyş'te kayıt altına alınacak, böylece ödemelerde kayıt dışı herhangi bir artış yaşanmayacaktı. Bunların dışında Hasîbî, oğlu Muhammed'in 2 bin dinar maaşla kendi yardımcılığına, İbrahim b. Ahmed el-Mismaî'nin de Fars ve Kirmân amilliğine atanması, müsadereye uğramış kişilerin hanımlarının dövülmesi ve başka kişilere verilmesi, maaşların ve harem mensuplarının giderleri karşılandıktan sonra vezirliğin

bütçesinde kalan yüksek miktardaki paranın akıbeti hakkında sorgulandı.¹ Sorgulama sonunda Hasîbî'den 40 bin dinar değerindeki malı müsadere edildi.²

Göreve geldiğinde malî açıdan durumun pek de iç açıcı olmadığı farkında olan Ali b. İsâ, divanlar arasındaki yazışmaların daha sağlıklı yapılabilmesi için özel bir gayret sarfetti. Çünkü daha önce de zikredildiği üzere Hasîbî zamanında yazışmalardaki aksamalar, hazineye kazandırılması gereken fon, damân ve süftecelerin de gecikmesine neden oluyordu. Ali b. İsâ, Dîvânü's-Sevâd'ı kendisinden başkasının idare ettiremeyeceğini söyleyerek Kelvezânî'ye bu görevinin başında kalmasını emretti.³ İbrahim b. Eyyûb'u malî raporların takibiyle görevlendirerek beytülmâl görevlisinin de muvafakatiyle günlük harcamalarla ilgili haftalık olarak kendisine bilgi vermesini istedi. Böylelikle ne kadar harcama yapıldığı ve ne kadar gelir sağlandığı hemen tesbit edilerek bütçe açıkları hakkında olabildiğince çabuk bilgi sahibi olunacaktı. Hasîbî zamanında ise geçen ayın hesaplarıyla ilgili raporlar bir sonraki ayın ortasında gönderiliyordu.⁴

Ali b. İsâ, ayrıca liyakatli kişileri âmil olarak görevlendirerek maaşlarla ilgili de düzenlemeler yaptı. Buna göre memurlar yıllık on ay üzerinden, Dîvânü'l-berîd görevlileri ve mutemetler ise sekiz ay üzerinden maaş alacaklardı. Diğer taraftan maaşları düşürülen askerlerin yanı sıra, kâtip ve tüccar sınıfına mensup olan ve askerlik hizmeti karşılığında maaş alanların, orduya mensup olduğu halde hâlihazırda silah altında olmayanların aylıklarında da kısıtlamalara gidildi. Bunların dışında ücretli asker statüsünde bulunan kişilerin beşikte olan çocuklarının isimleri maaş bordrolarından silindi. Nedimlerin, şarkıcıların ve meclislerde bulunan diğer kişilerin maaşları kesildi.⁵

Ali b. İsâ'nın hazinenin masraflarını azaltmaya yönelik gerçekleştirmeye çalıştığı bir başka tedbir, Hasîbî tarafından Karmâtîler'le savaşmak üzere görevlendirilen ve

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 153-156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 165-166.

² Hemedânî, *Tekmîle*, s. 250.

³ Sûlî ve Arîb b. Sa'd'ın verdiği bilgiye göre, Kelvezânî'nin Dîvânü's-Sevâd'daki görevinin başında kalması, Ebû Ömer'in de kadılık görevini devam ettirmesi için Muktedir, Ali b. İsâ'ya bir emirname göndermiş, ancak Ali b. İsâ, bu ikisinin görevlerinin başında kalmalarının veya azledilmelerinin kendi yetki alanı içinde olduğunu söyleyerek bu duruma tepki göstermiştir. Bk. *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 274-275; *Sıla*, s. 113.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 151-152; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 338-339.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 164-165.

bunun karşılığında doğu bölgelerinin gelirlerinin kendisine verildiği Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın bu görevine son verilip, daha az masrafla bölgedeki yerel unsurlarla işbirliğine gidilmesi idi. Sûlî'nin kaydettiği bilgiye göre, Muktedir'le görüşen Ali b. İsâ, İbn Ebü's-Sâc yerine Karmatîler'e karşı Benî Esed kabilesinden 5 bin kişinin Mekke hac yolu üzerinde görevlendirilmesini, bunun karşılığında kendilerine hasat zamanı elde edilen ürünlerden verilmesinin yeterli olacağını söyledi. Aynı şekilde Benî Şeybân kabilesinden de 5 bin kişinin görevlendirilmesini teklif eden Ali b. İsâ, bu kabileye de İbn Ebü's-Sâc'ın talep ettiği 3 milyon dinarın dörtte birinden daha azının verilmesinin yeterli olacağını belirtti. Toplamda her iki kabilenin alacağı paranın miktarı 1 milyon dinara tekabül ediyordu.¹ Ancak Ali b. İsâ'nın Karmatîler'e karşı belirlediği bu stratejiyi tam olarak hayata geçiremediği anlaşılmaktadır. Çünkü Muktedir'le görüşükten sonra İbn Ebü's-Sâc'a mektup yazan Ali b. İsâ, kendisine Cibâl bölgesinde kalmasını emretmiş, ancak Ali b. İsâ'nın emrini dinlemeyen İbn Ebü's-Sâc, Bağdat'a girmek amacıyla Hulvân'a doğru yola çıkmıştır. Bu esnada durumu haber alan Mûnis, İbn Ebü's-Sâc'a mektup göndererek kendisine verilecek olan malların Vâsıt'a ulaştığını söyleyince, İbn Ebü's-Sâc tekrar Vâsıt'a dönmüştür.² İbn Ebü's-Sâc'ın Ali b. İsâ'nın sözünü dinlememesiyle ilgili olarak bizzat halifenin Karmatîler'le savaşmak üzere kendisine mektup göndermesinin etkili olduğu düşünülebilir.³ Nitekim daha sonra Kûfe'ye saldıran Ebû Tâhir'e karşı koymak için harekete geçen İbn Ebü's-Sâc, 9 Şevvâl 315/17 Aralık 927 tarihinde Karmatîler'le yaptığı savaşta esir düşmüş ardından da öldürülmüştür.⁴ İbn Ebü's-Sâc'ın bölgeden ayrılmasıyla Rey'i işgal eden Leylî b. Nu'mân ve Mâkân b. Kâkî gibi Deylemîler'e karşı da benzer bir politika izlediği söylenen Ali b. İsâ'nın, bunların başına buyruk hareket eden ve bölge için tehlike arz eden ordularına karşı Mûnis ve Nasr'ın da onayıyla Samânî emirlerine yakınlık gösterdiği zikredilmektedir.⁵

¹ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 274. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 113-114; Bowen, *The Good Vizier*, s. 262-263; Kennedy, "The Reign of al-Muqtadir", s. 37.

² Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 276-277; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 114-115.

³ Hemedânî, *Tekmilê*, s. 252.

⁴ Karmatîler'le İbn Ebü's-Sâc arasındaki savaş hakkında bk. Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 277-279; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 331-332; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 173-175; İpek, "Sacoğulları", *DİA*, XXXV, 365.

⁵ Massignon, *The Passion of al-Hallâj*, I, 413.

316/928 yılına gelindiğinde bir taraftan Abdullah el-Hâkânî ve Ahmed el-Hasîbî dönemlerinden itibaren eyaletlerin yönetiminden kaynaklanan ve halen tam olarak çözüme kavuşturulamamış problemler, diğer taraftan Karmatîler'le savaştıktan sonra Enbâr'dan dönen Mûnis komutasındaki orduya¹ hassa hazinesinden verilmek zorunda kalınan senelik 200 bin dinar değerindeki ek ödemeler, Ali b. İsâ'yı endişelendirmeye başladı.² Çünkü yapılan ödemelere rağmen askerî birliklerin Karmatîler'e karşı tam olarak üstünlük sağlayamaması hazinenin daha fazla zayıflamasına neden oluyordu. Nitekim Hemedânî'nin verdiği bilgiye göre, durumun vahametini Muktedir'e bildiren Ali b. İsâ, Ebû Tâhir'i kastederek, müslümanların başına bu kadar büyük bir belanın gelmediğini söylemiştir. Çünkü Karmatîler'in saldırılarını bertaraf etmek için yapılan harcamalar sebebiyle hassâ hazinesinde neredeyse hiç para kalmamıştı. Dahası Ali b. İsa, halifenin annesi Şağab Hatun'un şahsî hazinesinden 500 bin dinar borç almak zorunda kalmıştı.³ Devletin malî açıdan içinde bulunduğu bu sıkıntılı durumun yanında Hâcib Nasr'la da aralarında anlaşmazlığın ortaya çıkması⁴ ve yaşının da etkisiyle ki o sırada 71 yaşındaydı- Ali b. İsâ vezirlik görevini daha fazla devam ettirmek istemediğini Muktedir'e bildirdi. Bunun üzerine Ali b. İsâ'ya "*Sen bana [babam] Mu'tazid mesabesindesin.*" diyerek bu kararı kabul etmek istemeyen Muktedir, Ali b. İsâ'nın ısrarı karşısında muhtemel vezir adaylarıyla ilgili Mûnis'in görüşünü aldı. Bunlar Fazl b. Ca'fer, Ebû Ali b. Mukle ve Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın kâtibi Muhammed b. Halef en-Nîrmânî idi. Mûnis, Fazl b. Ca'fer'in Benî Furât ailesinden olduğunu, İbn Mukle'nin tecrübesiz ve genç olduğunu, Nîrmânî'nin ise vezirlik konusunda bilgisiz ve dikkatsiz birisi olduğunu söyleyerek bu kişilerin vezirlik için uygun

¹ Mûnis'in Bizans topraklarına sefer düzenlemek amacıyla 315 yılında Suğûr bölgesine hareket etmesinden önce askerî birlikler isyan çıkarmış, ancak Mûnis'in, erzaklarının ödeneceğine dair teminat vermesiyle isyan sona ermiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 159.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 184. Sâbî ve İbnü'l-Esîr bu meblağın 240 bin dinar olduğunu söylemektedir. Bk. *el-Vüzerâ*, s. 340; *el-Kâmil*, VIII, 183. Ayrıca bk. Sourdel, *Le Vizirat*, II, 446.

³ Hemedânî, *Tekmile*, s. 255.

⁴ Kaynaklarda Ali b. İsâ'nın Nasr'la arasının iki sebepten ötürü bozulduğu söylenmektedir. Bunlardan birincisi Mûnis'in Ali b. İsâ'ya yakınlık göstermesidir. Çünkü Nasr pek çok konuda Mûnis'e muhalif bir tavır takınıyordu. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I 184; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 183. İkinci sebep ise İbn Mukle'nin vezirliğe atanmasının ardından Nasr'ın Ali b. İsâ'yı Karmatîler'le yazışmakla itham etmesidir. Cevherî isminde bir kişi vasıtasıyla Ali b. İsâ'nın Karmatî lideriyle gizlice haberleştiğini iddia eden Nasr, bu konuda İbn Mukle'yi de yanına çekmeyi başarmıştır. Hatta Muktedir bile Ali b. İsâ'nın kadıların ve fakihlerin huzurunda kırbaçlanmasını istemiş, ancak durumdan haberdar olan Şağab Hatun'un bu iddianın asılsız olduğunu ortaya çıkarması ve oğlu Muktedir'i ikna etmesiyle Ali b. İsâ cezalandırılmaktan kurtulmuştur. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 186-187. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 257.

olmadığını, bundan dolayı Ali b. İsâ'nın görevine devam etmesi gerektiğini bildirdi. Hatta bu konuda bizzat Ali b. İsâ ile görüştü. Ancak Ali b. İsâ “Şayet Bağdat'ta kalsaydın sana güvenir ve senden yardım isterdim. Fakat sen Rakka'ya gidiyorsun.”¹ diyerek vezirlikten ayrılmak istediğini bir kez daha vurguladı. Muktedir, Mûnis'in ardından bu sefer Hâcib Nasr'la görüştü. Fazl b. Ca'fer ve İbn Mukle hakkında benzer şeyler söyleyen Nasr, Nîrmânî ile aralarındaki ilişkiden dolayı² Muktedir'e onu vezirliğe tayin etmesini tavsiye etti. Ancak Nîrmânî'nin bu görevi yerine getiremeyeceğinin farkında olan Muktedir, Mûnis ve Hârûn b. Garîb'in de Nîrmânî'den nefret etmelerinden dolayı Nasr'ın teklifini kabul etmedi. Bu sırada olup bitenden haberdar olan İbn Mukle, Ali b. İsâ'nın hâcibliğini yapan Ebû Abdullah el-Cehşiyârî ile anlaşarak kâtibi Muhammed Delviye vasıtasıyla Nasr'a yakınlık göstermeye başladı.³ Diğer taraftan Nîrmânî'nin seçilemeyeceğini anlayan Nasr, bu sefer İbn Mukle'nin vezir olması için girişimde bulunmaya başladı.⁴ Muktedir'e telkinde bulunarak İbn Mukle'yi vezir olarak atmasını, şayet işler yolunda giderse her hangi bir sorun yaşanmayacağını, ancak başarısız olursa onu rahatça görevinden azledebileceğini söyledi. Muktedir de mecburen İbn Mukle'yi vezir olarak atadı.⁵

¹ Mûnis daha önce Bağdat'a girişini engellediği Karmatîler'in lideri Ebû Tâhîr'in bu sefer Rakka'ya yapacağı saldırıyı önlemek amacıyla Musul yoluyla Rebiülevvel 316/Nisan-Mayıs 928 tarihinde buraya gitmiştir. Fakat Mûnis'in geldiğini öğrenen Ebû Tâhîr, hemen Rakka'dan ayrılmış, bunun üzerine Mûnis bir süre daha burada kalmıştır. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 181; Hemedânî, *Tekmile*, s. 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 181-182; Yılmaz, “Mûnis el-Muzaffer'in Hayatı ve Askerî Görevleri”, s. 152-153.

² Yûsuf b. Ebû's-Sâc'la arası açılan Muhammed b. Halef, Hâcib Nasr'ın da İbn Ebû's-Sâc'a düşman olduğunu öğrenince Nasr'a yakınlık göstermeye başladı. Yaptıkları yazışmalarda Muktedir'in kendisini vezir olarak atması için Nasr'dan tavassutta bulunmasını isteyen Muhammed b. Halef vezir olursa başta Ali b. İsâ olmak üzere Süleyman b. el-Hasan, Ebû Zünbûr el-Mâzerâî ve Kelvezânî'den toplamda 1 milyon dinar müsadere ederek halifenin ve memurların masraflarını karşılayacağını bildirdi. Bunların dışında Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın gizli bir Karmatî olduğunu, bundan dolayı Karmatîler'le savaşmak gibi bir niyetinin olmadığını bildiren Muhammed b. Halef, şayet kendisi vezir olursa hem Karmatîler'le savaşacağını hem de Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ı tekrar Azerbaycan'a göndereceğini söyledi. Nasr da Muhammed b. Halef'in söylediklerini Muktedir'e haber verdi. Ancak daha sonra Hasan b. Harun vasıtasıyla bu yazışmalardan haberdar olan Yûsuf b. Ebû's-Sâc, Muhammed b. Halef'in niyetini ve Nasr'a gönderdiği mektupları Ali b. İsâ'ya ulaştırdı. Ancak rivayetten anlaşıldığına göre Ali b. İsâ bu meseleye pek önem vermedi. İbn Halef'in İbn Ebû's-Sâc tarafından tutuklanmasıyla da bu girişim sonuçsuz kaldı. Fakat daha sonra İbn Ebû's-Sâc'ın Karmatîler tarafından esir alınmasıyla İbn Halef tekrar Bağdat'a kaçmayı başardı. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 166-172; Bowen, *The Good Vizier*, s. 272-273.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 341. Yine Sâbî'nin verdiği bilgiye göre, Mûnis bu sırada vezirlik için Ebû Zünbûr el-Mâzerâî'yi teklif etmiştir.

⁴ Sourdel'e göre Nasr, İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliğinde kendisinin kâtipliğini yapan İbn Mukle hakkındaki iyi kanaati sebebiyle bu sefer onun vezirliğe atanması için gayret sarfetmiştir. Bk. “İbn Mukla”, *El*, III, 886.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 184-185; Hemedânî, *Tekmile*, s. 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 183-184.

Ali b. İsa'nın görevden alınmasıyla ilgili diğer kaynaklardan farklı olarak Kindî tarafından başka bir sebep daha zikredilmektedir. Buna göre göre Dımaşk'ta kadılık yapan ve Ali b. İsa'nın vezirlikten azledilmesi için gayret sarfeden Abdullah b. Ahmed b. Zebr isminde bir şahısdan daha bahsedilmektedir. İbn Zebr, şehirdeki fiyatların yüksek olması, aldığı rüşvetler ve insanlara kötü muamelede bulunması sebebiyle halk tarafından Ali b. İsa'ya şikâyet edilince, Ali b. İsa, onu görevinden azletmişti. Bundan dolayı Ali b. İsa'ya düşman olan ve tekrar eski görevine dönmesi için Ali b. İsa'nın vezirlikten azledilmesi gerektiğini düşünen İbn Zebr, bir plan hazırlayarak Horasanlı salih bir kimsenin gördüğünü iddia ettiği bir rüyayı mektupla Muktedir'e gönderdi. Mektupta bu kişinin rüyasında Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ı gördüğü ve Abbâs'ın Ali b. İsa hakkında serzenişte bulunarak çocukları için şehirde ev yaptığını her defasında onun bu evi yıktığını söylediği yazıyordu. Mektup kendisine ulaşınca Muktedir, bu rüyanın doğru olabileceğine kanaat getirerek Ali b. İsa'yı görevinden azletti.¹ Kindî bu rivayeti aktarırken herhangi bir tarih kaydı zikretmemiştir. Ancak bir başka yerde İbn Zebr'in 317 yılının Muharrem ayında Mısır'a atandığını söylemiştir.² Dolayısıyla Bowen'in³ de ifade ettiği gibi bu olayın Ali b. İsa'nın İbn Zebr'i görevinden almasıyla ilgili olduğu söylenebilir. Ancak bunun yanında rivayette bir takım çelişkilerin olduğu da söylenmelidir. Meselâ İbn Zebr'in mektubu gönderdiği kişi, Bağdat'ta söz konusu mektubu mezâlim evraklarının içine koyduğu sırada Ümmü Mûsâ ile karşılaştığını söylemektedir. Fakat Ümmü Mûsâ'nın 310/922-923 yılında hapsedilmesiyle kahramânelik görevinin sona erdiği ve siyasî olarak etkinliğinin de neredeyse bittiği bilinmektedir. Dolayısıyla böyle bir durumda Ümmü Mûsâ'nın bu kişiyle görüşmesi pek mümkün görünmemektedir. Bowen ise bu rivayette Ümmü Mûsâ ile birlikte Hâmid b. Abbâs'ın da isminin zikredildiğini ileri sürmüştür. Ardından ne Ali b. İsa'nın birinci vezirliğinden azledildiği 304 yılında ne de Hâmid b. Abbâs'ın vezirlikten ayrıldığı 311 yılında Hâmid'le Ümmü Mûsâ'nın sarayda birlikte bulunduğunu belirterek rivayetin bazı yanlışlıklar ihtiva ettiğini söylemiştir. Çünkü 304 yılında Hâmid henüz Bağdat'a gelmemişti, Ümmü Mûsâ da 310 yılında kahramânelik görevinden azledilerek hapse atılmıştı. Kindî'nin rivayetine bakılırsa

¹ Bk. *Kitâbü'l-vülât*, s. 540-541.

² Bk. *Kitâbü'l-vülât*, s. 539.

³ Bk. *The Good Vizier*, s. 275 dn. 1.

Ümmü Mûsâ ile bir hizmetçiden bahsedilmektedir. Muhtemelen Bowen, rivayette geçen hizmetçi kelimesini (hâdimen) yanlışlıkla Hâmiden şeklinde okumuş, bundan dolayı Hâmid b. Abbâs'ın da isminin zikredildiğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla Bowen'in Ümmü Mûsâ ile Hâmid'in aynı dönemde bir arada bulunmamış olmalarıyla ilgili tesbiti doğru olmakla birlikte, rivayette Hâmid'den bahsedilmemiş olması bu tesbitin söz konusu rivayet için geçerli olmadığını göstermektedir

Ali b. İsâ, 13 Rebûlevvel 316/6 Mayıs 928 Salı günü¹, İbn Mukle'nin vezirliğe atandığı günün akşamı tutuklandı. Muktedir bunun için Hârûn b. Garîb'i görevlendirdi. Ancak Ali b. İsâ gibi bir veziri tutuklamaktan çekinen Hârûn, yanında resmî bir görevi bulunmayan Ebû Ca'fer b. Şîrzâd'ı götürerek Ali b. İsâ'yı nasıl tutuklayacağını kendisine tarif etti. Daha sonra İbn Şîrzâd tarafından tutuklanan Ali b. İsâ, Kahramâne Zeydân'a teslim edildi. Kardeşi Abdurrahman da Hâcib Nasr'ın gözetiminde tutuldu.² Ali b. İsâ'nın ikinci ve son vezirliği yaklaşık bir yıl bir ay beş gün devam etmiştir. Ancak Hasîbî'nin görevinden azledildiği 11 Zilkade tarihini dikkate alan kaynaklar, söz konusu görev süresinin bir yıl dört ay iki gün olduğunu bildirmektedir.³

10. İbn Mukle (Birinci Vezirliği)

Hattatlığıyla meşhûr olan ve daha 16 yaşındayken kâtip olarak görev yapmaya başlayan İbn Mukle,⁴ İbnü'l-Furât sayesinde devlet kademesinde yükselmiştir.⁵ İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliği döneminde (296/908) Dîvânü'l-hâtem'in, daha sonra da Dîvânü'd-dâr'ın başına getirilmiş, ayrıca valilerle yapılacak yazışmaların takibiyle görevlendirmiştir.⁶ Muhammed el-Hâkânî ve Ali b. İsâ'nın vezirlikleri boyunca herhangi bir resmî görev almayan İbn Mukle, İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliğinde Hâcib Nasr'ın kâtipliğine getirilmiş ve vezirin yakın adamları arasına

¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 342.

² Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 342; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 185.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 342; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 185; Hemedânî, *Tekmile*, s. 256; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 61.

⁴ Kaynaklarda Mukle ismini almasıyla ilgili iki farklı bilgidен bahsedilmektedir. Mukle'nin lakab olduğunu söyleyen İbnü'n-Nedîm babasının isminden dolayı İbn Mukle'nin bu lakabı aldığını belirtmektedir. Bk. *el-Fihrist*, s. 12. Yâkût el-Hamevî ise babalarının Mukle ismindeki hanımına "*Ey Babasının muklesi (gözbebeği)*" şeklinde hitap etmesinden dolayı İbn Mukle'nin bu ismi aldığını söylemektedir. Bk. *Mu'cemü'l-üdebâ'*, II, 933. Ayrıca bk. Özaydın, "*İbn Mukle*", *DİA*, XX, 211.

⁵ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, V, 73; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 135; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 123.

⁶ Özaydın, "*İbn Mukle*", *DİA*, XX, 211.

girmeyi başarmıştır. Hâmid b. Abbâs zamanında yazışmaların takibiyle ilgili görevine geri dönen İbn Mukle, bu dönemde Sevâd âmili olarak da görev yapmıştır. İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliği esnasında muhalifleriyle işbirliği yaptığı gerekçesiyle vezir tarafından Şîrâz'a sürülmüştür. Abdullah el-Hâkânî'nin vezirliğine kadar Şîrâz'da ikâmet etmeye devam eden İbn Mukle, hanımının gayreti ve vezirin yakın adamlarının tavassutu ile Vâsıt'a dönmesine müsaade edilerek kendisine aylık 200 dinar bağlanmıştır. Vâsıt'ta bir müddet daha mecburi ikâmete tabi tutulan İbn Mukle kısa bir süre sonra Bağdat'a dönmüş ve Ali b. İsâ'nın ikinci kez vezirliğe atanmasıyla Dîvânü'd-diyâi'l-hassa ve'l-müstahdese'nin başına getirilmiştir.¹

İbn Mukle'nin vezirliğe tayin edilmesinden önce Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın hapiste bulunan kâtibi Nîrmânî'nin vezir olmak için Nasr'la yaptıkları yazışmalar ve ardından tutuklanmasıyla ilgili yukarıda bilgi vermiştik. Ancak Karmatiler'le yaptığı savaşta (315 Şevvâl/Aralık 927) Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın esir düşmesiyle, Bowen'in² de ifade ettiği gibi, hapisten kaçmayı başaran Nîrmânî, 12 Rebülevvel 316/5 Mayıs 928 tarihinde İbn Mukle'nin vezirliğe atanmasından iki gün önce Bağdat'a gelerek Hâcib Nasr'la görüştü. Vezir olmak istediğini bir kez daha dile getiren Nîrmânî, bunun için eyaletlerden elde edilecek gelirlerin haricinde peşin olarak 300 bin dinar vermeyi taahhüt etti. Bu sırada orada bulunan ve Nîrmânî'nin bu girişiminden tedirgin olan İbn Mukle, hemen ertesi gün Muktedir'in huzuruna çıktı. Bu esnada Nîrmânî'nin aleyhindeki söylentiler de artınca, Muktedir, İbn Mukle'yi 14 Rebülevvel 316/7 Mayıs 928 Perşembe günü³ vezirliğe tayin etmek mecburiyetinde kaldı.⁴ Konuyla ilgili rivayetler dikkate alınırca Nîrmânî'nin Nasr'la Ali b. İsâ'nın vezirlikten azledilmeden önce yazıştığı, daha sonra Bağdat'a gelerek bu sefer kendisiyle yüz yüze görüştüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla vezir olmak

¹ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 99; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 44, 52, 59, 91, 140, 152; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 270; Harley, "İbn Muqlah", *BSOAS*, 2 (1924), s. 217; Sourdel, "İbn Mukla", *El*², 886.

² Bk. *The Good Vizier*, s. 272-273.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 117. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 257. İbn Miskeveyh ise İbn Mukle'nin, 13 Rebüülâhir 316/5 Haziran 928 tarihinde saraya geldiğini ve iki gün burada kaldıktan sonra Muktedir'le görüşerek vezirliğe tayin edildiğini söylemektedir. Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 187-188. Ancak bu durumda Ali b. İsâ'nın azledilmesiyle İbn Mukle'nin göreve başlaması arasında yaklaşık bir aylık bir zaman farkı oluşmaktadır. Bundan dolayı İbn Miskeveyh dışındaki kaynakların verdiği bilginin tercihe şayan olduğu söylenmelidir.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 184-185. İbnü't-Tıktakâ, İbn Mukle'nin vezir olmak için 500 bin dinar harcadığını söylemektedir. Bk. *el-Fahrî*, s. 272.

için iki defa teşebbüste bulunan Nîrmânî, pek çok kişinin kendisi hakkındaki olumsuz kanaatinden dolayı bu teşebbüsünde başarısız olmuştur.¹

İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr yukarıdaki rivayetlerin dışında Muktedir'in İbn Mukle'ye meyletmesiyle ilgili farklı bir bilgiden daha bahsetmektedirler. Buna göre Karmatîler'in lideri Ebû Tâhir, Enbâr şehrine yaklaşınca Muktedir olup biten hadiselerden haberdar olmak istemiş, ancak şehrin âmili Hasan b. İsmail el-İskâfî'nin dışında bu konuda kendisini bilgilendiren olmamıştır. Muktedir'in bu konudaki arzusunu öğrenen İbn Mukle, posta güvercini alarak Enbâr'a göndermiş ve oradan gelen haberleri zaman zaman Nasr'a ulaştırmış, Nasr da kendisine gelen haberler doğrultusunda Muktedir'i bilgilendirmiş, ayrıca [İbn Mukle'nin bu davranışından halifenin memnun olacağını düşünerek] Muktedir'e onu vezir olarak atamasını teklif etmiştir.²

Burada anlatılanlarla İbnü't-Tıktakâ'nın³ Ahmed el-Hâsibî'nin vezirliğe atanmasıyla ilgili zikretmiş olduğu anektod birbirine benzemektedir. Kanaatimizce bu dönemde yaşanan hadiselerin Bağdat'a ulaştırılmasının ne kadar önemli olduğunu göstermek için bu ve benzeri olaylar anlatılmıştır. Dolayısıyla vezirliğe atanmak için söz konusu davranışın etkili olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir

İbn Mukle vezirliğe tayin edildikten sonra kardeşi Hasan b. Ali'yi, Dîvânü'd-diyâi'l-hassa ile Dîvânü'd-dâri'l-hilâfe'nin, diğer kardeşi Abbâs b. Ali'yi de Dîvânü'l-furât ve Dîvânü'l-cünd'ün başına getirdi.⁴ Yaptığı atamaların dışında önceki vezir Ali b. İsâ'nın vergi tahsilatındaki titizliği sayesinde eli biraz olsun rahatlayan İbn Mukle, Bağdat'a gönderilen süftecelerin bir kısmını teslim aldı. Ali b. İsâ azledilmeden yirmi gün önce Ebû Abdullah Ahmed el-Berîdî'ye⁵ mektup

¹ Harley, "Ibn Muqlah", s. 218.

² Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 185; *el-Kâmil*, VIII, 184.

³ Bk. *el-Fahrî*, s. 270.

⁴ Özaydın, "İbn Mukle", *DİA*, XX, 211.

⁵ Ebû Abdullah Ahmed el-Berîdî, Muktedir ve halefleri zamanında Irak'ta idarî ve siyasî açıdan önemli bir rol oynamış Berîdî ailesine mensuptur. Üç kardeşin en büyüğü olan Ebû Abdullah, özellikle Basra ve Ahvaz bölgesinde mültezim olarak ön plana çıkarken Ebû Yûsuf Ya'kûb ve Ebû'l-Hüseyn Ali b. Muhammed de zaman zaman önemli görevlere getirilmişlerdir. Geniş bilgi için bk. Özaydın, "Berîdîler", *DİA*, V, 501-502. Daha sonra ele alınacağı üzere kardeşlerden en büyüğü Ebû Abdullah Ahmed el-Berîdî, bir defa Râzî-Billâh iki defa da Müttakî-Lillâh döneminde vezirlik yapmıştır.

göndererek Ahvaz'ın hazinesinde biriken 1 milyon 50 bin dirhemi [yaklaşık 70 bin dinar] göndermesini emretmişti. Ayrıca Fars ve Kirmân bölgelerinde vergi mültezimliği yapan Kâsım b. Dînâr'dan 700 bin dirhem, yine İsfahân'da görevli olan Ebû Ali b. Rüstem'den 450 bin dirhemi göndermelerini istemişti. İbn Mukle göreve başladıktan sonra dâminlerden 100 bin dinar civarında bir para elde etti. Diğer taraftan dostlukları eskiye dayanan ve kendisinin vezirliğe tayin edildiğini duyan Ebû Abdullah el-Berîdî, Ahvaz'dan İbn Mukle'ye 300 bin dinar¹ değerinde süftece gönderdi. Ayrıca Ali b. İsâ'nın azledilmeden önce, Kâsım b. Dînâr ve Ahmed b. Muhammed b. Rüstem'den talep etmiş olduğu 600 bin dirhem değerindeki süfteceler de İbn Mukle'nin eline geçti. Bu sayede vezirliğin masraflarını karşılayan İbn Mukle, daha sonraki yıllarda da yukarıda zikredilen mültezimlerle sıkı bir ilişki içinde olmaya devam etti.²

Mûnis'in Bağdat'tan ayrılarak Karmatîler'in yapacağı saldırıyı engellemek amacıyla Rakkâ'ya gitmesinden sonra Hârûn b. Garîb ve Sâhibü's-şurta Nâzûk arasında bir sürtüşme yaşandı. İbn Mukle ve Müflih el-Esved arabuluculuk yaparak bu anlaşmazlığın kısa sürede sona ermesini sağladılar.³ Ancak diğer taraftan, aşağıda da zikredileceği üzere, Mûnis, Yâkût, Ebü'l-Heycâ ve askeri birlikler arasında ortaya çıkan ve Muktedir'in halifelikten azledilmesiyle sonuçlanan olaylarda bir vezir olarak İbn Mukle'nin hiçbir ağırlığının olmadığı görülmektedir. Sourdel de 296 yılında Muktedir'e karşı gerçekleştirilen komployla burada yaşananlar arasında bir benzerlik olduğuna dikkat çekerek, bu meselede vezir ve kâtiplerden ziyade askeri sınıfın etkin bir role sahip olduğunu söylemektedir.⁴

Yaşanan gelişmelere bakıldığında Muktedir'in tahttan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanan olayların, Mûnis'in Rakka'dan Bağdat'a geldikten sonra Hârûn b.

¹ İbn Miskeveyh, Ali b. İsâ'nın mültezimlerden talep etmiş olduğu paraların cinsini dirhem olarak aktarmış olmasına rağmen Ebû Abdullah el-Berîdî'nin İbn Mukle'ye göndermiş olduğu süftecenin değerini dinar olarak zikretmiştir. Ancak rivayette Ebû Abdullah el-Berîdî'nin Ali b. İsâ'nın kendisinden istediği meblağın (1 milyon 50 bin dirhem [yaklaşık 70 bin küsur dinar]) bir taksidini (300 bin dinar?) gönderdiğini söylemektedir. Şayet 300 bin dirhem, dinar olarak kabul edilirse, bu meblağın Ebû Abdullah el-Berîdî'nin mültezimi olduğu Ahvaz'ın hazinesindeki paranın tamamından çok daha fazla bir miktara tekabül ettiği görülür. Dolayısıyla söz konusu paranın cinsi, Margoliouth'un da ifade ettiği üzere, dinar değil dirhem olmalıdır. Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 211 dn. 1.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 186-187.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 188.

⁴ Sourdel, *Le Vizirat*, II, 455.

Garîb'in emîrû'l-ümerâlîğe tayin edildiğine dair söylentiler sebebiyle halifenin huzuruna çıkmayıp evine gitmesi, bunun üzerine evine yapılan bir saldırıyla başladığı görülmektedir.¹ Buna göre 8 Muharrem 317/21 Şubat 929 tarihinde Bâbüşşemmâsiyye'de karargâh kuran Mûnis'e, Nâzûk ve Ebü'l-Heycâ gibi komutanlar da destek verdi. Muktedir'in yanında ise Hârûn b. Garîb ve Ahmed b. Kayıglı ile saraydaki Huceriyye² ve Mesâffiiyye³ askerleri bulunuyordu. Ancak kısa bir süre sonra bu askerlerin de kendi tarafına geçmesiyle eli daha da güçlenen Mûnis, Muktedir'le yaptığı yazışmalarda askerlerin aldıkları ücretler, saray mensuplarının ve haremdekilerin idarî işlere bu kadar müdahil olmaları, onlara verilen mallar ve iktâlardan dolayı rahatsız olduğunu ve bu malların kendilerinden geri alınmasını isteklerini bildirdi. Nâzûk ve Ebü'l-Heycâ ise Muktedir'den Hârûn b. Garîb'i Bağdat'tan uzaklaştırmasını talep etti. Bunun üzerine Muktedir, Hârûn'u Suriye ve el-Cezîre Suğûru'na gönderdi. Yapılan anlaşmadan iki gün sonra (10 Muharrem 317/23 Şubat 929 Pazartesi) bu sefer askerleriyle Bağdat'a giren Mûnis askerlerin isteksiz olmalarından dolayı saraya yaklaşmayarak iki gün daha Bağdat'ta kaldıktan sonra tekrar beraberindekilerle birlikte Bâbüşşemmâsiyye'deki karargâhına döndü. Ancak muhtemelen aynı gün Ebü'l-Heycâ ve Nâzûk gibi komutanların baskıları neticesinde⁴ bu sefer tekrar Bağdat'a giren Mûnis, halifenin

¹ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 121.

² Mu'tazîd-Billâh döneminde halifenin köleleri tarafından oluşturulan bu birliğin esas görevi halifenin özel hizmetlerini yürütmek, onu korumak ve törenlerde yanında bulunmaktan ibaretti. Ancak zamanla hizmet alanı genişleyen Huceriyye isyanların ve ayaklanmaların bastırılmasında da görev almaya başladı. Komutanlarından ikisinin Bağdat'ın doğu yakasının başına getirilmesi Huceriyye'nin idarî açıdan da önemli bir rolünün olduğunu göstermektedir. Ancak İbn Râik'in emîrû'l-ümerâlîğe tayin edilmesiyle (324/936) Huceriyye muhafız ordusu içerisinde varlığını devam ettirememiştir. Bk. "Gulâm", *DİA*, XIV, 179-180. Muktedir döneminde ordu içinde oldukça güç kazanan Huceriyye birlikleri 303/915-916 yılında maaşlarına zam yapılması için isyan etmişlerdir. İbnü'l-Furât'la birlikte (304/916) bu birliklerin bir kısmı geçici olarak vezirin özel korumalığını yapmışlardır. Hâmid b. Abbâs zamanında (307/919-920) hububat fiyatlarının artmasından dolayı çıkan isyanda başı çeken bu birlikler, İbnü'l-Furât'ın son vezirliği döneminde Karmatîler'in Kûfe'ye yapacağı saldırı üzerine Yâkût'un emrinde şehri savunmakla görevlendirilmişlerdir. 312/924 yılında bizzat İbnü'l-Furât ve oğlu Muhassîn'in öldürülmesini isteyen Huceriyye birlikleri 315/927-928 yılında bu sefer Karmatîler'e karşı Bağdat'ı korumuşlardır. Bu dönemde 40 bin civarında askeri olan Abbâsî ordusunun 12 binini Huceriyye birliklerinin oluşturduğu söylenmektedir. Geniş bilgi için bk. Kennedy, "The Military", s. 116-119.

³ Abbâsî ordusunun büyük bir kısmını oluşturan piyadeler (reccâle) "beyazlar" (el-Beydân) ve "siyahlar" (es-Sûdân) şeklinde ikiye ayrılıyordu. "Beyazlar" kendi içinde birçok birliği barındırıyordu ve Bâbü'lâmme'de görev yapan Mesâffiiyye birlikleri bunların en meşhûr larındandı. Bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 15-16; Marmer, *The Political Culture*, s. 223. Kennedy sayı itibarıyla çok olan ve diğer gruba göre kendilerine daha fazla ödeme yapılan "beyazlar"ın genellikle Basra, Taberistan ve Deylem kökenli olduklarını, "siyahlar"ın ise Mısır ve Sudan'dan getirilen kölelerden teşekkül ettiğini söylemektedir. Bk. "The Military", s. 114.

⁴ Yılmaz, "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 137.

sarayını kuşatma altına aldı. Bu esnada Mûnis ve askerlerinin saraya geldiğini haber alan Vezir İbn Mukle ve diğer görevliler oradan uzaklaşarak saklandılar. Başta Muktedir ve annesi Şağab Hatun olmak üzere haremdekilerin hepsi tutuklanarak Mûnis'in evine götürüldü. Beş gün sonra ise (15 Muharrem 317/28 Şubat 929 Cumartesi) kadılar, Muktedir'in halifelikten kendi isteğiyle ayrıldığına dair şahit tutularak mazbatasını Kadı Ebû Ömer'e teslim edildi. Ardından Ebü'l-Heycâ ve Nâzûk tarafından saraya getirilen Muktedir'in kardeşi Muhammed b. Mu'tazıd, Kâhir-Billâh lakabıyla halife ilan edildi. Baskından hemen önce saklanan İbn Mukle vezirliğe, Nâzûk da sâhibü'ş-şurta ve hâciblik görevine getirildi. İbn Mukle vezirliğe tayin edildikten sonra eyaletlere mektup göndererek Kâhir-Billâh'ın halife olduğunu bildirdi.¹

Birinci halifeliği sadece iki gün (17 Muharrem 317/2 Mart 929) süren Kâhir-Billâh, kendisi için yapılan cülûs merasiminde Mesâffiyye askerlerinin cülûs bahşişlerinin ve bir yıllık maaşlarının peşin olarak ödenmesi için başlattıkları isyan neticesinde halifelikten azledildi. Yaşanan olaylar esnasında halife tarafından ortamın yatıştırılması için görevlendirilen Nâzûk, askerler tarafından öldürülünce başta Kâhir-Billâh olmak üzere Vezir İbn Mukle, Ebü'l-Heycâ ve sarayda bulunan diğer kimseler endişeye kapılarak oradan kaçmaya çalıştılar. Ancak askerler kapıları tuttuğu için dışarı çıkamadılar. Bu sırada halifeyi korumaya çalışan Ebü'l-Heycâ öldürülürken Kâhir-Billâh ise gizlenerek kurtulmayı başardı. Bu olaylar yaşanırken Muktedir'in gözetiminde bulunduğu Mûnis'in evine gelen askerler, Muktedir'in kendilerine teslim edilmesini istediler. Ardından saraya getirdikleri Muktedir'i

¹ Hamza el-İsfahânî, *Târîh*, s. 208; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 189-194; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 201-202. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 259-261. Küçükaşçı, İbnü'l-Cevzî'yi (*el-Muntazam*, XIII, 280-281) kaynak göstererek Vezir İbn Mukle'nin eyaletlere Kâhir-Billâh'ın halife olduğunu bildirdiğini, ancak Kâdilkudât Ebû Ömer'in onun halife olduğuna dair mazbatayı açıklamayarak çoğunluğun kendisine biat etmesini engellediğini ileri sürmektedir. Bk. "Kâhir-Billâh", *DİA*, XXIV, 172. Ancak Yılmaz'ın da ifade ettiği üzere ("Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh" s. 75-76) başta İbn Miskeveyh olmak üzere döneme yakın kaynaklar konuyla ilgili farklı bilgiler vermektedir. Şöyle ki, Ebû Ömer'in oğluna vererek gizlemiş olduğu mazbata, Kâhir-Billâh'ın halifeliğe tayin edilmesiyle ilgili değil, Muktedir'in halifelikten çekilmesiyle ilgilidir. Nitekim Küçükaşçı'nın kaynak olarak gösterdiği İbnü'l-Cevzî'deki bilgiler de bu yöndedir. Yine İbn Miskeveyh'in (*Tecâribü'l-ümem*, I, 194) verdiği bilgiye göre, Muktedir tekrar hilafet makamına geçtikten sonra Ebû Ömer'i kâdilkudâtlığa tayin etmiştir. Yani Kâhir-Billâh halife ilan edildiği sırada Ebû Ömer sıradan bir kadı olarak görev yapıyordu. Dolayısıyla böyle bir durumda Ebû Ömer'in vezirin valilere yazmış olduğu bir yazıyı engellediğini düşünmek pek mümkün değildir. Kaldı ki böyle olsaydı Muktedir'in ikinci defa halife olmasıyla İbn Mukle'nin eyaletlere onun halife olduğunu bildirmesine gerek kalmazdı. Hâlbuki İbn Mukle valilere mektup göndererek Muktedir'in tekrar halife olduğunu haber vermiştir. Hemedânî'nin verdiği bilgiye göre de orada bulunanlar yeniden Muktedir'e biat etmişlerdir. Bk. *Tekmile*, s. 263.

tekrar halife ilan ettiler. Kuşatma esnasında saklanarak kurtulan Kâhir-Billâh da yakalanarak halifenin huzuruna çıkarıldı, ancak bu meselede herhangi bir dahlinin olmadığını bilen Muktedir tarafından affedildi.¹ Bu olaylar esnasında Mûnis'in tavrı dikkat çekmektedir. Muktedir'in tahtan indirilmesiyle sonuçlanan hareketi başlatmasına rağmen aslında Mûnis'in böyle bir niyetinin olmadığı anlaşılmaktadır. Yılmaz'ın da tesbitiyle Mûnis, birlikte hareket ettiği Nâzûk ve Ebü'l-Heycâ'nın ısrarları neticesinde Muktedir'in azledilmesini kabul etmek durumunda kalmıştır.² Nitekim Arîb b. Sa'd'ın vermiş olduğu bilgi Mûnis'in bu niyetini teyit eder mahiyettedir. Buna göre Muktedir azledildikten sonra olayların seyrinde Nâzûk'un etkisinin giderek arttığını gören Mûnis, Kâhir-Billâh'ını halifeliğinin ikinci günü Huceriyye ve Mesâffiyye askerlerinin ileri gelenleriyle gizlice görüşerek anlaşmaya varmış ve bu hareketin başarısız olmasını sağlamıştır.³

Muktedir'in halife olmasıyla tekrar vezirliğe tayin edilen İbn Mukle, bu olayların ardından neredeyse sadece askerlere iktâ tevcihi ile meşgul oluyordu. Divan kâtipleri de resmî işlerle ilgilenmek yerine söz konusu arazilerin takibini yapıyordu.⁴ Bu şartlar altında vezirlik görevini devam ettiren İbn Mukle, halifeyle arasında görünür bir husumet bulunmamasına rağmen, Mûnis'le birlikte hareket ettiğini düşünen Muktedir tarafından vezirlikten azledilip yerine Hüseyin b. Kâsım tayin edilmek istendi. Ancak bu amacını gerçekleştirmek için Mûnis'in, Bağdat'tan ayrılması gerektiğinin farkında olan Muktedir, Mûnis'in gezinti amacıyla Avânâ'ya⁵ gitmesini fırsat bilerek hemen İbn Mukle'yi saraya çağırttı. Bu sırada Mûnis'e olan yakınlığından dolayı İbn Mukle'den hoşlanmayan ve bu kararında Muktedir'e destek verdiği anlaşılan Sâhibü's-şurta Muhammed b. Yâkût, İbn Mukle'nin evini yaktırdı. Bağdat'ta olup bitenden haberdar olan Mûnis başkente geri döndü ve kendisinin Hüseyin b. Kâsım'dan nefret ettiğini belirterek İbn Mukle'nin görevine devam etmesi için Muktedir'e mektup gönderdi. Mûnis'in bu tavrına oldukça

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 195-199; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 245-248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 203-207.

² Bk. "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 75.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 124.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 200. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 263.

⁵ Bağdat'ın kuzeyindeki Düceyl bölgesinde Dicle nehrinin batı yakasında bulunan ve bahçeleri ve ağaçlık alanlarıyla meşhûr bir yerleşim yeri olan Avânâ, Bağdat'a 10 fersah [yaklaşık 60 km] uzaklıktadır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 274-275; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 50.

sinirlenen ve İbn Mukle'yi öldürmeyi dahi düşünen Muktedir, Ali b. İsâ'nın araya girmesiyle biraz yumuşasa da, Hüseyin b. Kâsım'ı saraya çağırarak kendisini ertesi gün bu göreve tayin edeceğini bildirdi. Hüseyin b. Kâsım'ın saraya geldiğini ve halifeyle görüştüğünü öğrenen Mûnis, kendisinin Hüseyin hakkında ne düşündüğünü bilmesine rağmen Muktedir'in hala onun üzerinde ısrarcı olmasına ve bu konuda kendi başına karar vermesine kızdı. Bunun üzerine iki taraf arasında arabuluculuk yapan Ali b. İsâ, Mûnis'in de isteği doğrultusunda Muktedir'e İbn Mukle'nin vezirliğe devam etmesini talep etti. Ancak kesin bir tavırla bunu reddeden Muktedir, İbn Mukle'nin dışında bir başkasını teklif etmesini istedi. Bunun üzerine Ali b. İsâ, Muktedir'e Süleyman b. Hasan veya Abdurrahman b. İsâ'dan birisini seçmesini söyledi. Muktedir de İbn Mukle'ye olan düşmanlığını açıkça ortaya koyan Süleyman b. Hasan'ın vezir olmasına karar verdi. Böylece İbn Mukle iki yıl iki ay kadar görev yaptıktan sonra 16 Cemâziyelevvel 318/16 Haziran 930 Perşembe günü¹ vezirlikten azledilen² İbn Mukle, bir süre sonra Fars'a sürgüne gönderildi.³ Bowen Süleyman b. Hasan'ın vezirliğe tayin edilmesinde [Muktedir'in vezir olması için ısrar ettiği] Hüseyin b. Kâsım'ın dayısı olmasının ve en az Muktedir kadar İbn Mukle'den nefret etmesinin rolü olduğunu söylemektedir.⁴ Diğer taraftan dönemin etkin simalarından Mûnis ve Ali b. İsâ'nın Süleyman'ı desteklemelerinin de onun vezirliğe atanmasında önemli bir etkiye sahip olduğu zikredilmelidir.

11. Süleyman b. Hasan b. Mahled (Birinci Vezirliği)

Mütevekkil zamanında (232-247/847-861) devlet kademesinde görev alan Süleyman'ın babası Ebû Muhammed Hasan b. Mahled, Mu'temid dönemine geldiğinde birincisi 263/877, ikincisi de 264-5/878-9 yıllarında olmak üzere iki defa vezirlik yaptı. Halife Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'ın etkisiyle görevinden alınan Hasan b. Mahled, önce Enbâr'a, oradan da Mısır'a gönderildi. Burada İbn Mahled'i iyi karşılayan, ancak daha sonra Muvaffak'la gizlice yazıştığını iddia eden

¹ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 130.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 202-205; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 291; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 218.

³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 114.

⁴ Bowen, *The Good Vizier*, s. 293.

Ahmed b. Tolûn onu hapse attırdı, İbn Mahled hapisteyken vefat etti.¹ 261/874-875 yılında dünyaya gelen Süleyman b. Hasan da kâtip olarak çeşitli divanlarda görev aldı. Muktedir'in halifeliğinin ilk zamanlarında İbnü'l-Furât'ın tarafını tutmasına rağmen onun aleyhindeki bir şikâyet mektubunun ortaya çıkması üzerine İbnü'l-Furât'la arası açılan Süleyman b. Mahled, Bağdat'tan uzaklaştırılarak Vâsıt'a gönderildi. Ali b. İsa'nın birinci vezirliğinde Dîvânü'd-dâr'ın başına getirildi veya önceki vezir tarafından atandığı Dîvânü'l-maşrik'teki görevini devam ettirdi. İbnü'l-Furât'ın ikinci defa vezirlikten azledileceği sırada ismi vezir adayları arasında zikredilen Süleyman b. Hasan, İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliğinde İbn Mukle ile birlikte Şîrâz'a sürgüne gönderildi ise de sonraki vezir Abdullah el-Hâkânî tarafından affedildi. Ali b. İsa'nın ikinci vezirliğinde Abdurrahman b. İsa ile beraber Dîvânü'l-mağrib'teki yazışmaları takip etmekle görevlendirilen Süleyman b. Hasan muhtemelen vezir oluncaya kadar bu görevini sürdürmüştür.²

Sâhibü's-şurta Muhammed b. Yâkût tarafından saraya getirilen Süleyman b. Hasan bir gün sarayda kaldıktan 17 Cemâziyelevvel 318/17 Haziran 930 Perşembe günü Muktedir'in huzuruna çıkararak vezirliğe tayin edildi. Muktedir'in isteği doğrultusunda Ali b. İsa divanların ve bürokrasideki diğer işlerin idaresiyle ilgilenmek üzere görevlendirildi. Böylece Süleyman b. Hasan, Ali b. İsa'nın muvafakati olmadan hiç kimseyi tayin veya azletmeyecek ve herhangi bir tasarrufta bulunmayacaktı.³ Yapılan bu düzenlemenin ardından Kelvezânî, Dîvânü's-Sevâd'daki görevine devam etti. Vezirin oğlu Ahmed, Dîvânü'l-maşrik'in diğer oğlu Ebû Muhammed de Dîvânü'l-Furâtıyye'nin başına getirildi. Diğer taraftan önceki vezirlerden Ebû Abdullah Ahmed el-Hasîbî, Fars ve Kirmân eyaletlerinin, Mâzerâî ailesinden Ebû Bekir Muhammed b. Ali de Mısır'ın gelir giderini kontrol etmekle görevlendirildi.⁴

¹ Safedî, *el-Vâfi*, XII, 167; Çetin, "İbn Mahled, Ebû Muhammed", *DİA*, XX, 165-166. Hasan b. Mahled'in Mısır'dan sonra Antakya'ya sürgün edildiği ve burada öldüğü de söylenmektedir. Bk. Sourdel, "İbn Makhlad" *EP*, III, 859.

² Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 164; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 44, 99; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 15, 140; Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 339; Hemedânî, *Tekmile*, 246; Bowen, *The Good Vizier*, s. 117; Çetin, "İbn Mahled, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, XX, 166.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 205; Hemedânî, *Tekmile*, s. 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 218; Safedî, *el-Vâfi*, XV, 224.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 130.

Süleyman b. Hasan göreve başladıktan sonra dönemin etkili şahsiyetlerinden Ebû Abdullah el-Berîdî ve önceki vezir İbn Mukle sorgulanarak malları müsadere edildi. Daha önce Ali b. İsâ tarafından (315-316/927-928) kendilerine verilen görevleri beğenmeyen Ebû Abdullah el-Berîdî ve kardeşleri, vezirliğe tayin edilen İbn Mukle'ye 20 bin dirhem rüşvet vererek Sûs ve Cündişâpur dışındaki Ahvaz bölgesinin mültezimliğini elde etmişlerdi.¹ Ancak İbn Mukle'nin vezirlikten azledilmesiyle Muktedir, Ahvaz'ın malî işlerine bakan Ahmed b. Nasr el-Kuşûrî'ye bir mektup göndererek Ebû Abdullah ve kardeşlerini tutuklamasını emretti. Bunun üzerine Kuşûrî, Berîdîler'i tutuklayarak gözaltına aldı. Kısa bir süre sonra Ebû Abdullah kendilerinin serbest bırakılarak iltizamlarının başına gönderilmesiyle ilgili Vezir Süleyman b. Hasan'dan bir mektup geldiğini iddia ederek söz konusu mektubu Kuşûrî'ye teslim etti. Fakat halifenin bu konuda kesin bir emrinin bulunduğunu söyleyen Kuşûrî, halife tarafından kendi hattıyla yazılan tevkî'i göstererek Ebû Abdullah'ın gösterdiği mektubun sahte olduğunu söyledi. Bunun üzerine Berîdî taraftarı askerler, Ebû Abdullah ve kardeşlerinin serbest bırakılması için Kuşûrî'nin evini kuşattılar. Olayların daha da büyümesinden endişe eden Kuşûrî, Ebû Abdullah'ın gösterdiği mektubun sahte olduğunu ispatlayınca askerler tekrar geldikleri yere geri döndüler.² Olayların ardından Muktedir, Kuşûrî'ye bir mektup yollayarak Ebû Abdullah ve kardeşlerinin Bağdat'a gönderilmelerini emretti. Bağdat'a gelen Berîdîler'den 400 bin dinar³ müsadere edilerek tekrar eski görevlerine iade edildiler.⁴

Berîdîler'in ardından eski vezir İbn Mukle'nin de sorgulanmasını isteyen Muktedir, Vezir Süleyman b. Hasan'la Ali b. İsâ'yı görevlendirdi. Önce vezirin muvafakatiyle Ahmed b. Muhammed b. Salih el-Ukbara tarafından sorgulanan İbn Mukle, kendisini Ali b. İsâ'nın sorgulamasını isteyince Hâcib Yâkût'un makamına getirilerek burada sorgulandı. Süleyman b. Hasan, İbn Mukle'ye hakaret ederek vezirlik yaptığı dönemde divan kâtipleriyle halifenin arasını açtığını söyledi. Bu

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 185; Sourdel, "Al-Barîdî", *EP*, I, 1046; Özeydin, "Berîdîler", *DİA*, V, 501.

² Bu olaydan yaklaşık on gün sonra bu sefer İbn Mûsâ Dâncû isminde bir başka şahıs, yine benzer bir tevkî' getirerek Berîdîler'in serbest bırakılmasını istemiştir. Ancak Kuşûrî'nin söz konusu tevkî'in de sahte olduğunu farketmesiyle bu çaba da sonuçsuz kalmıştır. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 207.

³ Berîdîler'den 9 milyon dirhem [yaklaşık 600 kûsür bin dinar] müsadere edildiği de söylenmiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 206; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 252.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 205-208; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 219.

sırada devreye giren Ali b. İsâ yarısı peşin diğer yarısı da taksitle ödenmek koşuluyla İbn Mukle'den 200 bin dinar müsadere edilmesine karar verdi. Ancak yapılan sorgulamanın ardından Mûnis, Muktedir'le görüşerek İbn Mukle'nin affedilmesini ve *mürşidi'l-hâdime* teslim edilmesini istedi. Muktedir de Mûnis'in bu isteğine olumlu cevap verdi.¹

319/931 yılına (Cemâziyelahîr/ Temmuz) gelindiğinde Sâhibü'ş-şurta Muhammed b. Yâkût ile Mûnis arasında bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Baştan beri Süleyman b. Hasan'a karşı olumsuz bir tavır içerisinde bulunan Muhammed b. Yâkût, İbn Mukle'nin ardından ismi muhtemel vezir adayları içinde zikredilen Hüseyin b. Kâsım'a yakınlık gösteriyordu. Ancak daha önce de zikredildiği üzere Hüseyin b. Kâsım'ın vezirliğine karşı kesin bir tavır koyan Mûnis ise Ali b. İsâ'ya olan güveninden dolayı Süleyman b. Hasan'ın tarafını tutuyordu. Bu şartlar altında sâhibü'ş-şurta görevinin yanında hisbe teşkilatının da başına getirilen Muhammed b. Yâkût'un emrindeki askerlerin sayısı ve etkinliği daha da arttı. Sourdel'in de ifade ettiği üzere Muktedir, Yâkût'un hâciblik görevini devam ettirirken oğlu Muhammed'e iki görev birden vererek Mûnis'in gücünü sarsmayı planladı.² Diğer taraftan Mûnis de *muhtemelen* halifenin kendisine karşı yeni bir güç odağı oluşturma gayreti içinde olduğunu düşündü.³ Bu konudaki endişesi devam eden Mûnis, Muhammed b. Yâkût ve adamlarının evine saldırı hazırlığı içinde olduğunu öğrenince, beraberindeki askerlerle Bâbüşşemmâsiyye'de karargâh kurdu ve Muktedir'den Yâkût ve oğlu Muhammed'i görevlerinden azlederek Bağdat'tan uzaklaştırmasını istedi. Bunun üzerine Muktedir, Kâdılkudât Ebû Ömer, oğlu Hasan, İbn Ebü'ş-Şevârib ve Haşimoğulları'nın önde gelen bazı kimselerinden oluşan bir heyeti, Bağdat'a dönmesi için Mûnis'e gönderdi. Ancak giden heyet Mûnis'le görüşmeden geri dönmek zorunda kaldı. Ardından Vezir Süleyman b. Mahled ve Ali b. İsâ, Mûnis'le görüşmek amacıyla Bâbüşşemmâsiyye'ye gittiler. Halifeye karşı elini daha da güçlendirmek isteyen Mûnis, muhtemelen göstermelik olarak Süleyman b. Hasan'la Ali b. İsâ'yı hapsederek Bağdat'a dönmelerine engel oldu. Bu şartlar altında Mûnis'in isteğini kabul etmek zorunda kalan Muktedir, Muhammed b. Yâkût'u görevinden alarak Fars ve Kirmân'ın haraç gelirlerini

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 208-209.

² Bk. *Le Vizirat*, II, 458-459.

³ Yılmaz, "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 140.

kontrol etmek üzere Ahvaz'a gönderdi, oğlu Muzaffer'i de İsfahân âmili olarak görevlendirdi.¹

Hâcib Yâkût ve oğlu Muhammed'in Bağdat'tan uzaklaştırılmasıyla gücü daha da artan ve yapılan atamalara doğrudan müdahale eder hale gelen Mûnis, Süleyman b. Hasan'ın azledilmesini engelleyememiş olsa da, Hüseyin b. Kâsım'ı vezir yapmak isteyen Muktedir'e itiraz ederek Ubeydullah el-Kelvezânî'nin vezirliğe tayin edilmesini sağlamıştır.² Süleyman b. Hasan'ın görevinden azledilmesinde hazinenin gelirlerindeki azalma ve buna bağlı olarak askerlerin maaşlarını ödeyememesi³ birinci derecede etkili olmuştur. Bu noktada vezirlik kurumunun içinde bulunduğu durumu fırsat bilen bazı kimseler halifeye gönderdikleri mektuplarda askerlerin maaşlarını ödeyeceklerini söylüyorlar, ayrıca üstlenecekleri iltizamları ve yerine getirecekleri görevleri belirtiyorlardı.⁴ Diğer taraftan divanların idaresinde Ali b. İsâ'nın sahip olduğu büyük nüfuzdan dolayı Süleyman b. Hasan'ın vezirlik kurumunun görev ve yetkilerini tam anlamıyla kullan(a)maması ve buna bağlı olarak devletin işlerinde bir takım aksamaların ortaya çıkması, onun vezirlikten azledilmesindeki bir diğer neden olarak zikredilebilir. Nitekim Arîb b. Sa'd vezirlik makamını idare ettirme konusunda Süleyman b. Hasan'ın gülünç duruma düştüğünü ve şairler tarafından hicvedildiğini belirterek onun gibi birisi için vezirlik görevinin oldukça ağır olduğunu söylemiştir.⁵

Arîb b. Sa'd'ın verdiği bilgiye göre, 25 Receb 319/13 Ağustos 931 Cumartesi günü⁶ azledilen Süleyman b. Hasan'ın görev süresinin bir yıl iki ay dokuz gün olduğu zikredilmektedir.⁷

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 209-211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 224-225. Krş. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 136-138; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 252-253.

² İbnü't-Tıktakâ Kelvezânî'nin vezirliğe tayin edilmesi konusunda Muktedir'in Ali b. İsâ ile istişare ettiğini söylemektedir. Bk. *el-Fahrî*, s. 273.

³ Nitekim Arîb b. Sa'd'ın verdiği bilgiye göre, 319 yılının Muharrem ayında maaşlarını isteyen askerler Süleyman b. Hasan'ın evini kuşatmışlar ve evin kapısını yakarak bazı kâtipleri öldürmüşlerdir. Bu esnada evini terketmek zorunda kalan Süleyman b. Hasan, Ali b. İsâ'ya sığınmıştır. Bk. *Sıla*, s. 135, 138. Krş. Hamza el-İsfahânî, *Târîh*, s. 210-211.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 225.

⁵ Bk. *Sıla*, s. 138.

⁶ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 138.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 299; Safedî, *el-Vâfî*, XV, 224. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 212; Hemedânî, *Tekmile*, s. 265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 225.

12. Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvezânî

Bağdat'ın Kelvezâ¹ köyüne nisbetle kendisine Kelvezânî nisbesi verilen² Ubeydullah b. Muhammed'in önceki hayatıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kelvezânî'nin ismi ilk olarak Hâmid b. Abbâs'ın arasının açıldığı nâibi Ali b. İsâ'nın uhdesindeki işlerle ilgilenmek üzere Kelvezânî'yi görevlendirmek istemesiyle duyulmuştur.³ Aynı dönemde Sevâd âmili olarak görev yapan Kelvezânî, Abdullah el-Hâkânî ve Ahmed el-Hasîbî zamanlarında bu görevini devam ettirmiştir. Hasîbî döneminde resmî evrakların takibi konusunda göstermiş olduğu gayretten dolayı Muktedir'in takdirini kazanmış, bundan dolayı Hasîbî'nin ardından ikinci kez bu göreve atanan, ancak o sırada Bağdat'ta bulunmayan Ali b. İsâ'nın yerine üç ay kadar vezirliğe vekâlet etmiştir. Ali b. İsâ'nın zamanında da Sevâd âmilliği yapan Kelvezânî vezir oluncaya kadar bu görevinin başında kalmıştır.⁴

Vezirlikten azledilen Süleyman b. Hasan'ın yanı sıra onunla birlikte sarayda⁵ gözü altında bulunan Kelvezânî, halifenin göndermiş olduğu mektubu Müflih'in kendisine ulaştırılmasıyla vezirliğe atandığını öğrendi. Ancak Süleyman b. Hasan'ın tutuklanmamasından sonra Hüseyin b. Kâsım'ın vezir olmak için gayret sarfettiğini, hatta Mûnis'le görüştüğünü duyan Kelvezânî, Müflih'in getirmiş olduğu habere inanmak istemese de iki gün sonra 27 Receb 319/ 15 Ağustos Pazartesi günü düzenlenen bir merasimle Muktedir tarafından vezirliğe tayin edildi. Yapılan atamanın ardından Hüseyin b. Kâsım'ın da görev almasını ve bu sayede hakkındaki olumsuz kanaatleri bertaraf etmesini isteyen Muktedir, Kelvezânî tarafından kendisine divanlarda üst düzeyde bir görev verilmesini, Ali b. İsâ'nın da eskisi gibi

¹ Kelvezâ, Bağdat'ın doğu tarafında ve Bûk Nehri kıyısında Bağdat'a 1 fersah [5-6 kilometre] uzaklıkta yer alan bir köydür. Yâkût el-Hamevî kendi döneminde buranın harabe halinde olduğunu sadece izlerinin kaldığını söylemektedir. Bk. *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 477. Ayrıca bk. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 32.

² van Berkel, "The Bureaucracy", s. 98 dn. 38.

³ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 227. Ayrıca bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 71-72. van Berkel, Kelvezânî'nin Hâmid b. Abbâs'la birlikte Vâsıt'tan gelmiş olabileceğini söylemektedir. Bk. "The Vizier", s. 76.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 110; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 144, 150; Bowen, *The Good Vizier*, s. 301.

⁵ Kelvezânî'nin Süleyman b. Hasan'la birlikte tutuklandığını ve saraya getirildiğini söyleyen İbn Miskeveyh, vezirliğe tayin edilmek için Kelvezânî'nin bu sefer Mûnis'in evinden [tekrar] saraya getirildiğini söylemektedir. Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 211-212. Ancak bu bilgi diğer kaynaklarda bulunmadığı gibi, mevcut rivayetler ışığında Kelvezânî'nin Mûnis'in evine nasıl götürüldüğünü tesbit etmek de mümkün görünmemektedir.

resmî işlerde danışmanlık görevini ve Dîvânü'l-mezâlim'deki başkanlığını devam ettirmesini istedi.¹ Dîvânü's-Sevâd'ın başına ise, Kelvezânî'nin sıcak bakmamasına rağmen, Mûnis'in teklifiyle Kınnesrîn ve Avâsım bölgesinden henüz gelmiş bulunan Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâsım b. Ubeydullah tayin edildi. Ancak Ebû Ca'fer'in Dîvânü's-Sevâd'ın başına getirilmesi Kelvezânî'yi oldukça zor durumda bıraktı. Çünkü hazinenin en önemli gelir kaynağı sayılan Sevâd bölgesinden bundan böyle vezir olarak Kelvezânî'ye herhangi bir destek gelmemeye başladı. Bunun sonucunda askerlerin maaşları, hânedan mensuplarının ve haremdeki görevlilerin tahsisatı, saraydaki kâtiplerin kırtasiye giderleri ödenemez hale geldi. Dahası vezir olmasına rağmen Kelvezânî, başta Ebû Ca'fer olmak üzere Mûnis'in himayesinde bulunan kişilere herhangi bir yaptırımında bulunamıyordu.² Diğer taraftan Müflih el-Esved'in yakın adamlarından Ebû Bekir b. Garâbe isminde bir şahsın Muktedir'le konuştuğundan sonra daha önce vezirlerin aldığı rüşvetleri bundan böyle dâminlerin, malî açıdan zor durumda kaldığında harcaması için halifeye ödemek istediklerini bildirmesi Kelvezânî'nin işini daha da zorlaştırdı. Çünkü vezirlerin işlerini yürütmek için kendisine muhtaç olduklarını söyleyen ve bu konuda halifeyle Müflih'i etkilemeyi başaran İbn Garâbe, Berîdîlerin ve diğerlerinin hassâ hazinesinde bulunan müsadere edilmiş paralarından³ 200 bin dinar tutarındaki meblağı bir dinar için bir dirhem faiz almak koşuluyla Kelvezânî'ye borç verdi.⁴

Sevâd bölgesindeki gelirlerden bir türlü istifade edemeyen ve Muktedir'le Müflih'in desteğini aldığı için İbn Garâbe'nin yaptıklarına da engel olamayan Kelvezânî'nin önce kendisi, daha sonra da Dîvânü'l-ceyş ve Dîvânü'n-nafakât görevlileri zorunlu harcamalarla ilgili bir rapor hazırladılar. Bunun sonucunda

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 212. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, 138; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 225.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 212-213. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 226.

³ Hatırlanacağı üzere Süleyman b. Hasan'ın vezirliği döneminde Ebû Abdullah el-Berîdî ve kardeşlerinden 400 bin dinar müsadere edilmişti.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 213; Hemedânî, *Tekmile*, s. 265. Konuyla ilgili İbnü'l-Esîr'in vermiş olduğu bilgiler biraz farklılık arz etse de, neticede İbn Garâbe'nin devleti uğrattığı zararları göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre Muktedir'in söz konusu rüşvetleri kendisi için tahsil etmesini istemesi üzerine vali, mültezim ve diğer üst düzey görevlilere adeta musallat olan İbn Garâbe, vezirlik kurumunu işlemez hale getirdiği gibi divanlardaki işlerin de fesada uğramasına sebep olmuştur. Bundan dolayı memurlar rüşvet almadan halkın isteklerini yerine getirmemeye başlamışlardır. Hatta İbnü'l-Esîr bu konuda memurların dini hassasiyetlerini dahi kaybettiklerini söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 226.

yapılacak ödemeler için 700 bin dinara ihtiyacı olduğu ortaya çıkan Kelvezânî, Muktedir'le konuşarak bu meblağın hassâ hazinesinden karşılanmasını talep etti. Bu talep karşısında Muktedir'in kızdığını duyan Hüseyin b. Kâsım, hemen bir mektup göndererek bütün ödemeleri karşılayacağını, bunu yaparken de halifeden herhangi bir borç almayacağını ve ayrıca hassâ hazinesine 1 milyon dinar kazandıracağını bildirdi. Bunun üzerine isim vermeksizin elindeki mektubu Kelvezânî'ye gösteren Muktedir, ondan sadece maaşların ödenmesini talep etti. Ancak bu şartlar altında ödemeleri yapamayacağını belirten Kelvezânî, söz konusu mektubun sahibinin bunu başarabileceğini, dolayısıyla isterse Muktedir'in bu kişiyi vezirliğe atayabileceğini bildirdi. Kelvezânî ile yaptığı görüşmenin ardından onun bu sorunu çözemeyeceğine kanaat getiren Muktedir, Hüseyin b. Kâsım'ı vezirliğe tayin etmek istedi. Ancak bu konuda Muktedir'in önünde Mûnis gibi önemli bir engel bulunuyordu. Hatırlanacağı üzere hem İbn Mukle hem de Süleyman b. Hasan'ın ardından iki defa Hüseyin b. Kâsım'ı vezir yapmak isteyen Muktedir, Mûnis'in muhalefeti neticesinde bu kararını gerçekleştirememiştir. Mûnis'in Hüseyin b. Kâsım hakkındaki tavrını bilen, ancak buna rağmen kararından vazgeçmeyen Muktedir, Hüseyin b. Kâsım'a haber göndererek Mûnis'in düşmanlarıyla arasını iyi tutmasını bildirdi. Bunun üzerine kâtipleri vasıtasıyla Sâhibü's-şurta Muhammed b. Râik, kardeşi İbrahim ve Şefî' el-Muktedirî ile görüşen Hüseyin, bir takım sözler vererek onları kendi safına çekmeyi başardı. Ardından Mûnis'in kâtibi İbn Ya'kûb'la da görüşen Hüseyin, İbn Ya'kûb'a "Eğer vezir olursam bunu ancak sen yaparsın." diyerek Mûnis'i ikna etmesini söyledi. İbn Ya'kûb da Hüseyin'e Yalbâk'ın kâtibi Ebû Ali et-Taberî ile görüşmesini tavsiye etti. Ebû Ali et-Taberî'nin tavassutu ile kendisi hakkında olumsuz kanaat besleyen Yalbâk'la buluşan Hüseyin b. Kâsım, Yalbâk ve kâtibine değerli arazileri iktâ edeceğine dair söz vererek onları da ikna etmeyi başardı. Sonunda Yalbâk tarafından ikna edilen Mûnis, Muktedir'le görüştüktan sonra Hüseyin b. Kâsım'ın vezir olmasına karar verildi. Bunun üzerine iki ay ve üç gün¹ kadar vezirlik yapan Kelvezânî Ramazan 319'un (Ekim 931) sonlarına doğru görevinden ayrıldı.²

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 219

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 217-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 231-232. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, 140-141; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 273.

İbn Miskeveyh'in aktarmış olduğu rivayette Kelvezânî'nin vezirlik görevinden ayrılmasıyla ilgili iki hususun öne çıktığı görülmektedir. Birincisi devletin en önemli gelir kaynaklarından olan Sevâd bölgesinden hazineye herhangi bir destek gelmediği için memurların ve askerlerin maaşlarının ödenmesinde gecikmeler yaşanmış, bu da Kelvezânî'yi oldukça zor durumda bırakmıştır. Nitekim Hüseyin b. Kâsım'ın vezirliğe atanmasından hemen önce Mâhulkûfe ve Hulvân'da ikamet eden 500 atlı birlik erzakları geciktiği için Bağdat'a gelmişler, üstelik bu konuda kendilerini ikna etmeye çalışan Kelvezânî'yi taşlamışlardı. Bunun üzerine oradan ayrılan Kelvezânî evine kapanarak bu olaylar sebebiyle bir daha vezirliğin işleriyle ilgilenmeyeceğini söylemiştir.¹ İkincisi de vezirin düştüğü bu zor durumu fırsat bilen Hüseyin b. Kâsım'ın Muktedir'in yönlendirmesi sonucu başta Mûnis olmak üzere önde gelen komutanları ikna etmesiyle Kelvezânî görevinden ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. Ayrıca Karmatîler'in bir kez daha Kûfe'ye saldırımları sonucu bir hafta boyunca dükkânlarını kapatan Bağdat halkının büyük bir panik yaşaması² da bu konuda herhangi bir çare bulamayan Kelvezânî'nin görevinden ayrılmasındaki bir diğer sebep olarak zikredilebilir.

Kelvezânî'nin vezirlikten ayrılmasıyla ilgili İbn Miskeveyh³ yukarıdaki rivayetin dışında garip bir olaydan daha bahsetmektedir. Buna göre Hüseyin b. Kâsım, arkadaşı Ebü'l-Kâsım b. Zencî vasıtasıyla Bağdat'ta ikamet eden Dâniel isimli hilekâr bir adamla görüşmüştür. Bu şahıs elinde Dâniel Peygamber'e ait olduğunu iddia ettiği bir risalede yer alan bazı güzel hasletlerin Hüseyin b. Kâsım'a işaret ettiğini ve onun Abbâsîler'in on sekizinci halifesinin veziri olacağını söyleyerek bu risaleyi Müflih'in vasıtasıyla Muktedir'e ulaştırmıştır. Muktedir böyle bir kişiyi vezir tayin etmek istediğini bildirince Müflih, Hüseyin b. Kâsım'ı tavsiye etmiştir. Muktedir de hemen Hüseyin b. Kâsım'ın çağrılmasını emretmiş ve onu vezir olarak atamıştır. Söz konusu rivayeti daha muhtasar ve bazı farklılıklarla aktaran İbnü'l-Esîr⁴ rivayetin son kısmında bu olayın Hüseyin b. Kâsım'ın vezirliğe tayin edilmesindeki en önemli sebeplerden birisi olduğunu zikretmektedir. Ancak malî açıdan zor durumda kalan Kelvezânî'nin maaşları ödeyememesi ve önde gelen

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 219.

² Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 141; Bowen, *The Good Vizier*, s. 302.

³ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 214-217. Krş. Hemedânî, *Tekmile*, s. 266-267.

⁴ Bk. *el-Kâmil*, VIII, 230-231.

komutanların Hüseyin b. Kâsım'ın vezirliğe tayin edilmesini kabul etmelerinin onun görevini bırakmasındaki esas sebep olduğu belirtilmelidir.

13. Hüseyin b. Kâsım b. Vehb

Hüseyin b. Kâsım'ın mensubu olduğu Benî Vehb ailesinin kökeni Necranlı Hıristiyan Belhâris kabilesine dayanmakta olup, ailenin bazı üyeleri Emevîler'in erken döneminden itibaren kâtip olarak görev yapmıştır. Abbâsiler'in ilk döneminde Bermekîler'le yakın bir ilişki içinde bulunan Süleyman b. Vehb, Halife Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'in kâtipliğini, ardından da sırasıyla 255-256/859-860 yıllarında Mühtedî-Billâh, 263-877 ve 264/878 yıllarında da Mu'temid-Alellâh'ın vezirliğini yapmıştır. Ubeydullah b. Süleyman ise Mu'temid-Alellâh tarafından 278/891 yılında vezirliğe tayin edilmiş, onun ölümünden sonra yeni halife Mu'tazid döneminde de vezirlik görevini devam ettirmiştir. Hüseyin'in babası Kâsım b. Ubeydullah daha onlu yaşlardayken devlet kademesinde görev almış ve babası Ubeydullah'ın 278/891 yılında vezirliğe getirilmesiyle idarî işlerde büyük kardeşi Hasan'la birlikte ona yardımcı olmuştur. Ubeydullah'ın 288/901 yılında vefatıyla birlikte Kâsım halife tarafından babasının yerine vezir olarak atanmıştır. Uzun yıllar bürokrasinin içinde yer almasına rağmen, Muktedir döneminde Benî Furât, Benî Cerrâh ve Benî Hâkân gibi diğer vezir ailelerine nazaran daha geri planda kalan Benî Vehb ailesi, Muktedir'in halifeliğinin sonlarına doğru Hüseyin b. Kâsım'ın vezirliğe tayin edilmesiyle etkinliği biraz artmıştır.¹

Muktedir daha önce iki defa Hüseyin b. Kâsım'ı vezirliğe tayin etmek istemiş, ancak Mûnis'in muhalefeti sebebiyle bu arzusunu gerçekleştirilememiştir.² Nihayet Kelvezânî'nin görevinden ayrılmasıyla Hüseyin b. Kâsım'a bir tevkîf gönderen

¹ Bosworth, "Banû Wahb", *EI*², XI, 33-34; Osti, "al-Qâsim b. 'Ubayd Allâh- The Vizier as Villain: On Classical Arabic Gossip" s. 234-235; Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 82; van Berkel, "The Vizier", s. 73-74; a. mlf., "The Bureaucracy", s. 98. Hüseyin b. Kâsım vezirliğe tayin edilince, annesi Meryem için vezirin kızı, hanımı, kız kardeşi, gelini ve annesi denilmiştir. Çünkü Meryem, Mu'temid'in veziri Hasan b. Mahled'in kızı, Mu'tazid ve Müktefî'nin veziri Kâsım b. Ubeydullah'ın hanımı, Muktedir ve Râzî-Billâh'ın veziri Süleyman b. Hasan'ın kız kardeşi, Mu'tazid'in veziri Ubeydullah b. Hasan'ın gelini ve Muktedir'in veziri Hüseyin b. Kâsım'ın annesi oluyordu. Bk. Bowen, *The Good Vizier*, s. 293 dn. 1. Yine Hüseyin b. Kâsım vezir olunca şairlerden birisi "Ey Vezir oğlu vezir oğlu vezir oğlu vezir! Gerdanlığa dizilmiş inci gibi sıra sıra durur." şeklinde bir mısra kaleme almıştır. Bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 274.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 202-205, 211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 291; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 251; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 218, 225.

Muktedir, 28 Ramazan 319/14 Ekim 931 tarihinde kendisini vezirliğe tayin etti.¹ Göreve başladıktan sonra tebrik merasimi yapılmasını istemeyen Hüseyin b. Kâsım, bir taraftan malî işlerle ilgilenirken, diğer taraftan Ramazan Bayramı'nda dağıtılacak olan nafakaları düzenlemekle meşgul oldu. Bunun için önceki dönemde Dîvânü'l-maşrık ve Dîvânü beyti'l-mâl'in idaresiyle ilgilenen ve muhtemelen bu görevini devam ettiren Fazl b. Ca'fer'le Hişam b. Abdullah'ı görevlendirdi. Bu sırada bazı âmil ve dâminlerden 70 bin tutarındaki fonu hazineye kazandıran Hüseyin b. Kâsım, Ebü'l-Hüseyin el-Berîdî ve İbn Garâbe'nin de isteği doğrultusunda² Ali b. İsâ'nın resmî herhangi bir işle meşgul olmamasını, ayrıca Dîvanu'l-mezâlim'deki görevini de bırakmasını istedi. Daha sonra da kardeşi Abdurrahman b. İsâ ile birlikte Mısır ve Şam'a gitmeleri için girişimde bulundu.³

Hüseyin b. Kâsım'ın Ali b. İsâ ve kardeşi Abdurrahman'ın Bağdat'tan uzaklaştırmak istemesinin iki sebebi olabilir. Birincisi Ali b. İsâ, Hüseyin b. Kâsım'a muhalif bir tavır içerisinde bulunan Mûnis'in yakın adamlarından birisiydi. İkincisi Ali b. İsâ etkin bir konuma sahip olduğu için önceki iki vezir Süleyman b. Hasan ve Kelvezânî yetkilerini tam olarak kullanamamışlar, bu da idarede bazı problemlere yol açmıştı. Dolayısıyla bu iki vezirin düştüğü duruma düşmek istemeyen ve Ali b. İsâ'nın geri planda kalması gerektiğini düşünen Hüseyin b. Kâsım, Ali b. İsâ ile kardeşi Abdurrahman b. İsâ'yı Mısır'a göndermek istemiştir. Durumun farkına varan Mûnis ise Ali b. İsâ'nın tecrübeli birisi olduğunu ve [pek çok konuda] kendisiyle istişare edilmesi gerektiğini söyleyerek onun Bağdat'tan ayrılmasını engellemeye çalışmıştır. Bunun üzerine Ali b. İsâ'nın Mısır yerine 22 Şevval 319/17 Kasım 931 tarihinde Sâfiyye'ye⁴ gitmesine karar verilmiştir.⁵

Hüseyin b. Kâsım'ın yakınında bulunan kişiler, verdikleri borçlar yüzünden Kelvezânî'yi zor durumda bırakan İbn Garâbe ile Berîdîler'di. İbn Garâbe, Kelvezânî döneminde olduğu gibi dâminlerden elde etmiş olduğu rüşvetleri 1 dinar

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 219. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 141.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 232.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 219.

⁴ Arîb b. Sa'd, Ali b. İsâ'nın Deyrükunnâ'ya gönderildiğini söylemektedir. Bk. *Sıla*, s. 141. Deyrükunnâ, Dicle Nehri'nin doğu yakasında ve Dicle'ye 2 mil, Bağdat'a da 16 fersah [90-100 km.] uzaklıkta bulunan bir yerdir. Küçük bir şehir olan ve Deyrüleškûn ismiyle de anılan Sâfiye ise Dicle'nin hemen karşı tarafında yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî kendi döneminde Sâfiyye'nin harabe bir halde olduğunu söylemektedir. Bk. *Mu'cemü'l-büldân*, II, 528.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 220-221; Bowen, *The Good Vizier*, s. 303-304.

için 1 dirhem faiz almak koşuluyla Hüseyin b. Kâsım'a borç olarak verdi. Bunların dışında vezire yakınlık gösteren bir başka kişi Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın kâtibi Nîrmânî idi. Nîrmânî, Hulvân, Mercülka'a¹ ve Mâhulkûfe'nin haraç ve dıyâ' gelirlerini kontrol etmekle görevlendirildi. Ayrıca kendisine *emîr* lakabı verilerek kılıç kuşanıp kabâ [kaftan] giymesine müsaade edildi.²

Hüseyin b. Kâsım'ın yapmış olduğu bu atamalar, başlangıçta kendisinin vezir olmasını kabul eden Mûnis'i rahatsız etmeye başladı. Çünkü Mûnis'in kendisine çokça güvendiği Ali b. İsâ, Bağdat'tan uzaklaştırılmış, buna karşılık Nîrmânî gibi önceki dönemlerden beri aralarında husumet bulunan³ şahıslar etkin mevkilere getirilmişti. Ayrıca Hüseyin b. Kâsım'ın bazı komutanlarla işbirliği yaparak Mûnis'e karşı birleşmeleri bu ikisi arasındaki düşmanlığın iyice artmasına yol açmıştı. Bundan dolayı Mûnis, Hüseyin b. Kâsım'ı bir an önce yakalamak istedi. Mûnis'in kendisini yakalamaya çalıştığını öğrenen Hüseyin ise on gün boyunca farklı yerlerde gizlenerek kurtulmayı başardı ve sonunda saraya gelerek burada ikamet etmeye başladı. Muhtemelen Hüseyin'in sarayda gizlendiğini öğrenen Mûnis, Muktedir'den onu azlederek Ummân'a sürgüne göndermesini talep etti. Ancak Muktedir, Mûnis'in bu isteğini kabul etmedi. Bu sırada olan bitenden haberdar olan Hüseyin b. Kâsım, Mûnis'in, oğlu Ebü'l-Abbâs er-Râzî'yi Şâm'a götüreceğini ve orada kendisine biat etmeyi düşündüğünü söyleyerek Muktedir'i Mûnis'e karşı kışkırtmaya başladı. Diğer taraftan Mûnis'in düşmanlarından ve o sırada Deyrülakûl'de ikâmet eden Hârûn b. Garîb'i Bağdat'a çağırın⁴ Hüseyin b. Kâsım, Mûnis'e karşı bir cephe oluşturmaya çalıştı. Hüseyin b. Kâsım'ın bu çabasını anlayan Mûnis, beraberindeki askerlerle Bâbüşşemmâsiyye'ye geldi. Ancak bu sırada Hârûn b. Garîb'in yaklaşmakta olduğunu haber alınca Büşrî isimli adamlarından birisiyle Muktedir'e mektup gönderdi, kendisi de Musul'a doğru

¹ Bağdat'ın 190 km. kuzeydoğusunda yer alan Hulvân'la (Yazıcı, "Hulvân", *DîA*, XVIII, 345) Mercülka'a arasında bir menzil bulunmaktadır. Bu menzil Hulvân'dan Hemedân istikametine doğru giden yol üzerindedir. Hulvân'la Mercülka'a arası da 10 fersahtır [yaklaşık 60 km.]. Bk. İstahrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 196; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 101.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 220-221.

³ Hatırlanacağı üzere İbn Mukle'nin vezirlikten azledileceği sırada Muktedir muhtemel vezir adayları arasında bulunan Nîrmânî hakkında Mûnis'le istişare etmiş, ancak Nîrmânî'den nefret eden Mûnis onun vezirlik görevini yerine getirmekten aciz birisi olduğunu bildirmişti. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 184-185.

⁴ İbnü'l-Esîr bu sırada Hüseyin b. Kâsım'ın Ahvaz'da bulunan Muhammed b. Yâkût'a da haber gönderdiğini söylemektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 233.

yola çıktı (Muharrem 320/Ocak 932). Muktedir'e ulaşmadan mektubu ele geçirmek isteyen Hüseyin b. Kâsım, Büşrî'ye engel olmaya çalıştı. Ancak Büşrî'nin mektubu halifeden başkasına vermeyeceğini söylemesi üzerine, bu sefer Muktedir'le görüşen Hüseyin b. Kâsım, onun da onayını alarak Büşrî'ye mektubu kendisine teslim etmesini söyledi. Buna rağmen mektubu teslim etmekte direnen Büşrî, Hüseyin b. Kâsım tarafından hapse atıldı, ardından 300 bin dinar değerindeki tahvil senedini teslim edinceye kadar darp edildi. Büşrî'nin başına gelenleri haber alan Mûnis ise Dicle boyunca ilerlemeye devam etti. Hüseyin b. Kâsım daha sonra Mûnis'in beraberinde bulunan asker ve komutanlara mektup göndererek Mûnis'ten ayrılmalarını ve Bağdat'a dönmelerini bildirdi. Bunun üzerine bir grup Mûnis'i bırakıp Bağdat'a geri geldi. Mûnis'in askeri bakımdan zayıf düşmesini sağlayacak bu tedbirin yanında Dîvânü'l-muhâlifin isminde bir divan kuran ve başına Muhammed b. Cinnî'yi getiren Hüseyin b. Kâsım, Mûnis'in ve yakınlarının day'alarına ve malvarlığına el koyarak onu ekonomik olarak da zor durumda bırakmaya çalıştı.¹

Hüseyin b. Kâsım'ın Mûnis'e karşı izlediği siyasetten oldukça memnun kalan Muktedir, kendisine Amîdüddeve lakabını verdi, ayrıca eyalet valilerine haber göndererek bu lakabın dinar ve dirhemlerin üzerine basılmasını emretti. Muktedir'in kendisine göstermiş olduğu büyük teveccühten dolayı yetkileri daha da artan Hüseyin b. Kâsım, şehrin giderlerini karşılamak koşuluyla Basra'nın haraç ve dıyâ' gelirlerini damân olarak Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Muhammed el-Berîdî'ye tahsis etti. Bunun yanında Ahvaz gelirlerinden dolayı 30 bin dinarı da hibe olarak

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 221-223; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 232-233, 237-238. Krş. Hemedânî, *Tekmile*, s. 267. Konuyla ilgili Arîb b. Sa'd'ın aktarmış olduğu bilgilere bakılacak olursa Mûnis'e karşı oluşturulan muhalefetin başını Râik'in iki oğlu Muhammed ve İbrahim'in çektiği görülmektedir. Daha önce şurta komutanı Yâkût'un Bağdat'tan uzaklaştırılmasını sağlayan Mûnis onun yerine kendisine karşı daha itaatkâr olacaklarını düşündüğü Râik'in iki oğlunun atanmasını sağlamıştı. Bu sırada nikris hastalığına yakalanan ve evinden dışarı çıkmayan Mûnis, halifeye olan irtibatını sağlaması için komutanlarından Yalbâk'ı görevlendirmişti. Yalbâk, Mûnis'in adına halifeye doğrudan görüşmesinin yanında Mûnis'e bağlı askerlerin de komutanlığını yapmaya başladı. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra Yalbâk'ın şurta komutanı olarak görevlendirileceğine dair söylentilerin ortaya çıkması halife nazarında günden güne konumları daha da güçlenen Râik'in oğullarını rahatsız etti. Bundan dolayı Mûnis'e kızan ve Vezir Hüseyin b. Kâsım ve Müflih el-Esved gibi komutanlarla Mûnis'e karşı birleşme kararı alan Râik'in oğulları Bağdat'a gelmesi için Hârûn b. Garîb'le Ahvaz'da bulunan Yâkût'a da haber gönderdiler. Mûnis tarafından Büşrî ile birlikte Muktedir'e gönderilen mektuba gelince, Arîb b. Sa'd'ın verdiği bilgiye göre, mektupta Mûnis, Muktedir'den özür dileyerek kendisine karşı bir isyan içinde olmadığını, ancak kendisini yakalamaya çalışanlardan kaçtığını bildirmiştir. Ancak buna rağmen Muktedir, Büşrî'yi tutuklayınca durumdan haberdar olan Mûnis de Bağdat'tan uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Bk. *Sıla*, s. 142-143.

verdi.¹ Diğer taraftan İbn Mukle'den 200 bin dinar tutarında tahvil senedi alan Hüseyin b. Kâsım, o sırada Sâfiye'de ikâmet eden Ali b. İsâ'yı da Bağdat'a getirtip kendisinden 200 bin dinar müsadere etmek istedi, ancak Hârûn b. Garîb'in tavassutu ve Muktedir'in Ali b. İsâ'yı affetmesi sonucu bu kararından vazgeçti. Muktedir ayrıca, İbn Mukle'nin müsadereisini de 50 bin dinara indirdi. Fakat daha sonra İbn Mukle'nin Mûnis'le haberleşebileceğinden endişe ederek bu meblağı da onaylamadı. Hüseyin b. Kâsım, İbn Mukle ve Ali b. İsâ'nın dışında yine eski vezirlerden Şîrâz'da ikâmet eden Ahmed el-Hasîbî'nin de tutuklanmasını isteyerek [Muhammed b.] Yâkût'a haber gönderdi. Mûnis'in isteği doğrultusunda görevinden alınan ve Ahvaz'da bulunan Yâkût, Şîrâz'a geldi. Ancak bir adamının kendisine haber vermesiyle gizlice şehirden ayrılarak Bağdat'a gelen Hasîbî'yi yakalayamayan Yâkût, Muhammed b. Mu'tazid-Billâh ve Ebû Ahmed b. Müktefi-Billâh'ı gözaltına alarak Bağdat'a gönderdi.²

Başta Mûnis ve adamları olmak üzere önceki vezirlerden müsadere yoluyla kazandığı paralara rağmen hazinenin ihtiyaçlarını karşılayamayan Hüseyin b. Kâsım, bu sefer halifeye ait day'alardan bir kısmını satarak yaklaşık 500 bin dinar elde etti.³ Ayrıca 320 yılı malî gelirlerinin yarısını da zamanından birkaç ay önce mültezimlerden tahsil etti. Çünkü 319 yılının⁴ giderlerini karşılamak için başka çaresi yoktu. Hârûn b. Garîb, Hüseyin b. Kâsım'ın içinde bulunduğu durumu Muktedir'e haber verince, Muktedir, Ahmed el-Hasîbî'yi vezirliğe tayin etmek istedi ve gizlendiği yerden çıkması için kendisine emân verdi. Bunun üzerine halifeye bir teklifte bulunan Hârûn b. Garîb, Hasîbî'nin Dîvânü'l-ezimme'nin başına getirilmesini, diğer önemli divanların sorumluluğunun ise Hüseyin b. Kâsım'ın

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 223. Hüseyin b. Kâsım'ın Ebü'l-Hüseyin el-Berîdî'ye vermiş olduğu bu iltizamla ilgili beyülmâl âmili Fazl b. Ca'fer'in itirazlarını Fazl'ın vezirliğiyle ilgili bir sonraki başlıkta ele alacağız.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 225- 226; Hemedânî, *Tekmile*, s. 268.

³ Arslan, İbn Miskeveyh'i kaynak göstererek Hüseyin b. Kâsım'ın aldığı borç miktarının 500 bin dinar olduğunu iddia etmektedir. Bk. *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, s. 113. Hâlbuki bu miktar alınan borcu değil, satılan day'alardan elde edilen geliri ifade etmektedir. Bk. Dûrî, *Târîhu'l-İrâki'l-İktisâdî*, s. 46.

⁴ İbn Miskeveyh'in rivayetinde *senetü 319 harâciyye* ifadesi geçmektedir. Aynî toplanan haraç vergisinde güneş yılı esas alınmakla birlikte bölge ve iklim koşullarına göre hasat zamanı değişebileceğinden vergi tahsilinde bu durum göz önünde bulunduruluyordu. Geniş bilgi için bk. Kallek, "Haraç", *DİA*, XVI, 71-88. Margoliouth burada zikredilen haracı yılın Haziran ayında başladığını söylemektedir. Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 253 dn. 1. İbnü'l-Furât da ikinci vezirliği döneminde vergilerin bir kısmını zamanından önce tahsil etme yoluna gitmiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 43.

uhdesinde kalmasını söyledi. Hüseyin b. Kâsım'ın bu teklifi kabul etmesiyle el-Hâsibî aylık 2 bin 700 dinar maaşla görevine başladı.¹

Bu görev değişikliğinin ardından diğer eyaletlerden elde edilen gelirlerle ilgili Dîvânü'l-ezimme ve diğer divan kâtiplerinin verdikleri raporlar doğrultusunda işleri yeniden düzenleyen Hüseyin b. Kâsım, gelir gider dengesini yakalamaya çalışarak Muktedir'i teskin etti. Ancak buna rağmen Muktedir, işin aslını takip etmesi için Hasibî'yi görevlendirdi. Hasibî yaptığı inceleme sonucu Hüseyin b. Kâsım'ın eyaletlerden elde edilmesi muhtemel gelirlere Deylemîler'in elinde bulunan Rey ve Cibâl'in yanı sıra Mûnis'in hâkimiyeti altındaki Musul ve Diyârrebîa ile dört yıldır devlete hiçbir vergi ödemeyen Mısır, Şam ve Diyârımudar gibi halifeliğin elinden çıkmış olan eyaletlerin de gelirlerini dâhil ettiğini tesbit etti. Dahası Hüseyin b. Kâsım'ın hânedan mensupları ve askerler için fazladan yapılan harcamalarda kısıtlama yaptığı halde satmış olduğu day'alardan elde edilen gelirlere bunu yansıtmadığı ortaya çıktı. Hasibî tarafından kendisine sunulan bir raporla bütün bunları öğrenen Muktedir, kâtipler tarafından Hüseyin b. Kâsım'ın sorgulanmasını emretti. Kâtipler Sevâd, Ahvaz ve Fars eyaletlerinin mültezimlerinin 320 yılının hasat zamanında ödemesi gereken 40 milyon dirhem tutarındaki vergileri, 319 yılının sonuna doğru yani zamanı gelmeden neden Dîvânü'z-zimâm'a ödediklerini sordular. Bunun üzerine işin daha da büyüyeceğinden endişe eden Hüseyin b. Kâsım toplantıyı terketmek istedi. Ancak vezirin hakkındaki suçlamaların sabit olması üzerine, dâminler ve Ebû Ca'fer b. Şîrzâd'la birlikte Hârûn b. Garîb'in yanına giden Hasibî, durumu Hârûn b. Garîb'e haber verdi. Bu sefer Muktedir'in huzurunda yapılan ikinci toplantıda da el-Hâsibî aynı suçlamaları Hüseyin b. Kâsım'a yöneltince, Muktedir, yedi ay görev yapan vezirini Rebûlâhîr 320/Nisan-Mayıs 932 tarihinde görevinden azletti.² Arîb b. Sa'd ise Mûnis'in Bağdat'tan ayrılmasıyla rahata kavuşan Hüseyin b. Kâsım'ın bir taraftan askerlerin daha fazla mal istemeleri, diğer taraftan hânedan mensuplarının kendisini aşağılamaları sonucu zor durumda kaldığını ve bu durumdan rahatsız olan Muktedir'in sonunda onu vezirlikten azlettiğini bildirmektedir.³ Ancak

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 226; Hemedânî, *Tekmile*, s. 268.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 227-228. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 269; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 238-239; Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi*, s. 60.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 147.

Bowen'in de ifade ettiği üzere¹ Hüseyin b. Kâsım'ın hazırlamış olduğu bütçedeki açıkları, hesaplar üzerinde oynama yaparak kapatmaya çalışmasının ve Hasibî'nin de bunu tesbit ederek Muktedir'e haber vermesinin onun vezirlikten azledilmesindeki esas etken olduğu anlaşılmaktadır.

14. Fazl b. Ca'fer (Birinci Vezirliği)

Muktedir döneminin önemli vezirlerinden İbnü'l-Furât'ın yeğeni olan Fazl b. Ca'fer 297/909-910 yılında babasının vefatıyla onun yerine Dîvânü'l-maşrık'ın başına getirilmiş ve bu görevini amcası İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinin sonuna kadar (299/911-912) devam ettirmiştir. Muhammed el-Hâkânî döneminde herhangi bir görev almayan Fazl, Ali b. İsa'nın vezirliğe tayin edilmesiyle Dîvânü'l-maşrık'ın başında bulunan Süleyman b. Hasan'a vekâlet etmekle görevlendirilmiştir. İbnü'l-Furât'ın ikinci kez vezirliğe tayin edilmesiyle, bu sefer Fazl, Dîvânü'l-maşrık'ın başına getirilmiş, bu görevini Ali b. İsa'nın ikinci vezirliğiyle İbn Mukle'nin birinci vezirliği boyunca (315-318) devam ettirmiştir. Ali b. İsa'nın ikinci vezirliğinin ardından ismi muhtemel vezir adayları arasında zikredilmiş olsa da, İbnü'l-Furât'ın yeğeni olması sebebiyle başta Mûnis ve Hâcib Nasr'ın karşı çıkmasıyla ismi geri planda kalmıştır. Önceki Vezir Hüseyin b. Kâsım zamanında Dîvânü'l-maşrık'taki görevinin yanında Hişam b. Abdullah'la birlikte beytümâl divanının da idaresiyle ilgilenen Fazl vezirliğine kadar bu görevini devam ettirmiştir.²

Fazl b. Ca'fer'in vezirliğe tayin edilmesinde daha önce görev yaptığı divanlarda başarılı olmasının³ ve Vezir Hüseyin b. Kâsım'ın Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Muhammed el-Berîdî'ye Basra'nın idarî masraflarına karşılık buranın haraç ve diyâ' gelirlerini damân olarak vermesiyle ilgili yapılan yanlış hesaplamayı ortaya çıkarmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Hüseyin b. Kâsım haraç ve diyâ' gelirlerine ek olarak Ebû Yûsuf el-Berîdî'ye Ahvaz gelirlerinden 30 bin dinarı da sübvansiyon olarak verdi. Ancak Basra'nın gelirlerinin giderlerini karşılamasının mümkün olmadığını, bundan dolayı verilecek olan 30 bin dinarın [Ahvaz gibi] diğer

¹ Bowen, *The Good Vizier*, s. 314.

² Arîb b. Sa'd, *Sila*, s. 117; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 152, 184, 219; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 183-184; Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 146 dn. 1; Bowen, *The Good Vizier*, s. 117 ve dn. 1; Sourdel, "Ibn al-Furât", *EP*, III, 767-768;

³ Arîb b. Sa'd, kâtiplik konusunda mahir birisi olarak bilinen ve heva ve hevesten uzak duran Fazl ve babası Ebû'l-Hattâb'ın Benî Furât ailesi içindeki hayırlı kişilerden olduğunu nakletmektedir. Bk. *Sila*, s. 147.

bölgelerin gelirlerinden karşılanacağını bilen beytülmâl âmili Fazl b. Ca'fer, yapılan bu düzenlemeyle ilgili hemen kâtipleri görevlendirerek Basra'nın son üç yıllık gelir ve giderinin hesaplanmasını emretti. Kâtiplerin hazırladıkları raporları Ebû Yûsuf el-Berîdî'ye göstererek iltizam şartlarında bir yanlılık olduğunu söyledi. Bunun üzerine herhangi bir itirazda bulunamayan Ebû Yûsuf el-Berîdî, Basra'nın masraflarını karşıladıktan sonra hazineye yıllık 60 bin dinar göndermeyi kabul etti. Ancak Fazl'ın yaptıklarından rahatsız olan Hüseyin b. Kâsım ise söz konusu iltizamla ilgili herhangi bir düzenleme yapmadı. Bunun üzerine durumu Muktedir'e bildiren Fazl halifenin hoşnutluğunu kazandı.¹

27 Rebûlâhîr 320/7 Mayıs 932² tarihinde Fazl b. Ca'fer'i vezirliğe tayin eden Muktedir, malını müsadere etmesi için eski vezir Hüseyin b. Kâsım'ı kendisine teslim etti. Hüseyin b. Kâsım'a oldukça iyi davranan ve 40 bin dinarını müsadere eden Fazl, Muktedir'in de izniyle onu Mısır ve Şâm'ın gelirlerini kontrol etmekle görevlendirmek istedi. Ancak üç ay sonra Receb ayının başında³ Hüseyin b. Kâsım'ın gözaltında bulunduğu yerden kaçmaya çalışması ve Hasibî'nin ifade ettiğine göre halifeye ait yüklü miktarda paranın halen Hüseyin b. Kâsım'da bulunması sebebiyle Hüseyin b. Kâsım ikinci kez müsadere edilerek Basra'ya sürgüne gönderildi.⁴ Hüseyin b. Kâsım'ın Basra'ya gönderilmesinden kısa bir süre önce Fazl b. Ca'fer'i zor durumda bırakan bir başka olay daha yaşandı. Bizans suğûrunda ve Cibâl bölgesindeki Dînever ve Hulvân gibi şehirlerde ikâmet eden ve haraç vergisini ödemelerine rağmen Deylemîler'le Rumlar'ın saldırılarına karşı devletin kendilerini korumadığını söyleyen halk Bağdat'a gelerek halifenin sarayını kuşattı. Bu esnada Bağdat halkından bazı kişilerin destek vermesi sonucu olaylar daha da büyüdü ve halk Medînetü'l-mansûr'daki camiye tahrip etti. Bağdat'ta meydana gelen ve uzun bir süre devam ettiği anlaşılan⁵ bu karmaşa ortamında insanlar Fazl b. Ca'fer'in evine de saldırarak (Cemâziyelâhîr 320) vezirin

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 223-224. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 238.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 228; Hemedânî, *Tekmile*, s. 269. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 147.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 148.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 228. Krş. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 148.

⁵ Hârûn b. Garîb'in 319 yılının Şaban ayında Merdâvic askerlerine yenilmesiyle Cibâl ve İsfahân bölgesindeki halk yardım talep etmek için Bağdat'a gelmeye başlamışlardı. Dînever halkının da aynı şekilde Zilhicce ayında Bağdat'a gelmesiyle olaylar daha da büyümüş ve Cemâziyelâhîr ayına kadar devam etmiştir. Bk. Hamza el-İsfahânî, *Târîh*, s. 213-216; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 227, 228-229.

hizmetçilerinden birisini öldürdü. Olayların daha fazla büyümesinden endişe eden Muktedir, Bağdat'ın Şarkıyye ve Garbiyye yakalarının şurta komutanlığını yapan Ahmed b. el-Hâkân'ı¹ gönderip şehirlerindeki eski düzeni sağlayacağına dair söz vererek onları teskin etmeye çalıştı.² Bu kargaşa ortamını fırsat bilen Hâşimoğulları da aylıklarının ödenmesi için isyan başlattı.³ Fazl b. Ca'fer, muhtemelen olaylarda etkisiz kalması sebebiyle Muktedir tarafından vezirlikten azledip yerine İbn Mukle tayin edilmek istendi. Ancak Muktedir'in niyetini öğrenen ve İbn Mukle'nin Mûnis'e olan bağlılığından dolayı vezir olmasını istemeyen Hârûn b. Garîb, Fazl b. Ca'fer'le görüşerek, [vezirlikten vazgeçmesi için] İbn Mukle'ye Ebû Abdullah el-Berîdî vasıtasıyla 100 bin dinar vermek mecburiyetinde kaldılar. Bu hadisenin ardından Fazl b. Ca'fer vezirliğine devam ederken İbn Mukle de Şîrâz'a gönderildi.⁴

Kelvezânî ve Hüseyin b. Kâsım zamanında hazineye faizle borç veren İbn Garâbe bu dönemde malî açıdan devletin içinde bulunduğu durumdan şikayetçi olan Muktedir'e yaptığı nasihatle bir kere daha gündeme geldi. Muktedir'e dayısının oğlu Hârûn b. Garîb'in çok parası olduğunu söyleyen İbn Garâbe, onun yardımına başvurabileceğini belirtti. Diğer taraftan Fazl b. Ca'fer, İbn Garâbe'nin dâminlerden almış olduğu rüşvetler ve satmış olduğu day'alardan elde ettiği kârlarla ilgili bir araştırma yapılmasını emretti. Yapılan tahkikat sonucunda İbn Garâbe'nin 1 milyon dinar alacaklı olduğu ve bu paranın sadece 90 bin dinarını elde ettiği anlaşıldı. Fazl b. Ca'fer'in böyle bir tahkikat yaptırmasının sebebi öyle gözüküyor ki İbn Garâbe'nin önceki dönemlerde elde ettiği haksız kazançları tesbit etmek ve bunları kendisinden müsadere etmektir. Ancak Mûnis'in Musul'dan ayrılıp Bağdat'a doğru yola çıktığı duyulunca, Hârûn b. Garîb, İbn Garâbe'yi gözaltına alıp Vâsıt'a göndermeleri için başta hâcibi olmak üzere bazı adamlarını görevlendirdi. Fakat Muktedir'in öldürülmesiyle kendisini gözaltında tutan Hârûn'un adamları kaçınca İbn Garâbe de kurtulmuş oldu.⁵

Fazl b. Ca'fer'in vezirliği dönemindeki en önemli mesele hiç şüphesiz Mûnis'in kuvvetleriyle Muktedir'in askerleri arasında meydana gelen savaş ve sonrasında

¹ Ahmed b. Hâkân Kahir-Billâh tarafından bu görevinden alınmıştır. Bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 155.

² Hamza el-İsfahânî, *Târîh*, s. 213-214; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 148.

³ Hamza el-İsfahânî, *Târîh*, s. 215.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 229.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 230-231.

Muktedir'in öldürülmesidir. Bilindiği üzere Hüseyin b. Kâsım'ın vezirliği döneminde Bağdat'tan ayrılan Mûnis, Hamdâniler'i yenerek Musul'a girmişti (3 veya 4 Safer 320/14 veya 15 Şubat 932). Yaklaşık dokuz ay¹ Musul'da kalan ve bu süre içerisinde Mısır ve Şam gibi bölgelerden kendisine katılan askerlerle daha da güçlenen Mûnis, beraberindeki kuvvetlerin de teşvikiyle Bağdat'a doğru yola çıktı. Kısa bir süre sonra Bâbüşşemmâsiyye'ye ulaşarak burada karargâh kurdu. Mûnis'in Bağdat'ın hemen yanı başında karargâh kurmasıyla başta mültezimler olmak üzere valiler ve diğer resmî görevliler tarafından başkente yapılan para sevkiyatı sekteye uğradı. Bunun üzerine Muktedir, Hârûn b. Garîb'i Mûnis'le savaşmaya göndermek istedi. Ancak Hârûn b. Garîb emri altındaki askerlerin bir kısmının zamanında Mûnis'in de askeri olduğunu, diğer bir kısmının ise kendisiyle birlikte Merdâvic askerlerine karşı savaştıklarını ve yenildiklerini belirterek, bu şartlarda Mûnis'le savaşmak için Bâbüşşemmâsiyye'ye gitmeyeceğini söyledi. Bağdat'ta bunlar yaşanırken Mûnis'in yaklaşmakta olduğunu haber vermek için başkente gelen Muhammed b. Yâkût, Vezir Fazl b. Ca'fer, Müflih ve Râik'in oğulları birlikte alınacak tedbirleri konuşmak maksadıyla Muktedir'in yanına geldiler. Muhammed b. Yâkût askerlerin sadece para için savaştıklarını ve şayet Mûnis'in askerlerine yeterince para verilirse onu yalnız bırakacaklarını bildirdi.² Daha sonra Muktedir ve annesinin 200 bin dinar vermesini talep ettiler. Fakat ne kendisinin ne de annesinin yeteri kadar parası olmadığını söyleyen Muktedir, çaresiz bir şekilde Bağdat'ı terkedip Vâsıt'a giderek orada Mûnis'le savaşmak üzere asker toplamayı düşündü. Ancak Muhammed b. Yâkût şayet savaş meydanına çıkarsa Mûnis'in askerlerinin cesaretinin kırılacağını söyleyerek Muktedir'i bu düşüncesinden vazgeçirdi. Bunun üzerine Vezir Fazl b. Ca'fer vasıtasıyla Hârûn'a mektup gönderen Muktedir, Mûnis'e karşı harekete geçmesini emretti. Daha sonra maiyetiyle birlikte ve oldukça ihtişamlı bir şekilde savaş meydanına çıkan Muktedir, kendisine rastlayan Mağribli

¹ Yılmaz, Musul'a giriş ve ayrılış tarihleri dikkate alındığında Mûnis'in burada yedi ay kaldığını söylemektedir. Bk. "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 143 dn. 80. *Kitâbü'l-Ulyûn* (IV/1, 254) müellifi de Mûnis'in burada yedi ay kaldığını zikretmektedir. Ancak Mûnis'in Musul'a 3 veya 4 Safer 920 tarihinde girdiği (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 240; Bowen, *The Good Vizier*, s. 316) ve 17 Şevvâl 320 tarihinde de buradan ayrıldığı (Bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 148) dikkate alınırsa, Musul'daki ikametinin dokuz ay civarında olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr gün zikretmeksizin Mûnis'in Musul'dan Şevvâl ayında hareket ettiğini söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 241; *el-Bidâye*, XI, 168.

² Bazı rivayetlerde Mûnis'in yanındaki askerlerin erzaklarını istemek için Musul'dan Bağdat'a geldiği zikredilmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 168.

ve Berberî bir grup asker tarafından öldürüldü. Muktedir'in öldürülmesiyle Muktedir'in oğlu Abdülvâhid, dayısının oğlu Hârûn b. Garîb, Muhammed b. Yâkût ve Râik'in iki oğlu Medâin'e kaçtı.¹

Konuyla ilgili Arîb b. Sa'd'ın aktarmış olduğu rivayet özellikle Vezir Fazl b. Ca'fer'in Mûnis'le Muktedir arasında barışın sağlanması için harcadığı çabayı ve Mûnis'in Muktedir'e karşı tavrını yansıtmaya bakımından önem arz etmektedir. Buna göre Musul'dan ayrılmadan önce Mûnis'e birkaç kez mektup gönderen ve Mûnis'in bir an önce Bağdat'a gelerek Muktedir'le görüşmesini isteyen Vezir Fazl b. Ca'fer, böylece ikisi arasında barışın sağlanacağını düşünüyordu. Yapılan yazışmalardan sonra buna sıcak bakan Mûnis de Musul'dan hareket ederek Bâbüşşemmâsiyye'ye geldi. Burada bazı komutanlar Mûnis'le görüşerek erzaklarının ödenmesi için kendisinden yardım istediler. Bunun üzerine Muktedir'e mektup gönderen Mûnis, isyan etmediğini, sadece halifenin etrafını saran düşmanlarının kendisi hakkındaki planlarından dolayı halifeden uzak kaldığını, dolayısıyla kan döküp fitne çıkarmak gibi bir niyetinin olmadığını belirtti. Diğer taraftan efendisinin kendisine karşı savaşmak için hazırlık yaptığını duyduğunu ifade eden Mûnis, şayet savaş olursa pek çok kişinin öleceğini ve bu durumun iki taraf açısından kötü sonuçlar doğuracağını söyledi. Son olarak beraberindeki askerlere erzaklarını vermesini ve böylece askerlerin gönüllerini hoşnut etmesini bildirdi.² Mûnis'in göndermiş olduğu mektup kendisine ulaşınca oldukça sevinen Muktedir, Mûnis'in tekliflerini Müflih, Hârûn b. Garîb, Râik'in oğulları ve Muhammed b. Yâkût'la paylaştı. Ancak Mûnis'in tekrar Bağdat'a gelmesini istemeyen bu kişiler Mûnis'in halifeden daha güçsüz olduğunu ve böyle yaparak bir tuzak kurmak istediğini söylediler. Dahası askerlerin başında olursa savaşın kazanılacağını öne sürerek Muktedir'in ısrarla savaş meydanına çıkmasını istediler.

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 234-238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 241-243. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 254-257.

² Mûnis'in göndermiş olduğu mektupta barış yanlısı bir tavır sergilemesi ve savaş sonunda Muktedir'in başı kendisine getirildiğinde duyduğu üzüntü ve söylediği sözler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Yılmaz'ın da ifade ettiği üzere Mûnis'in, Muktedir'i öldürmek gibi bir niyetinin olmadığı ve daha önceleri yaptığı gibi isteklerini ona kabul ettirmek istediği anlaşılmaktadır. Bk. "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 143.

Sonunda Mûnis'le savaşmak üzere Bâbüşşemmâsiyye'ye doğru yola çıkan Muktedir verdiği bu kararla kendi sonuna hazırlamış ve savaş meydanında öldürülmüştür.¹

Arîb b. Sa'd ve İbn Miskeveyh'in aktarmış olduğu rivayetler birlikte değerlendirildiğinde Fazl b. Ca'fer'in Muktedir'le Mûnis'i uzlaştırmaya çalıştığı söylenebilir.² Ancak Süleyman b. Hasan'ın vezirliği döneminde Mûnis'le aralarındaki anlaşmazlık neticesinde Bağdat'tan uzaklaşan ve Mûnis'in yokluğunda tekrar başkente gelerek halifenin yakın çevresine dâhil olmayı başaran Muhammed b. Yâkût ve diğer önde gelen kimselerin ısrarla Muktedir'i savaş meydanına çıkarmak istemeleri, Fazl'ın bu çabasını sonuçsuz bırakmıştır. Bazı araştırmacıların İbn Miskeveyh'in rivayetini dikkate alarak Fazl'ın da bu kişiler arasında olduğunu söylemeleri³ kanaatimizce pek mümkün görünmemektedir. Çünkü söz konusu rivayette Mûnis'in Bağdat'a yaklaşması üzerine Muhammed b. Yâkût, Vezir Fazl b. Ca'fer ve diğer komutanlar Muktedir'le görüşmeye gitmişler ve Muhammed b. Yâkût'un ısrarları neticesinde Muktedir savaş meydanına çıkmıştır. Yani Fazl b. Ca'fer, Muktedir'le görüşenlerin arasında bulunmasına rağmen Mûnis'le savaşma konusunda ısrarcı davranmamıştır.

Son olarak konuyla ilgili bir hususa daha işaret edilmelidir. Savaşın en şiddetli anında Muktedir'in yanından ayrılan Fazl b. Ca'fer, nehir boyuna doğru gidereksağ kalmayı başarmıştır.⁴ Ancak Sourdel'in⁵ de ifade ettiği üzere Muktedir'in 27 Şevvâl 320/31 Ekim 932 tarihindeki öldürülmesiyle Fazl'ın vezirliği de sona ermiştir. İbn Miskeveyh, Fazl b. Ca'fer'in [birinci] vezirliğinin beş ay yirmi dokuz günsürdüğünü söylemiştir.⁶

¹ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 148-152. Küçükaşçı, Mûnis'in sarayı ele geçirip Muktedir'i öldürttüğünü ileri sürmektedir. Bk. "Kâhîr-Billâh", *DİA*, XXIV, 172. Ancak kaynaklar Muktedir'in savaş meydanında öldürüldüğünü açık bir şekilde zikretmektedir.

² Bowen, *The Good Vizier*, s. 318.

³ Yılmaz, "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 143.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 236.

⁵ Bk. *Le Vizirat*, II, 469.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 241.

B. Kâhir-Billâh (320-322/932-934)

1. İbn Mukle (İkinci Vezirliği)

Muktedir'le girdiği savaştan galip ayrılan Mûnis, yeni halifeyi seçmek için beraber hareket ettiği yakın arkadaşlarıyla bir araya geldi. Yapılan görüşmelerde Muktedir'in oğlu Ebü'l-Abbâs ve baba bir kardeşi Muhammed b. Mu'tazıd'ın ismi ön plana çıktı. Mûnis, Ebü'l-Abbâs'ın halife olmasını isterken Şağab Hatun'un varlığını hatırlatarak Muktedir döneminde haremın etkinliğinden dolayı çekilen sıkıntıları dile getiren Ebû Yakûb İshâk b. İsmail en-Nevbahtî ise Muhammed b. Mu'tazıd'ın halife olmasının şartlar itibariyle daha uygun olacağını ifade etti. Sonunda Nevbahtî'nin görüşünün diğerleri tarafından da kabul görmesiyle Muhammed b. Mu'tazıd, Kâhir-Billâh unvanıyla halife ilan edildi.¹

Kâhir-Billâh halife ilan edildikten sonra vezirlik ve hâciblik gibi devlet kademesinde önemli görevlere yapılacak atamalara hiçbir müdahalede bulunamadı. Söz konusu atamalarda Mûnis ve arkadaşlarının tercihleri etkili oldu. Şöyle ki, Mûnis önceden beri arasının iyi olduğu Ali b. İsâ'yı tekrar vezirliğe getirmek istiyordu. Ancak Mûnis'in yakın adamlarından Ali b. Yelbâk, daha önce iki defa vezirlik yapan ve bütçe açıklarını kapatmak için bir dizi sıkı tedbir uygulayan Ali b. İsâ'nın takip ettiği malî politikaların şu anki şartlar itibariyle pek uygun olmadığını söyleyerek onun vezirliğine sıcak bakmadı. Onun yerine Fars'ta bulunan İbn Mukle'nin vezir olmasını, o gelinceye kadar da Ubeydullah el-Kelvezânî'nin onun yerine vezirliğe vekâlet etmesini teklif etti. Bunun üzerine saraya çağrılan Kelvezânî, Mûnis tarafından Kâhir-Billâh'la tanıştırdı, ardından yeni halifeye İbn Mukle'nin vezirliğe tayin edildiği, Kelvezânî'nin ise o gelinceye kadar vekâleten bu görevi yerine getireceği bildirildi (27 Şevvâl 320/1 Aralık 932). Kâhir-Billâh yapılan atamadan sonra istediği zaman kendisine ulaşabilmesi için Kelvezânî'nin sarayda Müflih'in dairesinde ikâmet etmesini emretti.²

¹ Kâhir-Billâh'ın halife seçilmesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 154-155; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 241-242; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 261-262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 244-245; Bowen, *The Good Vizier*, s. 321-323; Yılmaz, "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 144-146; a. mlf. "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 78-80.

² Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 154; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 242-243; Hemedânî, *Tekmile*, s. 273-274. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 262; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XV, 225.

İbn Mukle'nin Bağdat'a gelişine kadar yaklaşık bir buçuk ay bu görevi devam ettiren Kelvezânî, bu süre içinde Yelbâk ve hâcibliğe atanan Ali b. Yelbak'la birlikte yeni halifenin talebi doğrultusunda cülûs bahşışı için gerekli parayı bulmakla görevlendirildi.¹ Kelvezânî ayrıca, önceki halifenin ve ailesinin mal varlığını müsadere etmek için kurulan divanın başına getirilen Fazl b. Ca'fer'in bu görevi on yedi gün sonra bırakması üzerine, söz konusu divanların başına Hişâm b. Abdullah'ı tayin etti.²

O yılın Kurban Bayramı'nın ilk günü Bağdat'a gelen İbn Mukle, bir gün sonra³ 11 Zilhicce 320/13 Aralık 932 Perşembe günü vezirliğe tayin edildi.⁴ Muktedir dönemindeki vezirliğiyle kıyaslandığında çok da farklı bir tablo çizmeyen İbn Mukle, göreve başlar başlamaz bazı memurları ve divan görevlilerini tutuklayarak mallarını müsadere etti. İbn Mukle'nin tutukladığı kişilerin başında Kelvezânî geliyordu. Kendisine vekâlet ettiği dönemde kardeşlerinden⁵ ve çocuklarından herhangi bir kişiyi divanda görevlendirmedigi, kendi künyesini de valilere gönderilen mektupların üzerinde yazmadığı için Kelvezânî ve yakın çevresini gözaltına alan İbn Mukle, Kelvezânî'den 200 bin dinar müsadere ederek onları İbn Garâbe'ye teslim etti. Kelvezânî'nin yanı sıra İshâk b. İsmâil en-Nevbahtî ve Berîdiler'in de göz altına alınmasını emreden İbn Mukle, Berîdiler'in sahip olduğu iltizamı 300 bin dinar arttırarak Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın kâtibi ve eski vezirlerden Hüseyin b. Kâsım tarafından Hulvân ve Mâhulkûfe âmilliğine atanan⁶ Muhammed b. Halef en-Nîrmânî'ye verdi. Ayrıca mallarının 600 bin dinar karşılığında müsadere edilmesi için Berîdiler'i Nîrmânî'ye teslim etti. İbn Mukle bütün bu tutuklamaları ve müsadereleri İbn Garâbe vasıtasıyla yapıyordu.⁷

İshâk b. İsmâil en-Nevbahtî tutuklandıktan kısa bir süre sonra kendisini ziyarete gelen ve aralarında eskiden beri dostluk bulunan Ebû Ca'fer b. Şîrzâd'ı Mûnis'e

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 243-244.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 244.

³ Hemedânî, *Tekmîle*, s. 274.

⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 114.

⁵ Hatırlanacağı üzere İbn Mukle ilk vezirliği döneminde kardeşi Hasan b. Ali'yi Divânü'd-diyâi'l-hassa ile Divânü'd-dâri'l-hilâfe'nin, diğer kardeşi Abbâs b. Ali'yi de Divânü'l-furât ve Divânü'l-cünd'ün başına getirmişti.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 220.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 245-246.

gönderince Mûnis'in tavassutuyla kurtuldu.¹ Ebû Abdullah el-Berîdî ise müsadere edilen mallarla ilgili İbn Mukle, İbn Garâbe ve Nîrmânî'nin arasında ortaya çıkan bir anlaşmazlığı fırsat bilerek bir plan hazırladı ve böylece serbest kalmayı başardı. Buna göre Mûnis'in tavassutuyla kurtulan Nevbahtî'yi, Nîrmânî'ye gönderen Ebû Abdullah ona vezir olmayı istediği için İbn Mukle'nin kendisi hakkında pek olumlu düşüncelere sahip olmadığını bildirmesini söyledi. Daha sonra kendisi de İbn Mukle'ye giden Ebû Abdullah, Nîrmânî'nin vezir olmak için Mûnis ve Kâhir-Billâh'la gizlice görüştüğünü haber verdi. Bunun üzerine hemen harekete geçen İbn Mukle, Nîrmânî'yi yakalamaya çalışsa da, bunda başarılı olamadı, ancak Berîdîler'in müsadere edilmesiyle ilgili görevini ve elde ettiği damânını iptal etti. Berîdîler, İbn Garâbe'nin de yardımıyla tekrar eski görevlerinin başına döndüler. Ardından İbn Mukle, Nevbahtî'den her ay 2 bin dinar, Ebû Abdullah el-Berîdî'den 3 bin dinar, kardeşleri Ebû Yûsuf ve Ebü'l-Hasan'dan da biner dinar göndermelerini talep etti.²

İbn Mukle, Nevbahtî ve Berîdîler'in dışında önceki vezirlerden İbnü'l-Furât'ın kardeşi Ebü'l-Abbâs'ın oğlu³ Ebü'l-Hattâb'ı da yakalayıp malını müsadere etmek istedi. Ancak İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinden (299/912) itibaren neredeyse yirmi yıldır devlet kademesinde herhangi bir görev almadığı için Ebü'l-Hattâb'ı tutuklamak için bir bahane bulamayan İbn Mukle, aralarındaki şahsî bir meseleden dolayı⁴ Ebü'l-Hattâb'ı gözaltına alarak Hasîbî'ye teslim edip, yirmi gün içinde kendisinden 300 bin dinar müsadere edilmesini istedi. Gözaltında tutulduğu süre zarfından oldukça kötü bir muameleyle karşılaşan Ebü'l-Hattâb söz konusu meblağı ödemeyeceğini söyleyince idam edilmek istendi. Ancak durumdan haberdar olan Mûnis, İbn Mukle ile görüşerek Ebü'l-Hattâb'tan 10 bin müsadere edilmesini, sonrasında da serbest bırakılmasını sağladı.⁵ Diğer taraftan Bowen'in¹ de ifade ettiği

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 247.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 247-250, 253; Hemedânî, *Tekmile*, s. 276.

³ Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 283 dn. 1.

⁴ Konuyla ilgili kaynakların verdiği bilgiye göre, İbn Mukle birinci vezirliğinden azledilince maddi açıdan zor durumda olduğunu söyleyerek Ebü'l-Hattâb'tan yardım talep etmiş, ancak o sırada yeteri kadar parası olmadığını söyleyen Ebü'l-Hattâb, İbn Mukle'nin bu talebine olumsuz yanıt vermişti. Ancak bir süre sonra Ebü'l-Hattâb çocuklarına görkemli bir sünnet merasimi düzenlemiş ve bu merasimde İbn Mukle'nin çocukları da hazır bulunmuştur. Bunun üzerine Ebü'l-Hattâb'ın parası olduğu halde kendisine yardım etmediğini düşünen İbn Mukle o günden itibaren Ebü'l-Hattâb'a düşmanlık beslemeye başlamıştır. Nihayet ikinci vezirliği sırasında bir tören vesilesiyle kendisini ziyarete gelen Ebü'l-Hattâb'ı gözaltına almıştır. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 250-251; Hemedânî, *Tekmile*, s. 276.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 250-253; Hemedânî, *Tekmile*, s. 276-277.

üzere, hâlâ rakip olarak gördüğü, bundan dolayı kendisinden çekindiği Ali b. İsâ'yı da Bağdat'tan uzaklaştırmak isteyen İbn Mukle, Mısır valisi Ebû Mansûr Tegin² vefat edince onu Mısır'ın malî işlerine bakmakla görevlendirdi. Ancak yaşlı olduğunu ve yolculuğa dayanamayacağını söyleyen Ali b. İsâ, bu atamayı kabul etmek istemedi. Ayrıca vezire sadık kalacağını da sözlerine ekleyerek İbn Mukle'den kendisini affetmesini talep etti. Bunun üzerine Ali b. İsâ'yı Mısır'a göndermekten vazgeçen İbn Mukle, babasının görevini devam ettirmek isteyen Muhammed b. Tegin'i Mısır'a vali olarak atadı.³

Muktedir'den sonra neredeyse boş bir hazine devralan Kâhir-Billâh, bir taraftan kendisi⁴ diğer taraftan da veziri İbn Mukle, Muktedir'in çocukları, yakın çevresi ve diğer bazı şahısların mallarına el koyarak, devleti içinde bulunduğu kriz ortamından kurtarmaya çalıştılar. Yaklaşık üç ay devam bu süreçte Kâhir-Billâh ve İbn Mukle, Muktedir'in oğlu Abdülvâhid, Râik'in oğulları, Muhammed b. Yâkût ve Hârûn b. Garîb'in bir araya gelerek yeni halife için oluşturdukları tehlikeyi ancak Ebû Abdullah'ın ikazları neticesinde fark edebildiler.⁵ Şöyle ki, Muktedir'in öldürülmesiyle Bağdat'tan kaçarak Medâin'e giden oğlu Abdülvâhid, Muhammed b. Yâkût, Hârûn b. Garîb, Râik'in iki oğlu Vâsıt'a giderek birlikte hareket etmeye başladılar. Fakat Hârûn b. Garîb'in kendilerinden ayrılmasıyla⁶ Vâsıt'tan Ahvaz

¹ Bowen, *The Good Vizier*, s. 325.

² Ebû Mansûr Tegin sırasıyla 297-302, 307-311 ve 311-321 yılları arasında üç defa Mısır'da valilik yapmıştır. Muktedir'den sonra Kâhir-Billâh halife olunca onu yerinde bırakmış ve 321 yılındaki ölümüne kadar görevini devam ettirmiştir. Bk. Kindî, *Kitâbü'l-vüilât*, s. 267-273, 276-279, 280-281. İbn Tağrîberdî'nin verdiği bilgilerde ise Tegin, Mısır'da dört defa valilik yapmıştır. Bk. *en-Nüicûmu'z-zâhire*, III, 191-206, 219-223, 225, 236-267. Ayrıca bk. Kopruman, "İhşidiler", *DGBİT*, VI, 185-190.

³ Kindî, *Kitâbü'l-vüilât*, s. 283-284; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 258. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 156-157; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 267.

⁴ İktidara geldikten sonra başta Muktedir'in çocukları ve annesi olmak üzere yakın çevresinin mallarını müsadere eden Kâhir-Billâh, amacına ulaşmak için bu kişilere işkence yapmaktan dahî çekinmemiştir. Hatta bir rivayete göre ayaklarından asılmasını istediği Şağab Hatun'u bizzat kendisi kırbaşlamıştır. Muktedir'in oğulları Ebül-Abbas er-Razi, Harun, Ali, Abbas, İbrahim ve Fazl'ı da yakalayarak Dârülhilâfe'de hapsedmiş ve mallarına el koymuştur. Bunların dışında Muktedir'in yakın adamlarından Şefî' el-Muktedir'i de gözaltına altına alarak mallarını müsadere etmiştir. Geniş bilgi için bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 155-156; Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, II, 76-79; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 243-245, 259-260; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 245-246, 251; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 276; Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 188; Yılmaz, "Abbâsilerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 82-85.

⁵ Yılmaz, "Abbâsilerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 86.

⁶ Hârûn b. Garîb, İbn Şirzâd'a mektup göndererek eski borçlarına karşılık ve çeşitli bölgelerde bulunan kendisine ait topraklara ve kira ve ortaklık dışında elde ettiği gelir kaynaklarına el konulmamak şartıyla hazineye 300 bin dinar ödeyeceğini bildirdi. Ayrıca iktâlarının geri verilmesi ve bunların Münîs'in koruması altında olmasını istedi. Hârûn b. Garîb'in müsadere teklifi kabul edilince, Kâhir-Billâh tarafından kendisine emân verildi, ardından da Mâhulkûfe, Mâsebezân ve

istikametine doğru harekete geçen grup, yol üzerinde bulunan Sûs, Cündişâpûr ve Sûkulahvaz'ı ele geçirerek âmillerini kovdular ve buralardan topladıkları vergileri kendileri için alıkoymaya başladılar. Ancak kısa bir süre sonra Muhammed b. Yâkût'un başına buyruk hareket ederek vergileri kendisinde toplaması ve diğerlerine dilediği kadarını vermesi, aralarında ihtilaf çıkmasına neden oldu. Ebû Abdullah da göndermiş olduğu mektupta tam da bu anlaşmazlıktan bahsederek Ahvaz üzerine bir ordu sevk edilmesini, aksi takdirde bu kişilerin bölgeden toplamış oldukları vergilerle daha da güçleneceklerini ve Muktedir'in oğlu Abdülvâhid'i halife ilan etmek üzere Bağdat'a geleceklerini bildirdi. Bunun üzerine Ebû Abdullah'ı Mûnis'e gönderen İbn Mukle bu bilgileri onunla da paylaşmasını istedi. Ancak Kâhir-Billâh'ın halife olmasından sonra askerlere dağıtılması gereken cülûs bahşişinin ödenmesiyle ilgili sıkıntıya dikkat çeken Mûnis, üç aydır askerlerin maaşlarını alamadığını söyleyerek bu sefere çıkma konusunda biraz isteksiz davrandı. Bunun üzerine Ebû Abdullah, Ahvaz üzerine gönderilecek ordunun masrafları için gerekli olan 250 bin dinarı kendisinin karşılayacağını taahhüt ederek Mûnis'i ikna etti. Nihayet hazırlanan ordu Ebû Abdullah ve Yelbâk'la birlikte yola çıktı. Önce Sûs ve Tüster'e ulaşan daha sonra da Ahvaz'a gelen askerler, emân talep eden Muhammed b. Yâkût ve beraberindekileri teslim alarak savaş yapmadan Bağdat'a geri döndü.¹

Ahvaz üzerine gerçekleştirilen bu sefer sayesinde Muhammed b. Yâkût liderliğindeki muhalif grubu etkisiz hale getirerek iktidarını daha da güçlendiren Kâhir-Billâh, ayrıca devletin en önemli gelir kaynaklarından birisi olan Ahvaz ve çevresini istikrara kavuşturarak malî açıdan zor durumda olan hazinenin biraz olsun rahatlamasını sağlamıştır.² Muhtemelen ordunun sefere çıkmasında önemli bir rolü olan İbn Mukle'ye de bu vesileyle içinde amber ve misk olan gümüş yaldızlı bir çanak ve kristal bir sürahi göndererek kendisini taltif etmiş, ayrıca hil'atler giydirerek onurlandırmıştır.³

Mihricânkazak'ın âmilliğine tayin edildi. Bunun üzerine diğerleriyle birlikte hareket etmekten vazgeçen Hârûn b. Garîb, Bağdat'a doğru yola çıktı. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 254. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 277.

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 253-255, 256-258; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 248-250. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 265.

² Yılmaz, "Abbâsilerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 88.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 258.

Kâhir-Billâh'la veziri İbn Mukle arasındaki bu iyi ilişkiler Kâhir-Billâh'ın kısa bir süre önce yakalanan Muhammed b. Yâkût'a yakınlaşmasıyla bozulmaya başladı. Hatta İbn Mukle, Kâhir-Billâh'ın bu tavrını Mûnis, Yelbâk ve oğlu Ali'ye ihsas ettirerek bu ikisinin kendileri aleyhinde bir araya geldiğini ve aralarındaki iletişimi de Tabîb İsâ'nın sağladığını söyledi. Bunun üzerine Mûnis'in emriyle Kâhir-Billâh'ın huzurundayken Ali b. Yelbâk tarafından gözaltına alınan İsâ, Musul'a sürgüne gönderildi. Olayın ardından artık Muhammed b. Yâkût ve taraftarlarının bir an önce Bağdat'tan uzaklaştırılması için görüş birliğine varan İbn Mukle, Mûnis ve diğerleri, bunun için Muhammed b. Yâkût'un üzerine saldırmaya karar verdiler. Ali b. Yelbâk adamlarıyla Muhammed b. Yâkût'u yakalamaya çalıştıysa da, bunda başarılı olamadı. Ancak saraya gelip gidenleri kontrol etmesi için Ahmed b. Zeyrek'i görevlendirerek adeta Kâhir-Billâh'ı gözaltında tutmaya başladı.¹

Bu noktada Kâhir-Billâh da bir takım girişimlerde bulunarak önce Mûnis'in yakın adamlarından olan, ancak Yelbâk ve oğlu Ali'nin pek çok meselede etkin bir konuma sahip olduğu için bu durumdan rahatsız olan Tarîf es-Sübkerâ ve Büşrî'yi kendi safına çekti. Ayrıca yine Mûnis'in komutasındaki Sâciyye² askerlerinin önde gelenlerine bir takım ihsanlarda bulunacağını vaat ederek bu askerlerin Yelbâk ve oğlu aleyhinde Tarîf es-Sübkerâ ve Büşrî ile birlikte hareket etmelerini sağladı.³ Mûnis ve Ali b. Yelbâk'a karşı aldığı bu tedbirlerin dışında Kahramâne İhtiyâr'ın tavsiyesiyle vezirin yakın arkadaşlarından Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâsım b. Ubeydullah'ı vezirlik vaadiyle ikna eden Kâhir-Billâh, Ebû Ca'fer'den İbn Mukle ve diğerlerinin aldıkları kararları Kahramâne İhtiyâr vasıtasıyla kendisine bildirmesini

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 259-260; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 251; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 268; Hemedânî, *Tekmile*, s. 278.

² Muktedir'in hilafetinin ilk dönemlerinde Karmatîler'e karşı yaptığı savaşta öldürülen İbn Ebü's-Sâc'ın emrinde bulunan ve İbn Ebü's-Sâc'a nisbetle Sâciyye şeklinde isimlendirilen bu askerler daha sonra Mûnis'in emrine verilmiştir. Bk. Terzi, "Gulâm", *DİA*, XIV, 178; Kennedy, "The Military", s. 124.

³ Musul'da iken Mûnis ve Ali b. Yelbâk, Sâciyye askerlerine bir takım vaatlerde bulunmuşlardı. Buna göre şayet Muktedir'e karşı girişilen savaşı kazanarak Bağdat'a girerlerse Sâciyye askerlerine de Huceriyye askerlerinin aldığı maaş kadar ödeme yapılacaktı. Ancak aradan geçen süre içerisinde kendilerine verilen vaatlerin yerine getirilmediğini gören Sâciyye askerleri bu durumun asıl sorumlusunun Mûnis'in yaşlandığı için kendi yetkilerinin birçoğunu devrettiği Yelbâk ve oğlu Ali olduğunu düşünüyorlardı. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 261; Yılmaz, "Mûnis el-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", s. 146-147; a. mlf "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 89-90. Sâciyye askerlerinin dışında Yelbâk ve oğlu Ali'ye kızan Huceriyye askerleri de Tarîf es-Sübkerâ'nın vasıtasıyla Kâhir-Billâh'ın tarafına geçti. Huceriyye birliklerinin saf değiştirmesindeki en önemli sebep Ali'nin Kâhir-Billâh'ı gözetim altından tutmak için onları saraydan uzaklaştırıp yerlerine kendi askerlerini getirmesidir. Bk. Yılmaz, "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 90.

istedi. Bunun için geceleri gizlice Muhammed b. Kâsım'la saray dışında görüşen Kahrâmâne İhtiyâr aldığı bilgileri Kâhir-Billâh'a ulaştırıyordu.¹

Kâhir-Billâh'ın kendi aleyhlerinde aldığı bu tedbirlerden bir şekilde haberdar olan İbn Mukle ve beraberindekiler, aralarında anlaşarak Kâhir-Billâh'ın yerine halifelğe Müktef'nin oğlu Ebû Ahmed'i geçirmeyi düşündüler. Bu düşüncelerini Mûnis'le paylaştılar. Kâhir-Billâh'ın iktidardan uzaklaştırılması konusunda İbn Mukle ve diğerleriyle aynı fikirde olan, ancak bu meselenin görüldüğü kadar kolay olmadığını düşünen Mûnis acele etmemelerini söyledi. Fakat hâcibliğin, bu vesileyle de sarayın kontrolünün kendi ellerinde olduğunu, dolayısıyla herhangi bir kimsenin yardımına ihtiyaç duymadan Kâhir-Billâh'ı tutuklayıp tahttan indireceklerini düşünen İbn Mukle, kâtipi Hasan b. Hârûn ve Ali b. Yelbâk, ikinci görüşmelerinde Mûnis'in de onayını alarak bunun için bir plan hazırladılar. Söz konusu plana göre Karmatîler'in Kûfe'ye saldırdığına dair kendilerine bir haber ulaştığı halifeye bildirilecek ve hazırlanan ordunun komutanlığını yapacak olan Ali b. Yelbâk, Bağdat'tan ayrılmadan önce veda etmek üzere halifenin huzuruna çıktığı sırada Kâhir-Billâh tutuklanarak tahttan indirilecekti. Bunun için Kâhir-Billâh'a mektup gönderen İbn Mukle, Kûfe'nin haraç âmilinin ve şurta görevlisinin ayrı ayrı haber yolladığını iddia ederek Bahreyn Karmatîleri'nin lideri Ebû Tâhîr'in üç bin kişilik ordusuyla Kûfe'ye saldırdığını, bunun üzerine Mûnis'in de onayını alarak Yelbâk ve oğlu Ali'ye bağlı askerlerden bir ordu hazırladıklarını bildirdi. Mektubun devamında aldıkları tedbirlerin boşa gitmemesi için bir nevi hazırlıkları gizli yürüttüklerini söyleyen İbn Mukle, ertesi gün yola çıkacak olan Ali'nin o gün akşam geç vakitte, şayet halife de uygun görürse, saraya gelerek kendisine veda edeceğini haber verdi.²

İbn Mukle'nin mektubuna cevaben kendisi de bir mektup gönderen Kâhir-Billâh, vezirin girişimlerini onayladığını ve Ali b. Yelbâk geldiğinde huzura kabul edileceğini bildirdi. Ancak Kâhir-Billâh'ın mektubu geldiği sırada uykuda olan ve bundan dolayı kâtipleri tarafından kendisine haber verilmeyen İbn Mukle, uyandıktan sonra Kâhir-Billâh'a ikinci bir mektup daha gönderdi. İkinci mektubu

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 251-252. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 268-269; Hemedânî, *Tekmile*, s. 279; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 317.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 262-263.

gören ve buna gerek olmadığını düşünen Kâhir-Billâh kendisine karşı bir komplö düzenlendiğinden şüphelendi. Tam da bu sırada Tarîf es-Sübkerâ vâsıtasıyla Ali b. Yelbâk'ın kendisini yakalamak üzere bir plan hazırladığını öğrenen Kâhir-Billâh hemen Sâciyye askerlerini çağırarak onları sarayın çeşitli yerlerine yerleştirdi. O gün ikinci vaktinden sonra az sayıdaki adamıyla ve hafif silahlarla sarayın önüne gelen Ali b. Yelbâk halifeyle görüşmek istedi. Bunun için adamlarından bir kaçını saraya gönderdi. Ancak bu isteği kabul edilmediği gibi Kâhir-Billâh'ın emriyle ortaya çıkan Sâciyye askerleri Yelbâk ve adamlarının üzerine saldırdılar. Adamlarının bir anda dağılmasıyla çaresiz kalan Yelbâk, nehrin karşı tarafına geçerek gizlendi. Olayın duyulmasıyla o gece İbn Mukle, Hasan b. Hârûn ve İbn Garâbe de saklandılar. Ali b. Yelbâk'ın başarısız girişiminden sonra Yelbâk ve beraberindeki komutanların tutuklanarak saraya getirilmesini emreden Kâhir-Billâh, dokuz ay üç gün vezirlik yaptıktan sonra Şaban 321'in başında (Temmuz 933) gizlenen İbn Mukle'nin yerine Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâsım b. Ubeydullah'ı vezirliğe tayin etti.¹

2. Muhammed b. Kâsım b. Vehb

Muktedir'den sonra Mûnis ve arkadaşları tarafından halife ilan edilen Kâhir-Billâh, İbn Mukle'nin vezir olarak atanması ve diğer pek çok tayin ve azil işlemlerinde neredeyse hiçbir müdahalede bulunamamıştı. Ancak İbn Mukle ve Ali b. Yelbâk tarafından gerçekleştirilen komployu bertaraf ettikten sonra vezirlik ve hâciblik gibi devlet kademesindeki atamaları bizzat kendisi yapan Kâhir-Billâh eski vezirlerden Hüseyin b. Kâsım'ın kardeşi Muhammed b. Kâsım'ı saraya çağırarak 3 Şaban 321/29 Temmuz 933 Pazartesi günü vezirliğe tayin etti.² Ayrıca Ali b. Yelbâk'ın gizlenmesi ve hâcibliğe atanan Muhammed b. Yâkût'un da Sâciyye ve Huceriyye askerlerinden korkup bir gün sonra Bağdat'tan kaçması üzerine³ hâcibliğe Selâme et-Tolûnî'yi, sâhibü's-şurtalığa da Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Hâkân'ı getirdi. Bunların haricinde İbn Mukle'nin halifeyle Muhammed b. Yâkût'un arasındaki haberleşmeyi sağladığı gerekçesiyle Mûnis'i kışkırtarak Musul'a

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 263-264; Hemedânî, *Tekmile*, s. 280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 256.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 264-265; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 262.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 256; Yılmaz, "Abbâsilerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 92.

sürdürdüğü Tabîb İsâ'yı tekrar Bağdat'a çağırın Kâhir-Billâh, onu eski vezir İbn Mukle, Hasan b. Hârûn ve İbn Garâbe'nin evlerini yakmakla görevlendirdi.¹

Muhammed b. Kâsım vezirliğe tayin edildikten sonra kardeşi Hüseyin b. Kâsım'a bir elçi göndererek ortaya çıkmasını ve kendisini Dîvânü's-Sevâd, Dîvânü'l-ceyş ve Dîvânü'n-nafakât'ın başına getireceğini, yardımcılığına da Ubeydullah el-Kelvezânî, İbrâhim b. Hafîf ve Osman b. Saîd'i tayin edeceğini bildirdi. Muhammed b. Kâsım ayrıca elçinin önünde yemin ederek kölelerinin âzat edileceğini ve hanımlarının serbest bırakılacağını da sözlerine ekledi. Kardeşinin verdiği sözler karşısında gizlenmekten vazgeçen Hüseyin b. Kâsım ertesi gün akşam saraya geldi. Hüseyin b. Kâsım geldikten sonra Kâhir-Billâh'la görüşen Muhammed b. Kâsım, İbn Ebü'l-Azâkir'in² devlet için tehlikeli olduğunu belirterek onun düşüncelerini kabul ettiği için kardeşinin Rakkâ'ya gönderilmesini talep etti. Bunun üzerine Kâhir-Billâh, İbn Ebü'l-Azâkir'in görüşünü benimseyen Bistâmîler'in de gözaltına alınmasını emretti.³

Kâhir-Billâh kendisine karşı düzenlenen komployu bertaraf etmekle birlikte Mûnis ve Yelbâk'ı henüz ele geçirememişti. Ali b. Yelbâk'ın Sâciyye ve Huceriyye askerlerinin saldırılarından kaçarak kurtulmasından sonra yapılan aramalarda mezarlığın girişine yakın bir yerde bulunmasının ardından Mûnis'e mektup gönderen Kâhir-Billâh kendisiyle istişare yapmak istediğini belirterek Mûnis'i saraya davet etti. Ancak yürüyemeyecek kadar yaşlandığını belirten Mûnis muhtemelen Kâhir-Billâh'ın verdiği sözde durmayan birisi olduğunu bundan dolayı da başına gelecekleri bildiği için⁴ halifenin davetini geri çevirdi. Bunun üzerine Kâhir-Billâh Mûnis'i saraya getirmesi için Tarîf es-Sübkerâ'yı görevlendirdi. Sonunda Tarîf es-Sübkerâ'nın kendisini ikna etmesiyle saraya gelen Mûnis gözaltına

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 266; Hemedânî, *Tekmile*, s. 280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 256. Kâhir-Billâh'ın yaptığı diğer atamalarla ilgili bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 265-266.

² İbn Ebü'l-Azâkir olarak da bilinen Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali eş-Şelmegâni tenasüh ve hulûlü benimseyen mensupları tarafından ilah sayılan aşırı Şîî liderdir. Bk. Yavuz, "İbnü'ş-Şelmegâni", *DİA*, XXI, 220. İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliği döneminde oğlu Muhassin'le arası oldukça iyi olan İbnü'ş-Şelmegâni Muhassin'le bazı devlet memurları arasındaki iletişimi sağlayan kişi olarak da bilinmektedir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 123.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 266-267.

⁴ Yılmaz, "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 92.

alındı.¹ Mûnis'in gözaltına alınmasının ardından ona bağlı askerler Mûnis'in serbest bırakılması için isyan başlatarak Vezir Muhammed b. Kâsım'ın evine saldırdılar. Bunu fırsat bilen Kâhir-Billâh da başta Mûnis olmak üzere Yelbâk ve oğlu Ali'yi idam ettirdi.² Zehebî'nin verdiği bilgiye göre, muhaliflerini teker teker ele geçirerek onları bertaraf eden Kâhir-Billâh, bu olayın ardından bastırdığı paraların üzerine *el-müntakim min a'dâi dînillâh* ifadesini yazdırdı.³

Mûnis ve arkadaşlarının bertaraf edilmesiyle ilgili süreçte vezir olarak hiçbir etkinliği ve ağırlığı bulunmayan Muhammed b. Kâsım, Kâhir-Billâh'ın Musul'dan çağırıldığı Tabîb İsâ'nın şahsî hırsı ve Ahmed b. Ubeydullah el-Hasibî'nin halifeye sunduğu tekliften dolayı vezirlikten azledildi. Şöyle ki, Muktedir'le Mûnis arasında meydana gelen hadiseler esnasında eski vezir İbn Mukle kaçarak gizlenince, Berîdiler gibi vezirin yakın çevresinde bulunan kişiler de gizlenmek durumunda kalmıştı. Bunun üzerine Vezir Muhammed b. Kâsım dâminliğini Berîdiler'in yaptığı Ahvaz ve Basra'nın iltizamını Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâsım el-Kerhî'ye⁴ vermişti. Ancak siyasî ortamın nisbeten yumuşamasıyla İshâk b. İsmail en-Nevbahtî, Berîdiler için vezirden emân alınca, Berîdiler ortaya çıktı. Daha sonra Vâsıt ve Sakyülfırât dâmini Nevbahtî, Berîdiler'in eski iltizamlarını tekrar almaları için vezirle görüştü. Nevbahtî'nin teklifine sıcak bakan Muhammed b. Kâsım halifeye konuşarak el-Kerhî'nin Basra ve Ahvaz'ın gelirlerini toplama ve bunları hazineye kazandırma konusunda pek başarılı olamadığını, dolayısıyla buranın damânının el-Kerhî'den alınıp Berîdiler'e verilmesini söyledi. Kâhir-Billâh da teklif üzerinde düşünceğini belirterek meseleyi istişare etmek için Tabîb İsâ'yı çağırıldı.⁵

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 266. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, Kâhir-Billâh, Muktedir'in oğlu Muhammed'e verdiği yetkilerin tamamını kendi oğlu Abdussamed'e devrettiğini ve kendisini de onun yardımcılığına atadığını, ayrıca Mûnis'in uhdesinde bulunan ordu komutanlığı, beytülmalin idaresi ve emîrül-ümerâlık gibi görevleri kendisine verdiğini söyleyerek Tarîf es-Sübkerâ'dan Mûnis'i saraya gelmesi için ikna etmesini istedi. Daha sonra muhtemelen Mûnis'e iyi davranacağını Sübkerâ'ya göstermek için, şayet Mûnis evinde kalmaya devam ederse birçok fitnenin zuhur edeceğini, fakat saraya gelirse hizmetçileriyle beraber burada huzur içinde yaşayacağını sözlerine ekledi. Bunun üzerine Mûnis'in yanına giden Sübkerâ önce orada bulunan askerlerle konuştu ve kendileri için emân aldığını söyledi. Daha sonra Mûnis'le görüşerek şayet saraya gitmezse Kâhir-Billâh'ın kendisi aleyhinde düşüncelere kapılacağını dolayısıyla kendisiyle birlikte Kâhir-Billâh'ın yanına gitmesinin daha doğru olacağını ifade etti. Böylece Mûnis, Sübkerâ'nın gayretiyle saraya gitti. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 257-258.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 267-268.

³ Bk. *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 9. Ayrıca bk. Suyûtî, *Târîh*, s. 417; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, III, 272; Bowen, *The Good Vizier*, s. 331.

⁴ Râzî-Billâh dönemi vezirlerinden Muhammed b. Kâsım el-Kerhî hakkında ileride bilgi verilecektir.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 270-271.

İbn Miskeveyh'in verdiği bilgiye göre, Musul'da ikâmet ettiği için İbn Mukle'den sonra yeni vezirin kim olacağı meselesinde herhangi bir müdahalede bulunamayan, dolayısıyla bu duruma ve Muhammed b. Kâsım'a kızan Tabîb İsâ, bir anlamda Kâhir-Billâh'ın kendisiyle yaptığı istişareyi fırsat bilerek kendi himayesinde olacağı¹ Abdullah b. Ubeydullah el-Hasîbî'nin vezirliğe tayin edilmesini söyledi. Bunun üzerine başta Berîdîler olmak üzere İbn Mukle dönemindeki etkin kişilerin durumunu öğrenmek isteyen Kâhir-Billâh, bunun için Tabîb İsâ'yı görevlendirerek Hasîbî ile görüşmesini istedi. Tabîb İsâ'nın kendisiyle görüşmesinin ardından Kâhir-Billâh'a mektup gönderen Hasîbî, şayet vezir olarak atanırsa Berîdîler gibi ellerinde para olan kişilerin gizleneceğini, dolayısıyla tedricî bir şekilde önce vezire emir verilerek bu kişilerin tutuklanıp saraya getirilmesinin, sonrasında da Vezir Muhammed b. Kâsım'ın gözaltına alınmasının daha doğru olacağını bildirdi. Hasîbî'nin teklifine olumlu yaklaşan Kâhir-Billâh, İshâk b. İsmail en-Nevbahtî ve Berîdîler'in Muhammed b. Kâsım'ın evinde olup olmadığını öğrenmesi ve şayet orada iseler onları göz altına alması için görevlendirdi. Ancak halifenin adamları arasındaki casusları vesilesiyle Kâhir-Billâh'ın kendilerini yakalamak istediğini öğrenen Berîdîler saklanmayı başardılar. Nevbahtî ise evinde herhangi bir şarkıcı bir câriye olup olmadığını teftişe gelen² Hâdim Sâbûr tarafından göz altına alındı. Bu sırada Ebû Yûsuf el-Berîdî'nin vezirin evine gelmesi ve Muhammed b. Kâsım'ın kendisini güzel bir şekilde ağırlaması halife tarafından duyulunca, Kâhir-Billâh, vezirine haber göndererek, Ebû Yûsuf ve kardeşlerini ele geçirmesini ve mallarını müsadere etmesini istedi. Ancak halifenin emri doğrultusunda müsadere yapmak isteyen, fakat Ebû Yûsuf'un itiraz etmesiyle bunu gerçekleştiremeyen Muhammed b. Kâsım, Sâbûr tarafından tutuklanarak saraya götürüldü ve bu esnada orada bulunan Ebû Yûsuf ve diğer şahıslar da gözaltına alındı. Böylece Muhammed b.

¹ Bowen, *The Good Vizier*, s. 332.

² Kâhir-Billâh bu dönemde içki içilmesini ve şarkı söylenmesini yasaklayarak şarkıcı câriyelerin satılmasını menetmiş, hatta bazı kişileri Kûfe ve Basra'ya sürgüne göndermiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 269. Ancak söz konusu rivayetin son kısmında Kâhir-Billâh'ın şarkı dinlemeyi ve içki içmeyi sevdiği, hatta istediği câriyeyi kendisi için alıkoyduğu göz önünde bulundurulursa onun bu uygulamayı toplumsal düzeni sağlamaktan ziyade kendi şahsî çıkarını düşündüğü için yürürlüğe koyduğu anlaşılmaktadır. Bk. Yılmaz, "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 98-99. Nitekim ileride de zikredileceği üzere İshâk en-Nevbahtî ile Ebû's-Serâyâ Nasr b. Hamdân sırf onun bu düşkünlüğü yüzünden öldürülmüştür.

Kâsım'ın üç ay on iki gün¹ süren vezirlik görevi 13 Zilkade 321/14 Ekim 933 tarihinde sona erdi.²

3. Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî (İkinci Vezirliği)

Muhammed b. Kâsım'ın gözaltına alınarak vezirlikten azledilmesinin ardından bu göreve 15 Zilkade 321/6 Kasım 933 tarihinde Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî tayin edildi.³ Hasîbî'nin vezirliğe tayin edilmesiyle ilgili gelişmeleri ele almadan önce bir hususun üzerinde durulmalıdır. Muktedir dönemi vezirleri içinde yer alan Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî ile burada bahse konu olan Hasîbî'nin aynı kişi olup olmadığı meselesi dikkat çekmektedir. İbnü'l-Esîr dışındaki kaynakların çoğu hem Muktedir hem de Kâhir-Billâh'ın halifeliği ile ilgili bölümlerde Hasîbî'nin ismini Ebü'l-Abbâs el-Hasîbî şeklinde telaffuz etmektedir.⁴ Muktedir dönemiyle ilgili bilgi verirken söz konusu ismi aynı şekilde nakleden İbnü'l-Esîr ise, Kâhir-Billâh dönemine geldiğinde Hasîbî'nin ismini Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydullah b. Süleyman el-Hasîbî olarak zikretmektedir.⁵ Aslında buradaki karışıklık görüldüğü kadarıyla İbnü'l-Esîr'in söz konusu isme Süleyman ismini ilave etmesinden kaynaklanmaktadır. Benzer bir durum İbnü'l-Esîr'den önceki bazı müelliflerin eserlerinde de görülmektedir. Meselâ Mes'ûdî'nin *Mürûcu'z-zeheb* isimli eserini neşreden Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kâhir-Billâh'ın vezirlerinin isimlerinin zikredildiği kısımda müellifin Ebü'l-Abbâs el-Hasîbî'nin ismini Muhammed b. Kâsım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb'in ismiyle karıştırarak Muhammed b. Kâsım b. Abdullah el-Hasîbî şeklinde aktardığını tesbit etmiştir.⁶ Benzer bir tesbiti *Kitâbü'l-Uyûn* isimli eserin nâşiri Ömer Saîdî de yaparak, müellifin Ebü'l-Abbâs el-Hasîbî'nin ismini Muhammed b. Kâsım b. Abdullah b. Hüseyinî şeklinde aktardığını belirtmiştir.⁷

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 271-272. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 281; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 262.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 262; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 63.

³ Safedî, *el-Vâfi*, VII, 113; Sourdel, *Le Vizirat*, II, 478.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 74, 111; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 143, 147, 153, 240, 270; Hemedânî, *Tekmile*, s. 247, 282; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 239;

⁵ Bk. *el-Kâmil*, VIII, 262. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 63.

⁶ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, IV, 313 dn. 1. Mes'ûdî bir başka yerde Hasîbî'nin ismini diğer kaynaklardaki gibi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî şeklinde zikretmiştir. Bk. *et-Tenbîh*, s. 336.

⁷ *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 278 dn. 1.

Zehebî ve Safedî, Hasîbî'nin hem Muktedir hem de Kâhir-Billâh döneminde vezirlik yaptığını aktarmaktadır.¹ Sourdel söz konusu vezirin isminin Ahmed b. Ubeydullah b. Ahmed el-Hasîbî olduğunu belirterek, Muktedir ve Kâhir-Billâh dönemlerinde vezirlik yaptığını söylemektedir.² Margoliouth da İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem* isimli eserinin tercümesinde Ahmed el-Hasîbî'nin Kâhir-Billâh dönemindeki vezirliğini *ikinci vezirliği* başlığı altında tercüme etmiştir.³ Dolayısıyla İbnü'l-Esîr'in rivayeti ilk etapta bu iki şahsın birbirinden farklı olduğu izlenimi verse de, gerek döneme yakın kaynakların konuyla ilgili aktarmış oldukları bilgiler, gerekse günümüz araştırmacılarının tesbitleri Hasîbî'nin aynı şahıs olduğunu ve hem Muktedir hem de Kâhir-Billâh dönemlerinde vezirlik yaptığını söylememize imkân tanımaktadır.

Kâhir-Billâh, Hasîbî'yi vezirliğe tayin etmeden önce hıristiyan bir kâtip olan İshâk b. Ali el-Kunnâî ile Abdülvehhâb b. Abdullah el-Hâkânî'yi saraya çağırarak ikisinden birisini vezirliğe, diğerini de divanların başkanlığına atayacağını söyledi. Ancak gelir gelmez ikisini birden tutuklattı. Benzer bir vaatle saraya davet edilen Süleyman b. Hasan da gözaltına alınırken, Abdülvehhâb el-Hâkânî ve Süleyman b. Hasan'ın başına gelenlerden haberdar olan Fazl b. Ca'fer ise gizlenerek kurtulmayı başardı.⁴ Kâhir-Billâh'ın kendilerine zorla para cezası vermek ve ödeyecekleri bu parayı garanti altına almak için böyle bir plan hazırladığını söyleyen Bowen, böylece saraya gelen bu kişilerin kurtulmak için bir nevi fidye vermek zorunda kalacaklarını belirtmektedir.⁵ Bunun yanında Kâhir-Billâh'ın söz konusu kişilerin muhtemel vezir adayları arasında olduğunu, dolayısıyla Hasîbî'nin vezirliğine engel çıkarabileceklerini göz önünde bulundurarak böyle bir tavır sergilediği de düşünülebilir.

Hasîbî göreve başladıktan sonra Kâhir-Billâh'ın halifeliğinin ilk zamanlarında cülûs bahşişlerini karşılamak ve hazineye para temin etmek amacıyla Vezir İbn Mukle ve ondan önce kendisine vekâlet eden Kelvezânî'nin 2 milyon 400 bin dinar

¹ Bk. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XV, 293; *el-Vâfi*, VII, 113.

² Bk. "Al-Khasîbî", *EP*, IV, 1094. Sourdel'in daha önce kaleme aldığı *Le Vizirat* isimli eserinde konuyla ilgili herhangi bir açıklama yapmadığı görülmektedir. Bk. *Le Vizirat*, II, 478.

³ Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 309-328.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 272. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 282.

⁵ Bk. *The Good Vizier*, s. 332.

tutarındaki¹ devlet çiftliklerini satmasıyla ilgili uygulamalarını devam ettirerek bu satışlar için bir divan ihdas etti. Bununla da yetinmeyen Hasîbî, bazı varlıklı kişilerin mallarını müsadere ederken, bazılarını da hapse attırdı. Özellikle kendisine yapılan şiddetli işkencelere katlanmak zorunda kalan Ebû Yûsuf el-Berîdî, Tabîb İsa ve Hâcib Selâme'nin tavassutu ile 12 milyon dirhem karşılığında kurtuldu, ancak bu olaydan kısa bir süre sonra Tabîb İsa'nın Kâhir-Billâh'ın kendilerini yakalamak istediğini haber vermesi üzerine kardeşleriyle birlikte tekrar gizlendi.² Diğer taraftan Ebû's-Serâyâ Nasr b. Hamdân ve önceki vezir Muhammed b. Kâsım zamanında tutuklanarak gözaltına alınan İshâk b. İsmail en-Nevbahtî ise Kâhir-Billâh'ın şahsî kini yüzünden öldürüldü.³

Kâhir-Billâh ve Vezir Hasîbî müsadere ve tutuklamalarla uğraşırken Sâciyye ve Huceriyye askerleriyle bu askerleri kışkırtan İbn Mukle ve kâtibi Hasan b. Hârûn faaliyetlerini daha da hızlandırdı. Hatırlanacağı üzere ikinci vezirliği döneminde Mûnis ve adamlarıyla işbirliği yaparak Kâhir-Billâh'ı iktidardan uzaklaştırmak için girişimde bulunan İbn Mukle, Mûnis ve adamlarının öldürülmesi üzerine saklanarak kurtulmayı başarmıştı. Fakat bu düşüncesinden vazgeçmediği görülen İbn Mukle, bu sefer kâtibi Hasan b. Hârûn vasıtasıyla Sâciyye ve Huceriyye askerlerini Kâhir-Billâh'a karşı kışkırtmaya başladı. Buna göre Kâhir-Billâh'ın sarayda kendileri için zindan yaptırıldığını belirten Hasan b. Hârûn parayla tuttuğu bir müneccim vasıtasıyla Sâciyye askerlerinin lideri Sîmâ'yı uyararak, Kâhir-Billâh'ın kendisini ele geçireceğini söylemeye başladı. Hasan b. Hârûn'un kışkırtmaları devam ederken aralarında kısa süreli bir anlaşmazlık çıkan Sâciyye ve Huceriyye askerleri her iki grubun komutanlarının girişimiyle birlikte hareket etme kararı aldılar. Daha sonra Kâhir-Billâh, Vezir Hasîbî ve Hâcib Selâme et-Tolûnî'ye, yapılan zindanlarla ilgili rahatsızlıklarını bildirdiler.⁴

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 260.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 273-275.

³ Kaynakların verdiği bilgiye göre, şarkı dinlemeyi çok seven ve şarkıcı câriyeler satın alan Kâhir-Billâh, halife olmadan önce iki cariye satın almak istemiş, ancak İshâk en-Nevbahtî ve Ebû's-Serâyâ bu iki cariyenin fiyatını arttırdığı için onları alamamıştı. Bundan dolayı İshâk en-Nevbahtî ile Ebû's-Serâyâ'ya karşı kin besleyen Kâhir-Billâh, halife olunca her ikisini de öldürtmüştür. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 284-285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 295-296. Daha önce de zikredildiği üzere İshâk en-Nevbahtî, Muahmmmed b. Kâsım'ın vezirliğinin son zamanlarında evinde cariye olup olmadığını teftişe gelen Kâhir-Billâh'ın hizmetçilerinden Sâbûr tarafından gözaltına alınmıştı.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 286-287. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 282.

Hemen belirtilmesi gerekir ki, söz konusu zindanların yapımını mallarının müsaderesine karşılık Muktedir'in son veziri Fazl b. Ca'fer üstlenmişti. Bu şartlar altında İbn Mukle ve Hasan b. Hârûn'un Sâciyye askerlerini kışkırttıklarından haberleri olmadığı anlaşılan Hasîbî ve Selâme et-Tolûnî, Kâhir-Billâh'la görüşerek bu hoşnutsuzluğun sebebinin Fazl b. Ca'fer olduğunu, çünkü bu zindanların yapıldığını [saray dışında] ondan başka hiç kimsenin bilmediğini söylediler. Bunun üzerine Selâme et-Tolûnî, Fazl b. Ca'fer'in müsaderesinin hafifletilmesini ve zindanlar için şimdiye kadar harcadığı paranın mallarının müsaderesine karşılık kabul edilmesini teklif etti. Ancak Selâme et-Tolûnî'nin teklifini kabul etmediği anlaşılan Kâhir-Billâh, Fazl b. Ca'fer'in tutuklanmasını emretti. Fazl'ı gözaltına alan Vezir Hasîbî, Tabîb İsâ'nın da bulunduğu bir sırada kendisinden 300 bin dinar talep etti. Fazl ise bu parayı ödeyecek kadar malının olmadığını söyleyince, Hasîbî kendisine işkence yapmak istedi. Ancak Hâdim Sâbûr onu korumakla görevli olduğunu belirterek Fazl'ı saraya götürdü ve orada hapsedti.¹

Sâciyye ve Huceriyye askerlerinin şikâyetleri devam ederken İbn Râik'in Sûkulahvaz'ı ele geçirdiğini ve buradaki resmî görevlere kendi adamlarını atadığını haber alan Hasîbî, Kâhir-Billâh'a bir rapor göndererek durumu kendisine bildirdi. Hasîbî'nin gönderdiği rapor Selâme et-Tolûnî tarafından o sırada içki âleminde olan Kâhir-Billâh'a iletildi. Kâhir-Billâh ise Selâme'ye, Hasîbî ile görüşmesini ve gereken tedbirleri birlikte almalarını emrederek eğlenmeye devam etti. Tabîb İsâ ile birlikte Hasîbî'nin yanına giden Selâme o gün gece yarısına kadar onlarla bu meseleyi görüştüktan sonra evine gitti. Ertesi gün tekrar Hasîbî'nin yanına gelen Selâme, Sâciyye ve Huceriyye askerlerinin halifenin sarayını kuşatmak için hazırlık yaptıklarını haber verdi. Bunun üzerine Tabîb İsâ'yı saraya gönderen Hasîbî, durumu halifeye bildirmesini emretti. Ancak gece boyu içki içerek sarhoş olan Kâhir-Billâh, sızıp kaldığı için Tabîb İsâ'nın bütün çabalarına rağmen uyanamadı. Sonunda saraya gelen Sâciyye ve Huceriyye askerleri, komutanları Sîmâ'nın emriyle bütün giriş çıkışları tuttuktan sonra hep birlikte saldırıya geçtiler. Bu esnada Selâme ile kendi evinde bulunan Hasîbî kadın kılığına girerek gizlendi. Selâme de iskele tarafına doğru giderek saklandı. Askerlerin saraya girmesiyle uyanan Kâhir-Billâh, harem tarafındaki hamamlardan birisinin çatısına gizlendiyse de kısa süre sonra

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 287.

yakalandı (6 Cemâziyelevvel 322/24 Nisan 934). Böylece vezirliği beş ay yirmi gün¹ süren Hasîbî'nin görevi de sona erdi.²

Bir süre gözaltında tutulan Kâhir-Billâh, halifelikten feragat etmek istemeyince gözlerine mil çekilerek sarayda hapsedildi, daha sonra 333/944-945 yılında Müktefi tarafından İbn Tâhir sarayına götürüldü. İbn Tâhir sarayında kaldığı süre içinde zaman zaman serbest bırakılan ve maddi açıdan sıkıntı çeken, hatta bundan dolayı dilendiği söylenen Kâhir-Billâh, 339 (950) yılında vefat edince babası Mu'tazî'din yanına defnedildi.³

C. Râzî-Billâh (322-324/934-936)

1. İbn Mukle (Üçüncü Vezirliği)

Sâciyye ve Huceriyye askerlerinin Kâhir-Billâh'ı tahttan uzaklaştırmasının ardından halife ilan edilen Muktedir'in diğer oğlu Ebü'l-Abbâs, Tarîf es-Sübkerâ ve Bedr el-Hareşnî gibi komutanların kendisine biat etmesinden sonra Râzî-Billâh unvanını aldı.⁴ Halife ilan edildikten sonra Muktedir döneminin vezirlerinden Ali b. İsâ ve kardeşi Abdurrahman'la görüşen Râzî-Billâh, Ali b. İsâ'nın tavsiyeleri doğrultusunda Abbâsî idarî geleneğine uygun olarak bayrağın ve üzerinde "Muhammed Rasûlüllâh" yazılı hilafet mührünün kendisine teslim edilmesini emretti. Ayrıca mührün üzerinde Kâhir-Billâh'ın isminin yazılı olduğu kısmın değiştirilerek yerine Râzî-Billâh yazılmasını istedi. Yapılan bu düzenlemenin ardından dönemin önde gelen kadılarından Ebü'l-Hüseyn Ömer b. Muhammed, Ebû Muhammed b. Ebü's-Şevârib, Ebû Talib el-Behlûl ve diğer bazı kimseler Ali b. İsâ'nın emriyle saraya gelerek halifeye biat ettiler. Ali b. İsâ ayrıca o gün gece

¹ Safedî, *el-Vâfi*, VII, 113.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 287-289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 279; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 113. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 283.

³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 336-337; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 289-292; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 282-283; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 178; Yılmaz, "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", s. 101-102; Küçükbaşçı, "Kâhir-Billâh", *DİA*, XXIV, 172. Harley, Hamdullah el-Müstevfi'nin (ö. 750/1350) *Târîh-i Güzide* isimli eserinden nakille Kâhir-Billâh'ın bu acıyı on altı yıl boyunca yaşadığının söylendiğini aktarmaktadır. Bk. "İbn Muqlah", s. 223. Ancak döneme yakın kaynakların Kâhir-Billâh'ın gözlerine mil çekildikten beş-altı yıl sonra öldüğüne dair aktarmış oldukları rivayetlerle bu bilginin telif edilmesi mümkün değildir.

⁴ Sûlî'nin verdiği bilgiye göre, Ebü'l-Abbâs'a içinde üç ismin yazılı olduğu bir kâğıt verilmiş, o da Râzî-Billâh unvanını seçmiştir. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 2-4.

yarısına kadar divan kâtipleri, kadılar ve askerlerden halife adına biat almaya devam etti.¹

Alınan biatlardan sonra Râzî Billâh, Abdurrahman b. İsâ ile huzuruna çağırıldığı ağabeyi Ali b. İsâ'yı vezirliğe tayin etmek istedi. Ancak bu görevi yerine getiremeyecek kadar yaşlandığını söyleyerek halifenin talebini geri çeviren Ali b. İsâ, kardeşi Abdurrahman'ın vezirliğe getirilmesi için imada bulundu. Vezirlik görevi ve ismi kardeşinin olacak, kendisi de -istememesine rağmen- halifeliğin işleri ve vergi gelirleriyle ilgilenecekti. Bu sırada Sâciyye askerlerinin lideri Sîmâ'ya haber gönderen İbn Mukle, cülûs bahşisi olarak askerlere dağıtılacak olan 500 bin dinar tutarındaki meblağı karşılayacağını, ayrıca [vezir olmasını sağlarsa] kendisine de 500 bin dinar vereceğini taahhüt etti. Bunun üzerine halifeyle görüşmek için saraya giden Sîmâ, İbn Mukle'nin göndermiş olduğu mektubu Râzî-Billâh'a gösterdi. Râzî-Billâh da Ali b. İsâ'yı çağırarak bu mektubu ona okudu. İbn Mukle'nin taahhüt etmiş olduğu meblağı öğrenen Ali b. İsâ, hazinenin şu an için bu meblağın zekâtına dahi ihtiyacı olduğunu belirterek gerçekten bu parayı taahhüt ettiyse İbn Mukle'nin vezir olarak görevlendirilmesini söyleyip oradan ayrıldı. Bunun üzerine Râzî-Billâh, 9 Cemâziyelevvel 322/27 Nisan 934 tarihinde İbn Mukle'yi vezirliğe tayin etti.²

Sûlî'nin aktarmış olduğu yukarıdaki rivayeti dikkate alan bazı araştırmacılar Abdurrahman'ın Râzî-Billâh tarafından vezirliğe tayin edildiğini düşünmektedir. Konuyla ilgili Bowen'in yorumuna göre yaşlandığı için vezir olmayı kabul etmeyen Ali b. İsâ, bu iş için kardeşi Abdurrahman'ın görevlendirilmesini isteyerek kendisinin Muktedir döneminde Süleyman b. Hasan'a nasıl rehberlik ettiyse Abdurrahman'a da aynı şekilde rehberlik edeceğini söylemiştir. Ali b. İsâ'nın teklifinin kabul edilmesiyle kardeşi Abdurrahman da vezir olarak isimlendirilmiştir.³ Benzer bir görüşü Özaydın da dile getirerek Abdurrahman b. İsâ'nın Râzî-Billâh tarafından vezirliğe tayin edildiğini söylemektedir.⁴

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 290-292.

² Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 4-5; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 114. Hemedânî, Râzî-Billâh'ın halife olduğu sırada gizlenen İbn Mukle'nin, halifenin emanından sonra ortaya çıktığını ve vezirliğe atandığında da Ebû Abdullah el-Cehşiyârî'nin evinde gizlendiğini söylemektedir. Bk. *Tekmile*, s. 284-285. Krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 336.

³ Bowen, *The Good Vizier*, s. 336.

⁴ Özaydın, "İbn Mukle", *DİA*, XX, 211. Özaydın bir başka yerde Ali b. İsâ'nın yaşlılığını ileri sürerek halifenin vezirlik teklifini geri çevirmesi üzerine bu göreve İbn Mukle'nin tayin edildiğini söylemektedir. Bk. "Râzî-Billâh", *DİA*, XXXIV, 489. Zehebî konuyla ilgili diğer kaynaklardan daha

Kanaatimizce söz konusu rivayeti Ali b. İsa'nın, kardeşi Abdurrahman'ın vezir olması için Râzî-Billâh'ı ikna ettiği, ancak buna rağmen Abdurrahman b. İsa'nın resmî olarak bu görevi yerine getirmediği şeklinde yorumlamak daha anlamlı görünmektedir. Nitekim İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esir, Ali b. İsa'nın vezirliği kabul etmediğini, bunun üzerine İbn Mukle'nin halife tarafından vezirliğe tayin edildiğini nakletmektedir.¹

Üçüncü defa vezirlik makamına getirilen ve ilk iki vezirliğine kıyasla başlangıçta oldukça erdemli bir tavır sergileyen İbn Mukle, gizlendiği dönemde hiç kimseye kötülük yapmayacağına dair söz verdiğini² belirterek Kâhir-Billâh tarafından tutuklanan Tabîb İsa, İshâk b. Ali el-Kunnâi gibi asker ve kâtip sınıfına mensup kişileri serbest bıraktı.³ Ancak daha sonra Tabîb İsa hakkındaki kararından vazgeçen İbn Mukle, onu Berîdiler'e teslim etti. Berîdiler ise 30 bin dinarını aldıkları halde İbn et-Tabîb'in herhangi bir ödeme yapmadığını söyleyerek onu tekrar İbn Mukle'ye teslim ettiler.⁴ Tabîb İsa'nın ardından Râzî-Billâh'ın kendisine emân verdiği Ahmed el-Hasîbî'yi Dîvânü'l-hassâ ve'l-müstahdese ile Dîvânü'z-zimâmi'l-mağrib ve'l-maşrîk'ın başına getiren İbn Mukle, Fazl b. Ca'fer'i de kendi vekili olarak başta Musul olmak üzere Diyâribekir, Tûrabdîn, el-Cezîre, Tarîkulfurât gibi bölgelerin vergilerini toplamakla görevlendirdi.⁵ Kâhir-Billâh döneminde bir süre gizlenen, ancak Vezir Muhammed b. Kâsım'ın tavassutu ile kurtulan Ebû Abdullah el-Berîdî'yi Hûzistân (Ahvaz), kardeşini de Basra, Sûs, Cündişâpûr ve Enbâr gibi şehirlerin âmilliğine tayin etti.⁶ Bunların dışında Muhammed b. Kâsım'ın vezirliği

farklı bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre vezir olmayı reddeden Ali b. İsa, Râzî-Billâh'ın Abdurrahman b. İsa'nın vezir olması için sunduğu teklifi de kabul etmemiştir. Bk. *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 17.

¹ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 292-293; *el-Kâmil*, VIII, 282-283.

² Hemedânî'nin verdiği bilgiye göre, İbn Mukle böyle bir tavır sergilemesinin sebebini vezirliğe tayin edildikten sonra kendisini tebrik etmeye gelenlerle yaptığı sohbette şöyle açıklamıştır. Kâhir-Billâh'ın tahttan indirilmesinden iki ay kadar önce Ebü'l-Fazl b. Mârî isminde bir hıristiyanın evinde gizlenen İbn Mukle, askerler tarafından eve yapılan baskında evin hanımının kendisini samanlığa gizlemesiyle kurtulmuştu. Bu olayın ardından kendi kendine söz veren İbn Mukle şayet Kâhir-Billâh'ın elinden kurtulur da tekrar vezirliğe tayin edilirse gizlenmek zorunda kalan kimseleri affedeceğini, müsadeye uğrayanların topraklarına dokunmayacağını ve Tâlibiler'e infakta bulunacağını söylemiştir. Bk. *Tekmile*, s. 285.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 293-294.

⁴ Hemedânî, *Tekmile*, s. 285. Zehebî oldukça mübalağalı bir rakam zikrederek Tabîb İsa'dan 200 bin dinar müsadere edildiğini söylemektedir. Bk. *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 21.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 295; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 283.

⁶ Hemedânî, *Tekmile*, s. 285. İbn Mukle'nin yaptığı diğer atamalar için bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 286.

döneminde hâcibliğe atanan, ancak Sâciyye ve Huceriyye askerlerinden korkup Bağdat'tan kaçan Muhammed b. Yâkut da Râzî-Billâh'ın hâcibliğine atandı.¹

Muhammed b. Yâkût'un hâcibliğin yanı sıra ordu komutanlığının da kendi uhdesinde bulunması ve bu vesileyle daha önce vezirlerin kontrolünde olan haraç ve dıyâ' gelirlerinin denetimini de eline geçirmesi, İbn Mukle'nin üstünlüğünün giderek azalmasına neden oldu. Öyle ki, divan kâtiplerinin zorunlu olarak kendi makamına gelmelerini isteyen Muhammed b. Yâkût, onlardan atama ve azil gibi herhangi bir icraatta bulunmamalarını emrederek otoritesini daha da arttırdı. Muhammed b. Yâkût'un bu tavrı karşısında sabreden ve vezir olmasına rağmen neredeyse hiçbir işte dahli bulunmayan İbn Mukle "emekliye ayrılmış bir memur" gibi görevini devam ettiriyordu. Dahası Muhammed b. Yâkût'un kâtibi Ebû İshâk el-Karârîti tarafından ne yapacağı konusunda kendisine sadece bilgi veriliyordu.²

Muhammed b. Yâkût'un etkinliği yaklaşık bir yıl boyunca devam etti. Bu süre zarfından mevcut durumu kabullenmekle birlikte, Muhammed b. Yâkût'tan kurtulmanın yollarını da arayan İbn Mukle, sonunda sarayda yapılan bir merasimi fırsat bilerek Muhammed b. Yâkût ve kardeşi Muzaffer'in tutuklanmasını sağladı (6 Cemâziyelevvel 323/13 Nisan 935). Şöyle ki, ülkenin çeşitli yerlerinde görevlendirilecek bazı komutanların durumunu görüşmek üzere ordu komutanlarıyla birlikte vezir ve hâcib gibi devletin üst düzey yetkililerinin de hazır bulunduğu resmî bir tören düzenlendi. Bu törene kâtibi Karârîti ile birlikte gelen Muhammed b. Yâkût, halife tarafından huzuruna kabul edildiği sırada tutuklandı. Muhammed b. Yâkût'un ardından kâtibini de yakalayan görevliler Muzaffer b. Yâkût'un evine giderek onu da gözaltına aldılar. Böylece Muhammed b. Yâkût'un nüfuzunu kıran İbn Mukle, Sâciyye ve Huceriyye askerlerine haber göndererek sarayı korumalarını emretti. Muhammed b. Yâkût'un evinin yağmalanmasını

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 305. Bowen, Muhammed b. Yâkût'un hâcibliğe atanması için kâtibinin Sâciyye askerlerinin lideri ve İbn Mukle'nin vezirliğe atanmasında etkin role sahip olan Sîmâ'ya rüşvet verdiğini söylemektedir. Bk. *The Good Vizier*, s. 345. Bazı rivayetlere göre Muhammed b. Yâkût'tan önce hâcibliğe Muhammed b. Râik atanmış ve daha sonra Ahvaz'a dönerek buranın mültezimliği İbn Mukle tarafından Beridiler'e verilineceye kadar Ahvaz'da kalmaya devam etmiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 287. Daha sonra Basra ve Vâsıt'ın valiliğine tayin edilmiştir. Bk. Ağırakça, "İbn Râik", *DİA*, XX, 242. Muhammed b. Yâkût'un hâcibliğe atandığına dair kendisine gönderilen mektubun metni Kalkaşendî tarafından korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bk. *Subhu'l-a'shâ*, IX, 14.

² Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 31; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 305-306; Hemedânî, *Tekmile*, s. 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 287.

engellemek için de Müflih el-Esved'i görevlendirdi. Kendisine teslim edilen Karârîti'den önce 500 bin dinar tutarında kefalet senedi alan İbn Mukle, daha sonra bu meblağı 3 milyon dirheme [yaklaşık 200 kûsür bin dinara] indirdi.¹

Muhammed b. Yâkût'un nüfuzu kırıldıktan sonra tekrar eski gücüne kavuşan İbn Mukle, divanların idaresini oğlu Ebü'l-Hüseyn b. Mukle'nin uhdesine verdi. Henüz on sekiz yaşında² olmasına rağmen divanlardaki görevlendirmelerle ilgili önemli yetkiler elde eden Ebü'l-Hüseyn, babasının da onayıyla Karârîti'nin kâtibi Ebû Abdullah Ahmed b. Ali el-Kûfî'yi kendi kâtipliğine tayin etti.³ Bundan kısa bir süre sonra da bizzat Râzî-Billâh'ın emriyle bir tevkî' çıkarılarak bundan böyle her kim ister şifahî isterse yazılı olarak Ebü'l-Hüseyn'e hitapta bulunurken kendisini "vezir" olarak isimlendirecekti. Konuyla ilgili divan kâtiplerine emir veren İbn Mukle de bir evrakın kendisine sunulmadan önce oğluna arz edilmesini söyledi.⁴ Bunların dışında eski vezirlerden ve Dîvânü'l-hassâ ve'l-müstahdese ile Dîvânü'z-zimâmî'l-mağrib ve'l-maşrîk'ın başına getirdiği Ahmed el-Hasîbî ile Süleyman b. Hasan'ın Ummân'a sürgüne gönderen İbn Mukle, valiye yazdığı mektupta bu ikisinin gözaltında tutulmasını emretti. Ancak vali tarafından serbest bırakılan Hasîbî ve Süleyman b. Hasan gizlice Bağdat'a geldiler. Bunun üzerine endişeye kapılan İbn Mukle onları yakalamak için pek çok yere baskın düzenlediyse de başarılı olamadı.⁵

Muhammed b. Yâkût ve kardeşi Muzaffer'in gözaltına alınmasının ardından İbn Mukle'nin meşgul olduğu bir diğer mesele, bu olaylar esnasında daha da güçlenen Ahvaz mültezimi Ebû Abdullah el-Berîdî ile Hamdânîler hânedanının Musul kolunun kurucusu kabul edilen⁶ Nâsîrüddevle Hasan b. Abdullah b. Hâmdân'ın faaliyetlerinin engellenmesiydi. Daha önce de zikredildiği üzere Kâhir-Billâh tarafından gözaltına alınmak istediklerini öğrendikten sonra Ahvaz'da gizlenen Berîdîler, Râzî-Billâh'ın halife olmasıyla ortaya çıktılar ve vezirliğe atanan İbn Mukle tarafından Ahvaz mültezimi olarak görevlendirildiler. Ebû Abdullah el-

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 318-319; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 305. Ayrıca bk. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 64; Hemedânî, *Tekmile*, s. 291; *Kitâbü'l-Ulyûn*, IV/1, 283.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 321. Ayrıca bk. Harley, "Ibn Muqlah", s. 223.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 319-320.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 321.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 323.

⁶ Karaarslan, "Hamdânîler", *DİA*, XV, 446; Güner, "Nâsîrüddevle" *DİA*, XXXII, 402-403.

Berîdî, Ahvaz'daki görevini devam ettirirken, halife tarafından buranın âmilliğine tayin edilen Yâkût'un kâtipliğini de yapmaya başladı.¹ Muhammed b. Yâkût ve kardeşi Muzaffer yakalandıktan sonra Ebû Abdullah el-Berîdî'ye mektup gönderen İbn Mukle, Yâkût'u teskin etmesini ve isyan çıkaran askerlerin halifeye yaptıkları ısrar neticesinde oğullarının tutuklandığını kendisine bildirmesini söyledi. Yine aynı mektupta Muhammed ve kardeşi Muzaffer'in serbest bırakılarak babalarının yanına gönderileceğini, ancak şu an için Yâkût'un İbn Büveyh'le savaşmak üzere Fars bölgesine gitmesinin daha uygun olacağını bildirdi.² Bunun üzerine Yâkût Vâsıt'tan hareket ederek Tarıkussûs yoluyla Askerimükrem'e³ geldi. Yâkût'un Ahvaz'dan ayrılmasıyla birlikte Ebû Abdullah'ın Sûs ve Cündişâpur mültezimi olarak görev yapan diğer iki kardeşi Ebû Yûsuf ve Ebû'l-Hüseyn de Ahvaz'a geldiler.⁴

Yâkût'un Ahvaz'dan ayrılmasıyla buranın kontrolünü ellerine geçiren Berîdîler, bölgede Merdâvîc b. Ziyâr ve Ali b. Büveyh arasında meydana gelen savaşları fırsat bilerek Bağdat'a göndermeleri gereken parayı kendileri için alıkoydular. Buna göre 322 yılında elde edilen vergi gelirlerini Merdâvîc b. Ziyâr'ın emriyle Şîrac b. Leylâ'nın topladığını, 323 yılında ise Merdâvîc'in vergi memurlarının halka zulmettiğini, bundan dolayı bölgedeki zirâî hayatın mahvolduğunu ve herhangi bir gelir elde edilemediğini İbn Mukle'ye bildiren Berîdîler, böylece 400 bin dinar⁵ civarındaki bir paraya el koydular. Bunun üzerine vezir tarafından Ahvaz'a gönderilen İbn Aynaveyh de yaptığı soruşturma sonucunda Berîdîler'in doğru söylediklerini İbn Mukle'ye bildirdi. Yalan beyanda bulunarak elde ettikleri yüklü

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 295, 301-302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 306; Özeydî, "Berîdîler", *DİA*, V, 501.

² İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, Fars'a giden Yâkût Râzî-Billâh'a mektup göndererek İbn Büveyh'le yapacağı savaşta kendisine yardımcı olmaları için oğullarını serbest bırakmasını istemiştir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 305.

³ Ahvaz'ın kuzeyinde yer alan bir şehirdir. Kaynaklarda Emevîler'in Irak valisi Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) veya yine Irak valisi Musab b. Zübeyr (ö. 72/691) zamanında kurulduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Coğrafi konumu ve ikliminin güzelliğinden dolayı kısa zamanda gelişen ve Abbâsîler ve Büveyhîler döneminde de önemini devam ettiren Askerimükrem özellikle bu dönemde darphane şehri olarak ün yapmıştır. Geniş bilgi için bk. Bilge, "Askerimükrem", *DİA*, III, 493-494.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 320; Hemedânî, *Tekmile*, s. 291; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 283-284.

⁵ Hemedânî oldukça küçük bir rakam zikrederek bu meblağın 4 bin dinar olduğunu söylemiştir. Bk. *Tekmile*, s. 294.

miktardaki bu parayla daha da güçlenen Berîdîler, isyan etmek amacıyla Yâkût'la birleşmeye karar vererek Askerimükrem'e doğru yola çıktılar.¹

Ahvaz'da bunlar yaşanırken Nâsîrüddevle, amcası Ebü'l-Alâ Saîd'i öldürerek Musul'a hâkim olmuş ve bunun üzerine İbn Mukle de bir grup askerle Musul'a doğru yola çıkmıştı. İbn Mukle'nin Nâsîrüddevle ile mücadelesini ele almadan önce yukarıdaki konunun devamı niteliğinde olduğunu düşündüğümüz İbn Mukle'nin Bağdat'tan hareket etmesinden hemen önce Ebû Abdullah el-Berîdî'nin vergi gelirleriyle ilgili bir mektup göndermesi ve akabinde İbn Mukle'nin tavrı üzerinde durmak gerekir. Yukarıda da zikredildiği üzere Ahvaz'a hâkim olan Berîdîler yalan bir beyanla 322 ve 323 yılı vergi gelirlerini kendileri için alıkoymuşlardı. Bu olaydan sonra Râzî-Billâh'ın emriyle İbn Mukle'nin oğlu Ebü'l-Hüseyin bürokrasinin başına getirilerek "vezir" unvanı verilmiş, ardından bu durum bütün eyaletlere bildirilmişti. Eyaletlere gönderilen bu haber üzerine *muhtemelen* Bağdat'a *ikinci bir mektup* daha yollayan Berîdîler, vergilerden elde edilen gelirlerden başkente herhangi bir pay gönderemeyeceklerini bildirdiler. İbn Miskeveyh'in aktarmış olduğu rivayetin devamında bölgeden elde edilecek gelirleri hesaba katarak bazı harcamalar yapmayı düşünen, dolayısıyla Berîdîler'in mektubunu görünce canı sıkılan Ebü'l-Hüseyin, Berîdîler'le malî konuları görüşmek üzere kâtabi Ebû Abdullah el-Kûfî'yi Musul'a göndermeye karar verdi. Ahvaz'a giden Ebû Abdullah el-Kûfî kendisine bir kötülük yapacağından endişe ettiği Ebû Abdullah el-Berîdî'ye, bir zamanlar Vâsıt ve Sakyulfurât'taki işlerini takip ettiği² ve Ebû Abdullah el-Berîdî'nin düşmanı olan Hüseyin b. Ali en-Nevbahtî³ ile İbn Râik'in arasını bozabileceğini söyledi. Bir süre sonra İbn Mukle'nin de aleyhinde konuşmaya başlayan Ebû Abdullah el-Kûfî, bundan dolayı Ahvaz'da kaldığı bir yıl boyunca oldukça iyi bir muamele ile karşılaştı, hatta bazı konularda Ebû Abdullah el-Berîdî'ye danışmanlık dahi yaptı. Ahvaz'a gönderilme amacına aykırı bir tavır sergilemesi, hatta Ebû Abdullah el-Berîdî'yi İbn Mukle'ye karşı kışkırtması sebebiyle Ebû Abdullah el-Kûfî hakkında bir mektup gönderen İbn Mukle "*Yazıklar olsun Kûfî'ye. Ben onu seni benim tarafıma çeksin diye gönderdim, o ise seni bana karşı*

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 320-321; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 306-307.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 271.

³ Nevbahtî o sırada İbn Râik'in kâtipliğini yapıyordu.

kışkırttı. Eğer yakalarsam ellerini ve ayaklarını keseceğim. Sana gelince yaptığım iyiliklere karşı nankörlük yapmayacağını ve göndereceğin parayla bana yardımcı olacağını ümit ediyorum.” diyerek¹ Ebû Abdullah el-Berîdî'nin gönlünü almaya çalıştı ve devlete isyan etmesini engellemiş oldu.²

İbn Mukle'nin Nâsırüddeve ile mücadelesine gelince, babası Ebü'l-Heycâ Abdullah'ın ölümünün ardından Muktedir tarafından Musul'un âmilliğinin kendisinden alınıp amcaları Nasr ve Ebü'l-Alâ Saîd'e verildiği Nâsırüddeve, Kâhir-Billâh'ın halife olmasıyla tekrar eski görevine atanmıştı. Ancak muhaliflerini bertaraf eden Kâhir-Billâh onun da görevine son vermişti. Râzî-Billâh dönemine gelindiğinde ise Nâsırüddeve halifenin haberi olmadan Musul'u ele geçirmişti.³ Bunun üzerine Saîd, Râzî-Billâh tarafından gizlice buranın dâminliğine tayin edilerek şehrin damânını Bağdat'a yollaması, bunun için de yeğeni Nâsırüddeve ile görüşmesi için elli adamıyla birlikte Musul'a gönderildi. Saîd'in Musul'a geldiğini haber alan Nâsırüddeve, güya amcasını karşılamak üzere evinden ayrılarak farklı bir güzergâha doğru yola çıktı. Daha sonra Saîd'in kendisini beklediğini öğrenince askerleriyle evi kuşatan Nâsırüddeve, amcasını gözaltına alarak öldürdü. Haberin Bağdat'ta duyulmasının ardından Râzî-Billâh derhal bir ordu hazırlanmasını ve Nâsırüddeve üzerine gidilmesini emretti. Bunun üzerine Vezir İbn Mukle askerlerle birlikte Musul'a hareket etti.⁴ İbn Mukle'nin Musul'a doğru geldiğini haber alan Nâsırüddeve şehri terketti. İbn Mukle de arkasından onu takip ettiyse de yakalayamadan geri Musul'a dönmek zorunda kaldı. Musul'daki ikameti esnasında bölgenin vergisini toplayan ve bunun dışında mısır tüccarlarından da bir miktar borç alan İbn Mukle, bu sayede 400 bin dinar gelir elde etti. İbn Mukle'nin Musul'daki ikameti biraz uzun sürünce, Nâsırüddeve'nin kâtibi, İbn Mukle'nin oğlu Ebü'l-Hüseyn'e 10 bin dinar rüşvet göndererek işlerin kötüye gittiğini, ayrıca ondan babasını bir an önce Bağdat'a çağırmasını istedi. Bunun üzerine Ali b. Halef b. Tınâb'ı Musul'un âmilliğine tayin eden İbn Mukle, Bağdat'a döndü. Başkente geldikten sonra oğlu Ebü'l-Hüseyn'le birlikte Râzî-Billâh'ın huzuruna çıkan İbn

¹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 65; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 327-329; Hemedânî, *Tekmile*, s. 296.

² Özeydin, "İbn Mukle", *DİA*, XX, 211.

³ Güner, "Nâsırüddeve" *DİA*, XXXII, 402.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 324. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 309.

Mukle, halife tarafından kendilerine hil'at giydirilerek değerli hediyeler takdim edildi.¹

Berîdiler'in isyan etmesini engelleyen ve Musul'daki hâkimiyeti sağlayan İbn Mukle, bu sefer Muhammed b. Yâkût'un hapiste ölmesinden sonra serbest bırakılan kardeşi Muzaffer'in faaliyetleriyle uğraşmak zorunda kaldı. 324/936 yılının başlarında hapisten çıkarılan ve görünürde İbn Mukle'ye karşı oldukça olumlu bir tavır sergileyen Muzaffer b. Yâkût, ondan intikam almayı düşünmüş, ancak bir türlü fırsatını bulamamıştı. Nihayet Huceriyye askerleriyle görüşerek bu fırsatı yakalayan Muzaffer b. Yâkût, onları İbn Mukle'ye karşı kışkırtmaya başladı. Huceriyye askerlerinin saraya bir baskın yapacaklarından haberdar olan İbn Mukle de Sâhibü's-şurta Bedr el-Hareşni'yi destekleyerek ondan Huceriyye askerlerini saraydan uzak tutmasını ve buranın güvenliğini kendisinin sağlamasını istedi. Bunun üzerine kendisine bağlı askerleri silahlandıran Bedr saraya gelerek Huceriyye askerlerinin saraya girmelerini engelledi. Bedr'le yaptığı gizli görüşme sayesinde Huceriyye askerlerinin sarayı kuşatmalarına engel olmayı başaran İbn

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 326. Ayrıca bk. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 65; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 310. Nâsîrüddevle'nin Musul'a hâkim olduktan sonra elde ettiği vergi gelirlerini başkente yollamaması için Ali b. İsâ'nın Râzî-Billâh adına kendisine mektup gönderdiği söylenmektedir. Buna göre Râzî-Billâh'ın adını kullanarak Nâsîrüddevle'ye mektup gönderen Ali b. İsâ, Musul'un damânından elde edilen gelirleri başkente göndermemesini bildirdi. Ali b. İsâ'nın yolladığı mektubu ele geçiren ve Râzî-Billâh'a göstermesi için kâtiplerden Saîd b. Amr b. Sencalâ'ya teslim eden İbn Mukle, bu olaya şahit olan bazı görgü şahitlerini de çağırdı. Ertesi gün durumdan haberdar olan Râzî-Billâh, Ali b. İsâ'nın saraya getirilmesini ve Vezir İbn Mukle'ye teslim edilmesini emretti. Ancak İbn Mukle o sırada sarayda bulunmadığı için Ali b. İsâ evine götürülerek gözaltında tutuldu. Daha sonra da kendisinden 50 bin dinar müsadere edildi. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 324. İbn Miskeveyh bu rivayetin akabinde konuyla ilgili bir rivayet daha aktarmıştır. Buna göre Tuleyb el-Hâşimî isminde bir şahıs Ali b. İsâ'nın yanına gelerek taksitler halinde halifeye 70 bin dinar ödemesi için Râzî-Billâh adına Nâsîrüddevle'ye mektup göndermesini ve böylece ikisinin arasını bulmasını istedi. Nâsîrüddevle de halifenin kendisini korumasını ve dâminliğini devam ettirmesini isteyerek bu meblağdan daha fazla bir miktarı kabul etmeyeceğini bildirdi. Daha sonra 70 bin dinarın bir kısmını gönderen Nâsîrüddevle geri kalanını ise geciktirdi. Ancak Râzî-Billâh bu meseleyle ilgili yaşanan hiç bir şeyi kabul etmediği gibi kendisine herhangi bir paranın da ulaşmadığını söyledi. Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 325. Sûlî'nin zikretmiş olduğu rivayet İbn Miskeveyh'in ikinci sırada aktarmış olduğu rivayete benzemekle birlikte bazı farklılıklar barındırmaktadır. Buna göre Nâsîrüddevle halifeye teslim edilmek üzere Tuleyb el-Hâşimî isminde birisiyle 5 bin dinar gönderdi. Ancak Tuleyb bu parayı halifeye teslim etmeyince Râzî-Billâh bu parayı Ali b. İsâ'nın el koyduğunu düşündü. es-Sûlî bu sırada halifeyle görüşerek böyle bir şeyi yapacak en son kişinin Ali b. İsâ olduğunu, dahası onun 5 bin dinara tenezzül etmeyeceğini bildirdi. Ancak es-Sûlî'nin Ali b. İsâ hakkındaki hüsn-ü şehâdetine inanmamış olacak ki, Râzî-Billâh onun bu konuyla ilgili yanında konuşmasını kabul etmeyerek kendisini bazı kimselerle birlikte vezirin yanına gönderdi. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 66. Konuyla ilgili Sûlî'nin aktarmış olduğu rivayetin tercihe şayan olduğu görülmektedir. Çünkü Nâsîrüddevle'nin Bağdat'a göndereceği parayı engellemeye çalışmasının Ali b. İsâ'ya hiçbir şey kazandırmayacağı aşîkârdır. Ancak buna rağmen ihtiyaç duyduğu parayı başka çıkış yolu olmadığı için gayr-i ahlâkî bir yolla temin etmeye çalışan Râzî-Billâh, Ali b. İsâ hakkındaki düşüncesi değişmemiştir.

Mukle, bir adım daha atarak bu sefer Bedr ile Sâciyye askerlerinin aralarını bularak bu iki grubun birbirlerine destek olmalarını sağlamaya çalıştı. Huceriyye askerlerinin başarısız girişimden sonra cesareti kırılan Muzaffer, askerlere vezire itaat etmelerini ve ona yakınlık göstermelerini tavsiye etti. Bunun üzerine Bedr'i saraydan uzaklaştırmak şartıyla vezire itaat edeceklerini açıklayan Huceriyye askerleri İbn Mukle'den Bedr'i tasfiye etmesini istediler. İsteklerini İbn Mukle'ye kabul ettiren Huceriyye askerleri, Bedr ve adamlarıyla Sâciyye askerlerinin saraydan uzaklaşmasından sonra kendi aralarında fikir birliği yaparak sarayın kontrolünü ele geçirdiler, böylece Râzî-Billâh üzerindeki nüfuzlarını da arttırmış oldular. Huceriyye askerlerinin isteği doğrultusunda Bedr ve adamlarını saraydan uzaklaştırarak büyük bir hata yaptığının farkına varan İbn Mukle, bu sefer Râzî-Billâh'la gizlice görüşerek onun Huceriyye ve Sâciyye askerlerinin başında Basra ve Ahvaz'ın gelirlerine el koyan Muhammed b. Râik'in üzerine sefere çıkmaya ikna etmeye çalıştı. Diğer taraftan Huceriyye askerlerine yaptığı nasihat sonucu İbn Mukle'nin saraydaki nüfuzunun azalmasını sağlayan ve sürekli barış yanlısı bir tavır sergileyen Muzaffer b. Yâkût ise İbn Mukle'den tamamen kurtulmak için fırsat kollamaya devam ediyordu.¹

Râzî-Billâh'ı böyle bir sefere ikna etmeye çalışan İbn Mukle'nin asıl hedefinin İbn Râik'in elindeki malların Bağdat'a ulaştırılmasından ziyade Sâciyye ve Huceriyye askerleriyle Merdâvic'in askerlerini mağlup eden İbn Râik'in kuvvetlerini karşı karşıya getirerek Sâciyye ve Huceriyye askerlerinin gücünü kırmak olduğu söylenebilir.² Ancak İbn Râik'le Râzî-Billâh'ın birbirlerine yakınlaşmasına yola açan bu plan, aynı zamanda İbn Mukle'nin Muzaffer b. Yâkût'un liderliğindeki Huceriyye askerleri tarafından sarayda gözaltına alınarak vezirlikten uzaklaştırılmasıyla sonuçlanmıştır. Şöyle ki, Râzî-Billâh tarafından İbn Râik'le yazışması istenen İbn Mukle, Sâciyye ve Huceriyye askerlerinin liderlerinden birer kişiyi seçerek Basra'ya gönderdi. İbn Râik'e gelen elçiler, Basra ve Vâsıt'ın gelirlerini kontrol eden Hüseyin b. Ali en-Nevbahtî'nin derhal Bağdat'a gönderilmesini istedi. Ancak Hüseyin en-Nevbahtî'yi teslim etmeyen İbn Râik, bu iki elçiye ihsanda

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 332-335. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 296-297.

² Nitekim Abdurrahman b. İsa'nın vezirliği döneminde Sâciyye ve Huceriyye askerleri Râzî-Billâh'ın kendilerini Musul'a sefere göndereceğini duyunca, bunun kendileri için bir hile olduğunu söylemişler, daha sonra da bu karardan vazgeçmişlerdir. Bk. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 83.

bulunarak kendilerine verdiği mektubu gizlice Râzî-Billâh'a ulaştırmalarını sağladı. Halifeye gönderdiği mektupta bazı vaatlerde bulunan İbn Râik, şayet halife tarafından Bağdat'a çağrılırsa halifenin ve ordunun bütün masraflarını kaşılacağını ve işleri yoluna koyacağını söyledi. İbn Râik'in mektubunu teslim alan Râzî-Billâh onu vezirden sakladı.¹

Râzî-Billâh'a gönderilen mektuptan habersiz olan İbn Mukle, İbn Râik'in, kâtibi Hüseyin b. Ali en-Nevbahtî'yi teslim etmediğini görünce Kadı Ebü'l-Hüseyin'i Basra'ya göndermeye karar verdi.² Daha sonra Kadı Ebü'l-Hüseyin'i Râzî-Billâh'ın huzuruna çıkarmak üzere saraya giden İbn Mukle, halifenin yanına girmeden sarayın dehlizlerinde gizlenen Muzaffer b. Yâkût ve beraberindeki Huceriyye askerleri tarafından 16 Cemâziyelevvel 324/11 Nisan 936 Pazartesi günü yakalandı.³ Huceriyye askerleri Râzî-Billâh'a giderek fesatçı olarak niteledikleri İbn Mukle'yi yakaladıklarını söyleyerek onun yerine bir başka kişiyi vezirliğe tayin etmesini istediler. Yapılan görüşmeler sonucunda Huceriyye birlikleri önce Ali b. İsâ'nın vezir olmasını istediler. Ancak Ali b. İsâ daha önce yaptığı gibi bu sefer de kendisine sunulan teklifi geri çevirdi. Bunun üzerine Huceriyye birlikleri onun tavsiye edeceği bir kişiyi kabul edeceklerini söyleyince, Ali b. İsâ, kardeşi Abdurrahman'ın ismini teklif etti. Râzî-Billâh'ın emriyle Muzaffer b. Yâkût tarafından saraya çağrılan Abdurrahman b. İsâ, halifenin huzuruna çıkarak vezirliğe tayin edildi.⁴

2. Abdurrahman b. İsâ

Abdurrahman b. İsâ, İbn Mukle'nin gözaltına alındığı gün, yani 16 Cemâziyelevvel 324/11 Nisan 936 Pazartesi günü vezirliğe tayin edildi.⁵ Vezirlik görevi her ne kadar Abdurrahman'ın uhdesinde olsa da, resmî işlerin idaresinde Ali b. İsâ baskın bir konuma sahipti.⁶ Abdurrahman'ın vezir olmasıyla İbn Mukle döneminde Ummân'a sürgüne gönderilen, ancak daha sonra serbest kalmayı başarak Bağdat'a gelen ve burada gizlenmeye devam eden Ahmed el-Hasîbî ile

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 313.

² İbnü'l-Esîr, İbn Mukle'nin kendi oğlunu İbn Râik'e gönderdiğini söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 314.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 336; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 114.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 335-336; Hemedânî, *Tekmile*, s. 298; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 288; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 356; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 114; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 281.

⁵ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 81; Hemedânî, *Tekmile*, s. 299.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 336.

Süleyman b. Hasan ortaya çıktı. Yeni vezir tarafından oldukça iyi karşılanan Ahmed el-Hasîbî ve Süleyman b. Hasan kendilerine katılan Muhammed b. Kâsım el-Kerhî ve Ebû Ali Hasan b. Hârûn¹ ile birlikte halifenin huzuruna çıktılar. Bu sırada vakit kaybetmeden İbn Mukle'yi sorgulayan Abdurrahman b. İsâ, kendisinden 1 milyon dinar tutarında kefâlet senedi aldıktan sonra onu Ahmed el-Hasîbî'ye teslim etti.²

Daha önce zikredildiği üzere İbn Mukle tarafından Huceriyye askerlerine karşı alternatif bir güç unsuru yapılmak istenen Sâhibü's-şurta Bedr el-Hareşnî, Râzî-Billâh tarafından önce Dımaşk valiliğine tayin edilmiş, ancak Huceriyye askerlerinin yatışmasından sonra eski görevine iade edilmişti.³ Abdurrahman b. İsâ'nın vezir olmasıyla bir nevi kendi isteklerini halifeye kabul ettirdiklerini düşünen Huceriyye askerleri, bu sefer Bedr'in sâhibü's-şurta olarak başkentte bulunmasından rahatsız oldular. Bunun üzerine Bağdat'taki görevine son verilen Bedr, İsfahân ve Fars'ın sâhibü's-şurtalığına tayin edildi. Hüseyin b. Hârûn da bölgenin haraç gelirlerini kontrol etmekle görevlendirildi. Ancak kısa bir süre sonra Huceriyye askerleriyle arası düzelen Bedr, tekrar Bağdat'taki görevine iade edildi.⁴

Abdurrahman b. İsâ idarî işlerdeki yetersizliğinin yanı sıra vergi gelirlerinin toplanamamasından kaynaklanan malî kriz sebebiyle vezirlikten ayrılmak istedi. Nihâyet Râzî-Billâh'tan 10 bin dinar borç isteyince 6 Receb 324/1 Haziran 936 Pazartesi⁵ günü vezirlikten azledildi azledildi.⁶

Abdurrahman b. İsâ'nın tayin ve azil tarihlerini açık bir şekilde zikreden dönemin en önemli kaynağı Sûlî, Abdurrahman'ın görev süresinin 50 gün olduğunu söylemektedir. İbnü'l-Cevzî de herhangi bir tarih aralığı belirtmeksizin

¹ Bir zamanlar İbn Ebü's-Sâc'ın kâtipliğini yapan Hasan b. Hârûn, Kâhîr-Billâh döneminde hâciblik görevini yerine getiren Ali b. Yelbâk'ın kâtipliğini yapmıştır. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 148, 260.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 338; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 289.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 334-335.

⁴ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 82; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 337-338; Hemedânî, *Tekmile*, s. 299-300; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 314.

⁵ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 84. Hemedânî de Abdurrahman b. İsâ'nın Receb ayında tutuklandığını söylemektedir. Bk. *Tekmile*, s. 300.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 338; Hemedânî, *Tekmile*, s. 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 315. Sûlî'nin verdiği bilgiye göre, bu sırada dönemin önemli kâtiplerinden Saîd b. Amr b. Sencalâ, Ali b. İsâ ve kardeşi Abdurrahman'ın dışındaki kişilerden bu parayı toplamak istedi ve bu konuda zorlandı. Fakat Ali b. İsâ ve Abdurrahman b. İsâ insanların elindeki paraya el koymayı kabul etmediler. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 83-84.

Abdurrahman b. İsa'nın görev süresinin 50 gün olduğu nakletmektedir.¹ Ancak Safedî, Sûlî'nin verdiği tarihleri aktarmasına rağmen Abdurrahman b. İsa'nın vezirliğinin 80 gün sürdüğünü söylemektedir.² Diğer taraftan Safedî'yi kaynak gösteren Bowen, gün zikretmeksizin Benî Cerrâh ailesi için krizin Receb 324'de patlak verdiğini;³ Bowen'i kaynak gösteren Sourdel ise Abdurrahman b. İsa'nın görevinin 24 Receb 324 tarihinde sona erdiğini belirtmektedir.⁴ Bunların dışında Abdurrahman b. İsa'nın görev süresini Cemâziyelevvel 324 ve Cemâziyelahîr 324 tarihleri arasında olduğunu belirten Sâmerrâî'nin⁵ verdiği bilgilerden söz konusu sürenin 30 gün olduğu görülmektedir. Ancak bu bilginin kaynaklardaki rivayetlerle telif edilmesi mümkün değildir.

3. Muhammed b. Kâsım el-Kerhî (Birinci Vezirliği)

Muhammed b. Kâsım el-Kerhî'nin ailesi, 315 yılında İbn Mukle'nin ikinci defa vezirliğe tayin edilmesinden hemen önce Berîdiler'e verilen Ahvaz'ın mültezimliğini yaklaşık 60 sene boyunca devam ettirdiler.⁶ Babası Kâsım b. Muhammed el-Kerhî, Mısır, Şam, Kûrulahvaz ve Diyârırebîa'da idarecilik yaptı.⁷ Kahramâne Ümmü Mûsâ'nın yardımıyla (299-301/912-913) İsfahân ve Basra'nın (Silh ve Mübarek) haraç divanının başına getirilen İbn Ebû'l-Bağl'in⁸ azledilmesiyle, Ali b. İsa tarafından bu bölgenin âmilliğine tayin edildi. Vefat edince bu görevi oğlu Ebû Abdullah Ca'fer b. Kâsım devam ettirdi.⁹ Müktefî dönemi vezirlerinden Ebû Ahmed Abbas b. Hasan el-Cercerâî (291-295/904-908) tarafından Ahvaz'a tayin edilen¹⁰ Muhammed b. Kâsım'ın amcası Ebû Ahmed Hasan b. Muhammed, İbnü'l-Furât tarafından Bâbil ve Hutarniyye¹¹ (304-306/917-918) ve Musul (311-312/923-

¹ Bk. *el-Muntazam*, XIII, 356.

² Bk. *el-Vâfi*, XVII, 127.

³ Bk. *The Good Vizier*, s. 354.

⁴ Bk. *Le Vizirat*, II, 490.

⁵ Bk. *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, s. 189.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 207.

⁷ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, IV, 252-253.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 42.

⁹ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, V, 348; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 295. İbn Miskeveyh buraya Ebû Abdullah'ın tayin edildiğini söylemektedir. Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 84.

¹⁰ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, V, 347; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 188.

¹¹ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, V, 347; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 189.

924) âmili,¹ Abdullah el-Hâkânî (312-313/924-925) tarafından da Mısır âmili olarak görevlendirildi.²

Babası ve amcası gibi kendisi de Cebel, Basra ve Ahvaz gibi bölgelerde âmillik yapan ve başta Dîvânü's-Sevâd olmak üzere pek çok divanda görev alan³ Muhammed b. Kâsım, Kâhir-Billâh döneminde Vezir Muhammed b. Kâsım (321/933) tarafından Ahvaz'ın mültezimliğini yapan Berîdîler'in gizlenmesi sebebiyle buranın mültezimliğine tayin edildi. Fakat kısa bir süre sonra bir taraftan dönemin Vâsıt ve Sakyûlîrât dâmini Nevbahtî'nin Berîdîler lehindeki girişimi, diğer taraftan Vezir Muhammed b. Kâsım'ın, vergi gelirlerini başkente ulaştırma konusunda yetersiz olduğunu halife Kâhir-Billâh'a bildirmesi sonucu el-Kerhî'nin Ahvaz'daki mültezimliğine son verilmek istendi.⁴ Ancak İbn Mukle'nin üçüncü vezirliği döneminde Berîdîler'in tekrar ortaya çıkıp da Ahvaz'ın iltizamını bir kez daha almaları, el-Kerhî'nin bu görevini birkaç yıl daha devam ettirdiğini göstermektedir.

Abdurrahman b. İsâ'nın gözaltına alındığı gün 6 Receb 324/1 Haziran 936 tarihinde vezirliğe tayin edilen Kerhî,⁵ eski vezir Abdurrahman b. İsâ ile ağabeyi Ali b. İsâ'yı hapisten çıkarıp kendi evine götürdü.⁶ Vezir tarafından oldukça iyi karşılanan Abdurrahman b. İsâ ve Ali b. İsâ, yapılan sorgulama sonucu toplamda 170 bin dinar ödemeye mahkûm edildi. Ancak Ali b. İsâ 70 bin dinar, Abdurrahman b. İsâ da 30 bin dinar verince serbest bırakıldılar.⁷ Abdurrahman b. İsâ'nın ardından Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Ceşiyârî de tutuklanarak kendisinden 200 bin dinar müsadere edildi.⁸ Hemedânî'nin verdiği bilgiye göre, Kerhî, Ceşiyârî'nin dışında İbn Mukle'den 100 bin dinar müsadere edilmesine karar vermiş, ancak İbn Mukle adına İbn Garâbe 45 bin dinar ödeme yapmıştır. İbn Mukle ise bu borcu İbn

¹ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, V, 348, III, 303. Sâbî'de yer alan bir kayıt Ebû Ahmed Hasan b. Muhammed'in Hâmid b. Abbâs döneminde (306-311/ 918- 923) de âmil olarak görev yaptığını göstermektedir. Bk. *el-Vüzerâ*, s. 93.

² Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 335; Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, IV, 253, V, 347; Sourdel, *Le Vizirat*, II, 491 dn. 6.

³ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, IV, 252-253.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 270-271.

⁵ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 84.

⁶ Sâbî'nin aktardığına göre Ali b. İsâ, Râzî-Billâh'la görüşen ve kendisi hakkında hüsn-ü şahadette bulunan Ebû Muhammed es-Sulhî'nin tavassutu ile hapisten çıkarılmıştır. Bk. *el-Vüzerâ*, s. 359-360.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 315. Hemedânî, Ali b. İsâ'nın 100 bin dinarın 90 bin dinarını ödediğini söylemektedir. Bk. *Tekmile*, s. 300.

⁸ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 84.

Garâbe'ye ödememiştir. Ayrıca el-Kerhî'nin İbn Mukle'yi Sakyülfurât'ın haraç ve diyâ' gelirlerini kontrol etmekle görevlendirdiğini söyleyen Hemedânî, Cehşiyârî'nin de müsaderesine karar verilen paranın 100 bin dinarını, yani yarısını ödediğini aktarmaktadır.¹

Yaptığı müsaderelere rağmen, malî açıdan zor durumda olan hazineye para akışını bir türlü sağlayamayan Kerhî, aynı zamanda vezirliğin işlerini de takip etmekte zorlanıyordu. Devletin ekonomik olarak sıkıntıda olmasının asıl sebebi İbn Râik'in Basra ve Vâsıt'a, Ali b. Büveyh'in Fars'a, Berîdiler'in Ahvaz'a ve İbnü'l-İlyâs'ın da Kirmân'a hâkim olmaları ve Bağdat'a göndermeleri gereken vergi gelirlerini kendileri için alıkoymalarıydı. Dolayısıyla devletin masraflarını karşılaması gereken, ancak söz konusu bölgelerdeki vergi gelirlerini toplayamadığı için bunu başaramayan Kerhî, vezirliğe atandıktan üç buçuk ay kadar sonra Şevvâl 324/29 Ağustos 936 Pazartesi günü² görevinden ayrılmak zorunda kaldı.³

¹ Bk. *Tekmile*, s. 303.

² Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 85; Hemedânî, *Tekmile*, s. 303.

³ İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, I, 350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 322; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 248.

İKİNCİ BÖLÜM
EMİRÜ'L-ÜMERÂLIK DÖNEMİ VEZİRLERİ
(324-333/936-944)

A. Râzî-Billâh (324-329/936-940)

1. Süleyman b. Hasan b. Mahled (İkinci Vezirliği)

Süleyman b. Hasan, Muhammed b. Kâsım el-Kerhî'nin görevini bırakmasından birkaç gün sonra 11 Şevvâl 324/1 Eylül 936 Perşembe günü Muktedir tarafından vezirliğe tayin edildi.¹ Râzî-Billâh, Süleyman b. Hasan'ı bu göreve getirdikten sonra onun da önceki vezir el-Kerhî gibi başta ordu ve haremın masrafları olmak üzere devletin harcamaları için gerekli olan parayı bulmakta zorlandığını görünce, dönemin Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râik'i Bağdat'a davet etti.² Hatırlanacağı üzere, bundan altı ay kadar önce, İbn Mukle'nin üçüncü vezirliği döneminde Vâsıt'ın gelirlerini kontrol eden İbn Râik, halifeye gönderdiği gizli bir mektupta kendisini Bağdat'a çağırmasını, bunun karşılığında da devletin bütün masraflarını karşılayacağını vaat etmişti.³ İbn Râik'i Bağdat'a davet ederken daha önce kendisine verdiği sözleri de hatırlatmayı ihmal etmeyen Râzî-Billâh, davet mektubunu bir elçi vasıtasıyla Vâsıt'a gönderdi. Halifenin gönderdiği mektup karşısında oldukça memnun olan İbn Râik, elçiye bin dinar ihsanda bulunarak verdiği sözleri yerine getirmeye hazır olduğunu bildirdi.⁴ Râzî-Billâh'ın hazinenin para ihtiyacını karşılamasının yanında merkezi otoriteyi tekrar tesis etmesi için İbn Râik'i başkente çağırdığı da varsayılabilir.⁵ Ancak Berîdîler ve Beckem'le girdiği iktidar mücadelesinde İbn Râik'in bunu başarabildiğini söylemek pek mümkün değildir.

İbn Râik'e Sâciyye askerlerinden Mâkird ed-Deylemî vasıtasıyla bir kez daha haber gönderen Râzî-Billâh, kendisine emîrû'l-ümerâ unvanının yanında Dîvânü'l-harâc ve'd-diyâ' ve şurtâ teşkilatının yönetimini de verdiğini bildirdi. Bunların dışında Cuma günleri hutbede halifenin isminden hemen sonra kendi isminin okunmasıyla protokoldeki yeri halifeden sonra gelen İbn Râik, vali, yüksek rütbeli memur ve hatta vezirlerin tayin yetkisini de ele geçirerek idarî, askerî ve malî

¹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 89. Krş. Hemedânî, *Tekmile*, s. 303.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 350.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 313.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 350-351; Hemedânî, *Tekmile*, s. 303; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 322-323.

⁵ Yıldız, "Abbâsiler Devri", *DGBİT*, III, 322-323.

açından büyük bir nüfuza sahip oldu. Bundan böyle vezirlik kurumu da eski önemini yitirdi. Daha önceleri vezirin uhdesinde bulunan divanların ve eyaletlerin idaresi ve vergi gelirlerinin kontrolü gibi pek çok görev artık emîrû'l-ümerâ olarak İbn Râik'e devredildi. Daha doğrusu vezirin yerini "Müdebbirü'l-ümûr"¹ sıfatıyla İbn Râik'in kâtibi aldı. Vezirler sadece resmî törenlerde sarayda hazır bulunuyordu.² Böylece sahip oldukları askerî güce ilaveten, vergilerden ve devlete ait arazilerden elde edilen gelirlerin kontrolünü de ele geçiren emîrû'l-ümerâlar, halife ve vezir üzerindeki nüfuzlarını daha da arttırmış oldular. Diğer taraftan Abbâsî idarî sisteminin temelini oluşturan ve bu süreçle birlikte yapılarında her hangi bir değişiklik meydana gelmeyen divanların da etkileri gözle görülür bir şekilde azaldı.³

Kaynaklarda emîrû'l-ümerâ unvanının İbn Râik'ten önce başka şahıslara da verildiği görülmektedir. Meselâ, Kâdisiyye Savaşı'nda Hâlid b. Urfuta'ya⁴ ve Yezid b. Muaviye'nin Abdullah b. Zübeyr üzerine gönderdiği ordunun komutanı Müslim b. Ukke'ye emîrû'l-ümerâ unvanları verilmiştir.⁵ Abbâsiler dönemine gelindiğinde ise, 316/928 yılında Sâhibü's-şurta Nâzûk ile Muktedir'in dayısının oğlu Hârûn b. Garîb arasındaki mücadelede halife tarafından Hârûn'a emîrû'l-ümerâ unvanı verilmiştir. Yine Kâhir-Billâh, daha önce Mûnis'e verilmiş olan riyâsetü'l-ceyş, imâretü'l-ümerâ ve buyûtu'l-emvâl görevlerini Tarîf es-Sübkerâ'ya tevdi etmiştir.⁶ Ancak Yıldız'ın da belirttiği üzere, söz konusu unvan her ne kadar İbn Râik'ten önce bazı kimselere verilmiş olsa da, sahip olduğu yetki ve otorite bakımından İbn Râik'in bu kişilerden önemli ölçüde farklı olduğu görülmektedir. Mütevekkil'den

¹ Tedbir kâtipliği olarak da isimlendirilecek olan "Müdebbirü'l-ümûr" kitâbet sanatının en üst makamını teşkil etmektedir. Bu makama pek az sayıda kâtip yükselebilmıştır. Bunlar uzun süre çeşitli divanlarda kâtiplik yaparak tecrübe kazanmış ve geniş bilgi birikimine sahip kişilerdi. Genellikle Abbâsî halifeleri vezirlerini tedbir kâtipliği yapabilecek kişilerin arasından seçmeye özen göstermişlerdir. Bk. Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi*, s. 38.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 352; Antâkî, *Târîh*, s. 22; Hemedânî, *Tekmile*, s. 303-304; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 290-291; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 323; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 282; Dûrî, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, s. 52; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s. 124; Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 227-228; Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 194-195; Yıldız, "Emîrû'l-ümerâ", *DİA*, XI, 158; Ağrakça, "İbn Râik", *DİA*, XX, 242.

³ Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 135.

⁴ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tval*, s. 122. Yıldız, Kadisiyye Savaşı'nda bu unvanın Sa'd b. Ebî Vakkâs'a verildiğini iddia etmektedir. Bk. "Abbâsiler Devri", *DGBİT*, III, 324; a. mlf. "Emîrû'l-ümerâ", *DİA*, V, 158.

⁵ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tval*, s. 264.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 115, 188; Hemedânî, *Tekmile*, s. 280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 188, 255; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 375; Yıldız, "Abbâsiler Devri", *DGBİT*, III, 324.

(232 -247/847-861) itibaren bazı komutanlar halifeler üzerinde baskı kurarak istediklerini yaptırmış olmalarına rağmen, bu sadece onların sahip oldukları güçten ileri geliyordu. Bu bakımdan emîrû'l-ümerâliğin, vezirlik ve hâciblik gibi bir kurum olarak Râzî-Billâh tarafından 324/936 yılında tesis edildiği söylenmelidir.¹

Emîrû'l-ümerâliğe tayin edilen İbn Râik'in, Râzî-Billâh'a verdiği sözleri yerine getirebilmesi için acilen para bulması gerekiyordu. Halifeliğin pek çok bölgesi² yarı bağımsız bir yapıya kavuştuğu için vergiler yoluyla buralardan elde edilen gelirler neredeyse Bağdat'a ulaştırılamaz hale gelmiş, dolayısıyla hazine malî açıdan sıkıntıya girmişti. İbn Râik her ne kadar Sâciyye ve Huceriyye askerlerini bertaraf ederek bu askerlerin harcamalarından kurtulmuş olsa da, tam olarak hazineyi rahatlatamamıştı. Bunun için devletin en önemli gelir kaynaklarından birisi olan Ahvaz bölgesini Berîdiler'in elinden kurtarmak için Râzî-Billâh'ı ikna etmeyi başararak, halife adına Ebû Ca'fer b. Şirzâd ve Ebû Muhammed el-İskâfî ile Ebû Abdullah el-Berîdî'ye bir mektup gönderdi. Mektupta Ebû Abdullah'ın vergi gelirlerini geciktirdiğini ve dolayısıyla askerleri isyana teşvik ettiğini belirten İbn Râik, bir an önce bu malları Bağdat'a göndermesini, aksi takdirde ordusuyla oraya gelip kendisini cezalandıracağını söyledi. Bunun üzerine oldukça endişelenen Ebû Abdullah el-Berîdî yıllık 360 bin dinar üzerinden bölgenin iltizamını almayı ve aylık 30 bin dinar ödeme yapmayı kabul ettiğini İbn Râik'e bildirdi. Ebû Abdullah el-Berîdî'nin teklifini önce Râzî-Billâh'a sunan ve onun da onayıyla bu teklifi kabul eden İbn Râik, İbn Şirzâd ve Ebû Muhammed el-İskâfî'ye haber göndererek Ebû Abdullah el-Berîdî ile anlaşma yapmalarını bildirdi. Ancak anlaşma yapılmasına rağmen Ebû Abdullah el-Berîdî Bağdat'a bir dinar dahi ödeme yapmadı.³

Berîdiler'le ilgili bunlar yaşanırken, Bahreyn ve Hecer'in idaresini elinde bulunduran Karmatiler'in lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî, Kûfe'yi ele geçirerek (Rebîülâhîr 325/Şubat-Mart 937) devlete isyan etmemesi karşılığında her sene

¹ Bk. "Abbâsiler Devri", *DGBİT*, III, 324; a. mlf. "Emîrû'l-ümerâ", *DİA*, V, 158-159.

² Vâsıt, Basra ve Ahvaz'da Berîdiler; Fars'ta Ebû Ali Hüseyin b. Büveyh; Musul, Diyârrebîa ve Diyârıbekir'de Hamdâniler; Mısır ve Şam'da Muhammed b. Tuğç; Mağrib ve Kuzey Afrika'da Ebû Temîm; Horasan'da Nasr b. Ahmed; Yemâme, Bahreyn ve Hecer'de Tâhir b. Ebî Sa'îd el-Cennâbî ve Taberistân ve Cürcân'da Deylemiler hâkimiyetlerini tesis etmişlerdi. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 366-367; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 298-299; .

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 358-359; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 296-297; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 329-330.

yaklaşık 120 bin dinar tutarında halifenin kendisine para ve erzak göndermesini istedi. Bunun üzerine bu askerlerin isimlerinin divan defterlerine kaydedilmesi ve halifeye itaat etmeleri şartıyla söz konusu parayı tedarik edeceğini söyleyen İbn Râik, böylece Ebû Tâhir'in tekrar Bahreyn'e dönmesini sağladı.¹

Bütün bunlara rağmen malî açıdan hazineyi rahatlatamayan İbn Râik, Mısır ve Şam'ın haraç ve dıyâ' gelirlerini kontrol eden Fazl b. Ca'fer'in hazineye para kazandıracağını düşünerek onu vezirliğe tayin etti.² Bunun üzerine yaklaşık bir yıl³ vezirlik Süleyman b. Hasan, Şevvâl 325'in başlarında (Ağustos 937) vezirlikten ayrılmak zorunda kaldı.

2. Fazl b. Ca'fer (İkinci Vezirliği)

Süleyman b. Hasan'ın ardından İbn Râik tarafından vezirliğe tayin edilen ve o sırada Halep'te ikâmet eden Fazl b. Ca'fer, vezirliğe tayin edildiğini öğrendikten sonra yola çıktı. Henüz Bağdat'a ulaşmadan Hit'te⁴ bulunduğu sırada kendisine gönderilen hil'ati giyen Fazl b. Ca'fer, 7 Şevvâl 325/18 Ağustos 937 tarihinde Râzî-Billâh'ın huzuruna çıkarak vezirliğe tayin edildi.⁵

Vezirliğe tayin edildikten beş ay kadar sonra Beridîler ve onların desteklediği Ali b. Büveyh'le yaşanan mücadeleler sebebiyle Bağdat'ta işlerin daha da kötüye gittiğini gören Fazl b. Ca'fer, İbn Râik'le görüşerek Şam ve Mısır'ın gelirlerini getirebileceğini, ancak bunun için bizzat kendisinin oraya gitmesi gerektiğini söyledi. İbn Râik'in de muvafakatiyle Şam ve Mısır'a gitmeye hazırlanan Fazl b. Ca'fer, Bağdat'tan ayrılmadan (3 Rebîülâhîr 326/7 Şubat 938)⁶ önce İbn Râik'le

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 367; Hemedânî, *Tekmile*, s. 307; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 299. Krş. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 88

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 368. İbnü'l-Esîr ayrıca Fazl b. Ca'fer'in hem halifenin hem de İbn Râik'in vezirliğini üstlendiğini söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 327.

³ Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XV, 327. Zehebî'yi kaynak gösteren Çetin ise, Süleyman b. Hasan'ın on ay üç gün vezirlik yaptığını söylemektedir. Bk. "İbn Mahled, Ebü'l-Kâsım", *DîA*, XX, 166. Ancak söz konusu süreyi Zehebî değil Safedî aktarmaktadır. Bk. *el-Vâfi*, XV, 224.

⁴ Fırat nehrinin kenarında ve Bağdat'a 10 fersah [yaklaşık 60 km] uzaklıkta bulunan Enbâr şehrinin yukarı tarafında yer alan bir yerleşim yeridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 420-421.

⁵ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 89; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 368; Hemedânî, *Tekmile*, s. 308.

⁶ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 101. Kindî, Fazl b. Ca'fer'in 1 Cemâziyelahîr 326/5 Nisan 938 tarihinde Şam'a hareket ettiğini, 25 Muharrem 327/22 Kasım 938 tarihinde de Fustât'a geldiğini söylemektedir. Bk. *Kitâbü'l-vülât*, s. 288.

akrabalık bağı kurmak isteyerek oğlu Ebü'l-Kâsım'ı İbn Râik'in kızıyla evlendirdi.¹ İbn Râik de diğer kızını Mısır valisi Muhammed b. Tuğç'un oğlu Ebû Bekir b. Tuğç'la evlendirdi.² İbn Râik'in aile bağlarını kullanarak Mısır ve Şam'ın gelirlerini Muhammed b. Tuğç'un itirazı olmaksızın hazineye kazandırmayı amaçladığı söylenebilir. Muhtemelen yine aynı amaçla Râzî-Billâh da Fazl b. Ca'fer vasıtasıyla Muhammed b. Tuğç'a hil'at ve hediyeler göndermiştir. Bunların dışında Fergana Türk hükümdarlarının kullandığı "İhşid" unvanını kendisine vermiş, böylece Muhammed b. Tuğç'un ismi Mısır ve Suriye'de Abbâsî halifesinin adıyla birlikte zikredilmeye başlanmıştır.³

İbnü'l-Esîr, Fazl b. Ca'fer'in Şam'a hareket etmesinin ardından Râzî-Billâh'ın, İbn Mukle'yi vezir olarak görevlendirdiğini, ancak bütün işlerin kontrolünü İbn Râik'in yaptığını söylemektedir.⁴ Muhtemelen bu rivayeti dikkate alan Sâmerî de Fazl b. Ca'fer'in Bağdat'tan ayrılmasından sonra İbn Mukle'nin Rebûlahîr 326-Şevvâl 327/Şubat 938-Temmuz-Ağustos 939 tarihleri arasında yaklaşık altı ay vezirlik yaptığını dair bir bilgi aktarmaktadır.⁵ Ancak konuyla ilgili diğer kaynaklardaki rivayetler göz önünde bulundurulursa, İbn Mukle'nin vezirlik görevini üstlenmesinden ziyade, Fazl b. Ca'fer'in yokluğunu⁶ fırsat bilerek vezir olmak için bir teşebbüste bulunmasından bahsetmek daha anlamlı görünmektedir. Şöyle ki, emîrû'l-ümerâ olduktan sonra İbn Râik tarafından kendisinin ve oğlunun day'alarına el konulan İbn Mukle, önce İbn Râik'in kâtipliğini yapan Hüseyin b. Ali en-Nevbahtî, daha sonra onun yerine bu göreve tayin edilen Ebû Abdullah el-Kûfî ve Ebû Bekir b. Mukâtil'le görüşerek day'alarının teslim edilmesini istemişti. Fakat yaptığı görüşmelerden bir sonuç alamayan İbn Mukle, bu sefer İbn Râik'i yenerek Basra'ya hâkim olan Beridîler'i, az sayıdaki askeriyle mağlub eden ve böylece büyük bir itibar kazanan⁷ Sâhibü's-şurta Beckem'le görüşmeye karar verdi. Beckem'e gönderdiği mektupta onu İbn Râik'in yerine emîrû'l-ümera olması

¹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 101; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 383-384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 343. Krş. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 303.

² Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 101. Hemedânî, İbn Râik'in, oğlunu Muhammed b. Tuğç'un kızıyla evlendirdiğini söylemektedir. Bk. *Tekmile*, s. 326. Krş. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 49.

³ Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", *DİA*, XXX, 584.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 345.

⁵ Sâmerî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, s. 189.

⁶ Hemedânî, Fazl'ın Mısır'da olmasına rağmen Râzî-Billâh'ın onu vezirlik makamında bıraktığını bildirmektedir. Bk. *Tekmile*, s. 316.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 370-371; Yıldız, "Beckem", *DİA*, V, 288.

konusunda cesaretlendirdi. Benzer bir mektubu Rey'de Ebû Ali Hasan b. Büveyh'le müdacele halinde olan Merdâvîc b. Ziyâr'ın kardeşi Veşmgîr'e de gönderdi. Bununla yetinmeyen İbn Mukle, Râzî-Billâh'ı da ikna etmeye çalışarak, ondan İbn Râik ve yakınlarını tutuklamasını, yerine ise Beckem'i emîrû'l-ümerâ olarak tayin etmesini söyledi. Ayrıca bütün bunları yaptığı takdirde kendisine 3 milyon dinar¹ ödeyeceğine dair taahhütte bulundu. Râzî-Billâh'la görüşükten sonra Beckem'e ikinci bir mektup daha gönderen İbn Mukle, sunmuş olduğu teklife halifenin olumlu yaklaştığını, dolayısıyla bir an önce Bağdat'a gelmesini tembih etti. Yaptığı görüşmelerin ardından Râzî-Billâh tarafından kendisine söz verilen İbn Mukle, İbn Râik'e düzenlenen bu komployu gerçekleştirmek için gizlice saraya geldi (29 Ramazan 926/30 Temmuz 938). Ancak saraya geldikten sonra Râzî-Billâh, İbn Mukle ile görüşmediği gibi onun bir hücreye kapatılarak gözaltında tutulmasını emretti. Ayrıca ertesi gün olup bitenleri haber vermesi için kâtibi Saîd b. Amr b. Sencalâ ile İbn Râik'e haber gönderdi.² Yaklaşık iki hafta boyunca gözaltında tutulan İbn Mukle, Râzî-Billâh'ın emriyle sağ eli kesilerek tekrar hapsedildi (14 Şevvâl 326/14 Ağustos 938).³ Bu sırada halife tarafından İbn Mukle'nin tedavisi için görevlendirilen Sâbit b. Sinân'ın anlattıklarına göre sağ eli kesildikten sonra Râzî-Billâh'la haberleşmeye devam eden İbn Mukle, halifeye para teklifinde bulunmuş ve bir elinin kesik olmasının vezirlik görevini yerine getirmesine engel olmayacağını söyleyerek kendisini vezirliğe tayin etmesini istemiştir. Bunun üzerine dili de kesilen İbn Mukle, bu haliyle ölümüne kadar uzun bir süre daha hapiste kalmış ve çok kötü şartlar altında ölmüştür (13 Şevvâl 328/22 Temmuz 940). Öldükten sonra saraya defnedilen İbn Mukle'nin naaşı, bir süre sonra ailesinin talebiyle kendilerine teslim edilmiştir.⁴

¹ Sûlî ve İbnü'l-Cevzî bu rakamı 1 milyon dinar olarak zikretmiştir. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 105; *el-Muntazam*, XIII, 373. Margoliouth ise bu rakamı sehven 1 milyon dinar olarak tercüme etmiştir. Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 436.

² Sûlî'nin aktardığı bilgiye göre, İbn Mukle'nin saraya geldiğini ve Râzî-Billâh'la görüştüğünü, hatta halifenin İbn Mukle'yi vezirliğe tayin etmek istediğini İbn Râik'e haber veren kişi Hasîbî'dir. Bunun üzerine derhal saraya gelen İbn Râik, İbn Mukle'yi teslim aldıktan sonra sağ elinin kesilmesini emretmiştir. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 105.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 386-387; Hemedânî, *Tekmile*, s. 315; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 304-310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 345-346.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 391-393. Ayrıca bk. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 143. İbnü'l-Esîr, İbn Mukle'nin [muhtemelen farklı yerlere] üç defa defnedildiğini söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 346.

Fazl b. Ca'fer'e gelince, Sûlî'nin verdiği bilgiye göre, Mısır'dan dönerken Remle'ye uğrayan Fazl b. Ca'fer, 8 Cemâziyelevvel 327/2 Nisan 939 tarihinde burada vefat etmiştir.¹ Kindî, Fazl'ın 8 Rebülevvel 327/3 Ocak 939 tarihinde Mısır'dan ayrıldığını ve aynı tarihte Remle'de vefat ettiğini söylemektedir.² Ancak Kindî'nin zikretmiş olduğu bu tarihte bir yanlışlık olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 8 Rebülevvel 327 tarihinde Mısır'dan hareket eden Fazl'ın aynı gün Remle'de vefat etmesi mümkün değildir. Kitabın nâşiri de verilen bu bilginin yanlış olabileceğini düşünmüş olmalı ki, Fazl'ın vefat ettiği ayın *Rebûlevvel* değil *Cemâziyelevvel* olması gerektiğini belirtmiştir.³ Bunların dışında vefat tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi vermeyen İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr, Fazl'ın bir yıl sekiz ay yirmi beş gün vezirlik yaptığını söylemektedir.⁴ Bu iki müellifin, kendileri herhangi bir kayıt zikretmemiş olsa da, bu süreyi hesaplarken Fazl b. Ca'fer'in henüz Bağdat'a ulaşmadan, Halep'te ikamet ettiği sırada vezirliğe tayin edildiğine dair 13 Şaban 325/26 Haziran 937⁵ tarihinde kendisine gönderilen mektubun tarihini dikkate aldıkları anlaşılmaktadır. Eğer Fazl b. Ca'fer'in Bağdat'a geldikten sonraki tarih hesaba katılırsa, yaklaşık bir yıl altı ay vezirlik yaptığı söylenebilir.

3. *Ebû Abdullah el-Berîdî (Birinci Vezirliği)*

Fazl b. Ca'fer'in vefat haberinin Bağdat'ta duyulmasının ardından Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahyâ b. Şirzâd, İbn Miskeveyh'in verdiği bilgiye göre, Râzî-Billâh tarafından onun yerine vezir olarak görevlendirildi.⁶ Görevine başlayan Ebû Ca'fer b. Şirzâd, İbn Mukle'nin üçüncü vezirliği döneminde Musul âmilliğine,⁷ Fazl b. Ca'fer'in ikinci vezirliği döneminde de İbn Râik tarafından Ahvaz mültezimliğine⁸ tayin edilen Ali b. Halef b. Tınâb'tan 50 bin dinar müsadere etti. Bunun dışında

¹ Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 133. Ayrıca bk. Antâkî, *Târîh*, s. 22-23; Hemedânî, *Tekmil*, s. 318.

² Bk. *Kitâbü'l-vülât*, s. 288.

³ Bk. *Kitâbü'l-vülât*, s. 288 dn. 4. Kindî'nin kitabının bir başka neşrinde ise 25 Muharrem 927/22 Kasım 938 tarihinde Fustât'a gelen Fazl b. Ca'fer'in, buradan ayrıldığı tarih belirtilmeksizin 8 Rebülevvel 927 tarihinde Remle'de öldüğü zikredilmektedir. Bk. *Kitâbü'l-vülât ve kitâbü'l-kudât* (nşr. Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 2003, s. 208.

⁴ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 409; *el-Kâmil*, VIII, 349-350.

⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 425.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 409.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 310.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 384.

yapmış oldukları anlaşma¹ gereği birbirlerine karşı saldırmama kararı alan Berîdiler'le, o sırada henüz emîrû'l-ümerâlîğe tayin edin edilmemiş olan Beckem'in arasının daha da iyileşmesini sağladı ve Ebû Abdullah el-Berîdî'ye yıllık 600 bin dinar karşılığında Vâsıt'ın mültezimliği verdi. Konuyla ilgili rivayetin devamında Fazl b. Ca'fer'in ölümüyle Berîdiler'le yapılan sulhun üst üste gelmesini fırsat bilen Ebû Ca'fer b. Şirzâd'ın, Ebû Abdullah el-Berîdî'nin vezir olması için Râzî-Billâh'la görüşmesinden bahsedilmektedir. Bunun üzerine dönemin önde gelen kadılarından Ebû'l-Hüseyin Ömer b. Muhammed'i Ebû Abdullah el-Berîdî'ye gönderen Râzî-Billâh, kendisini vezirliğe tayin etmek istediğini bildirmiştir. Halifenin teklifine önce olumlu yaklaşmayan Ebû Abdullah el-Berîdî, yaklaşık iki ay sonra 7 Receb 327/30 Nisan 939 Salı günü vezir olmayı kabul etmiştir.² Önceki vezir Fazl b. Ca'fer'in Bağdat'ta vekilliğini yapan Ebû Bekir Abdullah b. Ali en-Neferî, Ebû Abdullah el-Berîdî'nin de vekilliğini yapmak üzere görevlendirilmiştir.³

Konuyla ilgili biraz farklı bir rivayet aktaran İbnü'l-Esîr'e göre, [bu esnada emîrû'l-ümerâlîğe atanmış olan]⁴ Beckem, kâtipliğini yapan Ali b. Halef b. Tınâb'ı görevinden azlederek yerine Ebû Ca'fer b. Şirzâd'ı getirmiştir. Ebû Ca'fer yeni

¹ Daha önce de zikredildiği üzere Süleyman b. Hasan'ın ikinci vezirliği döneminde Ahvaz'ın mültezimliği yapan Berîdiler, hazineye 360 bin dinar ödeme yapmayı kabul etmişler, ancak buna rağmen elde edilen gelirlerden herhangi bir ödeme yapmamışlardı. Bunun üzerine İbn Râik tarafından Berîdiler'in üzerine gönderilen Beckem, Berîdiler'i mağlup etmişti. Berîdiler de Übüle üzerinden Ali b. Büveyh'in yanına Fars'a kaçmış, ancak kısa bir süre sonra tekrar Basra'ya gelmişti. Daha önce Ahvaz'ın iltizamını almış bulunan Beckem'in giderek güçlenerek Irak'ın tamamını kontrol altına alacağından endişelenen İbn Râik, Beckem'e karşı Berîdiler'le anlaşma yoluna gitmişti. Buna göre Berîdiler şayet Beckem'i bertaraf ederlerse Vâsıt'ın iltizamını 600 bin dinar karşılığında alacaklardı. Ancak yapılan anlaşmadan haberdar olan Beckem, Berîdiler'in üzerine saldırarak onları mağlup etmişti. Fakat daha sonra Ebû Abdullah el-Berîdî'ye mektup gönderen Beckem bu sefer İbn Râik'e karşı onunla bir anlaşma yapmıştı. İki taraf arasında yapılan anlaşma gereği Beckem şayet Bağdat'ı ele geçirirse Ebû Abdullah el-Berîdî'ye Vâsıt'ın iltizamını verecekti. Buna karşılık Berîdiler de Beckem'e saldırmayacaklardı. Berîdiler'i kendi safına çekmeyi başaran Beckem, bundan sonra İbn Râik'in bertaraf edip Bağdat'ı ele geçirmeye çalıştı. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 358-359, 370-371, 373-374, 383; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 303; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 343-344.

² Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 134. Krş. Antâkî, *Târîh*, s. 23; Hemedânî, *Tekmile*, s. 318.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 409.

⁴ İbn Mukle'nin telkinleriyle Bağdat'a doğru harekete geçen Beckem, Diyâla ve Nehrevân arasındaki bölgeyi ele geçirdi. Bunun üzerine Râzî-Billâh'la görüşen İbn Râik, halifeden tekrar Vâsıt'a dönmesi için Beckem'e mektup yazmasını istedi. İbn Râik'in isteğini kabul eden Râzî-Billâh, hâciblerinden İbn Serhâb adındaki bir kişiyle Beckem'e mektup gönderdi. Ancak bu esnada Ukbarâ'ya gelen ve İbn Râik'in adamlarını mağlup eden Beckem, Bağdat'a girerek 13 Zilkade 326/11 Eylül 928 tarihinde Râzî-Billâh'ın huzuruna çıktı. Halife tarafından kendisine hil'at giydirilen Beckem, iki gün sonra ikinci bir hil'atle taltif edildi. İkinci kez hil'at giyen Beckem, Mûnis'in *sûku's-sülesâda* bulunan evine gitti. Nihayet 22 Zilkade 326/20 Eylül 928 tarihinde üçüncü kez saraya gelen Beckem, Râzî-Billâh tarafından emîrû'l-ümerâlîğe tayin edilerek kendisine bir sancak verildi. Böylece İbn Râik'in bir yıl on ay on altı gün devam eden emîrû'l-ümerâlık görevi sona ermiş oldu. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 394-396; Hemedânî, *Tekmile*, s. 316.

görevine başladıktan sonra Berîdiler'le Beckem'in arasını düzeltmeye çalışmış, hatta Ebû Abdullah el-Berîdî'nin yıllık 600 bin dinar karşılığında Vâsıt'ın dâminliğini almasını sağlamıştır. Bu sırada Fazl b. Ca'fer'in ölüm haberi Bağdat'ta duyulunca Ebû Abdullah el-Berîdî'nin vezir olması için halifeyle görüşmüştür. Bunun üzerine Râzî-Billâh, Ebû Abdullah el-Berîdî'yi Receb ayında vezirliğe tayin etmiştir.¹

Küçük farklılıklarla ayrılan bu iki rivayetin birbiriyle telif edilmesi mümkün gibi görünmektedir. Buna göre Fazl b. Ca'fer'in Remle'de öldüğüne dair haberin Bağdat'ta duyulmasından² sonra Ebû Abdullah el-Berîdî'nin vezirliğe tayin edilmesine kadar geçen yaklaşık iki ay boyunca, Beckem'in kâtipliğini yapan, aynı zamanda vezirliğe de vekâlet eden İbn Şirzâd, bu süre zarfında Beckem'le Berîdiler'in arasında sulhun sağlanması için gayret etmiş, ayrıca Ebû Abdullah el-Berîdî'nin vezir olması için de girişimlerde bulunmuştur.

Vezirliğe tayin edildikten sonra kızı Sâre ile Beckem'i evlendiren Ebû Abdullah el-Berîdî ardından dâmini olduğu Vâsıt'a gitti. Ebû Abdullah, Vâsıt'a varduktan sonra şehrin batı tarafında kendisi, doğu tarafında da Ebû Ali Hasan b. Büveyh ikamet etmeye başladı.³ Vâsıt'ta ikameti devam ederken Beckem'e bir mektup gönderen Ebû Abdullah, Cibâl bölgesini ele geçirmesi için onu teşvik etti. Kendisinin de Ahvaz'a bir sefer düzenleyip Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Büveyh'i oradan uzaklaştıracağını söyledi. Bunun üzerine hâcibi Adl ile birlikte Ebû Abdullah'a takviye birlik gönderen Beckem, Cibâl'e doğru yola çıktı. Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Abdullah'ın, damadı Beckem'i böyle bir sefere çıkmaya teşvik etmesinin sebebi, onu başkentten uzaklaştırmak ve arkasından Bağdat'a bir baskın düzenleyerek evinde sakladığı hazineye el koymaktı.⁴ Ancak Beckem'in kendileriyle birlikte takviye kuvvet gönderdiği Adl'in, bir ay boyunca oyalanarak Ahvaz üzerine sefere çıkmayan Ebû Abdullah'ın bu niyetini gizlice Beckem'e haber vermesiyle, Ebû Abdullah el-Berîdî hem vezirlikten azledildi hem de Vâsıt'tan ayrılarak Basra'ya kaçmak zorunda kaldı. Şöyle ki, Cibâl bölgesinden döndükten sonra

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 355. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 318; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 330-331; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 55.

² Fazl b. Ca'fer'in vefatından önce Râzî-Billâh, Bağdat'a dönmesi için kendisine bir elçi göndermiş, fakat elçi Remle'ye vardığında Fazl vefat etmiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 409.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 410.

⁴ Ebû Abdullah el-Berîdî'nin bu sayede Beckem'in makamını ele geçirerek emirü'l-ümerâ olmak istediği de söylenebilir. Bk. Yıldız, "Beckem", *DİA*, V, 288; Özeydın, "Berîdiler", *DİA*, V, 501.

Bağdat'a giren Beckem, Ebû Abdullah'ın halen Vâsıt'ta olduğunu ve Bağdat'a baskın düzenlemeyi düşündüğünü öğrenir öğrenmez derhal askerleriyle birlikte Ebû Abdullah el-Berîdî'nin üzerine yürümeye karar verdi. Bu sırada Beckem'in sağ salim Cibâl bölgesinden döndüğünü ve kendi üzerine bir sefer düzenlediğini haber alan Ebû Abdullah, alelacele Beckem'in hâcibi Ebû Zekerıyyâ es-Sûsî ile elli kadar adamını Bağdat'a gönderdi. Za'ferâniyye'ye¹ vardığında Beckem'le karşılaşan Ebû Zekerıyyâ, gelişmeleri kendisine haber verdikten sonra Ebû Abdullah el-Berîdî ile Beckem'in arasını düzeltmeye ve tekrar Bağdat'a dönmesi için Beckem'i ikna etmeye çalıştı. Ancak Ebû Zekerıyyâ'nın bu çabasına olumsuz yanıt veren Beckem, Vâsıt'a girdikten sonra Ebû Abdullah el-Berîdî ile akraba olmasını sağladığı için kâatibi Ebû Ca'fer b. Şirzâd'ı gözaltına aldı,² ardından Ebû Abdullah el-Berîdî'yi 22 Zilkade 328/29 Ağustos 940 Cumartesi günü³ vezirlikten azlederek yerine Süleyman b. Hasan'ı tayin etti. Beckem'in Vâsıt'a doğru harekete geçtiğini daha önceden haber alan Ebû Abdullah el-Berîdî ise Basra'ya kaçtığı için yakalanamadı.⁴ Bunun dışında Ebû Abdullah el-Berîdî'nin [dâmini olduğu Vâsıt'ın] vergi gelirlerini başkente ulaştırma konusunda yavaş davrandığı için de vezirlikten azledildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁵

Kaynaklarda Ebû Abdullah el-Berîdî'nin bir yıl dört ay on dört gün vezirlik yaptığı söylenmektedir.⁶

¹ Bağdat'ın doğu tarafında ve şehre 1 fersah [5-6 km] uzaklıktaki Kelvezâ köyünün alt kısmında yer alan bir köydür. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 141.

² İbn Miskeveyh'in Ebû Ca'fer b. Şirzâd'ın ne zaman tutuklandığıyla ilgili verdiği bilgilerde bir takım karışıklıkların olduğu görülmektedir. Şöyle ki, ilgili rivayetlerde İbn Şirzâd'ın hem 328 yılı içinde [Beckem'in Vâsıt'a gelmesinden sonra] hem de 329 yılında tutuklandığı zikredilmektedir. Ayrıca İbn Şirzâd'ın, 328 yılında tutuklandığına dair rivayette, Beckem'in kâatipliğini, Ebû Abdullah el-Berîdî'den sonra vezirliğe tayin edilen Süleyman b. Hasan zamanında da devam ettirdiği belirtilmektedir. Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 413, 415. Beckem'in İbn Şirzâd'ı tutuklama sebebi göz önünde bulundurulursa, İbn Miskeveyh'in ilk sırada aktarmış olduğu tarihin tercihe şayân olduğu söylenebilir. Çünkü kendisinin tutuklanmasına sebep olan kişinin vezirlikten azledilmesine rağmen İbn Şirzâd'ın kâatiplik görevini devam ettirmesi pek mümkün görünmemektedir. Hemedânî'nin aktardığı rivayet konuya biraz daha açıklık getirmektedir. Buna göre İbn Şirzâd 328 yılında tutuklanmış 329 yılında da malları müsadere edilmiştir. Bk. *Tekmile*, s. 321, 323. Tenûhî, Beckem'in İbn Şirzâd'dan 200 bin dinar müsadere edilmesine karar verdiğini, İbn Şirzâd'ın da sahip olduğu gayr-i menkulleri satmadan elindeki parayla bu miktarın büyük bir kısmını ödediğini söylemektedir. Bk. *Kitâbü'l-ferec*, IV, 28. Bir başka rivayette, İbn Şirzâd'dan 150 bin dinar müsadere edildiği aktarılmaktadır. Bk. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 147; İbnü'l-Esîr *el-Kâmil*, VIII, 326.

³ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 144. Krş. Antâkî, *Târîh*, s. 30.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 411-414. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 321; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 383; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 362; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 56-57.

⁵ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 144. Krş. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 335.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 413; Hemedânî, *Tekmile*, s. 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 326.

4. Süleyman b. Hasan b. Mahled (Üçüncü Vezirliği)

Ebû Abdullah el-Berîdî'nin ardından 22 Zilkade 328/29 Ağustos 940 Cumartesi günü vezirliğe Süleyman b. Hasan tayin edildi.¹ Ancak Süleyman b. Hasan vezir olmasına rağmen hiçbir işte dahli yoktu. Vezirliğin bütün işleriyle Beckem'in kâtibi İbn Şirzâd ilgileniyordu. Ancak Beckem'in İbn Şirzâd'ı görevinden azletmesinin ardından, bu sefer Ebû Abdullah el-Kûfî hem Beckem'in kâtipliğini hem de vezirliğin işlerini takip etmeye başladı.²

Râzî-Billâh'ın 15 Rebiülevvel 329/18 Aralık 940 tarihindeki³ ölümüne kadar vezirlik görevini devam ettiren Süleyman b. Hasan, yeni halife Müttakî-Lillâh zamanında da görevinin başında kaldı. Ancak Râzî-Billâh döneminde olduğu gibi bütün işlerle Ebû Abdullah el-Kûfî ilgileniyordu.⁴ Yeni halifenin göreve başlamasından yaklaşık dört ay sonra Beckem'in öldürülmesiyle Ebû Abdullah el-Kûfî'nin kâtiplik görevi de sona erdi.⁵ Bunun üzerine vezirlik de dâhil olmak üzere pek çok konuda Müttakî-Lillâh'ın halife olmadan önce de kâtipliğini yapan⁶ Ahmed b. Meymûn etkili olmaya başladı. Sonunda Süleyman b. Hasan azledilerek yerine Ahmed b. Meymûn tayin edildi.⁷

Süleyman b. Hasan, Râzî-Billâh'ın vefatından sonra halife ilan edilen Müttakî-Lillâh döneminde de bir süre vezir olarak görev yaptı.⁸ Safedî, onun Râzî-Billâh dönemindeki bu ikinci vezirliğinin üç ay yirmi altı gün, Müttakî-Lillâh dönemindeki vezirliğinin de dört ay on üç gün sürdüğünü söylemektedir.⁹ Buna göre Süleyman b. Hasan'ın Receb 329'un sonlarında (Nisan 941) vezirlikten azledildiği anlaşılmaktadır.

¹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 144. Krş. Antâkî, *Târîh*, s. 30.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 413, 415; Hemedânî, *Tekmile*, s. 321.

³ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 183.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 3; Hemedânî, *Tekmile*, s. 324; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 369; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 61; Bowen, *The Good Vizier*, s. 364.

⁵ Antâkî, *Târîh*, s. 30-31. Ebû Abdullah el-Kûfî, beş ay on sekiz gün Beckem'in kâtipliğini yapmıştır. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 11; Hemedânî, *Tekmile*, s. 327. Krş. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 354.

⁶ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 186; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, IV, 340.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 11-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 372.

⁸ Antâkî, *Târîh*, s. 33.

⁹ Bk. *el-Vâfi*, XV, 224. Ayrıca bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 282.

B. Müttakî-Lillâh (329-333/940-944)

1. Ahmed b. Muhammed b. Meymûn

Süleyman b. Hasan'ın ardından 3 Şaban 329/3 Mayıs 941 Pazartesi günü vezirliğe Ahmed b. Meymûn tayin edildi.¹ Ahmed b. Meymûn vezirliğe tayin edilmesine rağmen Beckem'in kâtibi Ebû Abdullah el-Kûfî etkinliğini korumaya devam ediyordu.² Ancak Emîrû'l-ümerâ Beckem'in ölümüyle Ahmed b. Meymûn idarî işlerde daha etkili hale geldi.³ Bu vesileyle Müttakî-Lillâh da Beckem'in evinde ve çölde gizlediği 2 milyon 200 bin dinar değerindeki mallarına el koydu.⁴

Beckem'in öldürülmesi ve sonrasında ona bağlı Türk askerlerin önce Vâsıt'a, daha sonra da Bağdat'a giderek halifeye itaat etmeleri, Basra'dan kaçmayı düşünen Berîdîler'i hiç beklemedikleri bir anda rahatlattı. Dahası savaşı özellikleriyle tanınan Deylemîler'in kendisine katılmasıyla askeri açıdan gücünü daha da arttıran Ebû Abdullah el-Berîdî, Bağdat'a doğru hareket etmeye karar verdi. Vâsıt'a geldiklerinde halifenin geri dönün çağrısına, para isteyerek karşılık veren Ebû Abdullah el-Berîdî ve beraberindekiler, askerlerin ihtiyacı olan parayı aldıkları takdirde Bağdat'a gelmekten vazgeçeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Müttakî-Lillâh, Beckem'in eski kâtibi Ebû Ca'fer b. Şîrzâd ve beytülmâl âmîli Abdullah b. Yunus'u onlara gönderdi. Diğer taraftan Beckem'e bağlı askerler masraflarının karşılanması ve başlarına bir komutan atanması durumunda Berîdîler'le mücadele edebileceklerini bildirdiler. Beckem'in askerlerine 400 bin dinar veren ve Selâme et-Tolûnî'yi de komutan olarak atayan Müttakî-Billâh, onlarla birlikte Bağdat'ın yakınındaki Diyâlâ Nehri'ne kadar geldi. Bu sırada Berîdîler'in talepleriyle geri dönen Abdullah b. Yunus'la birlikte Berîdîler'e 150 bin dinar gönderdi. Ancak bu esnada ikinci bir haber yollayan Ebû Abdullah el-Berîdî, Müttakî-Lillâh'tan 500 bin dinar daha isteyip Bağdat'a doğru harekete geçtiğini, şayet söz konusu para kendisine ulaşırsa bu düşüncesinden vazgeçebileceğini bildirdi. Bunun üzerine hem Beckem'in askerlerine hem de Berîdîler'e yüksek miktarda para verdiğini belirten Müttakî-Lillâh, Ebû Abdullah'ın ikinci talebine şiddetle karşı çıktı ve kendisine

¹ Antâkî, *Târîh*, s. 34.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 12; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 355.

³ *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 354; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 372.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 372. Ayrıca bk. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 197.

Bağdat'a gelmesini söyledi. Ebû Abdullah el-Berîdî'nin Bağdat'a yaklaştığını öğrenen Beckem'in askerleri, telaşlanarak bir kısmı Ebû Abdullah'a sığındı, bir kısmı ise Musul'a kaçtı. Diğer taraftan Selâme et-Tolûnî, Beckem'in tercümanı Muhammed b. Yinâl ve vezirin vekili Ebû Abdullah el-Kûfî ise gizlendiler.¹

Ebû Abdullah el-Berîdî, oğlu Ebü'l-Kâsım, kardeşi Ebü'l-Hüseyn ve yanında bulunan kimselerle birlikte 2 Ramazan 929/31 Mayıs 941² tarihinde görkemli bir şekilde Bağdat'a girdi. Ebû Abdullah'ın başkente geldiğini öğrenen başta Vezir Ahmed b. Meymûn olmak üzere kâtipler, kadılar ve diğer devlet ricali buraya geldi. Müttakî-Lillâh da halifelerin emîrû'l-ümerâlara³ takdim ettikleri yiyecek, içecek gibi bir takım hediyeler göndererek Ebû Abdullah'ı Bağdat'ta görmekten duyduğu memnuniyeti ifade etti. Yaklaşık on gün Bağdat'ta kalan Ebû Abdullah, insanlar tarafından vezir olarak görülmeye başlandı. Diğer taraftan Ahmed b. Meymûn da vezirlikten resmen azledilmediği için o da vezir olarak anılıyordu. Hatta her ikisi de kendisinin vezir olduğunu iddia ediyordu. Ancak Müttakî-Lillâh'ın isteğiyle Ahmed b. Meymûn 6 Ramazan 329/4 Haziran 941 görevinden ayrıldı.⁴ İbn Miskeveyh ve Hemedânî onun 33 gün vezirlik yaptığını söylemektedir.⁵

2. *Ebû Abdullah el-Berîdî (İkinci Vezirliği)*

İkinci defa vezirlik görevine tayin edilen Ebû Abdullah el-Berîdî, aynı zamanda resmen olmamakla birlikte fiilen emîrû'l-ümerâlık görevini de üstlendi.⁶ Göreve başladıktan sonra eski vezir Ahmed b. Meymûn ve oğlu Ebü'l-Fazl'ı gözaltına alan Ebû Abdullah, daha sonra Ahmed b. Meymûn'u aylık bin dinar maaşla Vâsıt'ın âmilliğine tayin etti. Bunun üzerine oğluyla birlikte Vâsıt'a giden Ahmed b.

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 13-14; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 355-357

² İbnü'l-Esîr, Ebû Abdullah el-Berîdî'nin Bağdat'a 12 Ramazan 329 tarihinde girdiğini söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 373.

³ İbn Miskeveyh'in rivayetinde "emîrül-ümerâ" yerine "halife" ifadesi geçmektedir. Ancak Amedroz'un da işaret ettiği üzere 324 yılında Bağdat'a gelen İbn Râik'in emîrû'l-ümerâ olduktan sonra Râzî-Billâh tarafından kendisine yiyecek, içecek göndermesi göz önünde bulundurulursa (İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 351) benzer hususları ihtiva eden buradaki metinde de söz konusu kelimenin "halife" değil "emîrû'l-ümerâ" olması gerektiği söylenmelidir. Bk. Amedroz, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, V, 15 dn. 2. Ancak Ebû Abdullah el-Berîdî'nin resmen bu göreve tayin edilmediği unutulmamalıdır.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 14-15; Antâkî, *Târîh*, s. 35.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 15; Hemedânî, *Tekmile*, s. 328. Zehebî bu sürenin bir ay olduğunu söylemektedir. Bk. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XV, 105.

⁶ Güner, "Müttakî-Lillâh", *DîA*, XXXII, 223.

Meymûn, buradan Basra'ya sürüldü ve 330/941 yılında ölünceye kadar Basra'da ikâmet etti.¹

Vezirliğe tayin edilen Ebû Abdullah el-Berîdî, Bağdat'ta kaldığı süre içinde Muttakî-Lillâh'la görüşmemiş ve onun huzuruna çıkmamıştı. Bunun yerine Kadı Ahmed b. Abdullah İshâk el-Hirakî ve halifenin özel kâtibi Ebü'l-Abbâs el-İsfahânî vasıtasıyla halifeyle haberleşen Ebû Abdullah el-Berîdî, Muttakî-Lillâh'tan kendisine [daha önce göndermiş olduğu] 150 bin dinar[ın] dışında 500 bin dinar daha ödeme yapmasını istedi. Ancak Müttakî-Lillâh ikinci ödemeyi yapmak istemedi. Bunun üzerine Mu'tez-Billâh, Mühtedî-Billâh ve Mütevekkil-Alellah'ın² başına gelenleri³ hatırlatarak halifeyi tehdit eden Ebû Abdullah, Kadı Ahmed el-Hirakî ile gönderdiği haberde Deylemîler'in Bağdat'a biat için değil [Beckem'in ölümünden sonra ona ait olan]⁴ malları tekrar geri almak için geldiklerini belirtti. Ebû Abdullah'ın tehditleri karşısında çaresiz kalan Müttakî-Lillâh, kalan 500 bin dinarı da ödemeyi kabul etti. Halifenin ödeme yaptığını öğrenen Deylemîler, büyük bir hırsıyla Ebû Abdullah'ın yanına geldiler. Ancak onlara para vermek istemeyen Ebû Abdullah, Deylemîler'i paralarını almaları için halifeye gönderdi, hatta onlara isyan etmelerini söyledi. Kendi paylarına düşen parayı alamayan Deylemîler saraya gittiler ve burada Ebû Abdullah'ın kardeşinin ikamet ettiği evi yaktilar. Bundan sonra Tekinek komutasındaki Türk askerler, liderliğini Kür Tegin'in yaptığı Deylemîler'le birlikte hareket etmeye karar verdi. Halkın da desteğini alan bu iki grup, Ebû Abdullah'ın [Bağdat'ın güney doğusundaki] Necmî [Bâdurayâ]⁵ bölgesinde bulunan konağına saldırdılar. Ancak bir süre direnebilen Ebû Abdullah,

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, II, 15-16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 373.

² İbnü'l-Esîr, Mütevekkil'in yerine Müstaîn-Billâh'ın ismini zikretmiştir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 373. Müstaîn-Billâh, Türk askerlerinin Mu'tez-Billâh'ı desteklemeleri sonucu halifelikten ayrılmak zorunda kalmış ve daha sonra yeni halife Mu'tez'in hâcibi tarafından Sâmerâ'da öldürülmüştür.

³ Ebû Abdullah el-Berîdî'nin isimlerini saymak suretiyle Müttakî-Lillâh'ı tehdit ettiği üç halifeden Mu'tez-Billâh (ö. 255/869) ve Mühtedî-Billâh (ö. 256/870) maaşları ödenmediği için isyan çıkaran Türk askerler tarafından tahttan indirilmiş ve işkence yapılarak öldürülmüştür. Mütevekkil-Alellah (ö. 247/851) da yine Türk askerleri tarafından, ancak farklı bir sebepten dolayı öldürülmüştür. Büyük oğlu Müntasır'ı veliaht tayin eden, ancak daha sonra bu kararından vazgeçerek küçük oğlu Mu'tez'i veliaht olarak seçen Mütevekkil, Müntasır'ın kendileriyle işbirliği yaptığı Türk askerleri tarafından düzenlenen suikast sonucu öldürülmüştür.

⁴ Amedroz, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, V, 17 dn. 2.

⁵ Amedroz, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, V, 10 dn. 1.

kardeşi ve oğluyla birlikte 30 Ramazan 329 Pazartesi günü Vâsıt'a kaçtı.¹ Kaynaklarda Ebû Abdullah el-Berîdî'nin 24 gün vezirlik yaptığı söylenmektedir.²

Ebû Abdullah el-Berîdî'nin Bağdat'ı terketmesiyle Müttakî-Lillâh, Deylemîler'in lideri Kür Tegin'i emîrû'l-ümerâ ilân etti (3 Şevvâl 329/1 Temmuz 941). Daha sonra Ali b. İsa ile Abdurrahman b. İsa'yı huzuruna çağırarak Ali b. İsa'yı vezirliğe tayin etmek istedi. Ancak Ali b. İsa, kendisine gösterilen teveccühe rağmen halifenin talebini geri çevirdi. Üstelik aynı teklifin kardeşi Abdurrahman'a yapılmasına da karşı çıktı. Bunun üzerine Abdurrahman b. İsa yeni vezir atanıncaya kadar yaklaşık dokuz gün boyunca vezir olarak isimlendirilmeksizin bu görevi yerine getirdi.³

3. Ebû İshâk el-Karârîti (Birinci Vezirliği)

Nehrevân'a bağlı İskâf'da dünyaya gelen Ebû İshâk el-Karârîti aynı zamanda el-İskâfî nisbesiyle de anılmaktadır. Ancak el-İskâfî nisbesini kullanan diğer kişilerden ayırt edilmek için kaynaklarda kendisinden daha çok Karârîti şeklinde bahsedilmektedir.⁴ 320/932 yılında Fazl b. Ca'fer'in birinci vezirliği döneminde Muhammed b. Yâkût'un kâtipliğini yapan Ebû İshâk el-Karârîti, Mûnis'le iktidar mücadelesine giren Muktedir'i savaş meydanına çıkmaya teşvik edenlerin arasında yer aldı. Kâhir-Billâh dönemine gelindiğinde, halifeye karşı oluşturulan muhalif grubun başını çeken Muhammed b. Yâkût tarafından Sûs, Cündişâpûr ve Sûkulahvaz'ın vergilerinin toplanması için görevlendirildi. 321/933 yılında Muhammed b. Yâkût'la birlikte Ahvaz'a giden Ebû İshâk el-Karârîti, burada daha önce eşi benzeri görülmemiş bir şekilde gece dükkânları açtırarak tüccarların mallarına el koydu. İki yıl boyunca Muhammed b. Yâkût'un kâtipliğini yapmaya devam eden Karârîti, 6 Cemâziyelevvel 323/13 Nisan 935 tarihinde sarayda yapılan bir merasimi fırsat bilen Vezir İbn Mukle tarafından hem kendisi hem de Muhammed b. Yâkût tutuklandı.⁵ Ebû İshâk el-Karârîti'den önce 500 bin dinar

¹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 202-203; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 16-17; Hemedânî, *Tekmile*, s. 329; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 373-374.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 17; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 374.

³ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 203-204; Antâkî, *Târîh*, s. 35; Hemedânî, *Tekmile*, s. 329. Krş. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 18; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 243-244; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 374. İbnü'n-Nedîm, Abdurrahman b. İsa'nın Müttakî-Lillâh'ın vezirliğini yaptığını söylemektedir. Bk. *el-Fihrist*, s. 143.

⁴ Sourdel, "Al-İskâf", *EP*, IV, 127; Küçükaşçı, "İskâfî, Ebû İshak", *DİA*, XXII, 552. el-İskâfî nisbesiyle anılan kişiler için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 181

⁵ Küçükaşçı, Ahvaz'da tüccarların mallarına el koyan Karârîti'nin bu davranışının halifeyi rahatsız ettiğini, bundan dolayı da Muhammed b. Yâkût'la birlikte yakalanıp gözaltına alındığını iddia

tutarında kefalet senedi alan İbn Mukle, daha sonra bu meblağı 3 milyon dirheme [yani yaklaşık 200 kûsür bin dinara] indirdi. Yaklaşık yedi ay boyunca gözaltında bulunan Karârîti, Bağdat'ta yaşanan karışıklıktan faydalanarak Zilhicce 323'de (Kasım 935) hapisten çıkmayı başardı.¹

Yukarıda da zikredildiği üzere Ebû Abdullah el-Berîdî'nin Bağdat'ı terketmesiyle emîrû'l-ümerâlîğe Kür Tegin tayin edilmiş,² vezirlik görevini ise yaklaşık dokuz gün boyunca geçici olarak Abdurrahman b. İsâ deruhte etmişti. İbn Miskeveyh'in verdiği bilgiye göre, [yeni vezir seçilmeden önce] Ali b. İsâ, Abdurrahman b. İsâ ve Ebû İshâk el-Karârîti ile görüşen Kür Tegin, askerlere ödeme yapmak için Ali b. İsâ'dan para istedi. Ancak Ali b. İsâ ve kardeşi Abdurrahman eyaletlerden elde edilen vergi gelirlerinin artık tükendiğini, dolayısıyla da ellerinde hiç para kalmadığını ifade ettiler. Bu esnada Ebû İshâk el-Karârîti yanında bulunan Ebû Ahmed eş-Şîrâzî'ye³ sadece ikisinin duyacağı şekilde şayet vezirliğe tayin edilirse Kür Tegin'in istediği parayı hatta daha fazlasını bulacağını söyledi. Bunun üzerine Kür Tegin'in kâtibi Ebû'l-Ferec'le bir araya gelen Ebû Ahmed eş-Şîrâzî, Ebû İshâk el-Karârîti'nin söylediklerini ona bildirdi. Ebû'l-Ferec de Karârîti'nin gizlice yanına gelmesini ve bu düşüncesini kendisiyle de paylaşmasını söyledi. Bir iki gün sonra Ebû'l-Ferec'in yanına giden Karârîti, askerler için gerekli parayı ödeyeceğini taahhüt etti. Karârîti ile buluştuktan sonra Kür Tegin'le görüşen Ebû'l-Ferec, Ali b. İsâ ile kardeşi Abdurrahman'ın söz konusu parayı bulma konusunda aciz olduklarını,

etmektedir. Bk. "İskâfî, Ebû İshak", *DİA*, XXII, 552. Ancak Kâhîr-Billâh'ın halifelîği döneminde Vasîf'a gelen ve insanların mallarına el koyan Karârîti, Râzî-Billâh zamanında, yani iki yıl sonra tutuklanmıştır. Tutuklanma sebebi de insanların mallarına el koyması değil, kâtipliğini yaptığı Muhammed b. Yâkût'un yakalandığı sırada onunla birlikte sarayda bulunmasıdır. Ayrıca Küçükkaşçı'nın "halifeyi rahatsız etti" ifadesiyle hangi halifeyi kastettiği de izaha muhtaçtır. Geniş bilgi için bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 318-319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 305. Ayrıca bk. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 64; Hemedânî, *Tekmile*, s. 291; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 283.

¹ Karârîti'nin vezirlik öncesi hayatıyla ilgili bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 236, 254, 255, 318-319; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 256, 265, 283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 249, 305; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVI, 111-112; a. mlf. *Târîhu'l-İslâm: sene 351-380*, s. 167; Küçükkaşçı, "İskâfî, Ebû İshak", *DİA*, XXII, 552.

² Sûlî önce Karârîti'nin vezirliğe tayin edildiğini, daha sonra onun tavsiyesiyle Kür Tegin'in emîrû'l-ümerâ olarak görevlendirildiğini aktarmaktadır. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 204. İbnü'l-İmrânî'ye göre de vezirliğe tayin edilen Karârîti, kâtip sınıfına mensup olduğu için askerlerin kendisine itaat etmediklerini, dolayısıyla başlarına bir komutan atanması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Müttakî-Lillâh, Kür Tegin'i emîrû'l-ümerâlîğe tayin etmiştir. Bk. *el-İnbâ*, s. 169. Küçükkaşçı da benzer bir iddiayı dile getirmektedir. Bk. "İskâfî, Ebû İshak", *DİA*, XXII, 552. Bu dönemde vezirlerin tayininde emîrû'l-ümerâların etkili olduğu, hatta bizzat onlar tarafından bazı atamaların yapıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla bir vezirin isteğiyle emîrû'l-ümerâ atandığı izlenimi veren bu rivayetin ihtiyatla karşılanması gerektiği belirtilmelidir.

³ Müstekfî-Billâh ve Mutî'-Lillâh'ın kâtibi.

onların yerine Karârîti'nin görevlendirilmesini tavsiye etti. Kâtibinin sözleri doğrultusunda gizlice Karârîti ile görüşen Kür Tegin, 12 Şevvâl 329/10 Temmuz 941 Cumartesi günü¹ vezirliğin yetkilerini ona verdi. Daha sonra da Müttakî-Lillâh'ı haberdar etti.² Böylece Karârîti vezirliğe tayin edilmiş oldu.

Kaynaklarda Karârîti'nin azledilmesiyle ilgili doğrudan bir sebepten³ bahsedilmemekle birlikte İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre, Dımaşk'tan hareket eden İbn Râik'in Bağdat'a yaklaşması üzerine Kür Tegin, 43 gün vezirlik yaptıktan sonra 25 Zilkade 329/21 Ağustos 941 tarihinde Karârîti'yi görevinden almıştır.⁴

4. Muhammed b. Kâsım el-Kerhî (İkinci Vezirliği)

Muhammed b. Kâsım el-Kerhî, Ebû İshâk el-Karârîti'nin azledildiği gün (25 Zilkade 329/21 Ağustos 941) Kür Tegin tarafından ikinci kez vezirliğe tayin edildi.⁵ Ancak İbn Râik'in 26 Zilhicce 329/21 Eylül 941 tarihinde ikinci kez emîrül-ümerâ olmasıyla vezirlikten azledildi. Vezirliğin bütün işleriyle İbn Râik'in kâtibi Ebû Abdullah el-Kûfî ilgilenmeye başladı.⁶

Ebû Abdullah el-Kûfî söz konusu görevi Ebû Abdullah el-Beridî'nin üçüncü kez vezirliğe tayin edilmesine kadar, yani yaklaşık dört ay devam ettirmiştir. Sâmerriâ, muhtemelen bu sebeple Ebû Abdullah el-Kûfî'nin Muhammed b. Kâsım'dan sonra vezirlik yaptığını aktarmıştır.⁷ Ancak Ebû Abdullah el-Kûfî'nin vezir olarak isimlendirilmeksizin bu görevi yerine getirdiği⁸ dikkate alınırsa onun resmen vezirlik yaptığını söylemek mümkün değildir. Nitekim Busse de bu süre zarfında herhangi bir kişinin vezir tayin edilmediğini, bunun yerine Ebû Abdullah el-

¹ Antâkî, *Târîh*, s. 34-35.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 18-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 374-375. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XIV, 7; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 285. İbnü'l-İmrânî'nin verdiği bir bilgiye göre, Müttakî-Lillâh halife olduktan hemen sonra Ali b. İsâ'yı vezirliğe tayin etmek istemiş, ancak Ali b. İsâ yaşlandığını söyleyerek bu teklifi geri çevirmiştir. Bk. *el-İnbâ*, s. 168.

³ Küçükaşçı, Karârîti'nin askerlerin desteğini kazanamadığı için görevinden uzaklaştırıldığını iddia etmektedir. Bk. "İşkâfî, Ebû İshak", *DİA*, XXII, 552.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 375, 377. Sûlî diğer kaynaklardan farklı olarak Karârîti'nin 25 Zilhicce 329/20 Eylül 941 tarihinde görevinden azledildiğini aktarmaktadır. Bk. *Ahbârü'r-Râzi*, s. 205.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 20.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 377-378.

⁷ Bk. *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, s. 190.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 378.

Kûffî'nin emîrû'l-ümerâ ve halifenin kâtibi sıfatıyla bu görevi yerine getirdiğini söylemektedir.¹

İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, Muhammed b. Kâsım el-Kerhî, 33 gün görev yaptıktan sonra 28 Zilhicce 329/23 Eylül 941 tarihinde azledilmiştir.² İbn Miskeveyh³ ve Hemedânî,⁴ Kerhî'nin vezirlik süresinin 53 gün olduğunu nakletmektedir. Ancak İbn Miskeveyh bu bilgiyi sehven nakletmiş olmalıdır. Çünkü onun verdiği bu süre, İbn Râik'in 26 Zilhicce 329/21 Eylül 941 Salı günü emîrû'l-ümerâlığa tayin edildikten [hemen] sonra el-Kerhî'nin görevine son verildiğine dair yine kendisinin aktardığı başka bir bilgiyle⁵ çelişmektedir. Dolayısıyla İbnü'l-Esîr'in rivayetinin tercihe şayan olduğu belirtilmelidir.

5. *Ebû Abdullah el-Berîdî (Üçüncü Vezirliği)*

Müttakî-Lillâh tarafından ikinci kez emîrû'l-ümerâ tayin edilen İbn Râik, şehre girmesini engellemeye çalışan Kür Tegin'i hapsettikten sonra Vâsıt'ta bulunan Ebû Abdullah el-Berîdî'nin üzerine yürümeye karar verdi. Hatırlanacağı üzere ikinci vezirliği döneminde Kür Tegin'le girdiği mücadele sonucu Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan Ebû Abdullah el-Berîdî, Beckem tarafından kendisine verilen Vâsıt'ın mültezimliğini devam ettirmiş, ancak buradan elde ettiği vergi gelirlerini Bağdat'a göndermemişti.⁶ Onun bu tavrı İbn Râik'in ikinci defa emîrû'l-ümerâ olmasından sonra da devam etti. Bundan dolayı Vâsıt üzerine yürümeye karar veren İbn Râik, 10 Muharrem 330/5 Ekim 941 tarihinde Bağdat'tan hareket etti. İbn Râik'in kendi üzerlerine geldiğini duyan Berîdîler, Basra'ya kaçtı. Ancak bu sırada İbn Râik'in kâtibi Ebû Abdullah el-Kûffî'nin araya girmesiyle Ebû Abdullah el-Berîdî'ye verilen iltizam yenilendi ve Vâsıt'ın ödenmeyen vergileri için Ebû Abdullah'dan 170 bin dinar, her yıl için de 600 bin dinar alınmasına karar verildi.⁷

¹ Bk. *Chalif und Grosskönig*, s. 228.

² Bk. *el-Kâmil*, VIII, 377.

³ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, II, 22. *Kitâbü'l-Uyûn* müellifi ise bu süreyi 43 gün olarak nakletmektedir. Bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 361.

⁴ Bk. *Tekmile*, s. 330.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 22.

⁶ İlgili kısımda belirtildiği üzere Ebû Abdullah el-Berîdî'nin Râzî-Billâh döneminde vergi gelirlerini başkente gönderme konusunda yavaş davrandığı için azledildiğine dair rivayetlerin olduğu zikredilmelidir. Bk. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 144. Krş. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 335.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 22-23; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 362.

Ebû Abdullah el-Berîdî ile anlaşarak Bağdat'a dönen İbn Râik, yaklaşık dört ay sonra Tüzün ve Nüştegin komutasındaki Türk askerlerin isyanıyla karşılaştı. İbn Râik'i bir takım suçlamalarla itham eden Türk askerler, Ebû Abdullah el-Berîdî'ye katılmak üzere 5 Rebîülâhir 330/28 Aralık 941 tarihinde Bağdat'tan ayrıldılar. Bunun üzerine Vâsıt'ta bulunan Ebû Abdullah el-Berîdî'ye haber gönderen İbn Râik, kendisini vezirliğe tayin ettiğini, Ebû Ca'fer b. Şirzâd'ı da vekili olarak görevlendirdiğini bildirdi (15 Rebîülâhir 330/7 Ocak 942).¹ Hatta kendisine hil'at dahi gönderdi.² Ebû Abdullah el-Berîdî vezirliğe tayin edilmesine rağmen Bağdat'a hiç gelmedi. Fakat kısa bir süre sonra Berîdîler'in kesin sûrette Bağdat'a doğru harekete ettiğini haber alan Muhammed b. Râik, 11 Cemâziyelevvel 330/1 Şubat 942 tarihinde İbn Şirzâd'ı görevinden uzaklaştırınca Ebû Abdullah el-Berîdî'nin de vezirliği sona ermiş oldu.³ İbnü't-Tıktakâ, Ebû Abdullah el-Berîdî'nin bir aydan daha az bir süre görev yaptığını söylemektedir.⁴

6. *Ebû İshâk el-Karârîti (İkinci Vezirliği)*

Ebû İshâk el-Karârîti, İbn Râik tarafından 11 Cemâziyelevvel 330/1 Şubat 942 tarihinde ikinci kez vezirliğe tayin edildi.⁵ Daha sonra Müttakî-Lillah, İbn Râik ve halifenin oğlu Ebû Mansûr'la birlikte, Berîdîler'e karşı koymak maksadıyla askerlerle birlikte Bâbüşemmâsiyye'ye geldi. Ebû Abdullah el-Berîdî'nin kardeşi Ebü'l-Hüseyn'in liderliğinde Bağdat'a gönderdiği birlikler 15 Cemâziyelevvel 330/7 Mart 942 tarihinde Bağdat'ın yakınındaki Diyâlâ nehrini geçtiler. İki taraf arasındaki çatışmalar bir hafta kadar devam etti. Nihayet Ebü'l-Hüseyn'e bağlı Deylemûler'in Bağdat'a girerek halifenin sarayını işgal etmeleriyle Müttakî-Lillâh, oğlu ve beraberindeki 20 kadar askerle birlikte şehirden kaçtı. Bu sırada İbn Râik de onlara yetişti ve hep birlikte Musul'a doğru hareket ettiler. Halife Müttakî-Lillâh ve emîrü'l-ümerâ İbn Râik'in askerlerle birlikte Bağdat'ı terketmesi ve 20 Cemâziyelâhir 330/12 Mart 942 tarihinde Vezir Karârîti'nin de gizlenmesiyle şehrin

¹ Bazı araştırmacılar Ebû Abdullah el-Berîdî'nin bu dönemdeki vezirliğini ikinci vezirliği olarak kabul etmişlerdir. Bk. Amedroz, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, V, 25; Özeydin, "Berîdîler", *DİA*, V, 502. Ancak kaynaklardaki bilgiler Ebû Abdullah el-Berîdî'nin bu göreve üç defa tayin edildiğini göstermektedir. Nitekim Busse de Ebû Abdullah el-Berîdî'nin üçüncü kez bu göreve getirildiğini söylemektedir. Bk. *Chalif und Grosskönig*, s. 228.

² Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 219-220.

³ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 222; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 23

⁴ Bk. *el-Fahrî*, s. 285.

⁵ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 222.

kontrolü tamamıyla Berîdiler'in eline geçmiş oldu. Bu süre zarfında Karârîti 41 gün vezirlik yaptı.¹

Kaynakların belirttiğine göre bu sırada pek çok kişinin evini işgal edip mallarını yağmalayan Deylemiler, şehirde adeta terör estirdiler. Bunun üzerine Ebü'l-Hüseyin el-Berîdî tarafından şehrin doğu yakasına Nûştegin'in, batı yakasına da Tüzün'ün sâhibü's-şurta tayin edilmesiyle şehirde kısmen emniyet sağlanmış oldu. Bununla birlikte Ebü'l-Hüseyin'in haraç ve cizye vergilerini zamanından önce mart ayında toplaması Bağdat'ta ikinci bir kargaşanın yaşanmasına sebep oldu. Fiyatlar artınca birçok vergi mükellefi vergi borcunu ödeyemediği için gizlenmek zorunda kaldı.²

Müttakî-Lillâh ve İbn Râik'in Musul'a doğru geldiğini öğrenen Nâsirüddeve İbn Hamdân, onlara yardım etmesi için kardeşi Seyfütdevle ile birlikte kalabalık bir ordu gönderdi. Tikrî'te karşılaşan bu iki grup, daha sonra Musul'a doğru hareket etti. Musul'a vardıklarında Müttakî-Lillah ve İbn Râik'i oldukça iyi karşılayan ve bütün ihtiyaçlarını gideren Nâsirüddeve, şehrin doğu tarafında konakladı. Muhtemelen İbn Râik'e olan güvensizliğinden dolayı farklı bir yerde ikamet etmeyi tercih eden Nâsirüddeve, emîrû'l-ümerâlığı ele geçirmek maksadıyla³ bir suikast düzenleyerek İbn Râik'i öldürdü. Ardından halifeye mektup göndererek kendisine karşı bir komplo hazırlığında olduğu için İbn Râik'i öldürdüğünü söyledi. Nâsirüddeve'nin yaptıkları karşısında memnuniyetini ifade eden Müttakî-Lillâh da onu "Nâsirüddeve" lakabıyla 1 Şaban 330/21 Nisan 942 tarihinde emîrû'l-ümerâlığa tayin etti.⁴

Emîrû'l-ümerâlığa tayin edildikten sonra kardeşi Seyfütdevle ve Müttakî-Lillâh'ı da yanına alarak kalabalık bir orduyla Musul'dan hareket eden Nâsirüddeve, hiçbir engellemeyle karşılaşmadan Bağdat'a girdi. Daha sonra Şevvâl/Temmuz ayında Ebü İshâk el-Karârîti'ye haber göndererek kendisini vezirliğe tayin edeceğini

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 24-25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 380.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 25-26; Hemedânî, *Tekmile*, s. 332; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 381-382.

³ Güner, "Nâsirüddeve", *DİA*, XXXII, 402.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 26-28; Hemedânî, *Tekmile*, s. 332; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 382-383.

söyledi. Bunun üzerine ortaya çıkan Karârîti, 2 Zilkade 330/19 Temmuz 942 tarihinde vezir olarak görevlendirildi.¹

Bu dönemde sekiz ay on altı gün vezirlik yapan Karârîti, 18 Receb 331/28 Mart 943 tarihinde azledildi.² Vezirlikten azledildikten sonra kendisinden 500 bin dirhem [yaklaşık 35 bin dinar] müsadere edilen Karârîti, bir süre gözaltında tutuldu.³ Hapisten çıktıktan sonra bir müddet daha Bağdat'ta kaldığı anlaşılan Karârîti, Türk askerlerle Deylemler'in Bağdat'ta bozgunculuk çıkarmasının ardından Nâsırüddeve'nin kâtibi Ebû Abdullah el-Kûfî'nin gizlenmesiyle vezir olarak isimlendirilmeksizin vezirliğin işleriyle ilgilenmeye başladı.⁴ Tüzün'ün emîrû'l-ümerâ olmasından hemen önce ikinci kez malları müsadere edildi⁵ ve 333/944 yılı başında Müttakî-Lillâh'la birlikte Musul'a hareket etti.⁶ Bundan sonraki hayatıyla ilgili pek fazla malumatın bulunmadığı Karârîti, Dımaşk'ta Seyfüddeve'nin kâtipliğini yapmıştır. Büveyhî vezirlerinden Ebû Muhammed el-Mühellebî zamanında (338-351/950-963) Bağdat'a geri dönerek 348/959 yılında Mısır'a gitmiş ve burada iken hac farizasını yerine getirmiştir. Nihayet Muharrem 357/Aralık 967 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷

7. *Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî*

Müttakî-Lillâh'ın ilk veziri Ahmed b. Meymûn'un görevinden azledilmesiyle halifenin özel kâtipliğini yapmaya başlayan Ebü'l-Abbâs el-İsfâhânî, bu sırada ikinci defa vezirliğe tayin edilen, ancak halifeyle yüz yüze görüşmeyen Ebû Abdullah el-Berîdî ile halife arasındaki haberleşmeyi sağladı.⁸ Ebû İshâk el-Karârîti'den sonra vezirliğe 18 Receb 331/28 Mart 943 tarihinde Ebü'l-Abbâs el-İsfahânî tayin edildi⁹ ve 51 gün sonra 9 Ramazan 331/17 Mayıs 943 tarihinde azledildi.¹⁰

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 29; Hemedânî, *Tekmile*, s. 333. Sûlî, Karârîti'nin 24 Şevvâl 330 tarihinde vezirliğe atandığını söylemektedir. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 228.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 37-38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 404.

³ Hemedânî, *Tekmile*, s. 336.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 41; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 397.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 44.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 406.

⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 351-380*, s. 167; Sourdel, "Al-İskâfî", *EP*, IV, 127; Küçükaşçı, "İskâfî, Ebû İshak", *DİA*, XXII, 552.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 15-16.

⁹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 238; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 38; Antâkî, *Târîh*, s. 39.

¹⁰ Hemedânî, *Tekmile*, s. 337; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 286.

Sûlî'nin verdiği bilgiye göre, Müttakî-Lillâh ilk defa bir vezirinin gözaltına alınmasını istememiş ve Karârî'tî'nin yerine, day'alarıyla ilgilenen kâtibi Ebü'l-Abbâs el-İsfahânî'nin vezirliğe tayin edilmesini kabul etmiştir.¹ Ancak vezirliğe tayin edilmesine rağmen Ebü'l-Abbâs'ın yerine bütün işlerle Ebû Abdullah el-Kûfî ilgilenmiştir.²

Nâsırüddeve emîrû'l-ümerâlık görevinden ayrılınca Ebü'l-Abbâs el-İsfahânî de vezirlikten azledilmiştir.³

8. *Ebü'l-Hüseyin Ali b. Mukle (Birinci Vezirliği)*

Babası Ebû Ali b. Mukle de daha önce Muktedir-Billâh, Kâhir-Billâh ve Râzî-Billâh zamanında üç defa vezirlik yapan Ebü'l-Hüseyin b. Mukle, babasının üçüncü görevi sırasında henüz on sekiz yaşındayken neredeyse divanların tamamının idaresi kendisine verildi. Böylece devlet memurlarının tayin ve azillerinde önemli bir nüfuz elde etti.⁴

Nâsırüddeve'nin Bağdat'ı terketmesinden sonra vezirliğe tayin edilmek isteyen Ebü'l-Hüseyin b. Mukle, bu isteğini Müttakî-Lillâh'a bildirdi. Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'nin bu arzusuna olumlu cevap veren, ancak bunun yanında onun ismini halife olarak kendisinin telaffuz etmesinin uygun olmayacağını bildiren Müttakî-Lillâh, Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'ye önce Muhammed b. Yinâl'la görüşmesini tavsiye

¹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 238. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 380.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 38; Hemedânî, *Tekmile*, s. 336.

³ Emîrû'l-ümerâ tayin edilen Nâsırüddeve, Beridîler'i cezalandırmak için kardeşi Seyfûddeve'yi Vâsî't'a gönderdi. Bir müddet burada ikâmet eden Seyfûddeve daha sonra Basra'ya giderek burayı Beridîler'den almak istedi. Ancak elinde bu iş için yeteri kadar para olmadığı için ağabeyi Nâsırüddeve'den yardım talep etti. Bunun üzerine Nâsırüddeve, Türk askerlere verilmek üzere kâtibi Ebû Abdullah el-Kûfî ile Seyfûddeve'ye toplamda yaklaşık 190 bin dinar para gönderdi. Ancak bu sırada Tüzün ve ona destek olan Türk askerler, Seyfûddeve'ye karşı isyan başlattılar. Bunun üzerine hemen Bağdat'a dönen Ebû Abdullah el-Kûfî, Vâsî'ta yaşananları Nâsırüddeve'ye bildirdi. Nâsırüddeve de Bağdat'tan ayrılarak Musul'a gitmeye karar verdi ve bu kararını Müttakî-Lillâh'a söyledi. Halifenin Bağdat'ta kalması için yaptığı ısrara önce olumlu cevap veren Nâsırüddeve, halifenin yanından ayrıldıktan sonra Musul'a doğru hareket etti. Böylece on üç ay üç gün süren emîrû'l-ümerâlık görevi de sona ermiş oldu. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 39-41; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 381-382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 396-397; Güner, "Nâsırüddeve", *DİA*, XXXII, 402.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 319-320, 321; Harley, "İbn Muqlah", s. 223. Ebü'l-Hüseyin, bu göreve tayin edilmeden önce babaları Râzî-Billâh tarafından halifelüğün doğu ve batı bölgelerinin valiliğine atanan Ebû Ca'fer ve Ebü'l-Fazl'ın kâtipliğini yapıyordu. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 309-310.

etti. Böylece Muhammed b. Yinâl diğer vezir adaylarıyla birlikte Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'nin ismini halifenin huzurunda anacak, Müttakî-Lillâh da onların içinden İbn Mukle'yi tercih edecekti. Bunun üzerine Muhammed b. Yinâl'la görüşen ve daha önceden kendisine bir miktar para da vermiş olan Ebü'l-Hüseyin b. Mukle, Tüzün'ün Bağdat'a gelmesinden bir hafta kadar önce 18 Ramazan 331/26 Mayıs 943 tarihinde Müttakî-Lillâh tarafından vezirliğe tayin edildi.¹

Tüzün'ün emîrû'l-ümerâ olmasından sonra kâtipliğine eski vezirlerden Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâsım el-Kerhî getirildi. Emîrû'l-ümerânın kâtibi olarak Ebû Ca'fer el-Kerhî'nin bütün işlerin kontrolünü ele geçirmesinden önce yaklaşık bir ay Ebü'l-Hüseyin b. Mukle vezirliğin yetkilerini kullanmaya devam etti.² Ancak Berîdiler'le mücadele etmek için Vâsıt'a dönmek isteyen ve beraberinde el-Kerhî'yi de götüren Tüzün, onun yerine [henüz Bağdat'a gelmemiş olan] Beckem'in eski kâtibi Ebû Ca'fer b. Şirzâd'ı görevlendirdi. Ayrıca sahip olduğu day'alarını da Vezir Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'ye yıllık 130 bin dinar karşılığında damân olarak verdi.³ Ebû Ca'fer b. Şirzâd'ın Tüzün'ün kâtipliğini yapacak olması başta Vezir Ebü'l-Hüseyin b. Mukle ve Muhammed b. Yinâl olmak üzere sarayda görevli pek çok kişi tarafından Tüzün'ün Berîdiler'le işbirliği yaparak halifeyi tahttan uzaklaştıracağına bir işareti olarak değerlendirildi.⁴

Aslında Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'yi böyle bir düşünceye sevk eden Tüzün tarafından kendisine verilen iltizamın gelirlerinde ortaya çıkan açığı, Ebü'l-Hüseyin bu açık sebebiyle Tüzün'e ödemeyi vaat ettiği meblağı tedarik edemeyeceği için tedirgin oluyordu. İbn Şirzâd'ın Bağdat'ta görevlendirilmesi onun bu tedirginliğini daha da arttırdı. Çünkü İbn Şirzâd, ondan söz konusu meblağı ödemesini isterse, o zaman Tüzün'ün nazarında Ebü'l-Hüseyin'in itibarı ağır bir şekilde zedelenmiş olacaktı. Muhammed b. Yinâl'a gelince, aslında o Tüzün'ün en güvendiği adamlarından birisiydi. Hatta Tüzün emîrû'l-ümerâ olduktan sonra Vâsıt'a dönünce Bağdat'ta vekili olarak Muhammed b. Yinâl'ı görevlendirmişti. Ancak Muhammed b. Yinâl, Vâsıt'ta Tüzün'ün huzurunda kendi aleyhinde konuşulduğunu duyunca

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 43-44. Antâkî bu tarihi 8 Ramzan 331 olarak zikretmektedir. Bk. *Târîh*, s. 40. Ayrıca bk. Süli, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 284; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 383.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 44.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 45.

⁴ Güner, "Müttakî-Lillâh", *DİA*, XXXII, 223.

ondan nefret etmeye başlamıştı. Bütün bunlardan dolayı Ebü'l-Hüseyin b. Mukle ile Muhammed b. Yinâl'ın Müttakî-Lillâh'ı Bağdat'tan ayrılmaya ikna edip Musul'a, Nâsırüddeve'nin yanına götürmeleri gerekiyordu. Bunun için Nâsırüddeve ile haberleşen Ebü'l-Hüseyin ve Muhammed b. Yinâl ondan halifeyi Musul'a götürmesi için bir askeri birlik göndermesini istediler. Diğer taraftan Müttakî-Lillâh'la da görüşerek Berîdiler'in Tüzün'ü, Beckem'in hazinelerini elinde bulundurduğu iddiasıyla kendisine karşı kıskırttığını, bundan dolayı Tüzün'ün de kendisini tahttan indirip gözaltına alması için İbn Şirzâd'ı Bağdat'a gönderdiğini söylediler. Duydukları karşısında Müttakî-Lillâh'ın tedirginliği daha da arttı. Nihayet kısa bir süre sonra 25 Muharrem 332/28 Eylül 943 tarihinde İbn Şirzâd Bağdat'a girdi. Başta Müttakî-Lillâh olmak üzere pek çok kişi İbn Şirzâd'ın belli bir amaçla Bağdat'a geldiğini düşünüyordu. Bundan dolayı Vezir Ebü'l-Hüseyin b. Mukle ve Muhammed b. Yinâl, huzuruna çıktığı sırada İbn Şirzâd'ı gözaltına alması için Müttakî-Lillâh'ı ikna etmeye çalıştılar, ancak o bunu kabul etmedi.¹

Bağdat'ta bunlar yaşanırken Nâsırüddeve tarafından halifeyi Musul'a götürmek için gönderilen Ebû Abdullah Hüseyin b. Saîd b. Hâmdân askerleriyle birlikte şehrin girişinde kamp kurdu. Başta harem mensupları olmak üzere Vezir Ebü'l-Hüseyin b. Mukle ve diğer devlet erkânıyla birlikte buraya gelen Müttakî-Lillâh, Tikrît'e gitti. Tikrît'e vardıklarında önce Seyfüddevle, daha sonra da Nâsırüddeve ile görüşen Müttakî-Lillâh, buradan Musul'a hareket etti. Tikrît'te kalan Seyfüddevle ve Nâsırüddeve ise Tüzün'ün askerlerinin Seyfüddevle'yi mağlup etmesi üzerine Müttakî-Lillâh'tan hemen sonra Musul'a geldiler. Bu yenilginin ardından Şaban 332/Mart-Nisan 944 tarihinde ikinci kez Tüzün'e saldıran, ancak yine yenilen Seyfüddevle tekrar Musul'a dönmek zorunda kaldı. İkinci kez galip gelen Tüzün bu sefer Seyfüddevle'yi Musul'a kadar takip etti. Bunun üzerine Müttakî-Lillâh, Seyfüddevle ve Nâsırüddeve ile birlikte Nusaybin'e çekildi. Fakat burada da fazla kalamayan Müttakî-Lillâh, Rakka'ya gitti.²

Rakka'da bulunduğu sırada Hamdânîler'in kendisine zorluk çıkarması üzerine bu sefer Tüzün'le arasını düzeltmek isteyen Müttakî-Lillâh, ona iki kişilik bir heyet

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 47-48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 400-401. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 384-385.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 48-49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 406-407. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 385.

gönderdi. Halifenin bu davranışı karşısında oldukça memnun olan ve halifeye isyan etmiş bir kişi gibi görünmekten kurtulmak ve Büveyhîler gibi mevcut durumdan faydalanmak isteyen rakiplerine fırsat vermek istemeyen¹ Tüzün de buna karşılık kadılar, kâtipler ve Abbâsoğlu ve Alioğulları'nın temsilcilerinin huzurunda halifeye itaat edeceğine dair söz verdi.² Tüzün'le görüşmeler devam ederken 13 Muharrrem 333/5 Eylül 944 tarihinde Rakka'ya gelen İhşidîler'in emîri Muhammed b. Tuğç, Müttakî-Lillâh ve Vezir Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'ye bir takım hediyeler sunarak onu Mısır'a davet etti. Ancak hem Müttakî-Lillâh hem de Vezir Ebü'l-Hüseyin onun bu teklifini kabul etmedi. Bu görüşmeden kısa bir süre sonra Bağdat'a doğru yola çıkan Müttakî-Lillâh, Hit'e geldiği sırada bir kez daha Tüzün'ün verdiği sözü teyit ettirdi. Nihayet Safer ayının son günlerinde³ Bağdat'a gelen Müttakî-Lillâh, Tüzün tarafından karşılandı. Ancak verdiği sözde durmayan Tüzün, Müttakî-Lillâh ve veziri Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'yi kendi karargâhına götürerek gözaltına aldı. Daha sonra da halifenin gözlerine mil çektirdi. Müttakî-Lillâh'ın 22 Safer 333/14 Ekim 944 tarihindeki azline kadar görevine devam eden Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'nin görevi halifenin azliyle sona ermiş oldu.⁴ İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'nin bir yıl beş ay on iki günsüreyle vezirlik yaptığını söylemektedir.⁵

¹ Güner, "Müttakî-Lillâh", *DİA*, XXXII, 224.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 67.

³ Amedroz, Müttakî-Lillah'ın 1 Safer 333 tarihinde Bağdat'a geldiğini iddia etmektedir. Bk. *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, V, 75. Güner ("Müttakî-Lillâh", *DİA*, XXXII, 224) ve Özeydin ("Müstekfî-Billâh", *DİA*, XXXII, 139) da Müttakî-Lillâh'ın 3 Safer 333/25 Eylül 944 tarihinde halifelikten azledildiğini öne sürmektedir. Ancak Süli, İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr gibi kaynaklar Müttakî-Lillâh'ın Bağdat'a Safer ayının sonuna doğru geldiğini işaret etmektedir. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 282; *Tecâribü'l-ümem*, II, 71; *el-Kâmil*, VIII, 419. Bowen de Müttakî-Lillâh'ın Tüzün'le 19 Safer 333 tarihinde buluştuğunu söylemektedir. Bk. *The Good Vizier*, s. 384.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 69-72; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 418-419. Ayrıca bk. Süli, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 278; Hemedânî, *Tekmile*, s. 348-349; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 399, 409-410. Müstekfî-Billâh, Müttakî-Lillâh'ın 22 Safer 333 tarihinde azledilmesinden sonra halife ilan edilmiştir. Bazı araştırmacılar onun 3 Safer 333 tarihinde azledildiğini öne sürmektedir. Ancak Süli, İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr gibi kaynaklar Müttakî-Lillâh'ın Bağdat'a Safer ayının sonuna doğru geldiğini işaret etmektedir. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 282; *Tecâribü'l-ümem*, II, 71; *el-Kâmil*, VIII, 419.

⁵ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, II, 72; *el-Kâmil*, VIII, 419.

C. Müstekfî-Billâh (333/944)

1. Muhammed b. Ali es-Sâmirî

Emîrû'l-ümerâ Tüzün tarafından Müttakî-Lillâh'ın gözlerine mil çekilip tahttan indirilmesinden sonra aynı gün Müstekfî-Billâh'a biat edildi. Yeni halife tarafından Ebü'l-Hüseyn b. Mukle'nin yerine 24 Safer 333/16 Ekim 944 tarihinde¹ vezirliğe tayin edilen Sâmirî'nin 329/940 yılında İbn Râik'in kâtipliğini yaptıktan sonra Seyfüddevle'nin hizmetinde bulunduğu söylenmektedir.² Sâmirî, emîrû'l-ümerâlık döneminde kendisine vezir şeklinde hitap edilen son kişiydi.³ Ancak buna rağmen bütün işlerin kontrolü Tüzün'ün kâtibi Ebû Ca'fer b. Şirzâd'ın uhdesinde bulunuyordu.⁴ Yaklaşık yaklaşık 42 gün⁵ vezirlik yaptıktan 8 Rebülâhir 333/28 Kasım 944 tarihinde Sâmirî görevinden azledildi.⁶

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 421.

² Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 133 dn. 8.

³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 345; Zehrânî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 72-73; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 216.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 78; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 417; Antâkî, *Târîh*, s. 49; Hemedânî, *Tekmile*, s. 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 421; Özaydın, "Müstekfî-Billâh", *DİA*, XXXII, 139.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 80.

⁶ Hemedânî, *Tekmile*, s. 350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 447.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BÜVEYHÎ NÜFUZU DÖNEMİ
KÂTİP ve VEZİRLERİ
(333-451/944-1060)

A. Müstekfî-Billâh (333/944)

1. Ebû Ahmed Fazl b. Abdurrahman eş-Şîrâzî (Birinci Kâtipliği)

İbn Râik'in, Râzi-Billâh tarafından emîrül'l-ümerâ tayin edilmesiyle vezirlik kurumunda önemli bir değişim meydana gelmiştir. Çünkü yetki bakımından İbn Râik vezirlerin üstünde yer alırken, vezirin uhdesindeki görevlerle de artık emîrül'l-ümerâların kâtipleri ilgilenmeye başlamış, vezirler ise söz konusu unvanı taşımanın ötesinde herhangi bir inisiyatifte sahip olamamışlardır. Fakat buna rağmen halifeler zaman zaman güçsüz de olsalar kendileri için bir vezir tayin etmiş¹ veya emîrül'l-ümerâ ve kâtibinin isteğine uygun şekilde halifelerin kendileri ve vezirleri bürokraside bazı atamalar yapabilmişlerdir.²

Büvehîler'in hâkimiyetinden hemen önce bu göreve tayin edilen ve son kez vezir unvanını taşıyan Sâmirî'nin azledilmesiyle artık Abbâsî halifesi bir vezir tayin etme yetkisinden de mahrum kalmıştır. Bunun yerine halifeye özel işlerini takip etmesi için kâtipler tahsis edilmiştir. Ancak Mâfizullah Kebîr'in de belirttiği üzere, Büveyhî emirleri vezirlik kurumunun emîrül'l-ümerâlık dönemindeki işleyişini tevarüs ettirmişlerdir. Buna göre İbn Râik'ten itibaren nasıl ki emîrül'l-ümerâların kâtipleri vezir unvanını taşımamakla birlikte vezirliğin işlerini yürütüyorlar idiyse, Büveyhî emirlerinin kâtipleri de aynı şekilde siyasî ve malî açıdan geniş yetkilere sahip birer vezir gibi hareket etmiştir.³ Emîrül'l-ümerâlık döneminde halifenin [otoritesinin] gerilere itilmesine rağmen idarî hiyerarşide halife, vezir, hâcib-emir sıralamasının korunduğuna dikkat çeken Donohue, Büveyhîler'le birlikte bu yapıda derin bir kırılmanın gerçekleştiğini ve söz konusu sıralamanın emir, kâtip-vezir ve nominal halife olarak değiştiğini ifade etmektedir.⁴

Kaynaklarda yer alan bilgilerden Bağdat'ın Büveyhîler tarafından ele geçirilmesinden sonra yaklaşık on yıl boyunca (334-345/946-956-957) herhangi bir görevliye vezir unvanının verilmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ne Abbâsî

¹ Meselâ Ebû Abdullah el-Berîdî ikinci defa Râzi-Billâh tarafından; Ahmed b. Meymûn ve Ebû'l-Hüseyin b. Mukle de Müttakî-Lillâh tarafından vezirliğe tayin edilmiştir.

² Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 132; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 216.

³ Bk. *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s. 124. Ayrıca bk. Güner, *Büveyhîler'in Şîh-Sünnî Siyaseti*, s. 49-50; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 131; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 216.

⁴ Bk. *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 124, 131.

halifesi ne de Büveyhî emîri herhangi bir kişiyi vezir sıfatıyla görevlendirmiştir. 11 Cemâziyelevvel 334/19 Aralık 945 tarihinde Bağdat'a giren Muizzüddeve, önce Ebû Ca'fer b. Şirzâd'ı¹ ardından da aynı yıl Ebû Ca'fer b. Muhammed b. Ahmed es-Saymerî'yi² vergi gelirlerini kontrol etmesi için kendi kâtibi olarak görevlendirdi. Ancak yukarıda da zikredildiği üzere bu kişiler yetkileri itibariyle birer vezir gibi hareket edebiliyorlardı. Saymerî'nin 339/950-951 yılındaki vefatıyla birlikte Muizzüddeve bu sefer onun yerine Muhammed b. Hasan b. Muhammed el-Mühellebî'yi tayin etti.³ el-Mühellebî de yaklaşık beş-altı yıl kâtip sıfatıyla bu görevi yerine getirdikten sonra muhtemelen halifenin vezirinin olmayışı normal bir durum olarak karşılanmaya başlanınca⁴ Muizzüddeve, bu durumdan cesaret bularak Mühellebî'ye resmen vezir unvanını verdi (345/956).⁵ Kendi döneminde yaşanan ve halifenin hukûkî statüsüne açık bir müdahale olmasına rağmen iktidarını Muizzüddeve'ye borçlu olan Mu'tî-Lillâh, bu yeni duruma ses çıkaramayacak kadar güçsüzdü.⁶ Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mutî'-Lillâh'ın bir vezirinin olmadığını ve bu kurumun [artık] Büveyhîler'e bağlı olduğunu söylemektedir.⁷ Böylece Kâim-Biemrillâh'ın İbnü'l-Müslime'yi resmen vezir olarak tayin etmesine kadar Büveyhîler'in Irak'taki hâkimiyetleri boyunca halifeye bağlı kâtipler, Büveyhî emirlerine bağlı vezirler görev yapmaya başladı.⁸

Büveyhîler'in halifelik ve vezirlik kurumuyla ilgili bu tavrını onların Şîi olmalarıyla açıklayan İbnü'l-Esîr'e göre Abbâsîler'in hilafeti gerçek sahiplerinden gasbettiklerini düşünen Muizzüddeve, Abbâsî halifesine itaat etme konusunda dinî bir gerekliliğin olmadığını düşündüğü için böyle davranmıştır. Üstelik bununla da yetinmeyen Muizzüddeve [Sünnî] Abbâsî halifesini ortadan kaldırarak yerine Şîi Muiz-Lidînillâh'a veya bir başkasına biat etmek istemiştir. Ancak yakın çevresiyle yaptığı istişarede danışmanlarının pek çoğu bu görüşü desteklemesine rağmen bir tanesinin, şayet Abbâsî halifesinin yerine geçecek olan kişi Muizzüddeve'yi ortadan

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 449-450.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 96, 107. Muizzüddeve'nin kâtipliğini yapan İbn Şirzâd ve es-Saymerî, bu ikisinden sonra bir süre kâtipliğini, daha sonra da vezirliğini yapan el-Mühellebî ile ilgili geniş bilgi için bk. Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 218-221, 222-225, 226-243.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 123-124.

⁴ Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, s. 50.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 162.

⁶ Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, s. 50.

⁷ Bk. *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Hamavündî), s. 190.

⁸ Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 229-230; Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs*, s. 105.

kaldırmayı düşünürse o zaman şartların Muizzüddeve'nin aleyhine olacağını söylemesi onu bu düşüncesinden vazgeçirmiştir.¹

Konuyla ilgili Hemedânî'nin rivayetine göre ise Müstekfi-Billâh'ın gözaltına alınmasının ardından Muizzüddeve, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî el-Alevî'ye biat etmek istemiştir. Ancak o sırada kâtipliğini yapan Saymerî'nin, bu kişinin Horasanlılar'ı ve sâir eyaletlerdeki halkı kendisine karşı kışkırtacağını ve Deylemîler'in onun emirlerine itaat edip Muizzüddeve'nin emirlerine isyan edeceklerini söylemesi Muizzüddeve'nin bu kararından vazgeçmesine neden olmuştur.² Aslında Bağdat'ın içinde bulunduğu siyasî şartların da Muizzüddeve'yi bu düşüncesinden vazgeçirdiği söylenebilir. Çünkü hem Bağdat'taki halkın büyük çoğunluğu sünnî idi hem de Muizzüddeve'nin ordusunda bulunan askerlerin birçoğunu sünnî Türkler oluşturuyordu. Ayrıca yetkileri elinden alınmış halife de halen sünnî toplum üzerinde nüfuzunu devam ettiriyordu. Dolayısıyla Muizzüddeve'nin bu durumda sünnî Abbâsî halifesini kolayca bertaraf etmesi mümkün değildi.³

Yukarıda zikredilen İbnü'l-Esîr ve Hemedânî'nin rivayetinde bir takım çelişkilerin olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Muizzüddeve, Bağdat'a girdikten kısa bir süre sonra Abbâsî halifesinin dışında başka bir kişiye biat etme teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat kendisine biat edilmek istenen şahıs, halifeliği 341-365/953-975 yıllarına tekabül eden Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh'tan başkası değildir. Bu durumda İbnü'l-Esîr henüz halife olmamış bir kişiye Muizzüddeve'nin biat etmek istediğini aktararak Büveyhîler'in vezirlik kurumu ve Abbâsî hilafetine karşı takındıkları tavırla ilgili anakronik bir açıklama yapmıştır.⁴ Hemedânî'nin rivayetine gelince, o da yine benzer şekilde Muizzüddeve'nin bu olaydan yaklaşık dokuz yıl önce (325/936-937) vefat eden Yemen'in Ressî hânedanına mensup Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî el-Alevî'ye⁵ biat

¹ Bk. *el-Kâmil*, VIII, 452. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 212-213; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 522-523.

² Bk. *Tekmile*, s. 354-355. Muizzüddeve'nin ordusundaki sünnî Türk unsurlar hakkında bk. Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 41-44.

³ Kabir, "The Relation of the Buwayhid Amirs with the 'Abbasid Caliphs", s. 229; a. mlf., *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s. 187.

⁴ Benzer bir değerlendirmeye bk. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 15.

⁵ Bu şahsın tam adının Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Hüseyin b. Kâsım el-Hasenî, lakâbının da Nâsır Lidînillâh olabileceği ifade edilmektedir. Geniş bilgi için bk. Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 24; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 77.

etmek istediğini ileri sürmüştür. Hemedânî'nin rivayetiyle ilgili anlaşılması güç olan bir diğer husus, Yemenli olan bu zâtın "Horasan halkını"¹ nasıl harekete geçirebileceğidir.² Muizzüddeve'nin bu teşebbüsünün dönemin muasır kaynaklarına³ yansımamış olduğunu belirten Gibb'e göre, meselâ İbn Miskeveyh'in bu konuda hiçbir görüş belirtmemesi, Büveyhîler'in tavrının daha doğru bir sunumudur.⁴ Diğer taraftan bizzat Muizzüddeve'nin Havran bölgesinde 320-350/932-960 yılları arasında otorite kuran ve dönemin önemli Zeydî imamları arasında kabul edilen İmâm Ebü'l-Fazl Ca'fer'le siyasî bir mücadeleye girmiş olması da, Büveyhîler'in Zeydî bir imama biat etme temayülünde olmadıklarına gösteren bir delil olarak zikredilebilir.⁵

Müstekfî-Billâh döneminde Sâmirî'nin vezir unvanını kullanan son kişi olduğu yukarıda zikredilmişti. Sâmirî'den sonra Müstekfî-Billâh herhangi bir kişiyi vezir olarak tayin etmemiştir. Bunun yerine daha önce Muktedir dönemi vezirlerinden Ebû Ali b. Mukle'nin yanında kâtip olarak çalışan⁶ ve halife olmadan önce Müstekfî-Billâh'ın kâtipliğini yapan Ebû Ahmed eş-Şîrâzî, halife olduktan sonra da bu görevini devam ettirmiş,⁷ ayrıca Muizzüddeve'nin emriyle halifenin arazilerinin gelir giderleriyle ilgilenmeye başlamıştır.⁸ Nitekim İbn Miskeveyh'in aktarmış olduğu bir kayıt onun, Sâmirî'nin vezirlikten azledildiği sırada halifenin kâtipliğini yaptığını göstermektedir. Buna göre Sâmirî'nin azledilmesinden hemen sonra

1 "Horasan Halkı" tabiriyle iki hususun kastedilmiş olması muhtemeldir. Birincisi geniş anlamda Büveyhîler'in sınırları dışındaki dinî ve siyâsî güçler, ikincisi de dar anlamda Horasan bölgesindeki halkın kendisi. Konuyla ilgili dikkat çeken bir başka husus Horasan ve ona bağlı olan Mâverâünnehir gibi bölgelerde sünîliğin hâkim olmasıdır. Bk. Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 37.

2 Gibb, "Abbâsîler'in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm-İslâm'ın Siyâsî Çöküşü-" s. 489-491.

3 Konuyla ilgili muasır kaynakların bir mukayesesi için bk. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 15 dn. 8.

4 Bk. "Abbâsîler'in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm", s. 490.

5 Muharrem Akaoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimnâme*, 2 (2009), s. 132. Büveyhîler'in Abbâsî hilâfetini kaldırmaya yönelik teşebbüsleriyle ilgili rivayetler ve bu rivayetlerin değerlendirmesi için bk. Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 21-44; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 73-95.

6 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, I, 49, II, 60.

7 Safedî, *el-Vâfi*, XXIV, 39.

8 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 450. Ayrıca bk. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 429. İbn Haldûn biraz karmaşık bir ifadeyle Ebû Ahmed eş-Şîrâzî'nin, halife olmadan önce Müstekfî-Billâh'ın kâtipliğini yaptığını ve yine Ebû Ahmed eş-Şîrâzî'nin Musul'da İbn Hamdân'ın kâtipliğini yaptığı sırada Müstekfî-Billâh halife olunca Musul'dan Bağdat'a gelerek halifenin kâtipliğini yapmaya başladığını söylemektedir. Bk. *Târîh*, III, 521-522. İbnü'l-İbrî, diğer kaynaklardan farklı olarak sonraki halife Mutî-Lillâh zamanında halifenin artık bir vezirinin olmadığı ve iktâlarıyla ilgilenmek üzere kendisine bir kâtibin tahsis edildiğini aktarmaktadır. Bk. *Târîh*, s. 291.

Müstekfî-Billâh, eski vezirlerden ve sarayda gözaltında bulunan Kâhir-Billâh'ın İbn Tâhir sarayına nakledilmesini istemişti. Ancak Kâhir-Billâh, halifenin bu isteğine karşı çıkınca, o sırada Müstekfî-Billâh'ın kâtipliğini yapan Ebû Ahmed eş-Şîrâzî, eski halifeye oldukça kibar davranarak onu İbn Tâhir sarayına değil, kendi evine gitmesi konusunda ikna etmişti.¹ Bunların dışında Donohue, Hüsn eş-Şîrâziyye'nin Müstekfî-Billâh'ın halife olması için gösterdiği gayretin neticesinde Ebû Ahmed eş-Şîrâzî'nin halifenin özel kâtipliğine getirildiğini söylemektedir.² Çünkü Ebû Ahmed eş-Şîrâzî'nin kayınvalidesi Hüsn eş-Şîrâziyye, Müttakî-Lillâh halifelikten azledilmeden önce Tüzün'le Müstekfî-Billâh arasındaki haberleşmeyi sağlamış ve Müstekfî-Billâh'ın halife olması için büyük bir gayret sarfetmişti. Nihayet Müstekfî-Billâh halife olunca, Hüsn eş-Şîrâziyye'nin ismini Alem olarak değiştirmiş ve onu kahramânelik görevine getirmiştir.³ Yukarıdaki bilgiler birlikte değerlendirilirse, Ebû Ahmed eş-Şîrâzî'nin, daha halife olmadan önce Müstekfî-Billâh'la tanıştığı ve onun maiyetinde görev yaptığı, halife olduktan sonra da onun kâtipliğini yapmaya başladığı söylenebilir.

Ebû Ahmed eş-Şîrâzî, Sâmirî'nin vezirlikten azledilmesinden sonra (8 Rebiülâhîr 333/28 Kasım 944) yaklaşık iki-üç ay daha halifenin kâtipliğini yapmıştır. Fakat Kahramâne Alem'in sarayda Deylemlî komutanlara ziyafet vermesi sonucu halifeye birlikte gözaltına alınmasıyla bu görevi sona ermiştir. Şöyle ki, Kahramâne Alem'in Deylemlî komutanlarla bir araya gelmesini kendisine karşı bir komplo olarak kabul eden Muizzüddeve, Deylemlî komutanların halifeye biat edeceklerini, bundan dolayı da kendisinin onlar üzerindeki otoritesinin kırılacağını düşünüyordu. Bir kadın olarak Alem'in cesareti ve saraydaki etkinliği sebebiyle endişesi daha da artan Muizzüddeve, halifeyi görevden uzaklaştırmaya karar verdi. 22 Cemâziyelâhîr 334/29 Ocak 946 tarihinde Sâ mânî emîrinin elçilerinin gelmesi münasebetiyle düzenlenen⁴ kabul merasiminde diğer devlet adamlarıyla Muizzüddeve de saraya davet edildi. Bu toplantının kendisi için bir fırsat olabileceğini düşünen Muizzüddeve, Ebû Ca'fer es-Saymerî ve İbn Şîrîzâd'la birlikte toplantının yapılacağı yere geldi. Toplantıya iştirak eden diğer davetliler

¹ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, II, 80-81.

² Bk. *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 185.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 75; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 415.

⁴ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 430; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 522; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 68.

gibi önce halifenin elini öpen Muizzüddeve, daha sonra kendisine gösterilen kürsüye oturdu. Bu sırada birisi Muizzüddeve'nin dayısı Bekrân, diğeri de bir akrabası olduğu söylenen¹ iki kişi kendi aralarında Farsça konuşarak Müstekfî-Billâh'ın yanına yaklaştılar. Diğeri davetliler gibi bu iki kişinin de elini öpmek için yanına geldiklerini düşünen Müstekfî-Billâh elini uzattı. Bunun üzerine Müstekfî-Billâh'ın elinden tutarak oturduğu kürsüden onu aşağıya çeken bu iki kişi, daha sonra halifeyi etkisiz hale getirdikleri gibi, Müstekfî-Billâh'ın kâtibi Ebû Ahmed eş-Şîrâzî ile İbn Ebû Mûsâ el-Haşimî'yi de gözaltına aldılar. Yaşanan kargaşa sırasında hareme giren bu kişiler Kahramâne Alem'le kızını da yakaladılar. Daha sonra Müstekfî-Billâh'ı Muizzüddeve'nin konağına götürdüler. Muizzüddeve de saraya çağırıldığı Muktedir'in oğlu Ebü'l-Kasım Fazl'ı aynı gün Mutî'-Lillâh lakabıyla halife ilan etti.²

B. Mutî'-Lillâh (334-363/946-974)

1. Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahyâ b. Şîrzâd

Müstekfî-Billâh'tan sonra Mutî'-Lillâh'ın tahta çıkmasıyla İbn Şîrzâd,³ vezir olarak isimlendirilmeksizin hem Muizzüddeve'nin hem de halifenin kâtipliğini yapmaya başladı. Ebü'l-Hasan Tâzâd b. İsâ'yı da kendisine kâtip olarak seçti.⁴ Ancak bu yeni görevi uzun sürmeyen İbn Şîrzâd iki ay sonra gizlendi. Daha sonra Musul Hamdânîleri'nin lideri Nâsîrüddevle'nin kardeşiyle birlikte Bağdat'a gelerek Muizzüddeve ile savaşan Nâsîrüddevle'ye destek olmak amacıyla Türkler'den ve şehrin eşkiya takımından oluşturduğu bir birlikle Dicle'nin batı yakasında ordugâh

¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 176.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 86-87. Krş. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 435-436. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 354-355; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 450-451. Müstekfî-Billâh'ın gözaltına alınması ve bu olaylar esnasında Muizzüddeve'nin tavrı ile ilgili geniş bilgi için bk. Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 64-73.

³ İbn Şîrzâd bu göreve gelmeden önce, yaklaşık iki buçuk ay emîrül-ümerâlık yapan Tüzün'ün Muharrem 334/Ağustos 945 tarihinde ölmesi üzerine emîrül-ümerâlığa tayin edildi. Üç ay yirmi gün gün bu görevini devam ettiren İbn Şîrzâd, Muizzüddeve'nin Bağdat'a yaklaştığı sırada gizlendi. Fakat daha sonra 11 Cemâziyelevvel 334/19 Aralık 945 tarihinde Muizzüddeve'nin emîrül-ümerâ tayin edilmesinin ardından Müstekfî-Billâh'ın izniyle onun kâtipliğini yapmaya başladı. Geniş bilgi için bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 81-85; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 448-449; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 219-222.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 87. Ayrıca bk. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zehab*, IV, 356; Hemedânî, *Tekmile*, s. 355; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/2, 445; Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 229.

kuran Muizzüddeve'ye saldırmaya başladı.¹ Fakat Muizzüddeve ile yaptığı savaşta yenilen Nâsırüddeve, onunla barış yaptığı için bu anlaşmaya karşı çıkan Tekîn eş-Şirzâdî komutasındaki Türk askerlerin saldırılarından kaçarak İbn Şirzâd'la birlikte Nusaybin'e geldi. Burada Nâsırüddeve tarafından gözaltına alınan İbn Şirzâd, daha sonra bin kür arpa ve buğday karşılığında Muizzüddeve'nin veziri Saymerî'ye teslim edildi.² Bağdat'a geldikten sonra kendisinden 500 bin dirhem müsadere edildi.³

2. Ebü'l-Hüseyin b. Mukle (İkinci Kâtipliği)

İbn Şirzâd'ın yukarıda da zikredildiği üzere görevine başladıktan yaklaşık iki ay sonra gizlenmesinin ardından, Muizzüddeve onun yerine Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed es-Saymerî'yi vezirliğe tayin etti. Saymerî göreve başladıktan sonra daha önce İbn Şirzâd'ın uhdesinde bulunan görevleri Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'ye tevdi etti.⁴ Kısa bir süre sonra halifenin day'alarının gelir gideriyle ilgilenen, ancak kendisine saldırıp kâtibinin de mallarını müsadere ettiği için Saymerî'ye kızarak bu görevinden ayrılan Hasan b. Hârûn'un uhdesindeki görevler de Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'ye verildi.⁵ Böylece Ebü'l-Hüseyin b. Mukle bir taraftan Saymerî'nin emri altında haraç gelirlerinin toplanmasıyla ilgilenirken, diğer taraftan halifenin şahsına ait toprakların idaresiyle de meşgul olmaya başladı. Nitekim Mes'ûdî, onun resmi mektupları hem Muizzüddeve'ye hem de Mutî'-Lillâh'a arz ettiğini söylemektedir.⁶

Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'nin bu göreve nasıl tayin edildiği ve neden bu görevden azledildiği meselesiyle ilgili Hemedânî'nin verdiği bilgiler önem arz etmektedir. Buna göre Muizzüddeve'nin Hamdânîler'le mücadelesi devam ederken Bağdat'ın doğu tarafında bulunan Ebü'l-Hüseyin b. Mukle, bir takım hediyeler takdim edip gerekli bilgileri kendisine ulaştırarak Muizzüddeve'ye yakınlık göstermeye başladı. Hamdânî tehlikesini bertaraf ettikten sonra şehrin doğu tarafına geçen Muizzüddeve, Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'nin kendisi için yaptıklarına karşılık onu ödüllendirdi ve kendi hizmetine alarak resmî işlerin takibiyle (*en-nazar fi'l-umûr*)

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 89, 91.

² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 466-467. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 331-350*, s. 35.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 111-112.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 96.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 107.

⁶ Bk. *Mürûcu'z-zeheb*, IV, 372.

görevlendirdi. Muizzüddeve tarafından kendisine tevcih edilen bu görevi kötüye kullanan ve pek çok tâcirin mallarını müsadere eden Ebü'l-Hüseyin b. Mukle, bununla da yetinmeyip Ebû Zekeriyâ es-Sûsî¹ ve [yukarıda da zikredildiği üzere muhtemelen bu tutuklamadan dolayı Saymerî'ye kızan] Hüseyin b. Hârûn'u gözaltına aldı. Bunun üzerine Ebü'l-Hüseyin'in tek amacının intikam almak olduğunu söyleyen Saymerî'nin ve haksızlığa maruz kalan pek çok kişinin şikâyeti üzerine, Muizzüddeve, İbn Mukle'yi görevinden azletti. Ayrıca Ebû Zekeriyâ es-Sûsî'yi serbest bıraktı, Hasan b. Hârûn'dan ise 50 bin dinar müsadere etti.² İbn Mukle'nin görevinden azledilmesinin ardından bütün işlerin kontrolü bir müddet Saymerî'nin uhdesinde kaldı.³

3. *Ebû Ahmed Fazl b. Abdurrahman eş-Şîrâzî* (*İkinci Kâtipliği*)

Hamdânîler'in saldırıları karşısında Muizzüddeve'ye yardımcı olan, bundan dolayı da Büveyhî emîri tarafından resmî işlerin takibiyle görevlendirilen Ebü'l-Hüseyin b. Mukle, böylece halifenin kâtipliğini bırakmış oldu. Onun yerine Mutî'-Lillâh'ın kâtipliğine Ebû Ahmed eş-Şîrâzî tayin edildi.⁴ Bu göreve ikinci kez tayin edilen, ancak bu dönemde ismi kaynaklarda neredeyse hiç zikredilmeyen Ebû Ahmed, 349/960-961 tarihinde oğlu Ebü'l-Fazl Abbâs b. Hüseyin'le⁵ birlikte Şîrâz'a Adûduddevle'nin yanına gitmiştir. Adûduddevle tarafından oldukça iyi karşılanan Ebû Ahmed, haraç âmili olarak görevlendirilmiş, oğlu Abbâs da 100 bin dirhemlik iktâ ile desteklenmiştir.⁶ Safedî⁷ tarafından verilen bilgiye göre, halife tarafından azledilen Ebû Ahmed eş-Şîrâzî, Şîrâz'a giderek sonra yaklaşık sekiz yıl

¹ Ebû Zekeriyâ es-Sûsî, İbn Râik'in emîrî'l-ümerâlığı döneminde önce Berîdiler'in daha sonra da Beckem'in malî işlerini takip eden kişidir. Bk. Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, V, 431 dn. 4; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 141.

² Hemedânî, *Tekmile*, s. 357, 363. Krş. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 106-107; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu*, s. 224.

³ Hemedânî, *Tekmile*, s. 357.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 107-108.

⁵ Ebü'l-Fazl Abbâs b. Hüseyin, Muizzüddeve'den sonra Irak Büveyhîleri'nin başına geçen oğlu İzzüddeve Bahtiyâr tarafından vezirliğe tayin edilmiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 240-241; Hemedânî, *Tekmile*, 414.

⁶ Hemedânî, *Tekmile*, s. 391.

⁷ Safedî, onun halife tarafından azledildiğini ve vefatına kadar Adûduddevle'nin yanında kaldığını söylemektedir. Bk. *el-Vâfi*, XXIV, 39.

Adûduddevle'nin yanında kalmış ve 357/967-968 tarihinde tekrar Bağdat'a dönmüştür. Bağdat'a geldikten bir yıl sonra burada vefat etmiştir.¹

4. *Ebû Nasr İbrahim b. Ali b. İsâ*

Ebû Ahmed eş-Şîrâzî'nin ardından onun yerine Muktedir döneminin önemli vezirlerinden Ali b. İsâ'nın büyük oğlu² Ebû Nasr İbrahim getirilmiştir.³ Ebû Nasr'ın 347/958-959 tarihinde Mutî'-Lillâh'ın kâtipliğine tayin edildiğine dair Bowen'in verdiği bilgi⁴ dikkate alınrsa onun bu göreve, Ebû Ahmed'in 349/960-961 yılında Bağdat'tan ayrılmasından önce başladığı söylenebilir. Bu durumda Ebû Ahmed eş-Şîrâzî, görevini bıraktıktan veya azledildikten sonra yaklaşık iki yıl daha Bağdat'ta ikamet etmiştir. Ebû Nasr İbrahim'in göreve başladığı tarihi zikretmeyen İbn Miskeveyh, onun 350/961 tarihinde aniden vefat ettiğini bildirmektedir.⁵

5. *Ebü'l-Hasan Saîd b. Amr b. Sencelâ*

Ebû Nasr'ın vefatıyla birlikte onun yerine hıristiyan bir kâtip olan Ebü'l-Hasan Saîd b. Amr b. Sencelâ tayin edildi.⁶ Râzî-Billâh'ın hem halife olmadan önce hem de halife olduktan sonra kâtipliğini yapan⁷ İbn Sencelâ, 323/935 yılında halifenin iki oğlunun kâtipliğini de vekâleten yerine getirdi.⁸ Râzî-Billâh'ın nazarında oldukça önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılan İbn Sencelâ'yla ilgili olarak, Sûlî "*İbn Sencelâ kadar efendisi tarafından kendisi hakkında hüsn-i niyet beslenen başka bir kişi görmedim*" ifadelerini kullanmaktadır.⁹ Râzî-Billâh'ın kendisine duyduğu bu güvenden olsa gerek, İbn Sencelâ, 324/936 yılında devletin gelir giderlerini teftiş eden Dîvânü'z-zimâm'ın âmilliğine tayin edildi ve idarî açıdan aktif bir rol oynadı.¹⁰ Hatta Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî'den 200 bin dinar müsadere ettiği için İbn Sencelâ ile anlaşmazlık yaşayan Vezir Muhammed b. Kâsım el-Kerhî'nin bundan

¹ Hemedânî, *Tekmile*, s. 415, 417; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 185.

² Bowen, *The Good Vizier*, s. 47, 76. Yâkût el-Hamevî, Ebû Nasr İbrahim'in, Ali b. İsâ'nın yeğeni olduğuna dair bir bilgi aktarmaktadır. Bk. *Mu'cemü'l-üdebâ'*, I, 527.

³ Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 248.

⁴ Bk. *The Good Vizier*, s. 397; a. mlf. "Ali b. İsâ", *El²*, I, 387.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 184.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 184.

⁷ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 5.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 310.

⁹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 107.

¹⁰ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 61, 84; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 186.

dolayı vezirlikten ayrıldığı söylenmektedir.¹ Emîrû'l-ümerâlığın tesisinden sonra da Râzî-Billâh'ın yakın çevresindeki kişilerden birisi olmaya devam eden İbn Sencelâ, üçüncü kez vezir olmak isteyen İbn Mukle'nin sarayda tutuklanmasının ardından olup biteni Emîrû'l-ümerâ İbn Râik'e bildirmesi için halife tarafından görevlendirildi.² Râzî-Billâh'ın vefatına kadar onun kâtipliğini yapmaya devam eden İbn Sencelâ, Rebülevvel 329/Aralık 940 tarihinde halifenin ölümüyle birlikte gizlenmek zorunda kaldı.³

Yaklaşık yedi ay sonra Kür Tegin'in emîrû'l-ümerâ tayin edilmesinin ardından (3 Şevvâl 329/1 Temmuz 941) ortaya çıkan İbn Sencelâ, o sırada vezirlik görevine yeni atanan Ebû İshâk el-Karârîti'ye olan hürmetini bildirmek için kayınbiraderi ve Hâcib Zekî'nin kâtibi Ali b. Ya'kûb'la birlikte vezirin evine gitmek istedi. Ancak huzuruna çıkmadan her ikisinin de gözaltına alınmasını emreden, daha sonra onları halifenin sarayına gönderen Vezir Ebû İshâk el-Karârîti, ayrıca haklarında bir de halifeye mektup yolladı. Bunun üzerine Müttakî-Lillâh, İbn Sencelâ ve Ali b. Ya'kûb'un hapsedilmesini ve kendilerinden 150 bin dinar müsadere edilmesini emretti.⁴ Yaklaşık kırk gün gözaltından tutulan ve bu süre içinde çeşitli işkencelere maruz kalan İbn Sencelâ ve Ali b. Ya'kûb, Ebü'l-Hüseyn el-Berîdî'nin liderliğinde Bağdat'ı işgal eden Deylemiler'in halifenin sarayını ele geçirmeleri üzerine serbest kaldılar.⁵

İbn Sencelâ'nın Ebû Nasr İbrahim b. Ali b. İsâ'nın vefatıyla birlikte Mutî'-Lillâh'ın kâtipliğine tayin edildiği yukarıda zikredilmişti. Göreve başladıktan kısa bir süre sonra Mârî b. Süleyman'ın aktardığı bir bilgiye göre, 351/962 yılında yeni seçilen Nastûrî Patriği'nin fakir ve kimsesizler için yaptığı ödeme konusunda

¹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 84. İbn Sencelâ'nın isteği doğrultusunda Râzî-Billâh'ın verdiği müsadere ve tutuklama emirleri için bk. Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 97; Hemedânî, *Tekmile*, s. 316.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 386-387; Hemedânî, *Tekmile*, s. 315; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 304-310; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 345-346.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 416-417.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 19. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 329. Sûlî'nin aktardığı rivayete göre ise İbn Sencelâ, Kür Tegin'in emîrû'l-ümerâlığa tayin edilmesinden önce ortaya çıkmış ve Vezir Karârîti'nin kâtibi Ebû Abdullah Ahmed b. Ali el-Kûfi tarafından sorguya çekilmiştir. Bu sırada İbn Sencelâ'dan 50 bin dinar müsadere eden Ebû Abdullah el-Kûfi kendisine oldukça iyi davranmıştır. Fakat daha sonra bazı kişiler Kür Tegin'e karşı bir komplo düzenleyerek Râzî-Billâh'ın oğlu Abdullah'ı halifelige geçirmek istemişler. Bunun için İbn Sencelâ da Vezir Karârîti'ye Hâcib Zekî'nin kâtibi Ali b. Ya'kûb'la birlikte 5 bin dinar götürmüştür. Ancak Karârîti her ikisini birden gözaltına alarak saraya göndermiştir. Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 198, 205.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 25; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 69; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-zâhire*, III, 316.

Muizzüddeve'nin veziri Mühellebî ile ters düşmüş, hatta vezir tarafından bir takım hakaretlere maruz kalmıştır.¹ Kaynakların bundan sonraki faaliyetleri hakkında bilgi vermediği İbn Sencelâ'nın, kâtiplik görevini kısmî felç geçiren Mutî'Lillâh'ın tahtı 363/973 yılında oğlu Ebû Bekir Abdülkerim'e (Tâî-Lillâh) bırakıncaya kadar devam ettirdiği muhtemeldir.²

C. Tâî'-Lillâh (363-381/974-991)

1. Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer

Mutî-Lillâh'ın rahatsızlığı artınca Büveyhîler'e isyan ederek Bağdat'ı ele geçiren Sebük Tegin, Mutî-Lillâh'a görevi bırakmasını ve yerine oğlu Ebû Bekir Abdülkerim'e bırakmasını teklif etti. Sebük Tegin'in teklifini kabul eden Mutî-Lillâh, oğlunun lehine tahttan ayrıldı. Halife olmasında önemli bir rol oynayan Sebük Tegin'e hil'at giydiren ve kendisine Nasîruddevle unvanını veren Tâî-Lillâh, 363/973 yılının Kurban Bayramı'nda Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer'i kâtipi olarak görevlendirdi.³ Kaynaklarda Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer'in görevini ne kadar süreyle devam ettirdiğine dair bir bilgi tesbit edilememiştir. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin, Zilkade 371/Nisan-Mayıs 982 tarihinde⁴ Ali b. İsâ'nın küçük oğlu Ebü'l-Kâsım İsâ'nın halifenin kâtipliğine tayin edildiğine dair aktardığı rivayet dikkate alınrsa, Ebü'l-Hasan'ın yaklaşık sekiz yıl bu görevi sürdürdüğü söylenebilir.

2. Ebü'l-Kâsım İsâ b. Ali b. İsâ

Ebü'l-Kâsım İsâ, yaklaşık otuz beş yıl önce Mutî-Lillâh'ın halifeliğinin ilk zamanlarında (334/946), Muizzüddeve tarafından Basra'dan sürülen, ancak daha sonra Bağdat'a gelerek emân dileyen Ebü'l-Kâsım el-Berîdî'nin Vâsıt'a dâmin olarak dönmesinin ardından onun Bağdat'taki vekili olarak görev yapmıştır.⁵ Kaynaklarda oldukça mâhir bir kâtip olarak anılan Ebü'l-Kâsım İsâ'nın, aynı zamanda hadis

¹ Bk. *Ahbârü fetâriketi kürsiyyi'l-maşruk*, s. 101. Ayrıca bk. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 186 dn. 324.

² Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 248.

³ Hemedânî, *Tekmilê*, s. 432-433; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 198.

⁴ Bk. *el-Muntazam*, XIV, 281. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 351-380*, s. 472. Ebü'l-Kâsım'ın Tâî-Lillâh'ın kâtipliğini yaptığını söyleyen Bowen ("*Ali b. İsâ*", *El*², I, 387) ve Busse (*Chalif und Grosskönig*, s. 248) onun ne zaman göreve başladığı ve ne zaman bu görevinden ayrıldığına dair herhangi bir bilgi vermemektedirler.

⁵ İbn Miskevî, *Tecâribü'l-ümem*, II, 88.

ilmiyle ve felsefeyle de meşgul olduğu söylenmektedir.¹ İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Kâsım'ın kendi döneminin mantıkçılarından birisi olduğunu ve kadîm ilimlerle ilgilendiğini, hatta Farsça ile ilgili bir de eser yazdığını aktarmıştır.² Bunların dışında meşhûr filozof ve mantıkçı Yahyâ b. Adî'den felsefe dersleri alan ve aralarında iyi bir dostluk bulunan Ebü'l-Kâsım İsâ, zaman zaman evinde ilmi toplantılar da düzenlemiştir. Felsefenin kökenleriyle ilgili bir tartışmanın yaşandığı bu toplantıların birinde o, Porphyrios'un (M. 234-305) *Philosophos historia'sı* ve Arapça'ya tercüme edilmiş diğer birçok kitap hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.³ Rebîülevvel veya Rebîülâhir 391'de (Ocak-Şubat 1001)⁴ vefat eden Ebü'l-Kâsım'ın ne kadar süreyle Tâî'-Lillâh'ın kâtipliğini yaptığı tesbit edilememiştir.

3. *Ebû Mansûr Ahmed b. Ubeydullah eş-Şîrâzî*

Ebü'l-Kâsım İsâ'nın ardından bu göreve Ebû Mansûr eş-Şîrâzî tayin edilmiştir.⁵ Rûzrâverî, 375/985-986 yılında onun halifenin kâtipliğini yaptığını aktarmaktadır.⁶ Ebû Mansûr bu göreve tayin edilmeden önce, yani Tâî'-Lillâh'ın tahta çıktığı sırada, Dîvânü'r-resâil'in âmili olarak görev yapmış ve mescidde halka okunmak üzere yeni halifenin seçildiğine dair ahidnâme kendisine teslim edilmiştir.⁷

Ebû Mansûr eş-Şîrâzî halifenin kâtipliğini yaptığı sırada, Adûduddevle'nin ardından emîrül-ümerâ tayin edilen Samsâmüddevle'nin veziri Ebü'l-Kâsım Abdülaziz b. Yûsuf'la birlikte Samsâmüddevle'ye karşı bir komplo girişiminde bulunmuştur. Rivayete göre, Ebü'l-Kâsım, Samsâmüddevle tarafından kendisine de hil'at giydirildiği için vezirliği Hasan b. Bermûya ile birlikte yürütüyordu. İlk zamanlarda birbiriyle oldukça iyi anlaşan Ebü'l-Kâsım ve Hasan b. Bermûya, Sâmsâmüddevle'nin annesinin kâtibinin ölmesi ve yerine İbn Bermûya'nın görevlendirilmesiyle araları açıldı. Çünkü Ebü'l-Kâsım, İbn Bermûya'nın yeni görevinden dolayı onun yerine iki kâtip tayin etti. Fakat bu durumdan rahatsız olan

¹ Bağdâdî, *Târîh*, XI, 179-180; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 264; Safedî, *el-Vâfi*, XXIII, 152.

² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 143. Ayrıca bk. Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVI, 550; Bowen, "Ali b. İsâ", *EP*, I, 387.

³ Bowen, *The Good Vizier*, s. 397-398; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, s. 130.

⁴ Bağdâdî, *Târîh*, XI, 180.

⁵ Busse, Tâî'-Lillâh döneminde halifenin kâtiplerinin isimlerini verdiği kısımda Ebû Mansûr eş-Şîrâzî'nin ismini Ebü'l-Kâsım İsâ'dan önce zikretmektedir. Bk. *Chalif und Grosskönig*, s. 248.

⁶ Bk. *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 104. Donohue, onun İbn Mukle'nin kâtipliğini de yaptığını söylemektedir. Bk. *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 185.

⁷ Hemedânî, *Tekmile*, s. 441; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 221.

İbn Bermûya, Sâmsâmüddevle'nin annesinin de desteğiyle tekrar vezirlik görevine ortak oldu. Yapılan atamaya önce itiraz eden, ancak Samsâmüddevle'nin annesinin ısrarıyla bu durumu kabul etmek zorunda kalan Ebü'l-Kâsım, bir müddet sonra İbn Bermûya'nın kendisine karşı Samsâmüddevle'nin annesinin desteğini alarak daha ön plana çıkması üzerine Samsâmüddevle'ye kin beslemeye başladı. Dahası İbn Bermûya'yı bertaraf etmek için Samsâmüddevle'nin hâkimiyetinin sona ermesi gerektiğini düşünen Ebü'l-Kâsım, Samsâmüddevle'ye isyan etmesi için Deylemli komutan Asfâr b. Kardûya'yı kışkırtmaya karar verdi. Bu konuda halifenin kâtipliğini yapan Ebû Mansûr eş-Şîrâzî ile Samsâmüddevle'nin amcası Fahrüddevle'nin eski kâtibi¹ Ubeydullah b. Muhammed b. Hamdâviyeh de onlara destek verdiler. Nihayet Samsâmüddevle'nin ölümcül bir hastalığa yakalanmasını fırsat bilen Asfâr, ordu komutanlarının da desteğini alarak Seyfüddevle'nin yerine Şerefüddevle'nin vekili sıfatıyla o sırada on yaşında olan kardeşi Ebû Nasr'ın tayin edilmesi gerektiğini ileri sürdü. Kendisine karşı bir isyanın başladığını haber alan Samsâmüddevle, birkaç defa Asfâr'ı yatıştırmaya çalıştıysa da, başarılı olamadı. Bunun üzerine Ebü'l-Kâsım, İbn Bermûya ve muhtemelen halifenin kâtibi Ebû Mansur eş-Şîrâzî'nin de içinde bulunduğu bir heyet Asfâr'la görüşmek üzere yola çıktı. Yanına gelen bu kişilerle görüşmeyi reddeden Asfâr, onları gözaltına aldı. Ancak daha sonra kendisiyle anlaşmalı olarak gözaltına aldığı için Ebü'l-Kâsım'ı serbest bıraktı. Askerlerin de toplanmasıyla halifenin kâtibi Ebû Mansûr eş-Şîrâzî ile İbn Hamdâviyeh, Ebû Nasr Bahâüddevle için askerlerden biat almaya başladı. Bunun üzerine yakın çevresini Tâî'-Lillâh'a göndererek halifeye görüşmek istediğini bildiren Samsâmüddevle, diğer taraftan da Asfâr'ın isyanını bastırmak için çaba sarfediyordu. Nihayet Fulâd b. Mânâzar isminde bir şahısla görüşerek Asfâr'ı bertaraf etmesinin karşılığı olarak kendisine ve yakınlarına yüklü miktarda para ve silah verdi. İbn Mânâzar ve adamları bir hile sonucu Asfâr'a bağlı askerleri hezimete uğratarak Ebû Nasr'ın tutuklanmasını sağladı. Ancak Asfâr, Ebü'l-Kâsım ve beraberindekiler Ahvaz'a kaçtılar. Samsâmüddevle'nin Asfâr'ı yatıştırmak için gönderdiği heyetin içinde yer alan ve bu olaylar esnasında Asfâr'ın evinde bulunan Tâî'-Lillâh'ın kâtibi Ebû Mansûr eş-Şîrâzî ve İbn Hamdâviyeh ise Asfâr'ın Bağdat'ı terketmesinin ardından kaçtılar. Ancak daha sonra yakalanarak malları müsadere

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 416; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 167.

edildi.¹ Bu olaydan sonra muhtemelen Tâî'-Lillâh'ın kâtipliğinden ayrılan Ebû Mansûr eş-Şîrâzî, yaklaşık üç yıl sonra, o sırada emîrû'l-ümerâ olan Şemsüddeve'nin takibatından kaçan Şükr isimli yakın arkadaşını kendi evinde gizlediği iddiasıyla ikinci kez tutuklandı. Ancak Şemsüddeve ile görüşen Büveyhî veziri Ebû Mansûr Muhammed b. Sâlihân, Ebû Mansûr eş-Şîrâzî'nin bir zamanlar Dîvânü'd-diyâ''da görev yaptığını, kendisinin de onu divanda görevlendirmek istediğini belirterek kendi himayesine aldı. Önce vezirin evinin yakınında bir yere yerleştirilen Ebû Mansûr eş-Şîrâzî, birkaç ay sonra da serbest kaldı.²

4. *Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân (Birinci Kâtipliği)*

Tâî'-Lillâh döneminde halifenin kâtipliğini yapan bir diğer şahıs Ebü'l-Hasan İbn Hâcib en-Nu'mân'dır. Kaynaklarda dedesi Ebû Abdullah Hâcib en-Nu'mân'a³ nisbetle hem babası Abdülaziz, hem kendisi hem de oğlu Muhammed, İbn Hâcib en-Nu'mân nisbesiyle anılmaktadır. Babası Abdülaziz, Muizzüddeve'nin veziri Ebû Muhammed el-Mühellebî'nin Dîvânü's-Sevâd'da kâtipliğini yapmış ve 351/962 yılında vefat etmiştir.⁴ Oğlu Muhammed ileride de zikredileceği üzere Kâdir-Billâh'ın kâtipliğini yapmıştır.

Kaynaklarda Ebü'l-Hasan'ın, Tâî'-Lillâh'ın kâtipliğine tam olarak ne zaman tayin edildiğini tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte, Rûzrâverî'de geçen bir kayıt bu konuda bir ipucu vermektedir. Buna göre daha önce Samsâmüddeve'ye karşı düzenlendikleri komplonun başarısız olmasıyla Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan Ebû Nasr Bahâüddeve'nin tekrar Bağdat'a iade edilmesi için Samsâmüddeve ile Şerefüddeve arasında 376/386 yılında yapılan anlaşma metnini bizzat İbn Hâcib en-Nu'mân kaleme almıştır.⁵ Hemen belirtilmesi gerekir ki, Rûzrâverî'nin bu rivayetinde İbn Hâcib en-Nu'mân'ın halifenin kâtibi olduğuna dair doğrudan bir ifade bulunmamaktadır. Ancak, Donohue'nun da ifade ettiği üzere, İbn Hâcib en-Nu'mân'ın bu süreçte üstlendiği görev, yani resmî evrakların yazılması ve mühürlenmesi, daha önce Büveyhî emirlerinin kâtiplerinin özel olarak ilgilendiği

¹ Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 104-107; Zetterstéen, "Samsâm-üd-Devle", *İA*, X, 169-170.

² Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 145-147.

³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1567; IV, 1806.

⁴ Tenûhî, *Kitâbü'l-ferec*, II, 120; IV, 352; a. mlf. *Nişvârü'l-muhâdara*, I, 69; Bağdâdî, *Târîh*, X, 456; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1567; Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, 283, XXI, 161.

⁵ Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 125.

işler arasında yer alıyordu.¹ Dolayısıyla böyle bir ön kabulden hareketle İbn Hâcib en-Nu'mân'ın bu görevi halifenin kâtibi sıfatıyla yerine getirdiği söylenebilir. Busse de bu sırada İbn Hâcib'in halifenin kâtibi olabileceğine dair bir imada bulunmaktadır.²

Bu dönemde kâtiplik yapan diğer şahsiyetlere nazaran devlet işlerinde daha aktif bir rol oynadığı görülen İbn Hâcib en-Nu'mân, bizzat halife tarafından Kâdir-Billâh'ın yakalanması için görevlendirilmiştir. Şöyle ki, Kâdir-Billâh, babası İshâk b. Muktedir'in vefatından sonra miras yüzünden arası açılan kızkardeşi Âmine tarafından, hilafeti ele geçirmeye çalıştığı söylenerek Tâî-Lillâh'a ihbar etti. Bunun üzerine Tâî-Lillâh, kâtibi İbn Hâcib en-Nu'mân'ı hemen Kâdir-Billâh'ın evine göndererek kendisini tutuklamasını emretti. Ancak İbn Hâcib en-Nu'mân, Kâdir-Billâh'ın evine vardığında orada bulunanlar tarafından engellendi. Bu sırada bir fırsatını bularak evden kaçan Kâdir-Billâh, önce Batîha'ya oradan da halife oluncaya kadar yanında saklanacağı Mühezzibüddevlé'nin yanına gitti.³ İbnü'l-Cevzî, bu olayın 22 Cemâziyelâhir 379 (27 Eylül 989) tarihinde vuku bulduğunu söylemektedir.⁴ İbn Hâcib en-Nu'mân'ın halife tarafından Kâdir-Billâh'ı tutuklamak üzere göndermesinden hareketle onun, vezirlerin (tutuklama ve müsadere gibi) bazı görevlerini yerine getirdiği söylenebilir.⁵

İbn Hâcib en-Nu'mân, 381/991 yılında Tâî-Lillâh'ı tahttan indiren Bahâüddevlé tarafından tutuklanıncaya⁶ kadar en az beş yıl süreyle halifenin kâtipliğini yapmıştır.

D. Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)

1. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed ed-Deylemî

Büveyhî emîri Bahâüddevlé tarafından amcası Mutî-Lillâh'ın oğlu Tâî-Lillâh'ın yerine halife ilan edilen Kâdir-Billâh, tahta oturduktan sonra Ebü'l-Fazl ed-

¹ Bk. *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 281. Donohue, İbn Hâcib en-Nu'mân'ın burada üstlendiği görevden hareketle halifelerin bürokrasiyi şekillendirmeye başladıklarını söylemektedir.

² Bk. *Chalif und Grosskönig*, s. 249.

³ Rüzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 148-149. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 65-66.

⁴ Bk. *el-Muntazam*, XIV, 338.

⁵ Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs*, s. 105.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 348; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 381-400*, s. 5.

Deylemî'yi kâtibi olarak görevlendirdi.¹ İbnü'l-Cevzî'deki kayıttan onun Şaban-Ramazan 381/Kasım 991 tarihinde halifenin kâtipliğe tayin edildiği anlaşılmaktadır.² Kaynaklarda Ebü'l-Fazl ed-Deylemî ile ilgili yeterli bilgiye tesadüf edilememiştir.

2. *Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân (İkinci Kâtipliği)*

Ebü'l-Fazl ed-Deylemî'nin ardından Kâdir-Billâh, kendi kâtipliğine Şevvâl 386/Kasım-Aralık 996 tarihinde ikinci kez İbn Hâcib en-Nu'mân'ı tayin etti.³

Yukarıda da zikredildiği üzere Tâî-Lillâh'ın halifeliği döneminde İbn Hâcib en-Nu'mân, kızkardeşinin ihbarı üzerine Kâdir-Billâh'ı gözaltına almak üzere görevlendirilmiş, ancak Kâdir-Billâh'ın kaçmasıyla bunu başaramamıştı. Tâî-Lillâh'ın azledilmesiyle Büveyhî emîri Bahaüddeve tarafından bu sefer İbn Hâcib en-Nu'mân gözaltına alınmıştı. Bahaüddeve *muhtemelen* kısa bir süre gözaltında tutulduktan sonra İbn Hâcib en-Nu'mân'ı serbest bırakmakla birlikte, bu süre zarfından onun saraya girip çıkmasını yasaklamıştı. Fakat buna rağmen kendisine uygulanan bu yasağı delmek ve halifenin nazarında itibar elde etmek isteyen İbn Hâcib en-Nu'mân, iki tüccar arasındaki bir alışverişe razı olmayan halifeyle görüşmek için birkaç defa saraya giderek bu amacını gerçekleştirmiştir. Konuyla ilgili Rüzrâverî'nin verdiği bilgiye göre, hac mevsiminde bir kişi Kerh'teki bir arazisini bir başka kişiye satmış, bunun için de yanlarında bulunan bazı şahısları bu alışverişe şahit tutmuşlardı. Bağdat'a döndüklerinde bu iki kişi yaptıkları alışverişini dört tane kadının huzurunda tescil ettirmek istemişler, ancak bu durumdan haberdar olan Kâdir-Billâh resmî olarak şahitler olmaksızın kadıların bunu kabul etmemelerini emretmiştir. Bunun üzerine bu kişiler Bahaüddeve'nin tavassutu ile kadılardan birisi hariç diğerlerini bu konuda ikna etmişlerdi. Ancak dördüncü kadının bu konudaki ısrarcı tutumu yüzünden çaresiz kalan bu kişilerin durumundan haberdar olan İbn Hâcib en-Nu'mân, Kâdir-Billâh'la görüşerek onu

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 353; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 381-400*, s. 5. İbnü'l-İmrânî, Ebü'l-Fazl ed-Deylemî'nin ismini Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed el-Ârız şeklinde nakletmiştir. Bk. *el-İnbâ*, s. 187.

² Bk. *el-Muntazam*, XIV, 353. Busse'nin de kanaati bu yöndedir. Bk. *Chalif und Grosskönig*, s. 249.

³ Rüzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 277; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 383; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1806. Ayrıca bk. Bağdâdî, *Târîh*, XII, 31-32; Safedî, *el-Vâfi*, XXI, 161.

iknâ etmiştir.¹ Bu vesileyle saraya girmeyi başaran İbn Hâcib en-Nu'mân'ın bir taraftan bu alışverişin olumlu sonuçlanmasını isteyen Bahaüddeve'nin veziri ve Bağdat'taki vekili Ebû Mansûr b. Sâlihân'la saraydaki etkili kişilerden Şerîf Ebü'l-Hasan b. Ömer'in güvenini kazandığı, diğer taraftan halifenin kâtibi olmak için bir takım girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

3. *Ebü'l-Alâ Saîd b. Hasan et-Tarîk*

İki yıldan az bir süre görev yapan İbn Hâcib en-Nu'mân görevinden azledilerek yerine 29 Ramazan 388/24 Eylül 998 tarihinde Ebü'l-Alâ et-Tarîk tayin edildi.² Ancak Ebü'l-Alâ et-Tarîk bu görevi sadece iki buçuk ay sürdürebildi ve halife tarafından azledilerek yerine tekrar Zilhicce 388/Aralık 998 tarihinde İbn Hâcib en-Nu'mân getirildi.³ Yâkût el-Hamevî'nin verdiği bilgiye göre, bir gün divana giden halife Kâdir-Billâh'ın, Ebü'l-Alâ et-Tarîk'in yastığının üzerinde kuru bir pislik görünce, kâtiplik görevi için uygun birisi olmadığını düşünerek onu görevinden azlettiği söylenmektedir.⁴

4. *Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân* (*Üçüncü Kâtipliği*)

Üçüncü ve son kez bu göreve tayin edilen İbn Hâcib en-Nu'mân, 12 Receb 421/16 Temmuz 1030⁵ tarihindeki ölümüne kadar yaklaşık otuz iki yıl altı ay Kâdir-Billâh'ın kâtipliğini yaptı.⁶ İbnü'l-Esîr tarafından halifenin yakın dostu ve devletin bütün işlerine hâkim birisi olarak tavsif edilen⁷ İbn Hâcib en-Nu'mân vefat edince yerine oğlu Ebü'l-Fazl Muhammed tayin edildi.

¹ Bk. *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 277-280.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 8; Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 249.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 8; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 381-400*, s. 23.

⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1806.

⁵ Bağdâdî, *Târîh*, XII, 31-32; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 421-440*, s. 7. Yâkût el-Hamevî, İbn Hâcib en-Nu'mân'ın Receb 423 tarihinde vefat ettiğini söylemektedir. Ancak bu tarih Bağdâdî ve Safedî gibi müelliflerin verdikleri bilgilerle çelişmektedir.

⁶ Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, 283, VI, 150.

⁷ Bk. *el-Kâmil*, IX, 410.

5. *Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ali Hâcib en-Nu'mân*

Muhammed b. Ali, 387/997 yılında Kâdir-Billâh'ın oğlu Şehzâde Ebü'l-Fazl'ın kâtipliğine getirilmiş¹ ve *muhtemelen* onun 409-410/1019 tarihindeki vefatına² kadar bu görevini devam ettirmiştir. Daha çok edip ve şair olarak bilinen³ Muhammed b. Ali'nin, kâtipliğini yaptığı Ebü'l-Fazl'ın ölümünden sonra yeni görevine başlayınca kadarki sürede hayatıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Daha sonraki süreçte babasının 421/1030 yılındaki vefatından hemen sonra halifenin kâtipliğine atanan Ebü'l-Fazl Muhammed, yedi ay sonra bu görevinden azledilmiştir.⁴ Ölümünden birkaç ay önce felç geçirerek 8 Zilkade 434/19 Haziran 1043 tarihinde yetmiş yaşında vefat etmiştir.⁵ Onun kâtiplik konusunda tecrübesiz olmasından dolayı görevinden azledildiği söylenmektedir.⁶

Zehebî ve Safedî'nin, İbn Hâcib en-Nu'mân ve oğlu Muhammed'den bahsederken kendileri için hem halifenin veziri hem de kâtibi şeklinde ifadeler yer vermeleri dikkat çekmektedir. Bu durum, kaynakların henüz bu dönemde halifenin kâtibi ve veziriyle ilgili kesin bir ayrıma gitmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bazen kâtip, vezir olarak, vezir de kâtip olarak tavsif edilmiştir.⁷ Diğer taraftan kaynaklardaki bu ikili kullanım Abbâsî halifelerinin devlet kademesindeki atamalarda Büveyhî emirlerine karşı giderek güçlendiklerinin de bir işareti olarak değerlendirilebilir. Nitekim ileride de zikredileceği üzere Büveyhîler'in Bağdat'taki hâkimiyetleri sona ermeden, Kâim-Biemrillâh'ın, kâtipliğini yapan İbnü'l-Müslime'ye resmen vezir unvanını vermesi bu sürecin halifenin lehine doğru geliştiğini göstermektedir.

6. *Amîdürriêsâ Ebû Talib Muhammed b. Eyyûb*

Ebü'l-Fazl Muhammed'in kısa süren görevinin ardından Safer-Rebîülevvel 422/Şubat-Mart 1031 tarihinde⁸ Kâdir-Billâh'ın kâtipliğine Amîdürriêsâ Ebû Talib

¹ Rüzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 304.

² Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 249.

³ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 91.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 213; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1806.

⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1806; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 421-440*, s. 9, 411.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 213; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 421-440*, s. 9; Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 249.

⁷ Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 230.

⁸ Busse, *Chalif und Grosskönig*, s. 249

tain edildi.¹ Kaynaklarda kendisinden edip ve kâtip olarak bahsedilen, hatta haraç konusunda bir kitap yazdığı söylenen Amîdürüesâ Ebû Talib, on altı yıl kâtiplik yapmıştır.² Her ne kadar Safedî ve Zehebî,³ Amîdürüesâ Ebû Talib'in sadece Kâim-Biemrillâh'ın vezirliğini (yani kâtipliğini) yaptığını zikretmiş olsa da, onun, bu 16 yılın yaklaşık bir yılını Kâdir-Billâh'ın hizmetinde geçirdiği ifade edilmelidir. Nitekim İbnü'd-Devâdârî, Kâdir-Billâh'ın vezirlerini [yani kâtiplerini] sayarken onun da ismini zikretmiştir.⁴

İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, 437/1045-1046 yılında Büveyhî emîri Ebû Kâlicâr'ın⁵ veziri Züsseâdât b. Fesânces'in kışkırtmaları sonucu Amîdürüesâ, Kâim-Biemrillâh tarafından azledilmiştir.⁶

E. Kâim-Biemrillâh (422-451/1031-1060)

1. Reîsürüesâ İbnü'l-Müslime

Kâdir-Billâh tarafından kâtipliğe tayin edilen Amîdürüesâ Ebû Talib'in Kâim-Biemrillâh döneminde yaklaşık on beş yıl boyunca kâtiplik yaptığı yukarıda zikredilmişti. Kâim-Biemrillâh tarafından 22 Rebûlâhîr 437/6 Kasım 1045 tarihinde halifenin özel hizmetiyle ilgilenmek üzere görevlendirilen İbnü'l-Müslime, 8 Cemâziyelevvel 437/21 Kasım 1045 Perşembe günü de resmen vezirliğe tayin edilmiştir.⁷

¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 187; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 329; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 198.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 11; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 9; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 441-460*, s. 187; a. mlf. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVIII, 45-46

³ Bk. *el-Vâfi*, II, 168; *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVIII, 46.

⁴ Bk. *Kenzü'd-dürer*, VI, 329.

⁵ Babası Sultanüddevl'e'nin ölümü üzerine Büveyhî hânedanının Fars kolunun başına geçen (415/1024) Ebû Kâlicâr, kısa bir süre amcasının hâkimiyetinde kalan bu bölgeyi 417/1026 yılında tekrar ele geçirmeyi başardı. Mart 1044'te Celâlüddevl'e'nin ölümü üzerine Türk askerlerini kendi safına çekti ve Eylül 1044/435-436 yılında Bağdat'ta adına hutbe okutarak Mezyediler ve Mervânîler'in de kendisine tabi olmasını sağladı. Böylece Büveyhîler'in başına geçen Ebû Kâlicâr, aynı yıl Bağdat'a girerek Abbâsi halifesi tarafından kendisine Muhyiddin unvanı verilerek emîrül-ümerâlîğe tayin edildi. Geniş bilgi için bk. Güner, "Ebû Kâlicâr", *DİA*, X, 171-172.

⁶ Bk. *el-Kâmil*, IX, 530. Yukarıda isimleri verilen şahıslardan farklı olarak Nüveyrî, Saîd b. Nasr b. Ali el-Fîrûzâbâdî, Saîd b. Hasan b. Bertek el-Basrî'nin Kâdir-Billâh'ın vezirliğini yaptığını söylemiştir. Bk. *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 125. Ancak Saîd b. Nasr b. Ali el-Fîrûzâbâdî'nin ismi diğer kaynaklarda zikredilmezken, Saîd b. Hasan b. Betrik (بترك) el-Basrî'nin de Ebû'l-Alâ Saîd b. Hasan b. et-Tarîk ile karıştırılmış olma ihtimali vardır.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 530, Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 6.

İbnü'l-Müslime ile ilgili cevaplandırılmamış bazı soruların olduğunu söyleyen Cahen, Büveyhî emirlerinin kendi aralarındaki çekişmelerin ve hânedanın çöküşe doğru gitmesinin, Kâim-Biemrillâh'a vezirlik kurumunun başına yeniden bir atama yapmasını sağladığını ve böylece halifenin belli ölçüde gerçek bir otorite kurduğunu ifade etmektedir. Ancak bununla birlikte vezirlik müessesesini eski konumuna kavuşturan şartlarla ilgili ve halifenin İbnü'l-Müslime'yi yeni vezirliğin ilk sahibi olarak tercih etmesinde onun taşıdığı hangi vasıfların veya hizmetlerin etkili olduğuna dair yeterli bilginin olmadığını dile getirmektedir.¹ Cahen'in Kâim-Biemrillâh'ın bir halife olarak tekrar otorite sahibi olmasını sağlayan sebeplerle ilgili tesbitleri yerinde olmakla birlikte, İbnü'l-Müslime'nin vezirlik öncesinde halifenin kâtipliğini yaptığı ve bu sebeple vezirliğe atanmış olabileceğine dair ihtimali göz önünde bulundurmadığı anlaşılmaktadır. Halifenin kâtipliğini yapmasının yanı sıra, kaynaklarda "mahâretli", "îtikâdı sağlam" ve "akıl sahibi" gibi müsbet ifadelerle anılan² İbnü'l-Müslime'nin bu özelliklerinin de vezir olarak tercih edilmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

İbnü'l-Müslime'nin vezirlik görevine atandıktan sonraki faaliyetleriyle ilgili bilgi vermeden önce Kâim-Biemrillâh'ın halife olmasıyla birlikte vezirlik müessesinin yapısındaki dönüşümün üzerinde durmak faydalı olacaktır. Hatırlanacağı üzere Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olmasıyla Abbâsî halifeleri diğer pek çok yetkilerinin yanı sıra vezir tayin etme yetkisinden de mahrum kalmıştı. Dahası İbnü'l-Müslime'ye gelinceye kadar halifelerin özel işleriyle ilgilenmesi için nüfuzları oldukça sınırlandırılmış kişiler görevlendirilmiş ve Busse'nin de ifade ettiği üzere bu kişiler halifenin kâtibi olarak anılmaya başlanmıştır.³ Bu durum Kâim-Biemrillâh'ın halifeliğine kadar devam etmiş ve İbnü'l-Müslime'nin Reîsürrüesâ unvanını almasıyla birlikte Büveyhîler döneminde Abbâsî halifelerinin kâtipliğini yapan kişiler tekrar eskisi gibi vezir olarak isimlendirilmeye başlanmıştır.⁴ Bundan sonraki süreçte halifenin kâtibinin yerini vezirin almaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Bağdâdî ve İbnü'l-Cevzî, Kâim-Biemrillâh'ın İbnü'l-Müslime'yi önce kâtibi

¹ Bk. "Ibn al-Muslima", *EP*, III, 891.

² Bağdâdî, *Târîh*, XI, 391; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 188; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 295.

³ Bk. *Chalif und Grosskönig*, s. 229-230.

⁴ Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s. 113-114, 199.

olarak görevlendirdiğini, daha sonra vezirliğine tayin ettiğini söylemektedir.¹ Benzer hususlara işaret eden Zehebî de İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe tayin edilmeden önce 436/1044-1045 yılında halifenin kâtibi olarak görev yaptığını aktarmaktadır.² Bu kaynakların dışında Fâtımî-İsmâîlî başdâisi Müeyyed-Fiddîn'in kendi hayatını anlattığı *Sîre* isimli eserde de İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe tayin edilmeden önce Kâim-Biemrillâh'ın hizmetinde bulunduğu dair bilgiler yer almaktadır. Buna göre Büveyhî emîri Ebû Kâlicâr'la arasında dostluk bulunan Müeyyed-Fiddîn, Ahvaz'da bir mescid inşa ettirmiş ve burada Fâtımî Halifesi Müstansır (427-487/1036-1094) adına hutbe okutmuştu. Kısa bir süre içinde Müeyyed-Fiddîn'in taraftarlarının artması ve Ebû Kâlicâr'ın Fâtımî dâvetini kabul etmesi üzerine Fars ve Huzistân kadısı Ebû'l-Hasan el-Müşterî, Kâim-Biemrillâh'tan Ebû Kâlicâr'a hediyelerle birlikte bir elçi göndermesini ve Müeyyed-Fiddîn'in bu elçiye teslim edilmesi gerektiğini bildirmesini istedi. Şayet Ebû Kâlicâr bunu kabul etmezse, o zaman Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım isteyeceğini de söylemesini tavsiye etti. Bunun üzerine İbnü'l-Müslime'yi görevlendiren Kâim-Biemrillâh, onu Basra'da bulunan Ebû Kâlicâr'a gönderdi. İbnü'l-Müslime'yi oldukça iyi karşılayan, ancak Müeyyed-Fiddîn'i teslim etmek istemeyen Ebû Kâlicâr, Müeyyed-Fiddîn'e gizlice mektup göndererek Şirâz'da kalmasının kendisi için tehlikeli olacağını bildirdi. Buna rağmen bir süre daha Şirâz'da ikâmet eden Müeyyed-Fiddîn, nihâyet 438/1046 yılının başında Mısır'a gitmek üzere buradan ayrıldı.³

Yukarıda özet şeklinde zikredilen olayları aktaran Müeyyed-Fiddîn, İbnü'l-Müslime'nin Basra'ya geldiğinde onun halifenin "veziri" olduğunu ifade etmektedir.⁴ Ancak Müeyyed-Fiddîn'in faaliyetleriyle ilgili Kâim-Biemrillâh'a haber gönderen Kadı Ebû'l-Hasan el-Müşterî'nin 436 yılında⁵ vefat ettiği göz önünde bulundurulursa, İbnü'l-Müslime'nin henüz halifenin vezirliğine tayin edilmeden

¹ Bk. *Târîh*, XI, 391; *el-Muntazam*, XVI, 41-42.

² Bk. *Târîhu'l-İslâm: sene 421-440*, s. 330; a. mlf. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVIII, 216. Ayrıca bk. İbn Kesir, XII, *el-Bidâye*, 80.

³ Müeyyed-Fiddîn, *Sîre*, s. 44, 55-57, 68-69. Meselenin Fâtımî-Selçuklu-Abbâsiler açısından geniş bir değerlendirmesi için bk. Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri*, s. 58-78.

⁴ Bk. *Sîre*, s. 56.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 527; Sübkî, *Tabakât*, V, 230.

önce bu görevi yerine getirdiği anlaşılmaktadır.¹ Dolayısıyla Müeyyed-Fiddîn'in İbnü'l-Müslime için halifenin "veziri" şeklinde bir ifade kullanması, İbnü'l-Müslime'nin bu olaydan kısa bir süre sonra vezirliğe tayin edilmesiyle ilgili olmalıdır.

437/1045 yılında vezirliğe tayin edilen İbnü'l-Müslime, Kâim-Biemrillâh tarafından Zilhicce 443/Nisan-Mayıs 1052 tarihinde Kurban Bayram'ında ikinci kez hil'at giydirilerek kendisine tevkî' verildi.² İbnü'l-Müslime'ye halife tarafından ikinci kez hil'at giydirilmesi, Büveyhîler'in Bağdat'ta bulunan askerî valisi Türk asıllı Arslan el-Besâsîrî ile aralarının açılmasına, hatta Besâsîrî'nin İbnü'l-Müslime'ye düşmanca tavır takınmasına neden oldu. İbnü'l-Müslime ile Besâsîrî arasında meydana gelen hadiseleri ele almadan önce Besâsîrî'nin Kâim-Biemrillâh dönemindeki faaliyetleri üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır.

Bahaüddeve'nin azatlı kölesi olan Besâsîrî, 425/1033-1034 yılında Bağdat'ta *ayyârların*³ çıkarmış olduğu isyanın bastırılmasında halifeye bağlı kişiler başarısız olunca, Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle tarafından Bağdat'ın batı yakasında sükûnetin sağlanması için görevlendirildi.⁴ Bu olaydan kısa bir süre sonra (428/1036-1037) Celâlüddevle'nin hâcibliğini yapan ve Fars-Kirman Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr'a tabi olan Türk asıllı Bars Toğan'ın bertaraf edilmesinde gösterdiği başarıdan dolayı Bağdat'lı Türk askerlerin⁵ komutanlığına yükseldi. 431/1039-1040 yılında Bağdat'taki Türkler'i Celâlüddevle'ye karşı kışkırtan Musul'daki Ukaylî Emîri Karvâş b. Mukallid üzerine gönderildi. Celâlüddevle'nin ölümü üzerine Büveyhîler'in yeni hükümdarı Ebû Kâlicâr'ın Bağdat'a gelmesinden hemen önce Ramazan 436/Mart-Nisan 1045 tarihinde Kâim-Biemrillâh tarafından

¹ Günümüz araştırmacılarının kanaati de bu olayın 436 yılından önce gerçekleştiği yönündedir. Bk. Abbas Hamdani, "A Possible Fâtimid Background to The Battle of Manzikert", s. 9-10; Poonawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Dîn", *EP*, VII, 270-271; Genç, *Fatimî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri*, s. 64; Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kâim Biemrillâh ve Dönemi*, s. 56.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 331. Ayrıca bk. Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVIII, 216-217.

³ Ortaçağ İslâm dünyasında daha çok kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler hakkında kullanılan *ayyâr* tabiri, sözlükte "çok gezip dolaşan, zeki, kurnaz, gözü pek ve atılgan kimse" anlamlarına gelmektedir. Bk. Özcan, "Ayyâr", *DİA*, IV, 296.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 437.

⁵ Adûddevle'nin 372-373/983 ardından Büveyhî emirliğini üstlenen kişiler, onun kadar güçlü olmayınca hânedanın bünyesindeki Türk asıllı askerler kendi başlarına buyruk hareket etmeye başladılar. Bu askerler Etrâkü Bağdâd, Etrâkü Vâsit ve Etrâkü Şîrâz şeklinde oturdukları şehirlere nisbetle vasıflandırılıyordu. Bk. Faruk Sümer, "Arslan el-Besâsîrî; Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillâh ve Selçuklu Sultan[ı] Tuğrul Bey Devrinde Mühim Roller Oynamış Bir Türk Kumandanı", s. 101-102.

kendisine hil'at giydirildi. 440/1048 yılında Ebû Kâlicâr'dan sonra oğlu Ebû Nasr Hüsrev Firûz, el-Melikü'r-Rahîm unvanıyla Büveyhîler'in yeni hükümdarı oldu. Ancak el-Melikü'r-Rahîm, Besâsîrî sayesinde iktidarını muhafaza edebiliyordu. Bundan sonraki süreçte nüfuzu daha da artan Besâsîrî, Enbâr şehriyle Tarîki Horasan istikâmetindeki Dizdâr¹ nâhiyesini hâkimiyeti altına aldı (441/1050).² Bu tarihten itibaren Irak'ın bazı bölgelerinde adına hutbe okutulan³ ve "veziri"⁴ olan Besâsîrî'nin, Büveyhîler'in dışında müstakil bir siyasî yapının liderliğini yaptığı söylenebilir. Ancak mevcut şartlar itibariyle o, hükümdarı olduğu devletin ismini resmen koymamış veya koyamamıştır.⁵

Arslan el-Besâsîrî'nin engellenemeyen bu yükselişi devam ederken yukarıda da zikredildiği üzere Kâim-Biemrillâh, veziri İbnü'l-Müslime'ye ikinci kez hil'at giydirerek ona Şerefülvüzerâ, Cemâlülverâ unvanlarını verdi.⁶ Aldığı iki unvanla önemli bir güç elde eden İbnü'l-Müslime, halifenin veziri olarak, Bağdat'taki ordunun başında bulunan Besâsîrî ile artık mücadele etmeye başladı.⁷ Nihayet Besâsîrî'nin hâkimiyeti altındaki Enbâr şehrine saldıran ve burada Tuğrul Bey adına hutbe okutan Musul Emîrî Kureyş b. Bedrân'ın adamlarının 446/1054 yılında gizlice

¹ Dizdâr kelime olarak kale muhafazası ve idâresinde sorumlu kişi anlamına gelmektedir. Ortaçağ'da, Orta Asya'da Turfan ovasındaki şehirlerde surlar, sur kapıları, kale ve burçları bulunuyordu. Yine aynı dönemde Hârizm bölgesinde de teşkilatlı kaleler yer alıyordu ve buralarda sorumlu komutanlar yer alıyordu. Bk. Oğuzoğlu, "Dizdâr", *DİA*, IX, 480-481. Metinde yer alan Dizdâr kelimesiyle muhtemelen bir kale etrafında oluşan yerleşim yeri ifade edilmek istenmiştir.

² Besâsîrî'nin bu dönemdeki faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 245-253, 255, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 437, 440, 453, 454, 489-490, 516-518, 559-560; Sümer, "Arslan Besâsîrî", s. 101-104; Korkmaz, *Arslânü'l-Besâsîrî*, s. 53-64;

³ Bk. Bağdâdî, *Târîh*, IX, 400; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 66.

⁴ Kaynaklarda Besâsîrî'nin veziri (veya kâtibi) olarak bahsedilen kişi Ebü'l-Hasan b. Ubeyd'dir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 597; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 12.

⁵ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 170.

⁶ İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre, Kâim-Biemrillâh, 20 Cemâziyel 446/27 Ağustos 1054 tarihinde İbnü'l-Müslime'ye bir kez daha hil'at giydirerek veziri hakkında övgü dolu ifadelerin yer aldığı yazıyı ayakta okumuştur. Bk. *el-Muntazam*, XV, 344.

⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 188; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s. 114. Siyasî açıdan etkinliğinin artmasının yanı sıra İbnü'l-Müslime'nin mutaassıb bir Hanbelî-Sünnî, Besâsîrî'nin de Şîî olduğunu söyleyen Kabir, her ikisinin de birbirini kendi mezhebine mensup kişilerle (Besâsîrî Fâtımîler'le, İbnü'l-Müslime de Selçuklular'la) işbirliği yapmakla suçladığını ifade etmektedir. Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki, Kabir, birbirlerinin aleyhinde bu şekilde düşüncelerine rağmen, bu durumun aralarındaki kavgada önemli bir etkiye sahip olmadığını söylemektedir. Bk. *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s. 114. Kaynaklarda Kabir'in ifade ettiği şekliyle İbnü'l-Müslime'nin doğrudan "mutassıb bir Hanbelî-Sünnî" olduğunu gösteren bir kayda rastlayamadık. Bununla birlikte İbnü'l-Esîr tarafından İbnü'l-Müslime'nin Hanbelîler'e karşı bir meylinin olduğu zikredilmektedir. Bk. *el-Kâmil*, IX, 576. Günümüz araştırmacılarından Genç de İbnü'l-Müslime'nin koyu bir Ehl-i Sünnet mensubu, hatta Hanbelî olduğunu iddia etmektedir. Bk. *Fatmî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri*, s. 146, 156.

Bağdat'a gelmeleri, ikisi arasındaki düşmanlığın açıkça ortaya çıkmasına neden oldu. Bu kişilerin geldiklerini haber alan Besâsîrî, onların kendisine teslim edilmesini istedi, ancak bu kişiler halifenin himayesinde bulunduğu için bu isteği geri çevrildi. Bunun üzerine İbnü'l-Müslime'nin Oğuzlar'la (Selçuklular) gizlice haberleştiğini ve onları Bağdat'a gelmeye teşvik ettiği için Musul'daki arazilerin tahrip edilmesinin sorumlusunun İbnü'l-Müslime olduğunu söyledi. Bununla da yetinmeyen Besâsîrî, İbnü'l-Müslime'nin akrabalarına ait bir gemiyi vergisini ödemediği gerekçesiyle engelledi ve hazineden halife ve vezire yapılan ödemeleri kesti.¹ Bu hadiseden yaklaşık bir yıl sonra Besâsîrî, İbnü'l-Müslime ile tekrar karşı karşıya geldi ve bu sefer İbnü'l-Müslime, Besâsîrî'nin Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'la haberleştiğini gündeme getirdi. Rivayete göre Ebû Sa'd isimli hristiyan bir kişi, o sırada Vâsıt'ta bulunan arkadaşı Besâsîrî'ye gemiyle 600 küp şarap göndermek istedi. Ancak daha önce divana gelen ve *emr-i bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker* yapmak istediklerini söyleyerek izin alan bir grup Sünnî, Hâşimîler'le halkın büyük bir kısmının da desteğini alarak Ebû Sa'd'a ait gemiyi ele geçirdikten sonra küpleri kırarak şarapları döktüler (Rebûlâhâhir 447/Haziran-Temmuz 1055). Bu duruma oldukça sinirlenen Besâsîrî, bu işin sorumlusunun İbnü'l-Müslime olduğunu söyledi. Daha sonra da sahibi bir hristiyan olduğu için şarap küplerinin kırılmasının caiz olmadığına dair Hanefî fakihlerden fetva aldı. Tabiatıyla Besâsîrî'nin aldığı bu fetva İbnü'l-Müslime ile aralarındaki gerginliğin daha da artmasına yol açtı. İbnü'l-Müslime, Bağdat'taki Türkler'e, Besâsîrî'yi ayıplamalarını söyledi. Bunun üzerine Türkler, Besâsîrî'nin aleyhinde konuşmaya başladılar.²

Zikri geçen hadiseden yaklaşık beş ay sonra (Ramazan 447/Kasım-Aralık 1055) Kâim-Biemrillâh'ın huzuruna çıkan Türkler, Besâsîrî'nin sarayı kuşatarak kendisini tutuklayacağını söylediler. Ardından o sırada Vâsıt'ta bulunan Besâsîrî'nin, Bağdat'taki evini ele geçirmek istediklerini belirterek halifeden izin istediler. Halifenin izin vermesiyle Besâsîrî'nin ailesini ve yakınlarını tutukladılar, evlerini ve mallarını yaktılar. Olaylar devam ederken Besâsîrî'nin Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'la irtibata geçtiğini söyleyen İbnü'l-Müslime, Besâsîrî ile Kâim-Biemrillâh'ın

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 601-602; Sümer, "Arslan el-Besâsîrî", s. 103.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 607-608.

arasının iyice açılmasını sağladı. Bunun üzerine Kâim-Biemrillâh, Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm'den Besâsîr'i yanından uzaklaştırmasını emretti.¹

Kaynakların verdiği bilgiye göre, Tuğrul Bey yaşanan bu hadiselerden kısa bir süre sonra Bağdat'a girmiştir (25 Ramazan 447/17 Kasım-Aralık 1055).² Selçuklular'ın Bağdat'a girmesinin ardından yaşanan gelişmelere değinmeden önce Kâim-Biemrillâh döneminde Tuğrul Bey'in Bağdat'a davet edilme süreci ve İbnü'l-Müslime'nin bu süreçteki rolü üzerinde durulmalıdır. Abbâsî-Selçuklu münasebetleri ilk defa 429 (1038) yılında Selçuklular'ın Gazneliler'i yenilgiye uğratarak Nişâbur'u almalarıyla başlamıştır.³ Bu vesileyle diğer Oğuz beylerine ayrı ayrı elçi gönderen⁴ Kâim-Biemrillâh, Ebû Bekir et-Tûsî'yi de Tuğrul Bey'e göndererek, halka zulmetmemesini ve memleketi imar etmesini tembih etmiştir.⁵ Abbâsîler'in gönderdiği elçiye karşılık Selçuklular da 8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040 tarihinde Gazneliler'le yaptıkları Dandanakan Savaşı'ndan sonra 432 yılında⁶ Ebû İshâk el-Fukkâî'yi Bağdat'a göndermiştir. Bağdat'a gelen el-Fukkâî, Kâim-Biemrillâh'ın tembihlerine uyduklarını belirterek Abbâsî hilâfetine olan bağlılıklarını arz etmiştir.⁷ Bu zaferden sonra Selçuklu emirleri farklı bölgeleri ele geçirmişler ve buralarda kendi hâkimiyetlerini tesis etmişlerdi. Ceyhûn Nehri'nden Nişâbur'a kadar olan bölgeyi kardeşi Çağrı Bey'le ele geçiren Tuğrul Bey,⁸ daha sonra Rey şehrine gelerek buraya yerleşmiş ve 435/1043 yılında Bağdat'a bir elçi göndermiştir.⁹ Bunun üzerine meşhûr İslâm hukukçusu ve siyaset nazariyatçısı

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 607-608. Ayrıca bk. Bağdâdî, *Târîh*, IX, 400. İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre, bu sırada İbnü'l-Müslime, Besâsîr'in öldürülmesini istemiş, ancak Kâim-Biemrillâh böyle bir şeyin şimdilik gerçekleşmesini istememiştir. Bk. *el-Muntazam*, XV, 347.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 348; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, I, 104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 208-209; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 7.

³ İbnü'l-İmrânî, Tuğrul ve Çağrı Beyler'le İbrahim Yinâl'ın Kâdir-Billâh'tan Horasan'da yurt istediklerini ve bunun için halifeye bir mektup gönderdiklerini aktarmıştır. Bk. *el-İnbâ*, s. 186. Söz konusu rivayetin değerlendirmesi için bk. Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillâh ve Dönemi*, s. 68-70.

⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 35. Köymen burada Abbâsî-Selçuklu münasebetlerinin Nişâbur'un Selçuklular tarafından alınmasıyla başladığını söylerken, bir başka yerde bu sefer söz konusu ilişkinin, Mâverdî'nin Dandanakan Savaşı'nı mütaakip (434-435/1043) Kâim-Biemrillâh tarafından elçi olarak Tuğrul Bey'e gönderilmesiyle başladığını ileri sürmüştür. Bk. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 168.

⁵ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 5; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 103.

⁶ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, I, 101 dn. 4.

⁷ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, I, 101-102; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 5.

⁸ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 6.

⁹ İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 299; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 421-440*, s. 327; a. mlf. *Düvelü'l-İslâm*, s. 376.

Mâverdî'yi Rey'e gönderen Kâim-Biemrillâh, bu bölgede yaptıklarından dolayı Tuğrul Bey'i ikaz ederek halka iyi davranmasını tembih etmiştir.¹ İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, Selçuklular'ın yanında bir yıl kalan ve 436 yılında Bağdat'a dönen Mâverdî, Tuğrul Bey'in halifeye itaat ettiğini ve her daim halifenin destekçisi olacağını Kâim-Biemrillâh'a bildirmiştir.² Mâverdî'nin sunduğu olumlu rapor, Kâim-Biemrillâh'ın, daha önce kendisine uyarı ve nasihat mahiyetinde iki defa mektup gönderdiği Tuğrul Bey'e olan güvenini arttırdığı söylenebilir.³ 436/1054 yılında Kâim-Biemrillâh, Selçuklu sultanına bir elçi daha göndermiştir. Bu sefer Tuğrul Bey'den diğer Arap emirlerine ait bölgelere zarar vermemesini, halifeye sadâkatten ve doğruluktan ayrılmamasını ve hâkimiyeti altındaki bölgelerden toplanan vergileri Bağdat'a göndermesini istemiştir. Ancak Tuğrul Bey, vergilerden elde edilen gelirlerin bir miktarını gönderebileceğini bildirmekle birlikte, söz konusu bilgiyi aktaran İbnü'l-İbrî, Tuğrul Bey'in bu şartların hiç birisini kabul etmediğini söylemektedir.⁴

437/1045 yılına gelindiğinde Tuğrul Bey, Hibetullah b. Muhammed b. el-Me'mûnî vasıtasıyla Bağdat'a davet edilmiştir. İbnü'l-İmrânî dışındaki kaynaklar bu davetin Kâim-Biemrillâh tarafından yapıldığını bildirmektedir. Ancak İbnü'l-İmrânî, Besâsîrî'nin faaliyetlerinden şüphelenen İbnü'l-Müslime'nin Tuğrul Bey'e bir mektup göndererek kendisini Bağdat'a davet ettiğini aktarmaktadır.⁵ Kâim-Biemrillâh tarafından Rey'e gönderilen Hibetullah el-Me'mûnî, Tuğrul Bey'i iknâ etmek için üç sene kadar orada kalmıştır.⁶ Hatta Bağdat'a geldiği takdirde İbnü'l-Müslime tarafından Tuğrul Bey'e 300 bin dinar verileceği vaadinde bulunulmuştur.⁷ Ancak Tuğrul Bey, Bağdat'a gelmesi için büyük çaba sarfeden halifenin elçisine olumlu bir cevap vermemekle birlikte, Bündârî'nin aktardığı bilgidен onun Rey'den

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 289; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 421-440*, s. 327; a. mlf. *Düvelü'l-İslâm*, s. 376. Kâim-Biemrillâh'ın Mâverdî'yi gönderme sebeplerinden birisi de Tuğrul Bey'le Büveyhî hükümdarı Celâlüddeve arasında sulhun sağlanmasıdır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 522.

² Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 522.

³ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 35; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 103.

⁴ İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 303.

⁵ Bk. *el-İnbâ*, s. 188. Bazı araştırmacılar da Tuğrul Bey'in Besâsîrî'ye karşı halife tarafından Bağdat'a çağrıldığını söylemektedir. Bk. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 37; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 104.

⁶ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, I, 103-104.

⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 19; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 37.

ayrılarak bazı bölgeleri ele geçirmek maksadıyla Irak'a doğru yola çıktığı anlaşılmaktadır.¹

Hibetullah el-Me'mûnî'den sonra Kâim-Biemrillâh'la Tuğrul Bey arasında 440/1048-1049,² 442/1050-1051³ ve 444/1052-1053⁴ yıllarında üç defa daha elçiler gidip gelmiştir. Nihâyet yukarıda da zikredildiği üzere Ramazan 447/Kasım-Aralık 1055 tarihinde halifenin huzuruna çıkan Türkler'in, Vâsıt'ta bulunan Besâsîrî'nin saraya saldırarak halifeyi tutuklayacağını bildirmeleri üzerine, Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey'e bir mektup göndererek onu bir kez daha Bağdat'a davet etmiştir.⁵

Halife tarafından yapılan bu davete karşılık Tuğrul Bey, hacca gitmek, Mekke hac yolunun güvenliğini temin etmek ve Şam ve Mısır üzerine sefer düzenleyerek Fâtımî Halifesi Müstansır'ı bertaraf etmek istediğini bildirdi. Bu sırada Vâsıt'ta bulunan ve Tuğrul Bey'in Bağdat'a yaklaştığını duyan Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm, Bağdat'a geldi. Besâsîrî de akrabası olduğu için önce Hille emîri Nûruddevle Dübey's'in yanına gitti,⁶ oradan da Rahbe'ye geçti. Buradan Fâtımî Halifesi Müstansır'a bir mektup göndererek ona olan bağlılığını ve kendisi için Irak'ta davette bulunacağını bildirdi. Bunun üzerine Müstansır-Billâh, Besâsîrî'yi Rahbe valiliğine tayin ederek kendisine maddi olarak yardımda bulundu.⁷

Tuğrul Bey'in Bağdat'a davet edilme süreciyle ilgili yukarıdaki rivayetlere bakılırsa, İbnü'l-İmrânî'nin Hibetullah el-Mem'mûnî'nin elçi olarak gönderildiğine dair aktardığı rivayet dışında İbnü'l-Müslime'nin Selçuklu sultanının Bağdat'a davet ettiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Abbâsîler'in Selçuklular'a yakınlaşması ve Büveyhîler'in yıkılmasında İbnü'l-Müslime'nin faaliyetlerinin etkili olduğunun altı çizilmelidir. Nitekim İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, Tuğrul Bey, Bağdat'a gelmeden önce halifeye haber göndererek, ona

¹ Bk. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 7. Krş. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Hamavündî), s. 391.

² Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillâh ve Dönemi*, s. 76.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 562; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 305.

⁴ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, I, 107; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 37; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 104.

⁵ Bağdâdî, *Târîh*, IX, 400; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 348; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 4; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XV, 138; Suyûtî, *Târîh*, s. 449.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 609.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 348. Rahbe, Bağdat'la Rakka arasında ve Fırat Nehri'nin kenarında, Bağdat'a 100 fersah [yaklaşık 600 km.] uzaklıkta bulunan bir yerdir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 34. Rahbe, o dönemde Halep'te hüküm süren Mirdâsîler'in kontrolü altında bulunuyordu. Bk. Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s. 115 dn. 1.

olan bağıllığını bildirmiş, Bağdat'taki Besâsîr'ye bağlı Türk askerlere de iyi davranacağını haber vermişti. Ancak Türk askerler halifeyle görüşerek Tuğrul Bey'in şehirden uzaklaştırılmasını istemişlerdir. İbnü'l-Esîr, bu bilgileri aktardıktan sonra Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesindeki ve böylece Büveyhîler'in yıkılmasındaki etkenin İbnü'l-Müslime olduğunu söylemektedir.¹ Benzer hususa işaret eden Sourdel de aslında Selçuklu sultanının Bağdat'a çağrılmasını hiçbir zaman isteyerek kabul etmeyen Kâim-Biemrillâh'ın bu süreçte sorumluluğunun bulunmadığını, bununla birlikte Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinin kaçınılmaz olduğunu, dolayısıyla İbnü'l-Müslime'nin doğru tutumunun bu süreçte etkili olabileceğini ifade etmektedir.²

25 Ramazan 447/17 Kasım-Aralık 1055 tarihinde Bağdat'a giren Tuğrul Bey, Bâbüşşemmâsiyye'de konakladı³ ve 11 Zilkade 447/1 Şubat 1056 tarihinde halife tarafından kendisine hil'at giydirildi.⁴ Tuğrul Bey'in Bağdat'taki bu ilk ikâmeti yaklaşık on üç ay on üç gün sürdü.⁵ Şehre girdikten sonraki hil'at merasimi dışında⁶ Kâim-Biemrillâh'la görüşmediği anlaşılan⁷ Tuğrul Bey'in halife ile irtibatını Vezir İbnü'l-Müslime sağlamıştır.⁸ Bu süre zarfında kaynaklarda doğrudan zikredilmeyen küçük çaplı haberleşmelerin dışında İbnü'l-Müslime'nin iki önemli meselede, Kâim-Biemrillâh'ın emir ve tavsiyelerini Tuğrul Bey'e ilettiği görülmektedir. Buna göre Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinden yaklaşık yedi-sekiz ay sonra (Cemâziyelevvel 448/Temmuz-Ağustos 1056-1057) ona bağlı bazı askerler, Bağdat'ın Kerh mahallesindeki evlere yerleşerek halktan zorla 500 altın topladılar. Bunun üzerine halk saraya giderek durumu halifeye bildirdi. Bu sırada İbnü'l-Müslime'nin, Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'ye haber göndererek vaziyetin kötü bir hal aldığını bildirmesi üzerine halktan para tahsil edilmekten vazgeçildi. Ancak buna rağmen Horasanlı

¹ Bk. *el-Kâmil*, IX, 610. Ayrıca bk. Genç, *Fatımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri*, s. 155-157.

² Sourdel, "Al-Kâ'im Bi-Amr Allâh", *El*, IV, 457.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 348-349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 610-611; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 7.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 348-349.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 8. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 627.

⁶ İbnü'l-İmrânî'nin verdiği bilgiye göre, Bağdat'a girdikten sonra Kâim-Biemrillâh'ın huzuruna çıkan Tuğrul Bey, halifeyi görünce yedi defa önünde saygıyla eğildikten sonra hafifenin emriyle kendisine tahsis edilen nisbeten küçük bir tahta oturmuştur. Bu sırada Tuğrul Bey ve halifenin sözlerini Selçuklu veziri Amîdülmülk el-Kündürî tercüme etmiştir. Bk. *el-İnbâ*, s. 189-190. Ayrıca bk. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 177.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 627; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 12-13.

⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 5, 6-8, 12-13.

bazı askerler Harbiye mahallesinde insanlardan para toplamaya devam ettiği gibi halkın evlerine de el koydular. 12 Cemâziyelâhir 448/27 Ağustos 1056 tarihinde veziri İbnü'l-Müslime'yi çağırarak Kâim-Biemrillâh, halka karşı sert tutumu sebebiyle İbnü'l-Müslime'ye kızarak, şayet halka adaletle hükmedilmezse Bağdat'tan ayrılmak istediğini söyledi. Daha sonra Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî'yi çağırmasını ve çıkan bu olaylardan dolayı duyduğu rahatsızlığı ona bildirmesini istedi. İbnü'l-Müslime, bunun üzerine Amîdülmülk'le görüşerek halifenin kendisine söylediklerini nakletti. Amîdülmülk de Tuğrul Bey'in huzuruna çıkarak gelişmeleri ona anlattı. Tuğrul Bey ise halifeye olan bağlılığını bildirdikten sonra çıkan olaylardan kendisinin haberi olmadığı gibi bu konuda hiç kimseye emir de vermediğini söyledi. Bununla birlikte ordusundaki askerlerin sayısı çok olduğu için onları kontrol etmekte zorlandığını, fakat en kısa zamanda gereken ne ise yapılacağını bildirdi. Daha sonra gördüğü bir rüya üzerine insanlara adaletle hükmedilmesini ve askerlerin derhal halkın evlerinden çıkarılmasını emretti. Halife de bu sırada İbnü'l-Müslime vasıtasıyla Tuğrul Bey'e bir tevkîf gönderdi.¹

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aktarmış olduğu rivayette Kâim-Biemrillâh'ın, davranışları sebebiyle İbnü'l-Müslime'ye kızması dikkat çekmektedir. Her ne kadar Selçuklu askerlerinin huzursuzluk çıkarmasında İbnü'l-Müslime'nin herhangi bir dahlinin olmadığı görülse de, onun bazı davranışlarının da halkta tedirginlik yarattığı ve rahatsızlığa sebebiyet verdiği, bundan dolayı Kâim-Biemrillâh'ın vezirini uyarmak durumunda kaldığı söylenebilir.² Şöyle ki, bu olayların başlamasından birkaç ay önce İbnü'l-Müslime'nin emriyle, Şîi Türklerin yoğun olarak oturduğu Kerh mahallesine, Abbâsîler'in simgesi olan, siyah bayraklar asılarak buna itiraz edenler öldürülmek istenmiştir. Ancak Amîdülmülk bu duruma engel olmuştur.³ Yine İbnü'l-Müslime, Bağdat'a gelmesi için Tuğrul Bey'e vaat ettiği 300 bin dinarın kalan 120 bin dinarını toplamak için halkın mallarını müsadere etmiş, hatta Besâsîrî'nin cariyesi Zühre ve çocuklarını hapse atarak onlardan para istemiştir.⁴

¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 6-8. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 626-627.

² Köymen'in ifadesine göre Kâim-Biemrillâh, veziri İbnü'l-Müslime'ye halkın idare edilmesinde Tuğrul Bey kadar kendisinin de sorumlu olduğunu söylemiştir. Bk. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 178-179.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 6; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 4.

⁴ Garsunni'ne, *Uyûnu't-tevârih*, s. 40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 6. Ayrıca bk. İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 155.

İbnü'l-Müslime'nin Kâim-Biemrillâh'la Tuğrul Bey arasında iletişimi sağladığı bir diğer mesele, Musul Emîri Kureyş ve Kutalmış'ı mağlup ederek Musul'u ele geçiren Besâsîrî'nin üzerine sefer düzenlenmesiyle ilgilidir. Musul'a hâkim olan Besâsîrî, şehre girdikten sonra burada Fâtımî halifesi adına hutbe okutmuş, Bağdat'a doğru harekete geçeceğine dair haberler duyulmaya başlamıştı. Bu haberlerin duyulmasından önce Besâsîrî'nin üzerine yürümeyle düşünen Tuğrul Bey, bazı hazırlıklar yapmış, ancak Kâim-Biemrillâh kendisine haber göndererek Bağdat'tan ayrılmamasını bildirmişti. Buna rağmen Tuğrul Bey hazırlıklarına devam etmiş, nihayet Besâsîrî'nin karargâhını Bağdat yönünde kurduğu haberi ulaştınca, Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey'den önce Musul'a yürümesini istemiş, fakat daha sonra veziri İbnü'l-Müslime'yi göndererek, Bağdat'tan ayrılmamasını, ordunun Besâsîrî üzerine gitmesini bildirmiştir. Ancak ordunun başında sefere gitmek istediğini söyleyen Tuğrul Bey, bütün bu olanların sorumluluğunu kendisine yükleyerek biraz sert bir ifadeyle İbnü'l-Müslime'yi uyarmıştır. Bunun üzerine Tuğrul Bey'in kendilerine karşı güvenini yitirdiğini düşünen İbnü'l-Müslime hiçbir şey söylemeden oradan ayrılarak durumu halifeye arz etmiştir.¹

Tuğrul Bey, burada İbnü'l-Müslime'ye "*Bütün bunları sizler yaptınız.*" şeklinde bir uyarıda bulunarak, Besâsîrî tehlikesine karşı gerekli tedbirleri zamanında almadıklarını ima ettiği söylenebilir. Çünkü bu olaylar ortaya çıkmadan yaklaşık bir yıl önce, Besâsîrî'nin Bağdat'a yürümek istediği duyulunca, Tuğrul Bey bizzat Besâsîrî'nin bulunduğu Rahbe'ye sefer düzenlemek istemiş, ancak İbnü'l-Müslime komutanlardan birisinin bunu yapabileceğini söyleyerek onun Bağdat'tan ayrılmasına engel olmuştur.²

6 Zilkade 448/15 Ocak 1057 tarihinde Bağdat'tan ayrılan Tuğrul Bey, Musul'u Besâsîrî'den aldıktan sonra burayı kardeşi İbrahim Yinâl'a bırakarak tekrar Bağdat'a döndü. Besâsîrî de Rahbe'ye kaçtı. Başkente yaklaştığı sırada, beraberindeki bir heyetle birlikte yine Vezir İbnü'l-Müslime tarafından karşılanan Tuğrul Bey, Bağdat'taki bu ikinci ikâmetinde bizzat kendi yaptırdığı sarayda kaldı.³ Birkaç gün sonra İbnü'l-Müslime vasıtasıyla halifenin huzuruna çıkmak istediğini bildirerek 25

¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 12-13.

² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 4.

³ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 105.

Zilkade 449/24 Ocak 1058 tarihinde Kâim-Biemrillâh tarafından huzura kabul edildi. Yapılan törende kılıç kuşanıp hi'latler giyen Tuğrul Bey, Kâim-Biemrillâh tarafından *Melikü'l-meşrik ve'l-mağrib* unvanıyla taltif edildi.¹

Tuğrul Bey, yaklaşık yedi ay sonra, kardeşi İbrahim Yinâl'ın Bağdat'a gelmesiyle Musul'u tekrar ele geçiren Besâsîrî'nin üzerine yürümek için bir kez daha Bağdat'tan ayrıldı (Receb 450/Ağustos 1058). Musul'a vardığında Besâsîrî ve beraberindekiler şehri terkettikleri için onları yakalamak için peşlerine düştü. Fakat daha sonra İbnü'l-Müslime tarafından Besâsîrî ve Fâtımîler'le işbirliği yaptığı tesbit edilen İbrahim Yinâl'ın kalabalık bir orduyla Hemedân'a kaçması üzerine (13 Ramazan 450/3 Kasım 1058) o da beraberindeki askerlerle birlikte Hemedân istikametine doğru yola çıktı.²

Kardeşi İbrahim Yinâl'ın isyanını³ bastırmak için Tuğrul Bey'in Bağdat'tan uzaklaşmasını fırsat bilen Besâsîrî, Bağdat'a saldırmak için harekete geçti. İbnü'l-Müslime de Besâsîrî'ye karşı önlem almak amacıyla Hille emîri Dübeys b. Mezyed'i Bağdat'a davet etti. Kendisine yapılan daveti kabul eden Dübeys, Bağdat'a geldikten sonra Kâim-Biemrillâh ve Vezir İbnü'l-Müslime'yi Bağdat'tan ayrılıp güvenilir bir yere gitmeleri için iknâ etmeye çalıştı. Her ne kadar İbnü'l-Müslime, Dübeys'in bu teklifine olumlu yaklaşmış olsa da, Kâim-Biemrillâh, annesinin Bağdat'tan ayrılmaması için yaptığı tavsiyeden dolayı şehirde kalmayı tercih etti.⁴

Nihâyet 8 Zilkade 450/27 Aralık 1058 tarihinde Besâsîrî, Kureyş b. Bedrân'la birlikte Bağdat'a girdi. Bu sırada Besâsîrî'nin bütün uyarılarına rağmen şehrin doğu tarafındaki pek çok ev yağmalanarak Bâbülbasarâ ateşe verildi. İbnü'l-Müslime, Besâsîrî'ye bağlı askerlerin Dârülhilâfe'ye yaklaşmalarını engellemek için Amîdülrâk Ebû Nasr, Hâşimîler ve diğer kuvvetlerle birlikte büyük bir çaba

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 19-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 633-634; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 10-12; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 23-26.

² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 31.

³ İbrahim Yinâl daha önce Tuğrul Bey'in Musul'u kendisine bırakmasından sonra bir isyan girişiminde bulunmuş, ancak Kâim-Biemrillâh ve Tuğrul Bey'in kendisini Bağdat'a çağırmasıyla söz konusu sorun büyümeden çözülmüştür. Geniş bilgi için bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 26-31; Genç, *Fatimî-Abbâsî-Selçuklu Mînasebetleri*, s. 259-269; Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yinâl", s. 134-138; Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillâh ve Dönemi*, s. 117-119.

⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 35. İbnü'l-Esîr ve Nüveyrî, Dübeys'i Bağdat'a çağırın kişinin Kâim-Biemrillâh olduğunu söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, IX, 640; *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 130.

harcadı. Sarayın etrafına hendekler ve kuyular kazılarak Bağdat'ın doğu kesiminden Bâbünnübî'yi korumak için askerler getirildi. Yirmi gün süren bu mücadelenin sonunda Besâsîrî ve askerleri Bâbünnübî istikametinde saraya doğru yürürken, onları destekleyen halk ise Bâbülezec yönüne doğru harekete geçti. Amîdülrâk Ebû Nasr'ın askerleri, bu sırada çok az bir kuvvetle kalan Besâsîrî'ye saldırarak onun geri çekilmesini sağladılar. Bundan sonraki süreçte Amîdülrâk Ebû Nasr, Şîler'in mezhep taassubu, Sünnîler'in de Türkler'in kendilerine yaptıklarından dolayı halkın büyük bir kısmının desteğini alan Besâsîrî'ye saldırmaktan vazgeçip bekleyerek vakit kazanmayı düşünüyordu. Aslında bu konudaki düşüncelerini İbnü'l-Müslime'ye de aktarmıştı. Ancak savaş konusunda hiçbir tecrübesi olmayan İbnü'l-Müslime, Besâsîrî'ye duyduğu kinden dolayı bir an önce savaşa girmek istedi. Bu sırada Besâsîrî'yi öldürmek istediğini söyleyen Kadı Ebü'l-Fazl el-Hemedânî'ye Amîdülrâk'ın haberi olmadan izin verdi. Orada bulunan askerler, harem mensupları, halktan bazı kimseler de Besâsîrî'ye karşı saldırıya geçtiler. Bunun üzerine önce geri çekilen Besâsîrî, daha sonra hızlı bir manevrayla pek çok kişiyi öldürdü. İbnü'l-Müslime ise Dârülhilâfe'ye kaçtı.¹

Amîdülrâk Ebû Nasr'ın, İbnü'l-Müslime'nin yaptıklarını duyunca kendisine çok kızdığı, hatta tokat attığı söylenmektedir. Yaşanan olaylar sırasında sarayda bulunan Kâim-Biemrillâh, hemen Amîdülrâk'ı çağırarak kendisine Dârülhilâfe'yi korumasını emretti. Ancak çok geçmeden Besâsîrî'ye bağlı askerler ve onları destekleyen halk sarayın haremine girdiler. Bunun üzerine Kâim-Biemrillâh üzerinde siyah elbise, elinde kılıç, etrafında Hâşimoğulları'ndan bazı kimseler ve hâdimlerle birlikte saraydan dışarı çıktı. Bu esnada Amîdülrâk'ın askerlerinin silahlarını bırakıp Kureyş b. Bedrân'a sığındıklarını görünce geri döndü. Daha sonra İbnü'l-Müslime vasıtasıyla Kureyş b. Bedrân'dan emân talep etti. Kureyş b. Bedrân da başta Kâim-Biemrillâh olmak üzere ailesi ve harem mensuplarını himâyesine aldığı bildirdi. Bu sırada İbnü'l-Müslime de emân istediğini söyleyince Kureyş b. Bedrân onu da himâyesine aldı. Kureyş b. Bedrân'ın halife ve vezirine emân verdiğini duyan Besâsîrî ise bu durumdan rahatsız oldu. Çünkü Bağdat'a girmeden önce birbirlerinden asla ayrılmayacaklarına ve ele geçirdikleri şeyleri eşit olarak paylaşacaklarına dair söz vermişlerdi. Besâsîrî, yaptıkları bu anlaşmayı Kureyş b.

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 641-642; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 35-38.

Bedrân'a hatırlatınca, o da İbnü'l-Müslime'yi Besâsîrî'ye teslim etmeyi kabul etti. İbnü'l-Müslime ise affedilmeyi istedi, ancak Besâsîrî, hanımı ve çocuklarını acımasızca cezalandırdığını, insanların malını gasbettiğini söyleyerek¹ onun bu talebini geri çevirdi. Bu sırada İbnü'l-Müslime'nin etrafında bulunan insanlar ona hakaret ediyordu. Hatta Bağdat'lı Türkler'den birisi İbnü'l-Müslime'nin üzerindeki elbiseyi çıkararak ona gömlek giydirdi, başına da Şii'lerin simgesi olan beyaz bir sarık geçirdi. Besâsîrî, halkın İbnü'l-Müslime'ye daha fazla zarar vermemesi için onu İbn Tâhir sarayına götürerek hapsetti. Ancak İbnü'l-Müslime gördüğü işkenceler sebebiyle birkaç gün sonra 28 Zilhicce 450/15 Şubat 1059 Pazartesi günü² vefat etti.³

İbnü'l-Cevzî bir yerde İbnü'l-Müslime'nin 28 Zilhicce'de Besâsîrî tarafından işkenceye tabi tutulduğunu ve o gün akşama doğru öldüğünü aktarmış,⁴ bir başka yerde ise 18 Zilhicce 450/5 Şubat 1059 Pazartesi günü⁵ öldüğünü söylemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla ikinci rivayette geçen yirmi ("işrûn) ifadesi sehven on ("aşara) şeklinde yazılmıştır. Çünkü her iki rivayette de İbnü'l-Müslime'nin Pazartesi günü öldüğü söylenmektedir. Ancak ikinci verilen tarihle gün birbirine uymamaktadır. Bu durumda 28 Zilhicce tarihinin tercihe şayan olduğu ve İbnü'l-Müslime'nin yaklaşık on iki yıl yedi ay yirmi gün vezirlik yaptığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Cevzî, bu sürenin on iki yıl ve birkaç ay olduğunu söylemektedir.⁶

¹ Daha önce de zikredildiği üzere İbnü'l-Müslime, Tuğrul Bey'e Bağdat'a gelmesi karşılığında 300 bin dinar vermeyi taahhüt etmiş ve bu meblağı toplamak için bazı kişilerin ve özellikle de Besâsîrî'nin cariyesi ve çocuklarının mallarını müsadere etmişti. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 6.

² Bağdâdî, *Târîh*, XI, 392.

³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 643-644; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 40-41.

⁴ Bk. *el-Muntazam*, XVI, 37-38

⁵ Bk. *el-Muntazam*, XVI, 41-42.

⁶ Bk. *el-Muntazam*, XVI, 43.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SELÇUKLU NÜFUZU DÖNEMİ VEZİRLERİ
(451-530/1060-1136)

A. Kâim-Biemrillâh (451-467/1060-1075)

1. *Ebü'l-Feth Muhammed b. Mansûr b. Dârest*

Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgal etmesinin ardından Musul Emîri Kureyş b. Bedrân'ın himâyesine giren Kâim-Biemrillâh, 9 Zilhicce 450/27 Ocak 1059 tarihinde Âne'deki Hadîse Kalesi'ne¹ Muhâriş el-Bedevî'nin yanına gönderilmişti. Burada bir yıl kadar kalan halife, İbrahim Yinâl'ın isyanını bastırdıktan sonra Tuğrul Bey'in gayretleri sonucu Bağdat'a geri gelmişti (24-25 Zilkade 451/2-3Ocak 1060).²

Bağdat'a geldikten sonra veziri İbnü'l-Müslime'nin öldürüldüğünü öğrenen Kâim-Biemrillâh, onun yerine hemen bir atama yapmadı. Hadîse'deki zorunlu ikâmeti esnasında kendisine hizmet eden Ebû Turâb b. Eserî'yi vekâleten görevlendirdi. Ebû Turâb da Dârülhilâfe'de bulunan Bâbülgarâbe'ye yerleşti.³ Ancak bir süre sonra [Tuğrul Bey'in veziri] Amîdülmülk'ün bu göreve tayin edilmek istediğine dair söylentiler çıkınca, bu durumdan rahatsız olan Kâim-Biemrillâh, Amîdülmülk'e "*Ebü'l-Kâsim'dan [İbnü'l-Müslime] sonra bu görevi senden başka yapacak kimse yoktur. Lakin bu işi Rukniddîn'le [Tuğrul Bey] görüşmen gerekir.*" diyerek haber gönderdi. Halifenin tavrından memnun olmayan ve bunu açıkça belirten Amîdülmülk, Kâim-Biemrillâh'a gönderdiği mektupta bu göreve tayin edilmek istediğini ifade etti. Ancak Kâim-Biemrillâh, bu mesele ile ilgili bir daha konuşmadı. Amîdülmülk de Ebû Turâb b. Eserî'nin bulunduğu ortamlardan uzak durmaya başladı ve nihâyet kırgın bir şekilde Bağdat'tan ayrıldı.⁴ Ebû Turâb b. Eserî'nin bu görevi bir yıldan daha uzun süre devam etti ve vezirlik makamı bu süre zarfında boş kaldı.⁵ Nihâyet Besâsîrî tarafından gözaltına alındıktan sonra

¹ Fırat Nehri'nin kenarında bulunan bir yerleşim yeridir. Hadîse ise Hadîsetü'l-Musul, Hadîsetü'l-Enbâr gibi pek çok yeni yerleşim yerini tanımlamak için kullanılan bir isimdir. Buradaki Hadîse'den maksat Hadîsetü'l-Furât'tır. Hadîsetü'l-Furât, Âne'nin güneyinde olup buraya bağlı bir nahiyedir. Âne'nin Bağdat'a uzaklığı yaklaşık 45 fersahtır [280 km.]. Geniş bilgi için bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 257, 478; Streck, "*Âne*", *İA*, I, 432-433; Herzfeld, "*Hadîse*", *İA*, V/1, 54-55.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 644-645; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 7.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 14; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 21; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 248; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 576.

⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 248.

⁵ İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 382.

serbest kalmayı başaran dönemin önde gelen âlimlerinden Ebû Mansûr b. Yûsuf'la¹ Ebû Turâb arasındaki münâferet, İbn Dârest'in vezirliğe tayin edilmesini sağladı. Bağdat'a geldikten sonra Ebû Turâb tarafından kötü bir muameleyle karşılaşan Ebû Mansûr, halifenin huzurunda İbn Dârest'ten bahsederek onun güvenilir ve zengin bir insan olduğunu, Ebû Kâlicâr'ın hazinedarlığını yaptığını, iktâ almaksızın hizmet edebileceğini ve hazineye para dahi kazandırabileceğini söyledi. Kâim-Biemrillâh da Şîrâz'da bulunan İbn Dârest'in Bağdat'a çağrılmasını istedi. Kâim-Biemrillâh'ın İbn Dârest'i vezir olarak görevlendirmek istemesi üzerine daha önce bu göreve tayin edilmek için girişimde bulunan, ancak başarısız olan Amîdülmülk, bu sefer Tuğrul Bey'in ağzından halifeye bir mektup gönderdi. Söz konusu mektupta İbn Dârest'in zengin, ancak kifayetsiz birisi olduğu, dolayısıyla vezirliğe tayin edilmemesi gerektiği söyleniyordu. Kâim-Biemrillâh ise İbn Dârest'in çağrılmasından önce bu mektup gelmiş olsaydı belki bu isteğin kabul edilebileceğini, ancak İbn Dârest'in ailesini bırakıp memleketinden ayrıldığını ve Vâsıt'a ulaştığını, dolayısıyla bu aşamadan sonra kendisinin geri çevrilmesinin mümkün olmadığını söyleyerek, Amîdülmülk'ün itirazını geri çevirdi. Bu gelişmelerden sonra daha önce birkaç defa kendisine haber gönderilen ve nihayet Ebû Mansûr'un kayınbiraderi Ebü'l-Kâsım'ın teşvikleriyle Bağdat'a gelen İbn Dârest 15 Rebîülâhir 453/9 Mayıs 1061 tarihinde vezirliğe tayin edilirken, Ebû Turâb da halifenin kâtipliğini yapmaya devam etti.²

¹ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 106-110; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 58; Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 31-32.

² Garsunnî'ne, *Uyûnu't-tevârîh*, s. 151-152; Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 22; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 248. Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 14; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 197. Büндârî'nin eserinde Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'a dönüşüne kadar İbn Dârest'in halifenin vezirliğini deruhte etmesinin sebebi şeklinde bir başlık yer almaktadır. Söz konusu başlık İbn Dârest'in Kâim-Biemrillâh'ın Hadîse'deki ikâmeti sırasında da Bağdat'ta vezirlik yaptığını ima etmektedir. Ancak eserin mütercimi Kıvameddin Burslan'ın da ifade ettiği üzere, kitapta bu başlığa işaret edecek herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bk. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 21- 22 dn. 2. İbn Dârest'in vezirliğe tayin edilme süreciyle ilgili Sibt İbnü'l-Cevzî'nin eserinin Türkçe tercümesinde konuyla ilgili yer alan bilgilere de burada işaret edilmelidir. Söz konusu tercümede Kâim-Biemrillâh tarafından Amîdülmülk'e hitaben gönderilen mektubun Ebû Turâb'a gönderildiği; İbn Dârest'in vezirliğe tayin edilmemesiyle ilgili Tuğrul Bey'in gönderdiği mektubun Ebû Turâb'la ilgili olduğu söylenmiş, ayrıca Kâim-Biemrillâh'ın Tuğrul Bey'e cevaben gönderdiği mektupta "Bu mektup Ebû Turâb'ı çağırmadan önce gelmiş olsaydı o zaman olurdu, fakat onun, memleketini ve ailesini terkederek buraya gelmesinden ve halkın onun göreve atıldığını öğrenmesinden sonra olmaz." şeklinde ifadeler yer verilmiştir. Bk. *Mir'âtü'z-zamân* (trc. Sevim), s. 90-91. Özet şeklinde zikredilen bu bilgilerin yanlış çevrildiği anlaşılmaktadır. Çünkü Kâim-Biemrillâh'ın, Ebû Turâb'ı kâtibî olarak görevlendirmesi için kendisine mektup göndermesi makul değildir. Çünkü Hadîse'deki ikâmeti sırasında Kâim-Biemrillâh'ın yanında bulunan Ebû Turâb, halifeyle birlikte Bağdat'a gelmiş ve burada da ona hizmet etmeye devam etmiştir. Yani hali hazırda Bağdat'ta bulunan Ebû Turâb, halifenin kâtipliğini yapmaktadır. Yine Ebû Turâb'ın Bağdat'ta ikâmet ettiği

İbn Dârest'in, yukarıda da zikredildiği üzere bu göreve tayin edilme sebeplerinden birisi hazineye para kazandıracak olmasıydı. Ancak halifenin hassâ arazilerinin vergi gelirlerinde yaşanan düşüş, onun vezirlikten azledilmesini de beraberinde getirmiştir. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, İbn Dârest, halifenin day'alarını 6 bin kür hububat karşılığında İbn Allân isminde bir yahûdiye iltizama vermişti. Ancak İbn Allân, sadece bin kür hububat ve 30 bin dinar da nakit para temin edebilmişti. Geri kalan miktarın ödenmesi konusunda aciz kalan İbn Dârest vezirlikten azledilerek yerine Fahrüddeve Muhammed b. Cehîr tayin edilmiştir. Ahvaz'a dönen İbn Dârest ise 467 yılında burada vefat etmiştir.¹ Konuyla ilgili farklı bir neden zikreden Hândmîr'e göre ise Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk, İbn Dârest'in halifeye olan yakınlığından dolayı Tuğrul Bey'i İbn Dârest'e karşı kışkırtmış, Tuğrul Bey de İbn Dârest'i azletmesi için Kâim-Biemrillâh'a mektup göndermiştir. Bunun üzerine İbn Dârest görevinden azledilmiştir.² Bûndârî'nin³ verdiği bilgiye göre, 4 Zilhicce 454/9 Aralık 1062 tarihinde vezirlikten azledilen İbn Dârest'in yaklaşık bir yıl sekiz ay on bir gün vezirlik yaptığı anlaşılmaktadır.

2. *Fahrüddeve Muhammed b. Cehîr*

398/1007-1008 yılında zengin bir tüccar ailenin ferdi olarak Musul'da doğan⁴ İbn Cehîr, Kâim-Biemrillâh'ın vezirliğine tayin edilmeden önce şehrin ileri gelen ailelerinden İbn Ebü'l-Akârib'in kızıyla evlenerek bölgede hüküm süren Ukaylîler'in hizmetine girdi. Bir süre sonra İbn Ebü'l-Akârib'le aralarında çıkan

göz önünde bulundurulursa Şîrâz'dan yola çıkan ve Amîdülmülk'ün halifenin vezirliğine atanmasını istemediği şahsın Ebû Turâb değil İbn Dârest olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim muahhar kaynaklardan Hândmîr'in anlatımı da bu düşünceyi destekler mahiyettedir. Bk. *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 195.

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 23. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 441-460*, s. 278; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 576; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 101.

² Bk. *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 195.

³ Bk. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 22.

⁴ Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Centuries", s. 136; Cahen, "Djahîr", *El*, II, 384. İbn Cehîr'in aslen fakir olduğunu söyleyen İbnü't-Tıktakâ ise konuyla ilgili şöyle bir bilgi vermektedir. Kerh'te ikâmet ettiği sırada İbn Cehîr, üç dinar karşılığında rengi solmuş birkaç tane yüzük taşı almış, daha sonra bu taşlardan bir tanesinin kırmızı yâkût diğerlerinin de frûze taşı olduğu anlaşılınca herbirini yirmi bin dinara satmıştır. Bundan sonra zenginleşmiştir. Bk. *el-Fahrî*, s. 293. Ancak İbn Cehîr'in Musul'da doğduğu ve Ukaylîler ve Mervânîler'in hizmetinde bulunduğu (vezirlik yaptığı) göz önünde bulundurulursa, onun Bağdat'a gelmeden önce de zengin birisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü't-Tıktakâ da yukarıdaki anekdotu nakzeder bir şekilde İbn Cehîr'in Meyyâfârikîn'deki görevi sırasında büyük bir servet edindiğini söylemektedir.

anlaşmazlığın düşmanlığa dönüşmesi sebebiyle Musul'daki Ukaylî Emîri Şerefüddeve Karvâş b. Mukalled'e şikâyet edildi. Ancak İbn Cehîr'in haklı olduğunu düşünen Karvâş, yapılan şikâyetleri dikkate almadı. Bunun üzerine İbn Ebü'l-Akârib, ailesi, çocukları ve çevresindeki kişilerin de desteğini sağlayarak hep birlikte Karvâş'ın yanına gittiler ve ondan İbn Cehîr'i şehirden uzaklaştırmasını, aksi takdirde kendilerinin Musul'dan ayrılacağını söylediler. Karvâş da İbn Cehîr'i, o yıl fethetmiş olduğu Halep'e göndererek orada görevlendirdi.¹ Ancak İbn Cehîr'in bu yeni görevi uzun sürmedi ve bir kez daha kendisini Karvâş'a şikâyet eden İbn Ebü'l-Akârib'in isteğiyle azledildi. Görevinden ayrıldıktan sonra bir müddet daha Halep'te ikâmet etmeye devam eden İbn Cehîr, Âmid kadısı İbn Bağl'den Mervânî Emîri Nasrüddevle'yle görüşmesini ve topraklarında ikâmet etmesi için ondan izin almasını söyledi. Ancak Nasrüddevle'nin, İbn Bağl'in bu talebine olumsuz cevap vermesi üzerine İbn Cehîr bir süre daha Halep'te kaldı. Nasrüddevle daha sonra Kadı İbn Bağl'e haber göndererek İbn Cehîr'i çağırmasını emretti. Önce Âmid'e oradan da Meyyâfârikîn'e giden İbn Cehîr, Nasrüddevle ile görüşerek ona ve ailesine kıymetli hediyeler takdim etti. Nasrüddevle de onu 430/1039 yılında vezirliğe tayin ederek kendisine Kafiyüddeve unvanını verdi.²

İbnü'l-Esîr'in konuyla ilgili aktardığı rivayete göre ise İbn Ebü'l-Akârib'in kızıyla evlenen İbn Cehîr, Karvâş'ın Serhenk isimli cariyesini elde etmek istedi. [442/1050-1051 yılında] Karvâş'ın, kardeşi Ebû Kâmil Bereke tarafından [yenilgiye uğratılıp] hapsedilmesi üzerine İbn Cehîr, Ebû Kâmil Bereke'nin hizmetine girdi ve Bizans'a elçi olarak gönderildi. Bizans imparatorunun huzuruna çıktığı sırada Mervânî Emîri Nasrüddevle'nin elçisiyle karşılaştı ve aralarında küçük bir tartışma yaşandı. İbn Cehîr, Musul'a döndükten sonra, Ebû Bereke'nin ölümü üzerine onun yerine emir olan Kureş b. Bedrân tarafından tutuklanmak istendi. Bunun üzerine Ebü's-Şeddâd'ın tavassutu ile Halep'e giden İbn Cehîr, Mirdâsî Emîri Muizzüddevle Ebû Simâl'in vezirliğine tayin edildi. Daha sonra Malatya, oradan da Âmid'e giderek Mervânî Emîri Nasrüddevle'nin veziri oldu.³

¹ İbn Cehîr'in Halep'te divanın başına getirildiği de zikredilmektedir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 128; Zehebi, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVIII, 608; Safedî, *el-Vâfi*, I, 111.

² İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 147-148, 151.

³ Bk. *el-Kâmil*, X, 182. Ayrıca bk. Zetterstéen "İbn Cehîr", *İA*, V/2, 718; Cahen, "Djahîr", *EP*, II, 384; Özaydın "Benî Cehîr", *DİA*, V, 447.

İbnü'l-Esîr'le İbnü'l-Ezrâk'ın aktarmış olduğu bilgiler arasında kronoloji bakımından önemli farklılıklar bulunmaktadır. İbnü'l-Ezrâk, İbn Cehîr'in 430 yılında Nasrüddevle'nin vezirliğine tayin edildiğini söylerken, İbnü'l-Esîr'in anlatımına göre bu görevlendirmenin daha geç bir tarihte olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ebû Bereke tarafından Bizans'a elçi olarak gönderilen İbn Cehîr, Ebû Bereke'nin 442 yılından sonraki ölümü üzerine Ukaylîler'in emîri olan Kureyş b. Bedrân¹ tarafından tutuklanmak istemiş, o da Haleb'e gitmek zorunda kalmıştır. İbnü'l-Adîm'in aktardığı rivayet de İbnü'l-Esîr'in anlatımını teyit eder mahiyettedir. Buna göre Halep'e geldikten sonra Mirdâsî Emîrî Muizzüddevle'nin vezirliğini yapan İbn Cehîr, 446 yılında buradan ayrılarak Meyyâfârikîn'e gitmiştir.² Dolayısıyla İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Adîm'in verdiği bilgilerin tercihe şayan olduğu görülmektedir.

İbn Cehîr, Nasrüddevle'nin 453/1061'deki vefatından sonra yerine geçen oğlu Nizâmeddin'in de vezirliğini yapmış ve bu görevini Bağdat'a gelinceye kadar (Zilkade 454) devam ettirmiştir.³ Bu dönemde Nasrüddevle'nin oğulları Nizâmeddin ve Ebü'l-Hasan Saîd arasında çıkan taht mücadelesini engelleyen İbn Cehîr, iki taraf arasında barışın tesis edilmesini sağlamıştır.⁴

İbn Cehîr'in Abbâsî vezirliğine tayin edilmesiyle ilgili oldukça kısa bir bilgi veren İbnü'l-Cevzî⁵ ve ona nazaran biraz daha tafsilatlı bir rivayet aktaran Sibt İbnü'l-Cevzî⁶ dışındaki kaynaklar iki farklı durumdan bahsetmektedir. Garsunni'me⁷ ve İbnü'l-Ezrâk'ın⁸ rivayetine göre 455/1063 yılında Emîr Nizâmeddin'e haber gönderen Kâim-Biemrillâh, ondan İbn Cehîr'in kendisine vezirlik yapmasını istemiştir. Bunun üzerine Nizâmeddin de İbn Cehîr'i bazı hediyelerle birlikte Bağdat'a göndermiştir. Şehre vardıktan sonra vezir tayin edilen İbn Cehîr,

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 579; Bezer, "Ukaylîler", *DîA*, XXXXII, 60.

² Bk. *Zübdetü'l-Haleb*, I, 228.

³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 127.

⁴ Garsunni'me, *Uyûnu't-tevârîh*, s. 164; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (trc. Sevim), s. 102.

⁵ İbnü'l-Cevzî, İbn Cehîr'in Bağdat'a geldiğini ve Kâim-Biemrillâh tarafından vezirliğe tayin edilerek kendisine Fahrüddevle ve Şerefülvüzerâ lakaplarının verildiğini aktarmaktadır. Bk. *el-Muntazam*, XVI, 76. Zehebi, sadece İbn Cehîr'in vezirliğe tayin edildiğini söylemektedir. Bk. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVIII, 608-609.

⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî'nin eserinde geçen bilgilerden hareketle İbn Cehîr'in Bağdat'a halife tarafından mı davet edildiği yoksa buraya gelmeyi kendisinin mi istediğini tesbit etmek mümkün görünmemektedir. Bk. *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 249.

⁷ Bk. *Uyûnu't-tevârîh*, s. 164.

⁸ Bk. *Târîhu'l-Fârikî*, s. 181-182.

Müeyyidüddîn Fahrüddevele lakabıyla taltif edilmiştir. Meyyâfârikîn'deki hizmeti sırasında İbn Cehîr'in şöhretinin her tarafta duyulduğunu belirten Hândmîr ise Kâim-Biemrillâh'ın, Nakîbünnükebâ Ebü'l-Fevâris [Tırâd] b. Muhammed ez-Zeynebî'yi, İbn Cehîr'i iknâ etmesi için Diyârbekir'e göndermiştir. İbn Cehîr'le görüşen Ebü'l-Fevâris, daha sonra Bağdat'a gelerek vezirliğe tayin edilmiştir.¹

Birbirlerinden küçük farklılıklarla ayrılan İmâdüddîn el-İsfahânî, İbnü'l-Esîr ve Bündârî'nin rivayetlerine göre ise İbn Cehîr, halifenin vezirliğine tayin edilebilmek için çok mal sarfedeceğini ve hazineye para kazandıracağını taahhüt etmiştir. İbn Cehîr'in bu yöndeki istediğine karşılık, Kâim-Biemrillâh da Nakîbünnükebâ Ebü'l-Fevâris Tırâd b. Muhammed ez-Zeynebî'yi, İbn Cehîr'le görüşmesi için Meyyâfârikîn'e göndermiştir. Yapılan görüşmenin ardından Ebü'l-Fevâris'i uğurluyormuş gibi yapan İbn Cehîr, onunla birlikte gizlice Meyyâfârikîn'den ayrılmıştır. İbn Cehîr'in gittiğini haber alan İbn Mervân, arkasından kendisini takip ettiyse de yetişememiştir. Bağdat'a geldikten sonra halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanan İbn Cehîr, vezirliğe tayin edilinceye kadar yaklaşık yedi gün sarayda kalmıştır. Nihâyet Zilhicce ayının arife günü yapılan bir merasimle vezirliğe tayin edilmiştir.² Benzer hususlara işaret eden İbnü't-Tıktakâ'ya göre de Meyyâfârikîn'deki görevi sırasında, gizlice Kâim-Biemrillâh'a haber gönderen İbn Cehîr, kendisini halifeye arz etmiş, ayrıca 30 bin dinar da hediye yollamıştır. Bunun üzerine Kâim-Biemrillâh yakın adamlarından bir kaçını İbn Mervân'a göndermiştir. Ancak bu kişilerin asıl amacı gizlice İbn Cehîr'le buluşmak ve yapılması gerekenleri onunla kararlaştırmaktı. İbn Mervân'la yapılan görüşmenin ardından bu kişileri uğurlamak için onlarla birlikte Meyyâfârikîn'den ayrılan İbn Cehîr, Bağdat'a gelerek vezirliğe tayin edilmiştir.³

Yukarıdaki rivayetler ışığında halifenin vezirliğine tayin edilmek için talebin İbn Cehîr'den geldiği, Kâim-Biemrillâh'ın da bu talebe olumlu cevap verdiği

¹ Bk. *Düstûrül-vüzerâ*, s. 196. Günümüz araştırmacılarından Zehrânî'nin bu rivayeti tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bk. *Nizâmü'l-vizâre*, s. 146.

² İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 88-89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 23; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 22-23. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 127-128. İbn Kesîr, İbn Cehîr'in Bağdat'a gelmesini Kâim-Biemrillâh'ın istediğini söylemektedir. Bk. *el-Bidâye*, XII, 88.

³ Bk. *el-Fahrî*, s. 294. İbnü'l-İmrânî, İbn Cehîr'in, Kâim-Biemrillâh'ın torunu ve kendisinden sonra halife olan Muktedî-Biemrillah tarafından Musul'dan çağrıldığını ve daha sonra vezirliğe tayin edildiğini söylemektedir. Ancak bu bilginin diğer kaynaklardaki rivayetlerle telif edilmesi mümkün görünmemektedir. Bk. *el-İnbâ*, s. 201.

anlaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, aslında hem Kâim-Biemrillâh'ın hem de İbn Cehîr'in içinde bulunduğu şartlar bu süreci hızlandırmıştır. Yani Kâim-Biemrillâh'ın, bir taraftan devletin işlerini idare ettirebilecek, bir taraftan da Selçuklu sultanının yanında itibarı olacak yetenekli bir vezire ihtiyacı olduğunu öğrenen/düşünen İbn Cehîr, bu yöndeki talebini halifeye iletmiş, Kâim-Biemrillâh da bu talebe olumlu cevap vermiştir.¹ Bu vesileyle hazinenin gelirlerini arttırma konusunda İbn Dârest'in yetersiz olması, Fahrüddeve'nin de malî açıdan hazineyi rahatlatacak teklifler sunması onun vezirliğe tayin edilmesini kolaylaştırmıştır. Fahrüddeve açısından meseleye bakıldığında ise, uzun yıllar eyaletlerde görev yaptıktan sonra artık Abbâsiler'in başkenti Bağdat'a gitmek ve orada halifenin hizmetinde bulunmak istemesi de Fahrüddeve'nin verdiği kararda olduğu zikredilebilir.²

Fahrüddeve'nin vezirliğe tayin edildiği tarihle ilgili de kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Bündârî ve İbnü'l-Fuvâtî'nin kaydına göre Fahrüddeve, Zilhicce ayının başında saraya gelmiş ve sekiz gün burada kaldıktan sonra Kurban bayramından bir gün önce 9 Zilhicce 454/14 Aralık 1062 Cumartesi günü vezirliğe tayin edilmiştir.³ Sibt İbnü'l-Cevzî de bu tarihi zikretmekle birlikte, İbn Cehîr'in 21 Zilhicce tarihinde Meyyâfârikîn'den Bağdat'a geldiğini ve Nakîbünnükebâ Ebü'l-Favâris Tırâd gibi önde gelen kişiler tarafından karşılandıktan sonra Harîmü't-Tâhirî'ye yerleştiğini ve ay tutulmasının ardından 19 Zilhicce'de halifenin divanına katıldığını nakletmektedir.⁴ Bu durumda 21 Zilhicce'de Bağdat'a giren İbn Cehîr, nasıl olup da 19 Zilhicce'de halifenin divanında hazır bulunmuş ve 9 Zilhicce'de vezirliğe tayin edilmiştir. Metinde geçen 21 Zilhicce'nin 21 *Zilkade*, 19 Zilhicce'nin de 29 *Zilkade* olması muhtemeldir. Zira böyle bir kabul, İbn Cehîr'in sekiz gün sarayda ikâmet ettikten sonra vezirliğe tayin edildiğini belirten Bündârî'nin rivayeti tarafından da desteklenebilir gözükmektedir.

Bağdat'a geldikten sonra vezirlik görevini en iyi şekilde yapan Fahrüddeve, dostluk bağlarını da kullanarak çevre bölgelerdeki emirlerin halifeye itaat etmelerini sağladı ve bu vesileyle Kâim-Biemrillâh'ın nazarındaki değeri daha da

¹ Özaydın, "Benî Cehîr", *DİA*, V, 447.

² Hanne, "The Banū Jahîr and Their Role in the Abbâsîd and Saljûq Administration", s. 37.

³ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 23; İbnü'l-Fuvâtî, *Telhîs*, IV/3, 363.

⁴ Bk. *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 249

arttı.¹ Hatta Alp Arslan'ın Selçuklu sultanı olmasının ardından 456/1063 yılında Bağdat'a gelen ve Fahrüddeve'yi, Ukayliler'i Bağdat'a çağırarak² Türk devletini Araplaştırmak'la itham eden Reîsülirâkîn Nihâvendî'ye karşı vezirini savunan Kâim-Biemrillâh, Fahrüddeve'yi methederek ona sahip çıktı. Ayrıca Nihâvendî tarafından el konulan Irak'ın çeşitli yerlerindeki iktâ arazilerinin tekrar kendisine verilmesini istedi.³

Kâim-Biemrillâh'la Fahrüddeve arasındaki bu iyi ilişkiler birkaç yıl sonra bozuldu. Zilkade 459/Eylül-Ekim 1067 tarihinde Alp Arslan tarafından Fahrüddeve'ye altın işlemeli sarık, değerli bir cübbe, hil'at ve teşekkür ifade eden bir mektup gönderildi. Kâim-Biemrillâh, Selçuklu sultanı tarafından gönderilen bu hil'atin kendi sarayında giyilmesine müsaade etmedi. Fahrüddeve de Beytünnûbe'ye gelerek burada düzenlediği bir törenle hil'ati giydi. Törenin ardından Kâim-Biemrillâh, Fahrüddeve'ye uyarı mahiyetinde bir tevkîf gönderdi. Buna göre Fahrüddeve'nin Alp Arslan nazarındaki değerinin kendisinin Kâim-Biemrillâh'a hizmet etmesinden ileri geldiği ifade ediliyordu.⁴ Kâim-Biemrillâh'ın böyle bir uyarıda bulunması, Selçuklu sultanının kendisinden habersiz vezirine hil'at göndermesine karşı çıktığı anlamına geliyordu. Ancak buna rağmen Fahrüddeve'nin gönderilen hil'ati kabul etmesi çok kısa bir süre sonra vezirlikten azledilmesini gerektiren en önemli nedenlerden birisi olacaktı.⁵

Kâdilkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin⁶ huzurunda ikinci bir tevkîf çıkaran Kâim-Biemrillâh, Fahrüddeve'nin azledilmesine karar verdi. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin ayrıntılı olarak naklettiği bu tevkîf'e göre Fahrüddeve pek çok meseleden dolayı sorumlu tutuluyordu. Buna göre halifenin vezirliğine tayin edilmeyi çok istemiş,

¹ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 294.

² Biraz sonra üzerinde durulacağı üzere Kâim-Biemrillâh, birkaç yıl sonra aynı meseleden dolayı yani Ukaylî Emiri Müslim b. Kureyş'in Bağdat'a çağırılmasının ve bundan dolayı devletin uğradığı maddî zararların sorumluluğunu İbn Cehîr'e yükleyecek ve bu durum İbn Cehîr'in vezirlikten azledilmesinin gerekçelerinden birisi olacaktır.

³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 117. Ayrıca bk. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 55-56; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 102.

⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 250.

⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (trc. Sevim), s. 153.

⁶ Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Kâim-Biemrillâh ve Muktedî-Biemrillâh dönemlerinde otuz yıldan daha uzun bir süre Bağdat'ta kâdilkudâtlık yapmıştır. Kendisiyle aynı nisbeyi taşıyanlardan ayrılması için Kebîr lakabıyla anılmıştır. Geniş bilgi için bk. Kallek, "Dâmegânî", *DİA*, VIII, 453. Müstazhir-Billâh ve Müsterşid-Billâh döneminde aynı makama atanan Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî ile karıştırılmamalıdır.

bunun için de çok gayret sarfedip para harcamıştı. Bu konuda kendisine güvenilmiş, ancak o, söz verdiği şeylerin bir kısmını yerine getirmiş bir kısmını ise yapmamak için direnmişti. Tuğrul Bey'in vefatının ardından Müslim b. Kureyş'le yazışarak onu Bağdat'a çağırmişti. İzin almaksızın Bâbülhücre'ye girmiş ve kendisinden başka hiç kimsenin buraya girmesine izin vermemişti. Halifenin izni olmaksızın Sultan Alp Arslan'a mektup göndererek ondan hil'at talep etmiş ve bu hil'ati halifenin sarayında giymek istemiştir. Ancak bu konuda kendisine izin verilmeyince, gizlice Alp Arslan'la yazışarak hil'ati sarayda giymek için ondan aracı olmasını talep etmiştir. Halifenin bu konudaki tavrına rağmen Beytünnûbe'de düzenlediği bir merasimle bu hil'ati giymiştir. Nihayet bütün bunlardan sonra Fahrüddeve'ye istediği bir yere giderek orada ikâmet edebileceği ve sahip oldukları mallar üzerinde kendisine ve yakın çevresine diledikleri gibi tasarrufta bulunma hakkı tanındığı söylenmiştir.¹

Söz konusu tevkî çıktıktan sonra şahsına yöneltilen ithamlar karşısında oldukça mütessir olan Fahrüddeve, kendisine verilen emir ve tevkî'leri yerine getirmeye çalıştığını, ihmalkâr davrandığı zaman ise kendisine müsamaha gösterileceğini zannettiğini söyledi. Ayrıca Tuğrul Bey'in vefatının ardından emirlerin arasında ortaya çıkan ihtilaf esnasında halifeliği koruması için Müslim b. Kureyş'i Bağdat'a çağırıldığını belirtti. Tevkî'lerle ilgili olarak, halifenin zihnini rahatlatmak ve hazineye para kazandırmak için böyle bir tavır sergilediğini söyledi. Halifenin sarayına izin almaksızın gitmesinin [daha doğrusu Bâbülhücre'ye kendisinden başka hiç kimsenin girmesine izin vermemesinin sebebinin] kendi menfaati icabı olmadığını, halk tabakasından pek çok kişinin oraya geldiğini ve burada konuşulanların topluma ulaştığını, dolayısıyla çirkinliklerin ortaya çıktığını, kendisinin ise sadece halifeye hizmet için Bâbülhücre'yi koruduğunu söyledi. Alp Arslan tarafından gönderilen hil'atle ilgili olarak da bu kadar küçük bir şeyden bu kadar çok gizli şeylerin ortaya çıkacağını hiç düşünmediğini belirtti. Son olarak kesinlikle görevinden ayrılıp Bağdat'tan gitmesi gerekiyorsa, o zaman Hille'de bulunan Nûruddevle Dübeys b. Mezyed'in yanına gitmek istediğini ifade etti.

¹ Garsunni'me, *Uyûnu't-tevârih*, s. 227-230; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 250-251, 253.

Halife tarafından verilen izinle 8 Zilkade 460/8 Eylül 1068 tarihinde¹ Bağdat'tan ayrılan Fahrüddeve, Hille'ye² giderek orada ikâmet etmeye başladı.³ Fahrüddeve'nin bu dönemdeki görev süresinin 6 yıldan biraz daha az olduğu anlaşılmaktadır.

Kâim-Biemrillâh, Fahrüddeve'yi vezirlikten azlettikten sonra yerine Tâcülmülk Hezâresb b. Benkîr'in⁴ kâtibi ve ileride Muktedî-Biemrillâh'ın vezirliğini yapacak olan Ebû Şücâ Rûzrâverî'nin babası Ebû Ya'lâ Hüseyin b. Muhammed'i getirmek istedi. Ancak Fahrüddeve'nin görevinden ayrıldığı gün hastalanan Ebû Ya'lâ, kısa bir süre sonra vefat etti.⁵ Ebû Ya'lâ'nın ardından bu sefer Kâim-Biemrillâh, Muharrem 461/Ekim-Kasım 168 tarihinde⁶ Ebü'l-Hasan b. Abdurrahîm'i vezirliğe tayin etmek istedi. Bunun üzerine halkın büyük bir kısmı, zalim olduğunu ve Besâsîrî ile birlikte⁷ Bağdat'ı işgal ettikten sonra sarayı yağmaladığını söyleyerek Ebü'l-Hasan'ın bu göreve tayin edilmesine karşı çıktı. Hatice Arslan Hatun da [Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgal ettiğinde] mallarını yağmalayan kişilerden birisinin Ebü'l-Hasan b. Abdurrahîm olduğunu söyleyince, halife onu vezirliğe tayin etmekten vazgeçti.⁸ Bu sırada İbn Cehîr affedilip tekrar vezirliğe tayin edilmek için birkaç defa Kâim-Biemrillâh'a mektup gönderdi. Kahramâne [Salef] ve harem görevlileri de Fahrüddeve'nin lehinde halifeyle görüştiler. Bunun üzerine Kâim-Biemrillâh, Hâcibülhuccâb Ebû Abdullah el-Mürdevsî ve iki hâdimini Fahrüddeve'yi getirmekle görevlendirdi. 12 Safer 461/11 Aralık 1068 tarihinde Bağdat'a gelen Fahrüddeve, 6 Rebülevvel 461/3 Ocak 1069 Cuma günü

¹ Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-Century Historian of Baghdâd-II" BSOAS, 18 (1956/2), s. 242. Ayrıca bk. İbnü'l-Fuvâtî, *Telhîs*, IV/3, 363.

² Bündârî ve İbnü'l-Esîr, İbn Cehîr'in Fellûce'ye gittiğini söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, X, 57; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 33.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 106-107; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 252. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 55.

⁴ Tâcülmülk, Alp Arslan'ın kızkardeşinin kocasıdır. Sultanın nazarında önemli konuma sahipti. 462 yılında Alp Arslan'ın yanında Hûzistân'a dönerken İsfahân'da ölmüştür. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 61; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 35-36.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 57-58; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 33-34. Ebû Ya'lâ Hüseyin b. Muhammed'in vezirliğe tayin edilebilmek için 30 bin dinar harcadığı söylenmektedir. Bk. Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 28.

⁶ Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-Century Historian of Baghdâd-II" s. 246-247.

⁷ 8 Zilhicce 450 tarihinde Bağdat'a giren Besâsîrî'nin o sırada yanında bulunan kişilerden birisi de Ebü'l-Hasan b. Abdurrahîm'di. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 641.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 111; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 34. Sibt

düzenlenen törenle yeniden vezirliğe tayin edildi.¹ Bündârî'nin verdiği bilgiye göre, Kâim-Biemrillâh'a mektup göndererek Fahrüddevlé'nin tekrar vezirliğe tayin etmesini sağlayan kişi Nasrüddevle Dübeys b. Mezyed'dir.² Hândmîr, Fahrüddevlé'nin Kâim-Biemrillâh'la birlikte, Alp Arslan'ın veziri Nizâmülmülk'ün rızasını aldıktan sonra tekrar vezirliğe atandığını söylemektedir.³

Fahrüddevlé vezirliğe tayin edildikten sonra Bağdat'ın batı yakasındaki bütün mahalleleri dolaşmış ve Kerh bölgesine geldiğinde halk kendisine büyük bir teveccüh göstererek üstüne altın ve gümüş saçmıştır.⁴ Yine İbnü't-Tıktakâ'da geçen bir kayıta Bağdat halkı Fahrüddevlé'nin tekrar vezirlik görevine tayin edilmesinden dolayı büyük bir mutluluk duymuş, hatta bir kişi sığır keserek etini tasadduk etmiştir.⁵

Fahrüddevlé'nin göreve başlamasından yaklaşık iki yıl sonra (Rebülevvel 464/Kasım-Aralık 1071) Alp Arslan, Ebü'l-Alâ'ya vezîrül-vüzerâ unvanı vererek

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 111. Ayrıca bk. Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-Century Historian of Baghdâd-III", s. 14, 16. Konuyla ilgili biraz farklı bir rivayet aktaran Sibt İbnü'l-Cevzî'nin anlatımına göre Kâim-Biemrillâh, Ebü'l-Hasan b. Abdurrahîm'i vezirliğe tayin etmek istediği sırada Vezir Ebü'l-Alâ'nın kardeşi Ebü'l-Maâlî, [Tâcülmülk] Hezâresb'in yanına uğradıktan sonra Ebü'l-Alâ'nın vezir olması için Alp Arslan'dan bir mektup getirmiştir. Mektubu alan Kâim-Biemrillâh, Ebü'l-Hasan'ın vezirliğinin kararlaştırılmasından önce mektup gelseydi bu talebe olumlu cevap verilebileceğini söyleyerek Alp Arslan'ın isteğini geri çevirmiştir. Bu olaydan sonra halifenin özel hizmetçilerinden Necâh, rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve kendisine İbn Cehîr'in tekrar vezir olacağını müjdelemiştir. Necâh'ın gördüğü rüyayı öğrenen Kâim-Biemrillâh, bunu hiç kimseye anlatmamasını söylemiştir. Bu sırada halk, Ebü'l-Hasan'ın Besâsîr ile Bağdat'ı işgal etmesi, Fâtımîler'le yazışması ve yaptığı müsaderele sebebiyle onun vezir olmasını sağlayacak kişiye lanet okumaya başlamıştır. Hatice Arslan Hatun'un da o dönemde mallarını yağmalayanların içinde Ebü'l-Hasan'ın bulunduğu söylemesi, Kâim-Biemrillâh'ı, Ebü'l-Hasan'ı vezirliğe tayin etmekten vazgeçirmiştir. Bu sırada halifeye birkaç defa mektup gönderen İbn Cehîr, tekrar vezir olarak görevlendirilmeyi istemiştir. Kahramâne Salef ve bazı hizmetçiler halifenin yanına gelmişler ve ona "Şayet yeni vezir atayacak olursan, Ebü'l-Alâ'nın vezir olması için istekte bulunan Alp Arslan'ın talebini geri çevirdiğin için sultan kızar. Eğer eski veziri görevine iade edersen konu kapanır, sultanın kızgınlığı sona erer." diyerek İbn Cehîr'in Bağdat'a gelmesini sağlamışlardır. Bk. *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 254-255. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin eserinin Türkçe çevirisinde Ebü'l-Maâlî'nin İbn Cehîr'in kardeşi olduğu iddia edilmektedir. Bk. *Mir'âtü'z-zamân* (trc. Sevim), s. 157. Bu durumda Ebü'l-Alâ'nın da İbn Cehîr olduğu ortaya çıkmaktadır. *Muhtemelen* mütercimi böyle bir kabule sevk eden husus, rivayette Ebü'l-Alâ'dan vezir olarak bahsedilmesidir. Ancak İbn Cehîr'in künyesinin Ebü Nasr olması en azından bu kişinin İbn Cehîr olmadığını göstermektedir. Bündârî ve Sibt İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre, Ebü'l-Alâ'ya vezir unvanı Alp Arslan tarafından verilmiş ve İbn Cehîr'in yerine görevlendirilmesi için Bağdat'a gönderilmiştir. Kâim-Biemrillâh ise bu duruma şiddetle karşı çıkmıştır. Bk. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 42-43; *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), 156.

² Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 34.

³ Hândmîr, *Düstûrül-vüzerâ*, s. 196. Ayrıca bk. Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 104-105; Özeydın, "Benî Cehîr", *DİA*, V, 448.

⁴ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 34.

⁵ Bk. *el-Fahrî*, s. 294.

onu Bağdat'a gönderdi. Ayrıca Fahrüddeve'nin iktâlarının yarısını da ona tahsis etti. Bu durumdan rahatsız olan Kâim-Biemrillâh ise Ebü'l-Alâ'yı hiç kimsenin karşılamamasını emretti. Bunun üzerine beklediği ilgiyi göremeyen Ebü'l-Alâ birkaç gün sonra şehirden ayrıldı.¹ Bu hadiseden üç gün sonra bu sefer Selçuklu komutanlarından Sâdüddeve Gevherâyîn, Nizâmülmülk'ün etkisiyle Alp Arslan'ın nâibi olarak² bir mektupla birlikte Bağdat'a gönderildi. Söz konusu mektupta İbn Cehîr'e kızan Alp Arslan, halifeden onun yerine Ebü'l-Alâ'yı vezirliğe tayin etmesini istiyordu. Sâdüddeve ile görüştüğünden sonra bir tevkîf çıkaran Kâim-Biemrillâh, kendisine gönderilen elçilerin gecikmesi sebebiyle kızan Alp Arslan'ın bunun sorumlusunun Fahrüddeve olduğunu düşündüğünü, ancak elçilerin gecikmesinin sebebinin Fahrüddeve'den değil, sultana gönderilen hil'atlerin dokunmasında yaşanan aksamadan kaynaklandığını, bu durumdan istifade eden Fahrüddeve'nin düşmanlarının da Alp Arslan'a olumsuz telkinlerde bulunduğunu belirtti.³

Fahrüddeve'nin bu dönemdeki vezirliği Kâim-Biemrillâh'ın vefatına kadar (467/1075) devam etti. Vefatından (13 Şaban 467/3 Nisan 1075) hemen önce torunu veliaht Ebü'l-Kâsım Abdullah'a bir vasiyette bulunan Kâim-Biemrillâh, kendi döneminde İbn Eyyüb, İbnü'l-Müslime, İbn Dârest ve İbn Cehîr'i vezir olarak görevlendirdiğini, ancak bunların içinde İbn Cehîr ve oğlundan daha iyisini göremediğini, dolayısıyla bu ikisinden vazgeçmemesini söyledi.⁴ Ebü'l-Kâsım Abdullah da Muktedî-Biemrillâh lakabını alarak halife olduktan sonra Fahrüddeve'yi vezirlik makamında bıraktı.⁵

Kâim-Biemrillâh'ın ölümünün ardından Bağdat'ta meydana gelen taşkınlıkları engellemek için Türkleri ve Hâşimîler'i silahlandıran Fahrüddeve, ayrıca o sırada

¹ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 42-43; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 155.

² Köymen, Sâdüddeve Gevherâyîn'in Alp Arslan tarafından Bağdat'a şahne olarak gönderildiğini söylemektedir. Bk. *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 57. Şahne III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve kontrolünden sorumlu kişiyi ifade eden terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Şahnenin yaptığı görev daha önce sâhibü's-şurta ve sâhibü'l-maüne tarafından yerine getiriliyordu. Büyük Selçuklular döneminde bir şehrin veya eyaletin askerî valisine şahne deniyordu. Geniş bilgi için bk. Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXIX, 292-293.

³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 155-156.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 162; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 110; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 105.

⁵ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 296.

Bağdat şahnesine haber göndererek ondan Dârülmemleke'nin önünde askerleriyle birlikte çadır kurmasını istedi. Daha sonra oğlu Amîddüdevle ile birlikte Dîvânü'l-azîz'e gelerek yeni halife Muktedî-Biemrillâh için Hille Emîrî Dübeys, Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk, Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî ve orada bulunan diğer önde gelen şahıslardan biat aldı.¹ Bağdat'taki biat merasiminden sonra Amidüdevle'yi çeşitli hediyelerle birlikte halife adına biat alması için Selçuklu Sultanı Melikşah'a gönderdi (Ramazan 467/Nisan-Mayıs 1075).²

Yeni halifenin tahta geçişi sırasında Fahrüdevle ve oğlu Amîddüdevle'nin göstermiş oldukları gayretler Muktedî-Biemrillâh tarafından takdirle karşılandı.³ Bundan dolayı, biat almak için Sultan Melikşah'ın yanına giden Amîddüdevle, Bağdat'a döndükten sonra babası Fahrüdevle ile birlikte halifenin huzuruna kabul edilerek kendilerine hil'at takdim edildi (Şevvâl 468/Mayıs-Haziran 1076). Bu hil'atten sonra vezirliğin işleri artık Amîddüdevle'ye tevdi edilmeye başlandı.⁴ Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, Fahrüdevle her ne kadar vezirlikten resmen azledilmemiş olsa da, bir nevî etkinliği azalmaya başladı. Nitekim ileride de üzerinde durulacağı üzere Selçuklu sultanı tarafından 471 yılında İbn Cehîr'in vezirlikten azledilmesi istendiğinde, halife, Amîddüdevle'nin vezir olduğunu, Fahrüdevle'nin ise vekâleten bu görevi yerine getirdiğini söylemiştir.⁵ Zehebî ve Safedî'nin, Amîddüdevle'nin babasının döneminde vezirlik yaptığını dair bir bilgi aktarmaları bu meseleyle ilgili olmalıdır.⁶

Şevvâl 469/Nisan-Mayıs 1077 tarihinde Bağdat'ta Hanbelîler'le Şâfiîler arasında çıkan olaylardan dolayı Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün Fahrüdevle'yi sorumlu tutması Fahrüdevle'nin kendi isteğiyle vezirlikten ayrılmasına neden oldu. Meşhûr mutasavvıf Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr Abdurrahîm el-Kuşeyrî, Bağdat'ta Nizâmiyye Medresesi'nde Eş'arî mezhebi hakkında ders

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 163, 165. Ayrıca bk. Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 52.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 97; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 173.

³ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 105-106.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 171.

⁵ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 52; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 155.

⁶ Bk. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 175; *el-Vâfi*, I, 209.

vermeye başladı. Bunun üzerine Hanbelîler hem Ebû Nasr el-Kuşeyrî'ye hem de ona destek olan dönemin Şâfiî fakihlerinden Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve çevresinde bulunan kişilerin aleyhinde konuşmaya, hatta sokaklarda onlara hakaret etmeye başladılar. Hanbelîler'in bu tavrına karşı Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ten yardım istemeye karar verdi. Nizâmülmülk de gelen talep üzerine bir grup kişiyi Bağdat'a gönderdi. Daha sonra Bağdat şahnesiyle birlikte Ebû Nasr el-Kuşeyrî, Hanbelîler'in önde gelen âlimlerinden Ebû Ca'fer el-Hâşimî'nin Rusâfe'deki camisine yürümek istediği haberi yayıldı. Bunun üzerine Ebû Ca'fer el-Hâşimî, Şâfiler'i şikâyet etmek amacıyla saraya gitti. 6 Zilkade/1 Haziran günü Şâfiler, Bâbünnübî'ye yönelerek Ebû Ca'fer el-Hâşimî'ye saldırdılar. Orada bulunan Hanbelîler'in karşılık vermesi sonucu Şâfiler'den bir kişi öldü. Çıkan olayların ardından Şâfiler, kendilerine karşı Hanbelîler'i tuttuğu için Muktedî-Biemrillâh'ı suçladılar. Ayrıca Ebû İshâk eş-Şîrâzî Bağdat'tan ayrılmaya karar verdi. Bunun üzerine Muktedî iki tarafın da önde gelen âlimlerini saraya davet ederek aralarındaki tatsızlıkları sona erdirip, sulhun yapılmasını sağladı. Ancak Bağdat'taki sükûnet sadece birkaç hafta sürdü. Olayların tekrar başlaması üzerine Ebû İshâk eş-Şîrâzî, birisi İbn Cehîr'e diğeri de oğlu Amîdüddevlî'ye verilmek üzere iki mektup yazdı. Daha sonra Muktedî-Biemrillâh, Şâfiler'in kendisini Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e şikâyet ettiğini öğrenince, veziri Fahrüddevlî'den, daha önce sarayda ağırladığı bu kişileri yumuşak bir şekilde uyarmasını istedi. Nihâyet yapılan görüşmenin ardından dönemin Şâfiî fakihlerinden İbnü's-Sakr, Nizâmülmülk'e Bağdat'ta düzenin bozulduğu, pek çok insanın öldüğü, eğer gelip bu musibete son vermezse Bağdat'taki karışıklıkların devam edeceğine dair bir şiir yazıp gönderdi. Kendisine gönderilen şiiri okuduktan sonra bir taraftan Fahrüddevlî'ye kızan, diğeri taraftan da Muktedî'nin Hanbelîler'e karşı Eş'arîler'e meylettğini bilen Nizâmülmülk, yaşananlardan büyük bir üzüntü duymasına rağmen bu konuda doğrudan bir şey söylemeyip gizliden gizliye Melikşah'ı Muktedî-Biemrillâh ve veziri Fahrüddevlî'ye karşı kışkırtmaya başladı.¹

¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 189-19. Hanbelîler'le Şâfiler arasında yaşanan olaylarla ilgili geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181-183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 104-105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 115-116; Aybakan, "Bağdat Nizâmiye Medresesinin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî", s. 708-709.

Bağdat'ta yaşanan bu olaylardan yaklaşık bir buçuk yıl sonra (10 Muharrem 471/23 Temmuz 1078) şahne olarak Bağdat'a gelen Sâdüddeve Gevherâyîn, halifenin huzuruna çıktı. Fahrüddeve'nin görevinden uzaklaştırılmasını, aksi takdirde [artık] Horasan'dan Bağdat'a elçi olarak hiç kimsenin gönderilmeyeceğini ve sarayda görevli olan Türk gulamların da görevlerinin sona ereceğini bildiren mektubu Muktedî-Biemrillâh'a teslim etti. Ancak Muktedî-Biemrillâh "Fahrüddeve bizim vezirimiz değildir. Vezir onun oğludur. O da sizin yanınıza gittiği için Fahrüddeve oğlunun yerine vezirliğe vekâlet etmektedir." diyerek Fahrüddeve'nin görevinden azledilmesini kabul etmedi. Bunun üzerine saraydan ayrılan ve iki hafta sonra tekrar saraya gelen Sâdüddeve, sarhoş bir şekilde bağırarak Fahrüddeve'nin teslim edilmesini, aksi takdirde kendisinin içeri girip onu alacağını ve hiç kimsenin de buna engel olamayacağını söyledi. Sâdüddeve'nin bu davranışından dolayı mallarının yağmalanmasından korkup endişeye kapılan halk, mallarını Bağdat'ın başka bir bölgesine taşıdı. Fahrüddeve de halifenin zarar göreceğinden korkarak Muktedî-Biemrillâh'a vezirlikten ayrılmak istediğini bildirdi. Bunun üzerine halife tarafından bir tevkî' çıkarılarak Fahrüddeve'nin, Melikşah ve Nizâmülmülk'ün kendisinin vezirlikten ayrılmasını istediklerini bildiği, bundan dolayı evinde oturmak için izin istediği, halifenin de buna olumlu cevap verdiği Sâdüddeve'ye bildirildi. Böylece ilk dönemde altı yıldan biraz az, ikinci dönemde de yaklaşık dokuz yıl on bir ay on gün vezirlik yapan Fahrüddeve, 16 Safer 471/27 Ağustos 1078 Salı günü kendi isteğiyle vezirlikten ayrılmış oldu.¹ Vezirliğin işleriyle iki oğlu Ebü'l-Kâsım² ve Ebü'l-Berekât ilgilenmeye başladı.³

Amîdüddeve'ye gelince, eşinin yani Nizâmülmülk'ün kızının Şaban 470/Şubat-Mart 1078 tarihindeki ölümünden sonra İsfahân'a giden Amîdüddeve, o sırada Bağdat'a gelmekte olan Sâdüddeve ile karşılaşmamak için farklı bir güzergâh takip ederek, Sâdüddeve'nin Bağdat'a vardığı gün o da İsfahân'a ulaştı.⁴ Muhtemelen

¹ Garsunni'me, *Uyûnu't-tevârih*, s. 351-352; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 198; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 196. Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 109-110; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 53-55.

² Ebü'l-Kâsım, Zaîmurrüesâ unvanıyla Müstazhir-Billâh döneminde (487-512/1094-118) vezirlik yapacaktır.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 199.

⁴ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 55. Kafesoğlu, Amîdüddeve'nin babası Fahrüddeve tarafından kusurlarını affettirmesi için Nizâmülmülk'e gönderildiğini söylemektedir. Bk. *Sultan Melikşah Devrinde*, s. 47.

Nizâmülmülk'ün babası hakkındaki düşüncelerini öğrendikten sonra¹ babasının yerine vezirliğe tayin edilmek amacıyla² hızla İsfahân'a giden Amîdüddeve, Nizâmülmülk'ün kendisine karşı takındığı tavrın değiştiğini görünce onun gönlünü almaya çalıştı. Bu sırada nakîbünnükebâ İsfahân'a gelerek Amîdüddeve'nin yokluğunda divanda işlerin kötüye gittiğini, bundan dolayı onun tekrar divanın başına tayin edilmesi gerektiğini belirttikten sonra Sâdüddeve'nin Bağdat'ta yaptıklarını anlattı. Bunun üzerine Sâdüddeve'ye birisi sultan diğeri de Nizâmülmülk adına iki mektup gönderildi (21 Safer/2 Eylül). Söz konusu mektupta İbn Cehîr'e karşı tutumu tenkit edilen Sâdüddeve'den, kendisine emredilmeyen şeylere müdahale etmemesi isteniyordu. Sâdüddeve'ye gönderilen bu iki mektubun ardından bir süre daha İsfahân'da kalan Amîdüddeve, Nizâmülmülk'ün kendisi hakkındaki menfi düşüncelerini değiştirmeyi başardı. Nizâmülmülk Amîdüddeve'yi diğer kızıyla³ evlendirirken, Fahrüddeve'ye de kızgınlığının geçtiğini göstermek için iki at ve yirmi parça elbise gönderdi. Sultan Melikşah tarafından verilen hi'latlerle birlikte Bağdat'a gelen Amîdüddeve, aralarında Sâdüddeve'nin de bulunduğu hâcibler ve emirler tarafından karşılandıktan sonra 20 Cemâziyelevvel 471/29 Kasım 1078 tarihinde halifenin huzuruna çıktı. Ancak Muktedî-Biemrillâh, "Artık bizim hizmetimizde bulunmana gerek kalmadı." diyerek Amîdüddeve'yi de babasının yanına gönderdi.⁴

¹ Hanne, "The Banū Jahîr and Their Role in the Abbâsîd and Saljûq Administration", s. 39.

² İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 89.

³ Amîdüddeve'nin evlendiği kızın Nizâmülmülk'ün torunu, Cürçân reisinin kızı Safiyye olduğu da söylenmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 202.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 199; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 196-197. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110. Konuyla ilgili Bündârî'nin rivayetinde Amîdüddeve'nin Nizâmülmülk'ü yatıştırmaya çalıştığı, Nizâmülmülk'ün de merhamet ederek Amîdüddeve'ye minnet ettiği, bundan dolayı kızını onun oğluyla evlendirdiği belirtilmiştir. Nizâmülmülk'ün ayrıca Sâdüddeve'ye yazdığı mektupta onu affedip eski görevine iade etmesini talep etmiştir. Ancak o Bağdat'a gelince halife tarafından azledilerek evine gönderilmiştir. Bündârî'nin bu rivayetine göre Nizâmülmülk'ün kızını evlendirdiği kişinin Amîdüddeve'nin oğlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bunun muhtemel bir isim karşılıklığından kaynaklandığı söylenebilir. Yani metinde *Amîdüddeve'ye minnet ettiği* şeklindeki cümlenin *Fahrüddeve'ye minnet ettiği* şeklinde olması muhtemeldir. Eserin Türkçe çevirisinde bir açıklama yapan Burslan'a göre ise Nizâmülmülk'ü yatıştırmaya çalışan ve ondan merhamet dilenen şahıs Fahrüddeve'dir. Çünkü rivayette Nizâmülmülk'ün kızını onun oğluyla evlendirdiği ve Bağdat'a ulaştığında da bu kişinin [yani Fahrüddeve'nin] görevinden azledildiği zikredilmektedir. Bk. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 55 dn. 1. Fakat Fahrüddeve'nin bu sırada Bağdat'ta ikâmet ettiği, dahası kendi isteğiyle görevinden ayrıldıktan sonra evinde oturmak üzere halifeden izin aldığı hemen bütün kaynaklar tarafından teyit edilmektedir. Dolayısıyla Nizâmülmülk'le görüşmeye giden şahsın Fahrüddeve değil Amîdüddeve olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Fahrüddevele'nin vezirlikten azledilmesini isteyen Selçuklular'ın bu tavırları Abbâsî idaresine doğrudan müdahale anlamı taşıyordu. İbn Cehîr'in görevden alınma sürecine bakıldığında Melikşah'ın neredeyse bir dahlinin olmadığı, hadisenin Selçuklu veziri Nizâmülmülk'le İbn Cehîr'in oğlu Amîdüddevele arasında cereyan ettiği görülmektedir. Amîdüddevele, İsfahân'da bulunduğu süre içinde hem babasının affedilmesini sağlamış hem de Nizâmülmülk'le kurduğu akrabalık bağı sayesinde Selçuklu yönetimiyle ilişkilerini daha da sağlamlaştırmıştır.¹ Ancak Amîdüddevele'nin özellikle Nizâmülmülk'le kurduğu bu güçlü ilişkiler, onun Bağdat'a geldikten sonra Muktedî-Biemrillâh'ın onun hakkındaki görüşünün değişmesine, bundan dolayı da kendisine herhangi bir görev verilmeyip babası gibi göz hapsinde tutulmasına neden olmuştur.²

B. Muktedî-Biemrillâh (467-487/1075-1094)

1. Amîdüddevele Muhammed b. Fahrüddevele b. Cehîr (Birinci Vezirliği)

Babası Fahrüddevele'nin Ukayliler'in hizmetinde bulunduğu sırada 435/1043-1044 yılında doğan Amîdüddevele, Fahrüddevele'nin Kâim-Biemrillâh'ın vezirliğine tayin edilmesinin ardından (454/1062) babasıyla birlikte Bağdat'ta geldi.³ 462/1069-1070 yılında Rey'de Nizâmülmülk'ün kızıyla evlenerek Selçuklu yönetimiyle şahsî bir yakınlık kurdu⁴ ve 464/1071-1072 yılında Kâim-Biemrillâh'ın torunu Muktedî-Biemrillâh'la Alp Arslan'ın kızının nikâh akdini yapmak üzere Nişâbûr'a gitti.⁵ Kâim-Biemrillâh'ın ölümünden hemen önce Sultan Melikşah ile Mâverâünnehir hâkimi Şemşülmülk arasındaki barışın sağlaması için Melikşah'la görüştüğünden sonra

¹ Hanne, "The Banū Jahîr and Their Role in the Abbâsîd and Saljûq Administration", s. 39

² Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 106. Benzer bi yaklaşım için ayrıca bk. Hanne, "The Banū Jahîr and Their Role in the Abbâsîd and Saljûq Administration", s. 41.

³ İbnü'l-Fuvâtî, *Telhîs*, IV/2, 949. Özeydın, muhtemelen Bündârî'den naklen, Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed'in vefatı üzerine Dîvânü'z-zimâm'ın başına Bağdat'a geldikten sonra Amîdüddevele'nin tayin edildiğini söylemektedir. Bk. "Benî Cehîr", *DİA*, V, 448. Ancak söz konusu kaynakta bu göreve tayin edilen kişinin Ebü'l-Kâsım b. Fahrüddevele b. Cehîr [yani Fahrüddevele'nin Müstazhir-Billâh döneminde (487-512/1094-118) vezirlik yapacak olan diğer oğlu] olduğu bildirilmektedir. Bk. Bündârî, *Irak ve Horsan Selçukluları Tarihi*, s. 33. İbnü'l-Cevzî ve Safedî de onun Kâim-Biemrillâh döneminde ve Muktedî-Biemrillâh'ın halifeliğinin bir kısmında Dîvânü'z-zimâm'ın yönetimini üstlendiğini söylemektedir. Bk. *el-Muntazam*, XVII, 141; *el-Vâfi*, XXII, 85.

⁴ Özeydın, "Benî Cehîr", *DİA*, V, 448.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 140; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 156-157; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 150.

(Cemâziyelâhir 467/Ocak-Şubat 1075) Bağdat'a döndü.¹ Muktedî-Biemrillâh'ın tahta oturmasıyla Bağdat'taki biat merasimin ardından Fahrüddevle tarafından hem halife adına biat alması hem de Muktedî-Biemrillâh'ın, Melikşah'ın saltanatını onaylaması için Selçuklu yönetimine gönderildi. (Ramazan 467/Nisan-Mayıs 1075).² Yeni halifenin göreve başlamasından sonra Bağdat'ta çıkan karışıklıkları önlemek için Fahrüddevle ile aldıkları bir dizi tedbir vesilesiyle halife tarafından hil'atle taltif edildi (Şevvâl 468/Mayıs-Haziran 1076).³ Bu hil'atten sonra Fahrüddevle biraz geri planda kalırken, Amîdüddeve'nin etkinliği daha da arttı. Eşinin (yani Nizâmülmülk'ün kızının) 470/1078 yılındaki ölümünün ardından İsfahân'a gitti. Burada Selçuklu yönetimiyle görüşerek hem Nizâmülmülk'ün kendisine karşı takındığı sert tavrı yumuşattı, hem de babası Fahrüddevle'nin affedilmesini sağladı. Ancak Nizâmülmülk'le kurduğu bu yakın ilişkiler, onun Bağdat'a döndükten sonra babası Fahrüddevle'nin yanına gönderilmesine neden oldu. Amîdüddeve'nin Muktedî-Billâh tarafından vezir olarak tayin edilmemesi üzerine vezirlik makamı bir süre boş kaldı. Bu süre zarfından Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî vekâleten bu göreve tayin edildi (Cemâziyelâhir 471/Ocak 1079).⁴ Yaklaşık beş ay bu görevde kalan Rûzrâverî, halife tarafından vezir olarak görevlendirilmek istendi.⁵ Muktedî-Biemrillâh'ın böyle bir tercihte bulunmasının sebebi olarak Rûzrâverî'nin Selçuklu yönetimiyle pek bir irtibatının olmamasının⁶ yanı sıra, henüz halife olmadan önce Muktedî-Biemrillâh'a sırdaşlık yapmasının, halife olduktan sonra da onun yakın çevresinde bulunmasının etkili olduğu söylenebilir.⁷ Bu sırada vezir olmak için teşebbüste bulunan,⁸ ancak halife tarafından bu isteği reddedilen Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk, vezir olamayacağını anlayınca babasına haber yolladı. Bunun üzerine Nizâmülmülk, Rûzrâverî'nin Bağdat'tan uzaklaştırılması için halifeye bir

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 97; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 172.

² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 173.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 171; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 105-106.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 199; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 55; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 197. Bazı müellifler Rûzrâverî'nin bu sırada halife tarafından vezir olarak tayin edildiğini söylemektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110; Zetterstéen, "Rûzrâverî", *İA*, IX, 793; Avcı, "Rûzrâverî", *DİA*, XXXV, 281.

⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 210.

⁶ Garsunnî'ne, *Uyûnu't-tevârih*, s. 371; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 106.

⁷ Zehebi, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 28.

⁸ Müeyyidülmülk, Fahrüddevle'nin ardından söz konusu makama tayin edilmek için bazı kişilerle görüşmüş, hatta divana bir miktar para göndermiştir. Ancak Muktedî-Billâh, bu parayı ona iade ederek bu konuda cereyan eden şeyleri doğru bulmadığını bildirmiştir.

mektup gönderdi.¹ Ancak Muktedî-Biemrillâh, Rûzrâverî'nin kendi katındaki değerini hatırlattıktan sonra, onun dindar ve fazilet sahibi birisi olduğunu ve düşmanlarının sözlerine iltifat etmediğini söyleyerek Nizâmülmülk'ün isteğini geri çevirdi.²

Muktedî-Biemrillâh'ın bu kararından sonra *muhtemelen* ikinci bir mektup daha gönderen Nizâmülmülk, vezirlik görevini Amîdüddeve'nden başka kimsenin yapamayacağını, kendisinin de artık ona karşı herhangi bir düşmanlığının kalmadığını belirterek Amîdüddeve'nin vezirliğe tayin edilmesini istedi. Bunun üzerine Amîdüddeve 16 Zilkade 471/20 Mayıs 1079 tarihinde vezirliğe tayin edildi, bir ay kadar sonra da babası Fahrüddeve serbest bırakıldı (Safer 472/Ağustos 1079).³ Dîvânü'l-hilâfe ile ilişkisi kesilen Rûzrâverî ise bir müddet Bâbülhücre'de görevlendirilerek, halifenin emrinde görev yapmaya devam etti.⁴

Amîdüddeve'nin vezirliği döneminde vezir-halife ilişkilerinin uyumlu olduğu görülmektedir. Ancak buna rağmen dört yıl üç ay on gün görev yapan Amîdüddeve, 25 Safer 476/14 Temmuz 1083 tarihinde halife tarafından çıkarılan bir tevkî ile görevinden azledildi. Söz konusu tevkî'de Amîdüddeve'nin Dîvânü'l-hilâfe'den ayrılıp evine gitmesi isteniyordu. Vezirlikten azledildiğini öğrenen Amîdüddeve, halifenin bu yöndeki kararını büyük bir saygıyla kabul etti. Ancak yakınındaki kimseler ise bulunduğu makamı terketmemesi ve burada kalarak biraz yavaş hareket etmesini tavsiye ettiler. Bu sırada Amîdüddeve, Sultan Melikşah'ın Benî Cehîr ailesinin tekrar vezirliğe tayin edilmesi veyahut Bağdat'tan ayrılmaları için kendilerine izin verilmesi talebiyle Muktedî-Billâh'a bir mektup gönderdiğini öğrendi. Aslında Melikşah, Fahrüddeve ve Amîdüddeve'ye de benzer bir mektup göndererek, halifenin kendilerini tekrar vezirliğe tayin etmemesi durumunda hemen İsfahân'a gelmelerini istemişti. Neticede Benî Cehîr ailesi divan ve harem

¹ Garsunnî'me, *Uyûnu't-tevârîh*, s. 371; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 210-211. Garsunnî'me ve Sibt İbnü'l-Cevzî'nin eserinde bu hadise 474 yılı olayları içinde zikredilmiş olsa da, söz konusu rivayet Amîdüddeve'nin vezirliğe tayin edilmeden önceki döneme işaret etmektedir.

² Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 28; Sübkî, *Tabakât*, IV, 137; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 106. Aşağıda da zikredileceği üzere Muktedî-Biemrillâh, birkaç yıl sonra Rûzrâverî'yi Nizâmülmülk'le görüşmesi için İsfahân'a göndermiştir.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 199-200; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 199. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 111; Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 55; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde*, s. 47.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 200; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 199.

görevlilerinin kendilerine yönelttikleri ithamlar sebebiyle tekrar vezirlik görevine tayin edilmelerinin mümkün olmadığını görünce, Bâbüammûriyye’de toplandıktan sonra halifeden izin almaksızın Dârülmemleke’ye geldiler, oradan da İsfahân’a gitmek üzere yola çıktılar (Rebûlevvel 476/Temmuz-Ağustos 1083).¹

Benî Cehîr ailesinin izin almaksızın² Selçuklu hâkimiyetine girmelerine öfkelenen Muktedî-Biemrillâh ise hemen bir mektup göndererek onların tekrar geri dönmesinin ve resmî bir göreve atanmalarının artık mümkün olmadığını ifade ettikten sonra Melikşah’tan, onları topraklarından çıkarmasını istemiştir.³ Ayrıca Melikşah’ın hanımı [ve aynı zamanda halifenin kayınvalidesi] Terken Hatun’a da bir mektup gönderen Muktedî-Biemrillâh, hain olarak nitelendirdiği Benî Cehîr ailesinin uzaklaştırılması için ondan da yardım talep etmiştir.⁴

Yukarıda da zikredildiği üzere Fahrüddeve’den sonra halife-vezir ilişkileri normal seyrinde devam ederken Muktedî-Biemrillâh’ın veziri Amîdüddeve’yi görevinden azletmesi dikkat çekmektedir. Kaynaklar, Amîdüddeve’nin hangi sebeple görevinden alındığına dair net bilgiler vermemekle birlikte, Azzâm’ın⁵ da işaret ettiği üzere, Fahrüddeve’nin, Muktedî-Biemrillâh’la Selçuklu sultanının kızının evlenmesini kararlaştırmak üzere İsfahân’a gittiği sırada Melikşah’la bir anlaşma yapması ve sonrasında Muktedî-Biemrillâh’ın bu anlaşmadan haberdar olması Benî Cehîr ailesinin yönetimden uzaklaşmasına yol açtığı söylenebilir. Nitekim onların saraydaki görevliler tarafından kendilerine yöneltilen ithamları bertaraf edemedikleri düşünüldüğünde de Amîdüddeve’nin bu anlaşma sebebiyle görevinden azledilmiş olabileceği akla gelmektedir. Konuyla ilgili Garsunni’me⁶ ve Sibt İbnü’l-Cevzî’nin⁷ verdiği bilgiye göre, Melikşah, İsfahân’dan ayrılmadan önce Fahrüddeve’ye bir taahhütte bulunarak halifenin, onların yerini [Rûzrâverî ile]

¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 227; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 76; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân* (nşr. Sevim), s. 219-220; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde*, s. 48.

² Nüveyrî, diğer kaynaklardan farklı olarak Fahrüddeve’nin vezirlikten azledilmesinin ardından Melikşah’ın, Bağdat’a bir elçi göndererek, Benî Cehîr ailesinin kendilerine gönderilmesini talep ettiğini, halifenin de bu talebe olumlu cevap vererek Fahrüddeve ve beraberindekilerin Bağdat’tan ayrılmasına müsaade ettiğini söylemektedir. Bk. *Nihâyetü’l-ereb*, XXIII, 142-143.

³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 227.

⁴ İbnü’l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 436.

⁵ Bk. *el-Vizâretü’l-Abbâsiyye*, s. 107. Benzer bir yaklaşım için bk. İbnü’l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 436, dn. 3.

⁶ Bk. *Uyûnu’t-tevârîh*, s. 375.

⁷ Bk. *Mir’âtü’z-zamân* (nşr. Sevim), s. 214.

değiştiremeyeceğini söylemiş, bunun için de o sırada İsfahân'da bulunan Rûzrâverî'nin¹ Bağdat'a dönüşünü geciktirmek için bir karar çıkartmıştır. Melikşah'la Fahrüddevle arasındaki bu anlaşmayı duyan halife de söz konusu durumun Fahrüddevle'den kaynaklandığını düşünmüştür.

2. *Ebû Şücâ' Muhammed b. Hüseyin er-Rûzrâverî*

Amîdüddevle'nin azledilmesinin ardından hemen bir atama yapmayan Muktedî-Biemrillâh, vezirliğin uhdesinde bulunan işlerle ilgilenmesi için vekâleten Kâim-Biemrillâh döneminin önemli vezirlerinden Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime'nin oğlu Ebü'l-Feth Muzaffer'i görevlendirdi.² Ebü'l-Feth'in bu görevi beş aydan biraz daha uzun sürdü. Muktedî-Biemrillâh daha sonra onu azlederek 15 Şaban 476/28 Aralık 1083 Perşembe günü Rûzrâverî'yi vezirliğe tayin etti.³

Hatırlanacağı üzere Fahrüddevle'nin 471/1078 yılında vezirlik görevinden azledilmesinin ardından Muktedî-Biemrillâh, yeni bir vezir atamayarak bir süre vekâleten Rûzrâverî'yi görevlendirmişti. Bu görevi devam ederken halife onu vezirliğe tayin etmeye karar vermiş, ancak Nizâmülmülk, Rûzrâverî'nin Bağdat'tan uzaklaştırılmasını istemiştir. Nizâmülmülk'ün bu itirazına önce karşı çıkan Muktedî-Biemrillâh, daha sonra yine Nizâmülmülk tarafından *muhtemelen* kendisine gönderilen ikinci bir mektup üzerine Amîdüddevle'yi vezirliğe tayin etmişti. Rûzrâverî ise bundan sonra Bâbülhücre'de görevlendirilmişti. Bu görevi sırasında, Melikşah'ın kızını Muktedî-Biemrillâh'a istemek üzere İsfahân'a giden Fahrüddevle'nin ardından, Rûzrâverî de Nizâmülmülk'ün kendisi hakkındaki olumsuz düşüncelerini düzeltmek amacıyla halife tarafından İsfahân'a gönderildi (Zilkade 474/Nisan 1081).⁴ İsfahân'da yaklaşık dokuz ay kalan Rûzrâverî, Receb 475/Kasım-Aralık 1082 tarihinde Bağdat'a döndü. Yukarıda da zikredildiği üzere Rûzrâverî'nin Bağdat'a dönüşü Fahrüddevle ile Nizâmülmülk arasındaki bir anlaşma sebebiyle geciktirilmişti. Muktedî-Billâh, çıkardığı tevkî'in ardından

¹ Rûzrâverî vekâleten yürütmekte olduğu vezirlik görevinden ayrıldıktan sonra Nizâmülmülk'le görüşmek üzere 474/1081-1082 yılında İsfahân'a gitmiştir. Bu meseleye ileride işaret edilecektir.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 200; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 79; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 220; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 143.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 227. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 130; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 79.

⁴ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 72; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 210.

Rûzrâverî'nin Bağdat'a geç gelmesine sebep olan kişi [Fahrüddevle] hakkında Nizâmülmülk'e bir mektup göndererek bu kişinin kınanmasını istedi.¹

Kaynaklarda Rûzrâverî'nin vezirliğe tayin edilmesiyle devletin itibarının daha da arttığı söylenirken, Abbâsî ve Selçuklu idaresi ve reâyânın da en müreffeh ve parlak günlerini yaşadığı ifade edilmektedir.² Bir vezir olarak Rûzrâverî, halkın kendisine gösterdiği teveccühün yanı sıra Muktedî-Biemrillâh'ın da takdirini kazanmış ve çıkarılan bir tevkî ile değeri 10 bin dinardan daha fazla olan iktâ ile taltif edilmiştir.³ Muktedî-Biemrillâh ayrıca, Rûzrâverî'nin henüz on iki yaşındaki oğluna hil'at giydirerek Rebîbüddevele⁴ unvanını vermiş ve halife ile Melikşah'ın kızı Mâh Melek Hatun'la nikâh akdini yapmak üzere İsfahân'a giden Rûzrâverî'nin kardeşi Cemâlüddevele Afif'in, Bağdat'a dönerken düzenlenen karşılama merasiminde Rebîbüddevele'nin de hazır bulunmasını istemiştir.⁵ Muktedî-Biemrillâh diğer taraftan Rûzrâverî'ye kötü davrandığı için Kâdıkkudât İbnü's-Semmânî'yi görevinden azletmiştir.⁶

Muktedî-Biemrillâh'la arası çok iyi olmasına rağmen, Rûzrâverî'nin izlediği siyaset zamanla halifenin tepkisini çekmeye başladı. Yapılan işlerin şeriata uygun olup olmadığı konusunda hassas davrandığı anlaşılan Rûzrâverî'nin, divanın ve ordunun işleriyle gerektiği gibi ilgilenmediği gerekçesiyle halife tarafından görevinden azledildi.⁷ Rûzrâverî'nin görevinden azledilmesinde Selçuklu yönetiminin de etkili olduğu görülmektedir. Şöyle ki, Melikşah'ın Semerkand'ı fethetmesini müjdelemek için Bağdat'a gelen elçiye hil'at giydirilmesini tasvip etmeyen Rûzrâverî, "*Sanki gayr-i müslim toprağı fethedildi. Sultan müşrik bir kavme yapılması mübah olmayan şeyleri Semerkand'ın müslüman halkına yapmadı mı?*" diyerek tepki gösterdi. Melikşah ve Nizâmülmülk'ün Ebû Sa'd b. Semhâ isimli Bağdat'taki yahudi vekili de Sâdüddevele Gevherâyîn'le birlikte İsfahân'a giderek Rûzrâverî'nin, Selçuklu sultanı ile vezirinin hedeflerini baltaladığını söylediler. Bunun üzerine

¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 216.

² İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 78-79. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 135-136; Sübkî, *Tabakât*, IV, 137-138.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 234.

⁴ İleride de görüleceği üzere Rebîbüddevele, Müztazhir-Billâh döneminde halifenin vezirliğini yapacaktır.

⁵ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 79.

⁶ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 109.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 292-293.

Melikşah, Rûzrâverî'nin vezirlikten azledilmesi için halifeye mektup gönderdi. Muktedî-Biemrillâh da çıkardığı bir tevkî ile yaklaşık yedi yıl altı ay dört gün vezirlik yapan Rûzrâverî'yi 19 Safer 484/12 Nisan 1091¹ tarihinde görevinden aldı.²

Yukarıda zikredilen sebeplerin dışında zimmîlerin müslümanlara üstünlük kurmaya ve müslümanların arasına karışmaya başladığını, bundan dolayı da onları müslümanlardan ayıracak önlemlerin alınması gerektiğini³ halifeye bildiren Rûzrâverî'nin, gayr-i Müslimlerin giyâr⁴ giymeleri ve cizye ödemeleri konusunda taviz vermemesi zimmîler açısından rahatsızlığa neden olmuş⁵ ve bu durum da onun vezirlikten azledilmesini hızlandırmıştır.

Vezirlikten azledilen Rûzrâverî, halkın kendisine büyük bir teveccüh göstermesi sebebiyle önce evinde göz hapsinde tutuldu. Daha sonra Nizâmülmülk'ün isteği doğrultusunda Bağdat'tan çıkarılarak Hemedân yakınlarındaki memleketi Rûzrâver'e gönderildi. Burada iki yıl ikâmet eden Rûzrâverî, Muktedî-Biemrillâh, Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümünün ardından 487/1094 yılında hac ibadetini yapmak amacıyla Mekke'ye gitti. Hac dönüşü Medine'ye yerleşerek Cemâziyelahîr 488/Haziran 1095 tarihinde burada vefat etti.⁶

3. *Amîdüddeve Muhammed b. Fahrüddeve b. Cehîr* (*İkinci Vezirliği*)

Rûzrâverî'nin vezirlikten azledilmesinin ardından Muktedî-Biemrillâh, vezirliğe vekâlet etmesi için dönemin Dîvânü'l-inşâ reisi İbnü'l-Muvsalâyâ'yı görevlendirdi.⁷

¹ İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 77; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 81; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 135. Diğer kaynaklardan farklı olarak İbnü'l-Cevzî azil tarihini 9 Ramazan 984 Perşembe [Cumartesi olmalı], İbnü'l-Esîr de Rebîülevvel 984 olarak zikretmektedir. Bk.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 186-187. Bk. *el-Muntazam*, XVI, 292; *el-Kâmil*, X, 186.

³ Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, s. 251. Abbâsî toplumunda gayr-i müslimlere uygulanan kıyafet düzenlemeleriyle ilgili geniş bilgi için bk. a. mlf. *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, s. 240-260.

⁴ Kaynaklarda gayr-i müslimlerin giymek zorunda oldukları bir kıyafet türünü ifade etmek üzere kullanılmıştır. Giyârın zimmîlere mecbur kılınan elbise veya elbisenin koluna veya sırtına iliştirilmesi gereken süs, yama anlamına geldiği de söylenmektedir. Abbâsîler dönemi Bağdat'ın dışında Hâkim-Biemrillâh döneminde (386-411/996-1021) Mısır'da da gayr-i müslimler için uygulanan kıyafet mecburiyeti ifade edilirken giyâr kelimesi kullanıldığı aktarılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, s. 236.

⁵ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 81. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 292.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 187; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 136; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 30; Avcı, "Rûzrâverî", *DİA*, XXXV, 281.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 187; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 480. Aslen hristiyan olan İbnü'l-Muvsalâyâ, Rûzrâverî'nin vezirlikten azledilmesinden yaklaşık beş gün önce yine kendisi gibi kâtip olan yeğeni Hibetullah b. Hasan b. Ali ile birlikte müslüman olmuştur. Bk.

Yaklaşık on ay bu görevi devam ettiren İbnü'l-Muvsalâyâ, Amîdüddeve'nin 27 Zilkade 484/10 Ocak 1092 tarihinde ikinci kez vezirliğe tayin edilmesiyle tekrar eski vazifesine döndü.¹ Amîdüddeve'nin vezirliğe tayin edilmesinde, Muktedî-Biemrillâh'ın Melikşah'a gönderdiği mektubun yanı sıra² Amîdüddeve'nin kayınpederi Nizâmülmülk'ün de gayret sarfettiği söylenmektedir.³

Muktedî-Biemrillâh'ın 15 Muharrem 487/4 Şubat 1094 tarihindeki ölümüne kadar vezirlik görevini devam ettiren Amîdüddeve, veliaht Ebü'l-Abbâs Ahmed'e halifenin vefat haberini vererek kendisine biat etti.⁴ Halife olduktan sonra Müstazhir-Billâh lakabını alan Ebü'l-Abbâs, Amîdüddeve'yi vezirlik makamında bıraktı. O sırada Bağdat'ta bulunan Selçuklu Sultanı Berkıyaruk ve beraberindeki askerleri itaat altına alması için hazineden istediği gibi harcama yapabileceğini söyleyerek Amîdüddeve'yi geniş yetkilerle donattı. Bunun üzerine Amîdüddeve, Sultan Berkıyaruk'un yanına giderek ona hil'at giydirdi. Böylece hem halife tarafından saltanatının kabul edildiğini ifade etmiş hem de Müstazhir-Billâh adına kendisinden biat almış oldu. Daha sonra Beytünnûbe'ye dönerek durumu halifeye haber veren Amîdüddeve, dönemin önde gelen şahsiyetlerinden de halife adına biat aldı.⁵

Vezirliğinin ilk dönemlerinde Müstazhir-Billâh'la arası oldukça iyi olan Amîdüddeve, izlediği siyasetle hem halifenin hem de halkın büyük bir beğenisini toplamıştı.⁶ Ancak Safer 488/ Şubat-Mart 1095 tarihinde halifeye karşı hissettiği bir kaygı sebebiyle gizlice Hille Emîri Seyfüddîn [Seyfüddeve olmalı] Sadaka'ya sığınarak halifenin gönderdiği pek çok elçi ve mektuba rağmen Bağdat'a dönmeyi

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1633. İbnü'l-Muvsalâyâ'nın hayatı ile ilgili geniş bilgi için bk. İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 35-49. Hibetullah b. Hasan, Kâim-Biemrillâh, Muktedî-Biemrillâh ve Müstazhir-Billâh dönemlerinde dayısı gibi Dîvânü'l-inşâ'da kâtiplik yapmıştır. İbnü'l-Muvsalâyâ'nın Müstazhir-Billâh dönemindeki ölümü üzerine Dîvânü'l-inşâ'nın başına getirilmiştir. 11 Cemâziyelevle 498 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk. İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 132-134.

¹ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 81.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 187.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 299. İbnü'l-Esîr ve Nüveyrî ise onun Zilhicce ayında vezirliğe atandığını söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, X, 187; *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 145.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 231; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 146; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 593.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 12-13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 231. Ayrıca bk. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 146.

⁶ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 110.

kabul etmedi. Fakat daha sonra Müztazhir-Billâh'ın kendi hattıyla gönderdiği mektubu görünce, tekrar Bağdat'a gelerek görevine devam etmeye karar verdi.¹

493/1099 yılına gelindiğinde Sultan Berkyaruk, Amîdüddevle ve babası Fahrüddevle'nin Melikşah döneminde Diyarbekir, Cezîre ve Musul'un idaresini ellerinde bulundurduklarını, ancak buralardan elde edilen gelirlerden Selçuklu idaresine herhangi bir ödeme yapmadıklarını belirterek söz konusu meblağın ödenmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Selçuklu emirleri, Sultan Berkyaruk'un bu yöndeki kararını Amîdüddevle'ye bildirdiler. Amîdüddevle ise halifenin izni olmaksızın herhangi bir şey söylemeyeceğini ifade etti. Selçuklu sultanının Amîdüddevle ile ilgili kararını haber alan Müstazhir-Billâh, Berkyaruk'a sert bir mektup göndererek, halife tarafından müsamaha gösterilmesinin kendisini yanıltmamasını söyledi. Bunun üzerine 160 bin dinar ödeyen Amîdüddevle serbest bırakıldı.²

Müztazhir-Billâh tarafından Sultan Berkyaruk'a karşı savunulan Amîdüddevle, bu olaydan yaklaşık altı ay sonra vezirlikten azledildi. Kaynaklar Amîdüddevle'nin vezirlikten azledilme sebebiyle ilgili farklı gerekçeler ortaya aktarmaktadır. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, Sefîdrûd'da yapılan savaşta esir alınan³ Berkyaruk'un veziri Ebü'l-Mahâsin, Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidülmülk tarafından serbest bırakıldı. Daha sonra Müeyyidülmülk, Müstazhir-Billâh'ın veziri Amîdüddevle'nin görevinden azledilmesini sağlaması karşılığında Ebü'l-Mahâsin'i Bağdat âmidliğine tayin edeceğine dair söz verdi. Müeyyidülmülk'ün kendi aleyhindeki bu girişiminden haberdar olan Amîdüddevle, henüz yolda olan Ebü'l-Mahâsin'in Bağdat'a ulaşmadan öldürülmesi için İspehdûd Sabâve b. Humârtékîn'e emir verdi. İbn Humârtékîn, Amîdüddevle'nin emrini yerine getirmek amacıyla Ba'kûbâ'da⁴ Ebü'l-Mahâsin'in yolunu kesti, ancak Ebü'l-Mahâsin ondan kurtularak bir köye sığındı. Bunun üzerine İbn Humârtékîn, Ebü'l-Mahâsin'e haber göndererek onun Berkyaruk'un veziri, kendisinin ise Berkyaruk'un kölesi olduğunu, dolayısıyla Bağdat'a giderek orada Berkyaruk'un adına hutbeyi birlikte okutmayı teklif etti.

¹ Hândmîr, *Düstûrû'l-vüzerâ*, s. 199.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 53.

³ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 19.

⁴ Bağdat'a yaklaşık 10 fersah [yaklaşık 60 km.] uzaklıkta bulunan büyük bir köydür. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 453.

Şayet bu teklifi kabul etmemesi durumunda ise aralarındaki sorunu kılıcın çözeceğini de sözlerine eklemeyi ihmal etmedi. İbn Humartekîn'in tehditle karışık bu teklifini kabul eden Ebü'l-Mahâsin, Amîdüddeve'nin İbn Humartekîn'i hangi maksatla gönderdiğini öğrenince hemen İlgâzî b. Artûk'a haber gönderdi. İlgâzî'nin yardıma gelmesiyle İbn Humartekîn, Amîdüddeve'nin verdiği emri yerine getiremedi. Daha sonra Bağdat'ta Müstazhir-Billâh'la görüşen Ebü'l-Mahâsin, Amîdüddeve'nin kardeşleriyle birlikte Ramazan 493/Temmuz-Ağustos 1100 tarihinde gözaltına alınarak vezirlikten azledilmesini sağladı.¹

Amîdüddeve'nin azledilmesinde Muhammed Tapar ve veziri Müeyyidülmülk'ün etkisinden bahseden yukarıdaki rivayetin dışında [Sultan Berkjaruk'un veziri] Abdücelîl ed-Dahistânî'nin kışkırtmalarının,² Müstazhir-Billâh'ın, babasının döneminde yaptıklarından dolayı Amîdüddeve'ye duyduğu kinin³ ve Amîdüddeve'nin, ne tür olduğu belirtilmese de, kendisine isnad edilen bazı kötü davranışların⁴ da onun vezirlikten azledilmesinde etkili olduğu nakledilmektedir. Bunların dışında Dîvânü'z-zimâm âmili İbnü'l-Muttalib, Sâhibü'l-mahzen İbnü'l-Husayn ve Dîvânü'l-inşâ reisi İbnü'l-Muvsalâyâ gibi dönemin önde gelen kâtiplerinin, halifeden 30 bin dinar değerinde iktâ almasına rağmen "kendi arazilerini mamur edip halifenin arazilerini mahvettiği" gerekçesiyle Amîdüddeve'yi Müstazhir-Billâh'a şikâyet etmeleri de Amîdüddeve'nin görevinden alınmasında etkili olan bir diğer sebep olarak zikredilebilir.⁵

Vezirlikten azledildikten sonra bir süre gözaltında tutulan Amîdüddeve, 16 Şevvâl 493/24 Ağustos 1100 tarihinde hapiste iken vefat etti.⁶ Zehebî, Amîdüddeve'nin vezirlik süresinin dokuz yıl⁷ olduğunu belirtmektedir. Ancak tayin (27 Zilkade 484/10 Ocak 1092) ve azil (Ramazan 493/Temmuz-Ağustos 1100)

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 298-299. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 54; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 598-599. İbn Hallikân da Ramazan ayını zikretmekle birlikte Amîdüddeve'nin 482 yılında gözaltına alındığını söylemektedir. Bk. *Vefeyât*, V, 133. Ancak bu bilginin kabul edilmesi mümkün görünmemektedir.

² Bk. *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 199.

³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 206.

⁴ Bk. *Târîhu Dımaşk*, s. 225.

⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 167-168; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 111. Ayrıca bk. İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 46 (nâşirin girişi).

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 299; İbnü'l-Fuvâtî, *Telhîs*, IV/2, 950; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 147.

⁷ Bk. *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 166-167

tarihleri dikkate alınrsa Amîdüddeve'nin dokuz yıldan biraz daha az bir süre görev yaptığı anlaşılmaktadır.

C. Müstazhir-Billâh (487-512/1094 -1118)

1. Ebü'l-Mahâsin Abdülcelîl b. Muhammed ed-Dihistânî

Amîdüddeve'nin görevinden azledilmesinin ardından Müstazhir-Billâh'ın onun yerine hemen bir görevlendirme yapmadığı görülmektedir. Kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle bu sırada vezirliğe kimin vekâlet ettiğini tesbit etmek mümkün görünmemektedir. Azzâm, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr ve Zehebî gibi müelliflere dayanarak Dîvânü'l-inşâ reisi İbnü'l-Muvsalâyâ'nın vekâleten bu göreve tayin edildiğini söylemektedir.¹ Ancak söz konusu kaynaklarda böyle bilgiye tesadüf edilememiştir.² Müstazhir-Billâh yaklaşık dört aylık bir sürenin sonunda 6 Safer 494/30 Kasım 1101 tarihinde, Sultan Berkyaruk'un vezirliğini yapmakta olan Ebü'l-Mahâsin'i kendi vezirliğine tayin etti.³ Ancak Ebü'l-Mahâsin, Berkyaruk'un kendisini tekrar yanına çağırmasıyla halifenin vezirliğini bırakmak zorunda kaldı.⁴ Kaynaklarda yer alan bilgilerden Ebü'l-Mahâsin'in vezirliğinin kısa sürdüğü anlaşılmakla birlikte, söz konusu sürenin tam olarak ne kadar olduğu tesbit edilememiştir. Azzâm, Ebü'l-Mahâsin'in bir ay kadar vezirlik yaptığını söylemektedir.⁵ Bu durumda onun Rebûlevvel 494/ Ocak-Şubat 1102 gibi görevinden ayrılmış olması muhtemeldir.

Berkyaruk'un vezirliğini yaptığı sırada Ebü'l-Mahâsin, efendisini öldürdüğü gerekçesiyle vezirden intikam almak isteyen, aynı zamanda Bâtınî olduğu söylenen bir kişinin saldırısı sonucu ağır yaralanmış ve 12 Safer 495/6 Aralık 1101 tarihinde İsfahân'da ölmüştür.⁶

¹ Bk. *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 112.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 62; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 25. İbnü'l-Esîr'de yer alan bilgi İbnü'l-Muvsalâyâ'nın bu görevi Ebü'l-Mahâsin'in vezirliğinden sonra yaptığını göstermektedir. Bk. *el-Kâmil*, X, 307.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 62.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 62; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 25

⁵ Bk. *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 112.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 335; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 45.

2. *Ebü'l-Ma'âlî Fadl b. Abdürrezzâk el-İsfahânî*

Ebü'l-Mahâsin'in tekrar Sultan Berkyaruk'un vezirliğine dönmesiyle İbnü'l-Muvsalâyâ'nın bir kez daha vekâleten vezir olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır.¹ İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn'un aktarmış oldukları bir rivayet Ebü'l-Ma'âlî el-İsfahânî'nin vezirliğe tayin edilmesinden önce İbnü'l-Muvsalâyâ'nın vekâleten bu görevi yürüttüğünü göstermektedir. Şöyle ki, 18 Zilkade 494/24 Eylül 1100 tarihinde Bağdat'a gelen Sultan Berkyaruk'u karşılamak üzere Müstazhir-Billâh, İbnü'l-Muvsalâyâ'yı görevlendirmiştir.² Hatırlanacağı üzere İbnü'l-Muvsalâyâ daha önce vezirliğe vekâlet ettiği sırada Melikşah'la Nizâmülmülk'ün Bağdat'a gelmesi üzerine onlar için düzenlenen karşılama merasimine de katılmıştı.³

Bu dönemde yaklaşık bir buçuk yıl bu görevi devam ettiren İbnü'l-Muvsalâyâ, Müstazhir-Billâh'ın Ramazan 495/ Haziran 1102 tarihinde⁴ Ebü'l-Maâlî'yi vezirliğe tayin etmesiyle tekrar eski görevine dönmüştür. Vezirliğe tayin edilmeden önce Melikşah döneminde Dîvânü'l-arz'ın⁵ reisi Muhammed b. Gaylân'ın vekilliğini yapan Ebü'l-Maâlî, zamanla İbn Gaylân'ın gözden düşmesi sonucu onun yerine bu göreve tayin edildi ve Melikşah, Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde de bu görevini devam ettirdi. Bu süre zarfından çok zengin olduğu söylenen Ebü'l-Maâlî, Berkyaruk ve kardeşi Muhammed Tapar arasındaki mücadele kızınsınca görevinden ayrılarak Hille Emîri Seyfüddevle Sadaka'ya iltica etti.⁶

Hille'deki ikâmeti sırasında Seyfüddevle'nin teveccühünü kazanan Ebü'l-Maâlî, yine onun tavassutu ile Müstazhir-Billâh'ın vezirliğine tayin edildiği

¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 501-520*, s. 190.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 307; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 600.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 294; Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 82-83.

⁴ İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 351; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148.

⁵ Dîvânü'l-arz veya Dîvânü'l-arz'ı'ceyş ismiyle anılan bu divan bazı İslâm devletlerinde ordunun maaş, silah ve teçhizatıyla meşgul olan askerlerin rütbelerine göre kayıtlarını tutmakla ilgilieniyordu. Ârızü'l-ceyş, arız-ı leşker, sâhibü dîvanu'l-arz ve sâhibü dîvânü'l-ceyş olarak isimlendirilen ârız, ordunun tahsisat defterlerini tutumak, savaş ve barış zamanlarında levazım ve teçhizatını temin etmek, konaklama işlerini organize etmek ve savaştan sonra elde edilen ganimetleri taksim etmekle görevliydi. Abbâsîler'de erken dönemlerden itibaren Moğol istilâsına kadar bu divanın varlığı bilinmektedir. Abbâsîler döneminde varlığını sürdüren Büveyhîler, Saffârîler ve Sâmânîler gibi hânedanların yanı sıra sonraki dönemlerde Selçuklular, Gazneniler gibi devletlerde de söz konusu divan bulunuyordu. Geniş bilgi için bk. Merçil, "Ârız" *DİA*, III, 359.

⁶ Hândmîr, *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 199-200. Ayrıca bk. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 207

söylenmektedir.¹ Ebü'l-Maâli ömrünün büyük bir kısmını Selçuklu idaresi altında geçirdiği için Bağdat'taki hilâfet divanının işleyişi hakkında çok fazla bilgisi yoktu.² Bundan dolayı vezirliğin bütün işleriyle Dîvânü'z-zimâm reisi Veliyyüddevele Ebü'l-Maâli b. Muttalib ilgileniyordu.³ Ebü'l-Maâli bilgisizliğinin yanı sıra devlet ricâline karşı kaba ve cimri bir tavır sergilediği için Müstazhir-Billâh tarafından 15 Receb 496/24 Nisan 1103 tarihinde azledilerek gözaltına aldı.⁴ İmâdüddîn el-İsfahânî, Ebü'l-Maâli el-İsfahânî'nin on ay vezirlik yaptığını bildirmektedir.⁵

Gözaltında bulunduğu süre içinde iyi bir muamele ile karşılaştığı söylenen⁶ Ebü'l-Maâli, on ay sonra serbest bırakıldı.⁷ İbnü'l-Esîr, Rebûlevvel 497/Aralık-Ocak 1103/1104 tarihinde serbest bırakılan Ebü'l-Maâli'nin, önce Hille Emîri Seyfûddevele'nin, daha sonra da Sultan Berkyaruk'un yanına gittiğini söylemektedir.⁸

3. *Ebü'l-Kâsım Ali b. Fahrüddevele b. Cehîr (Birinci Vezirliği)*

Ebü'l-Maâli'nin gözaltına alınmasının ardından Müstazhir-Billâh, İbnü'l-Muvsalâyâ'yı dördüncü kez vezirliğe vekâlet etmesi için görevlendirdi.⁹

Babası Fahrüddevele'nin vezirliği döneminde (454-471/1062-1078) Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed'in vefatı üzerine halife tarafından Amîdürrüesa unvanı verilen Ebü'l-Kâsım, Dîvânü'z-zimâm'ın reisliğine tayin edilerek kendisine hil'at takdim edildi.¹⁰ Fahrüddevele'nin Kâim-Biemrillâh döneminde kendi isteği ile vezirlikten ayrılmasının ardından kardeşi Ebü'l-Berekât ile birlikte vezirliğin işleriyle ilgilenmeye başladı.¹¹ Muhtemelen onun bu görevi Muktedî-Biemrillâh'ın

¹ Hândmîr, *Düstûrû'l-vüzerâ*, s. 200. Konuyla ilgili diğer kaynaklarda Seyfûddevele'nin etkisinden bahsedilmemektedir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 351; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 25

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 362.

³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 207.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 362; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 605-606; Hândmîr, *Düstûrû'l-vüzerâ*, s. 200; Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 54.

⁵ Bk. *Harîdetü'l-kasr*, I, 93.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 362.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 76.

⁸ Bk. *el-Kâmil*, X, 377. Hândmîr ise Berkyaruk'a sığınan Sedîdülmülk'ün, 507/1113-1114 yılındaki vefatına kadar Hemedân'da yaşadığını söylemektedir. Bk. *Düstûrû'l-vüzerâ*, s. 200.

⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 362; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 606.

¹⁰ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 33. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 141; Safedî, *el-Vâfi*, XXII, 85.

¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 199.

Ebü Şücâ' er-Rûzrâverî'yi vekâleten vezirliğe tayin etmesine kadar devam etmiştir.¹ Daha önce zikredildiği üzere Amîdüddevlé'nin ikinci kez vezirlikten azledilmesinin ardından Benî Cehîr ailesi Muktedî-Biemrillâh'dan izin almaksızın Selçuklu yönetiminin yanına gitmek üzere yola çıkmışlardı (Rebiülevvel 476/Temmuz-Ağustos 1083). Ebü'l-Kâsım'ın da bu sırada diğer aile fertleriyle birlikte Bağdat'tan ayrıldığı kuvvetle muhtemeldir.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Sultan Berkyaruk'un veziri Ebü'l-Mahâsin, Ebü'l-Kâsım'ın b. Cehîr'in dayısı Dîvânü'l-inşâ reisi İbnü'l-Muvsalâyâ'nın, Müztazhir-Billâh'ı Muhammed Tapar'a meylettirdiğini, Müztazhir-Billâh'ın da hutbeyi Sultan Berkyaruk adına değil, Muhammed Tapar adına okuttuğunu söylüyordu. Bunun üzerine [dayısı İbnü'l-Muvsalâyâ'ya yöneltilen ithamlardan dolayı muhtemelen kendisinin de zarar göreceğini düşünen] Ebü'l-Kâsım b. Cehîr, vezirliğe tayin edilmeden bir yıl önce, Sultan Berkyaruk'un vezirinden kaçarak Hille Emîri Seyfüddevle'ye sığınmıştır. Bu süre zarfında İbnü'l-Muvsalâyâ da divandaki görevinden ayrılmıştır. Ancak Ebü'l-Mahâsin'in 12 Safer 495/6 Aralık 1101 tarihindeki ölümünden sonra Ebü'l-Kâsım b. Cehîr, Bağdat'a gelmiş, İbnü'l-Muvsalâyâ da tekrar görevinin başına dönmüştür.²

Hille'deki ikâmeti sırasında Müstazhir-Billâh tarafından vezir tayin edilen³ Ebü'l-Kâsım b. Cehîr'in, aslında vezir olmak istemediği ve Bağdat'a Sadaka b. Mezyed'le birlikte geldiği söylenmektedir.⁴ Ayrıca Bağdat'ta İbn Mezyed'in onun adına halifeyle görüşerek şayet Müstazhir-Billâh'ın Ebü'l-Kâsım hakkındaki kararı değişirse [yani onu vezirlikten azlederse] kendisine iyi muamelede bulunması için ondan söz aldığı da rivayet edilmektedir.⁵

Ebü'l-Kâsım b. Cehîr, Bağdat'a geldikten sonra düzenlenen bir merasimle devlet ricali tarafından karşılandı. Daha sonra kendisine hil'at giydirilerek Şaban 496'da (Mayıs-Haziran 1103) vezirliğe tayin edildi.⁶ Görev yaptığı süre zarfında dönemin

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 199; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 55; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 197.

² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 350-351; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 606.

³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 207; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 142; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 366.

⁴ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 112.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 100; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 113.

⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 366; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148.

önde gelen devlet adamlarıyla aralarında bir anlaşmazlığın olduğu görülen Ebü'l-Kâsım b. Cehîr, özellikle Kâdılkudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî ve Sâhibü'l-mahzen İbnü'l-Husayn'ın da etkisiyle Müstazhir-Billâh tarafından vezirlikten azledildi. Azledildiğine dair kararı 14 Safer 500/15 Ekim 1102 tarihinde divana geldiği sırada kendisine Ebü'l-Ferec b. Reîsürrüesâ verdi. Bunun üzerine yürüyerek tekrar evine dönen ve daha sonra Seyfüddevle Sadaka b. Mezyed'in Bağdat'taki evine sığınan Ebü'l-Kâsım b. Cehîr, Seyfüddevle'nin kendisini Hille'ye götürecektir bir grubu göndermesinin ardından ailesini de yanına alarak 14 Safer 500/15 Ekim 1102 tarihinde Bağdat'tan ayrıldı.¹ İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Kâsım'ın birinci vezirliğinin üç yıl beş ay ve birkaç gün sürdüğünü zikretmektedirler.²

4. *Ebü'l-Ma'âlî Hibetullah b. Muttalib*

Ebü'l-Kâsım b. Cehîr'in azledilmesinin ardından Kâdılkudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî vezirliğe vekâlet etmek üzere görevlendirildi.³ Yaklaşık bir yıl sonra Ebü'l-Ma'âlî Hibetullah b. Muttalib, Muharrem 501'in başında (Ağustos 1107) Müstazhir-Billâh tarafından vezirliğe tayin edildi.⁴

Vezirliğe tayin edilmeden önce Dîvânü'z-zimâm'da görevli olduğu söylenen⁵ Ebü'l-Ma'âlî, aldığı malî tedbirlerin yanı sıra devlet ricaline karşı takındığı sert tavırdan dolayı tepkiyle karşılaştı. Bundan dolayı halifeye bir mektup gönderen Dîvanu'z-zimâm reisi, halifenin arazilerini harap eden ve mallarını tüketen Ebü'l-Ma'âlî'nin bu kaybı önleyecek tedbirleri dahi almayı bilmediğini söyleyerek vezirin itibarını zedelemeye çalıştı.⁶

Selçuklu yönetimi açısından meseleye bakıldığında ise Şîî ve Râfizî olduğu yönünde bir takım iddialar sebebiyle Ebü'l-Ma'âlî'nin vezirliğe tayin edilmesine karşı çıkan Sultan Muhammed Tapar, halifeye gönderdiği mektupta Müstazhir-

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII,100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 438; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 18; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 80; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 606; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 167.

² Bk. *el-Muntazam*, XVII, 100; 142; *el-Kâmil*, X, 438.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 438; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 107; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 80. Ayrıca bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 300. Hândmîr, *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 200.

⁵ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 300.

⁶ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 113. İbnü't-Tıktakâ, Ebü'l-Ma'âlî'nin vezirlerin bilginlerinden ve en hayırlılarından birisi olduğunu söylemektedir. Bk. *el-Fahrî*, s. 301.

Billâh'dan onu azletmesini istedi. Bunun üzerine vezirlikten azledilen Ebü'l-Ma'âlî, halife tarafından Selçuklu sultanının rızasını almak üzere İsfahân'a gönderildi. Burada sultanın veziri Sadülmülk'ün tavassutu ile Muhammed Tapar'la görüştü. Muhammed Tapar, ne surette olursa olsun Ehl-i sünnet mezhebinden ayrılmaması, zulmetmekten kaçınması ve yahudi ve hıristiyan olan kimseleri divanda görevlendirmemesi şartıyla vezirliğe devam edebileceğini söyledi. İsfahân'da Selçuklu sultanı ile yaptığı görüşmenin ardından Bağdat'a dönen Ebü'l-Ma'âlî, bu şartları yerine getirmek suretiyle tekrar vezirliğe tayin edildiyse de bir müddet sonra 21 Receb 502/24 Şubat 1109 tarihinde¹ Müstazhir-Billâh tarafından azledildi.² Onun vezirlik süresinin bir yıl altı ay yirmi bir gün olduğu anlaşılmaktadır. Vezirlikten azledilmesinin ardından bir süre daha Bağdat'ta kaldığı anlaşılan Ebü'l-Ma'âlî, 503/1109-1110 yılında gizlice ailesiyle birlikte İsfahân'a Muhammed Tapar'ın yanına gitti.³

5. *Ebü'l-Kâsım Ali b. Fahrüddeve b. Cehîr (İkinci Vezirliği)*

Ebü'l-Ma'âlî'nin görevden alınmasından sonra bu sefer vezirliğe vekâlet etmek üzere görevlendirilen Nakîbünnükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ve Kâdılkudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî bu görevi iki aydan biraz daha fazla devam ettirdiler.⁴

Hatırlanacağı üzere Ebü'l-Kâsım b. Cehîr, birinci vezirliğinden sonra Hille Emîrî Seyfüddevle Sadaka b. Mezyed'in adamlarının nezaretinde Bağdat'tan ayrılmıştı. Fakat Seyfüddevle'nin Receb 501/Şubat-Mart 1108 tarihindeki vefâtı⁵ üzerine Hille'den ayrılarak İsfahân'a giden⁶ Ebü'l-Kâsım, halifenin, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın da onayını almasından sonra Bağdat'a gelerek Şevvâl 502'de (Mayıs-Haziran 1109) ikinci defa vezirliğe tayin edildi⁷ ve 27 Rebülevvel 508/31

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 112. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ma'âlî'nin Şaban ayında azledildiğini söylemektedir. Bk. *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 27.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 454; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 149; Hândmîr, *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 200.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 478; Hândmîr, *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 200.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 109.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 440.

⁶ Safedî, *el-Vâfi*, XXII, 85.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 470; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 27; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 149.

Ağustos 1114¹ Pazartesi günü vefat edinceye kadar yaklaşık beş yıl beş ay süreyle görevini devam ettirdi.²

6. *Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin b. Ebû Şücâ'*

Muktedî-Biemrillâh'ın vezirlerinden Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî'nin oğlu olan Ebû Mansûr, Ebü'l-Kâsım'ın vefatından sonra Müztazhir-Billâh tarafından vezirliğe tayin edildi.³ Ancak onun tam olarak göreve ne zaman başladığına dair kaynaklarda bir bilgiye tesadüf edilememiş olmakla birlikte, halifenin herhangi bir kişiyi vekâleten vezirliğe tayin etmediği dikkate alınrsa, Ebû Mansûr'un Rebûlâhir 508'de (Eylül-Ekim 1114) vezir olarak görevlendirildiği söylenebilir.

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Ebû Mansûr'u İsfahân'a davet edip, kendi vezirliğine tayin etmek istediğini bildirmiştir. Ebû Mansûr'un da buna olumlu cevap vermesiyle yaklaşık üç yıl beş ay süren vezirliği Ramazan 511'den önce (Aralık-Ocak 1117-1118) sona ermiştir. Buna göre Muhammed Tapar, oğlu Mahmûd'u, kardeşi Sencer'in kızıyla nişanlanması için Horasan'a gönderdi. Sencer de annesi ile birlikte kızını İsfahân'a yolladı. Bu sırada Muhammed Tapar, Müztazhir-Billâh'a mektup yazarak başta veziri Ebû Mansûr olmak üzere önde gelen devlet ricalini, yapılacak merasime katılmaları için İsfahân'a göndermesini istedi. Selçuklu sultanının isteği üzerine Vezir Ebû Mansûr, Nakîbünnükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd, Alevîler'in nakîbi Mecdüddîn Ali b. Muammer, Sâhibü'l-mahzen Zahîrüddevle Ebû Tâhir b. el-Harazî hep birlikte İsfahân'a gittiler. Hatta o sırada Bağdat'ta Müstazhir-Billâh ve Kâdilkudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî dışında üst düzey devlet ricali kalmadığı söylenmektedir. İsfahân'da yapılan merasimin ardından Muhammed Tapar, Ebû Mansûr'u kendi vezirliğine tayin etmek istediğini bildirdi. Yapılan teklife olumlu cevap veren Ebû Mansûr, İsfahân'da kaldı, diğerleri ise Ramazan 511/ Aralık-Ocak 1117/1118 tarihinde Bağdat'a döndü.⁴

Safedî'nin verdiği bilgiye göre, Ebû Mansûr'un İsfahân'da kalmasının ardından Müstazhir-Billâh, Muhammed Tapar'a mektup göndererek Ebû Mansûr'un oğlu

¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 55.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 448; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 150.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 498; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 150.

⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 208.

Muhammed'in, babasının yerine vekâlet etmesini istemişti. Muhammed Tapar ise Muhammed'i [Bağdat'ta] vezir olarak görevlendirmesini, babası Ebû Mansûr'u ise [İsfahân'da] kendi vezirliğine tayin etmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Müstazhir-Billâh'ın vezirliğine tayin edilen Muhammed b. Ebû Mansûr, halifenin vefatına kadar görevini devam ettirmiştir. Ebû Mansûr ise Muhammed Tapar'ın vefatının ardından onun yerine sultan olan oğlu Mahmûd'un da vezirliğini yapmış ve 513/1119-1120 tarihinde Hemedân'da vefat etmiştir.¹ Benzer bilgilere yer veren Zehebî de Muhammed'in, babası Ebû Mansûr'un sağlığında iken Muhammed Tapar'ın tavassutu ile Müstazhir-Billâh'ın vezirliğine tayin edildiğini söylemiştir.²

Ebû Mansûr'un İsfahân'da Muhammed Tapar'ın vezirliğine tayin edilmesinin ardından onun yerine bu göreve Muhammed b. Ebû Mansûr'un tayin edildiğini söyleyen Zehebî ve Safedî'nin aksine, diğer kaynaklar Kâdıkkudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî'nin nâibü'l-vezîr olarak görevlendirildiğini aktarmaktadır.³ Günümüz araştırmacılarından Azzâm da Ebû Mansûr'dan sonra vezirliğe Kâdıkkudât ed-Dâmegânî'nin vekâlet ettiğini düşünmektedir.⁴ İbnü'l-İmrânî'nin, yukarıda zikredildiği üzere, o sırada Bağdat'ta halife ve Kâdıkkudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî'den başka üst düzey hiçbir yetkilinin kalmadığına dair verdiği bilgi de dikkate alınırsa, vezirliğe vekâlet eden kişinin Kâdıkkudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî olduğu anlaşılmaktadır.

D. Müstersid-Billâh (512-529/1118-1135)

1. Muhammed b. Ebû Mansûr Muhammed b. Ebû Şücâ'

Ebû Mansûr'un İsfahân'da Muhammed Tapar'ın vezirliğine tayin edilmesiyle vezirlik görevine vekâleten Kâdıkkudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî'nin tayin edildiği yukarıda zikredilmişti. Kaynaklarda Ebü'l-Hasan'ın vezirlik görevini ne kadar süreyle devam ettirdiğine dair bir kayda tesadüf edilememiştir.

¹ Bk. *el-Vâfi*, XIII, 25.

² Bk. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 31.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 536; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 71; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 151; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 611.

⁴ Bk. *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 114.

Muhammed b. Ebû Mansûr, yaşı küçük olmasına rağmen Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar ve babası Ebû Mansûr'un da etkisiyle halifenin vezirliğine tayin edildi.¹ İbnü'l-Cevzî'nin, Muhammed b. Ebû Mansûr'un vezir olarak tayin edildiğini söyledikten sonra Cemâziyelâhir ayında yaşanan hadiseleri aktarmasından² hareketle, Müstersid-Billâh'ın yeni vezirini Cemâziyelâhir 512/Eylül-Ekim 1118 tarihinden önce görevlendirdiği söylenebilir. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Müstersid-Billâh onu vezirliğe tayin etmekle birlikte tecrübesiz olmasından dolayı Nakîbünnükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ı vezirliğe vekâlet etmesi için görevlendirmiştir.³

Babası Ebû Mansûr'un, Sultan Mahmûd'un vezirliğini yaptığı sırada Rebûlevvel 513'de (Haziran-Temmuz 1119) vefat ettiğine dair haberin Bağdat'ta duyulması üzerine, Müstersid-Billâh, veziri Muhammed'i yaklaşık on ay görev yaptıktan görevinden azlederek yerine Ebû Ali Hüseyin b. Sadaka'yı tayin etti.⁴

2. *Ebû Ali Hüseyin b. Sadaka (Birinci Vezirliği)*

Muhammed b. Mansûr'un ardından 12 Rebûlevvel 513/23 Haziran 1119 Cuma günü vezirliğe tayin edilen Ebû Ali b. Sadaka⁵, daha önce Ebü'l-Ma'âlî Hibetullah b. Muttalib'in kızıyla evlenmiş ve Hille'de görev yapmıştır.⁶ İbnü't-Tıktakâ'nın verdiği bilgiye göre, dönemin en iyi vezirlerinden birisi olarak anılan Ebû Ali b. Sadaka'nın aynı zamanda idarî ve malî işlerden iyi anladığı, özellikle de Sevâd bölgesi hakkında bilgi sahibi olduğu⁷ ve akranlarına nazaran inşâ sanatında daha başarılı olduğu söylenmektedir.⁸ Müstersid-Billâh'ın kardeşi Ebü'l-Hasan Abdullah'ın, Dübeys b. Mezyed'in desteğiyle Bağdat'a karşı başlattığı isyanın önlenmesinin ardından halifenin nazarında kıymeti daha da artan Ebû Ali b. Sadaka, Müstersid-

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 537; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 611.

² Bk. *el-Muntazam*, XVII, 163.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 163; Zehebî de Nakîbünnükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ın vezirliğe vekâlet ettiğini söylemekle birlikte, Muhammed b. Ebû Mansûr'un Müstazhir-Billâh'ın vefatından önce halifenin vezirliğine tayin edildiğini aktarmaktadır. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 31.

⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 560.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 172.

⁶ Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 551-552.

⁷ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 304.

⁸ Hândmîr, *Düstûrû'l-vüzerâ*, s. 201.

Billâh tarafından hil'atle taltif edilmiş, ayrıca kendisine eyeri yeşim taşıyla süslenmiş bir at hediye edilmişti.¹

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Ebû Ali b. Sadaka'nın vezirlikten azledilmesinde birkaç sebebin etkili olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisine göre Dübeys b. Mezyed'le Müsterşid-Billâh'ın aralarında yaptıkları anlaşma gereği Ebû Ali b. Sadaka görevinden alınmıştır. Şöyle ki, Dübeys b. Mezyed 514/1120-1121 yılında Bağdat ve çevresine saldırarak bölgede benzeri görülmemiş yağma ve bozgunculuk yaptı. Bunun üzerine önce Müsterşid-Billâh, daha sonra da Sultan Mahmûd, Dübeys'e mektup göndererek yaptıklarından vazgeçmesini bildirdiler. Fakat Dübeys, kendisine yapılan uyarıyı dikkate almadığı gibi, Bağdat'a girerek hilafet sarayının karşısına karargâh kurdu. Bağdat'a gelen Sultan Mahmûd da Dübeys'le anlaşmak için bazı şartlar öne sürdü. Ancak iki taraf arasında anlaşma sağlanamayınca, Sultan Mahmûd, Dübeys'in üzerine yürümek maksadıyla Hille'ye doğru yola çıktı. Nihâyet Dübeys, itaat etmeyi kabul edince, Selçuklu askerleri 516/1122-1123 yılında tekrar Bağdat'a geldiler.²

Sultan Mahmûd'la Dübeys arasında anlaşmayı haber alan ve bundan rahatsız olan Müsterşid-Billâh, hemen sultana bir mektup göndererek Dübeys'i Bağdat'tan uzaklaştırmasını, Bağdat şahneliğine ise Dübeys'le mücadele etmesi için Aksungur el-Porsukî'yi tayin etmesini istedi. Yapılan bu atamanın ardından Sultan Mahmûd Bağdat'tan ayrıldı. Sultanın Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Dübeys, tekrar taşkınlık yapmaya başladı. Bunun üzerine Müsterşid-Billâh, Aksungur'a emir vererek Dübeys üzerine yürüyüp onu Hille'den çıkarmasını söyledi. İki taraf arasında meydana gelen savaşta üstünlüğü ele geçiren Dübeys, Müsterşid-Billâh'a haber göndererek itaat ettiğini bildirdi, ancak aralarında tam olarak anlaşmanın sağlanması için Ebû Ali b. Sadaka'yı gözaltına almasını istedi. Dübeys'in itaat için öne sürdüğü bu şartı kabul eden Müsterşid-Billâh vezirini görevden aldı. Ebû Ali b.

¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 212.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 565-566. Ayrıca bk. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 213; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 140-141.

Sadaka'nın vezirlikten azledilmesinin ardından kendisinin ve yakınlarının evleri yağmalandı. Kardeşinin oğlu Celâleddin Ebü'r-Rızâ ise Mûsul'a kaçtı.¹

İbnü't-Tıktakâ'nın aktardığı ikinci sebebe göre ise Müstersid-Billâh, Ebû Ali b. Sadaka'ya karşı menfi bir tutum sergileyen Sultan Mahmûd'un veziri Ebû Tâlib es-Sümeymî'den² dolayı Ebû Ali b. Sadaka'yı görevinden azletmek zorunda kalmıştır.³

Yukarıda zikredilen bu iki sebebin dışında Azzâm, Nakîbünnükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ve Dîvânü'l-inşâ kâtibi Sedîdüddeve b. Enbârî gibi bazı yüksek dereceli memurların da Ebû Ali b. Sadaka'nın vezirlikten azledilmesinde etkili olduğunu ileri sürmektedir. Azzâm'a göre Nakîbünnükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ın görevinden azledilmesinde Ebû Ali b. Sadaka'nın etkili olma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla Ebû Ali'nin vezirlikten azledilmesinde de bu sefer İbn Tırâd'ın rolü söz konusudur. Diğer taraftan Ebû Ali b. Sadaka ile Sedîdüddeve arasında düşmanlık olduğunu belirten Azzâm, vezirin görevinden alınmasında Sedîdüddeve'nin de etkili olduğunu iddia etmektedir.⁴

Azzâm'ın Ebû Ali b. Sadaka'nın vezirlikten azledilmesindeki sebeplerden birisi olarak ileri sürdüğü bu meseleyle ilgili iki hususa işaret etmek gerekir. Birincisi, söz konusu kaynakta⁵ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ın nakîbünnükebâlıktan alınmasında vezirin de rolünün olduğuna dair bir imâ bulunmakla birlikte, onun, vezirin görevine son verilmesinde etkili olduğuna bir bilgi bulunmamaktadır. İkincisi, Sedîdüddeve ile vezirin arasında var olduğu söylenen düşmanlık Ebû Ali b. Sadaka'nın ikinci vezirliği döneminde ikisi arasında geçen bir meseleyle ilgilidir.⁶ Dolayısıyla bu meselenin İbn Sadaka'nın birinci, yani şimdiki vezirliğinden azledilmesinde etkili olduğunu söylemek mümkün değildir.

¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 598-599. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 205; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 141; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 619; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 59-60.

² Kaynaklarda açıkça zulüm ve kötülük işlemekten çekinmeyen birisi olarak anılan Kemâlülmülk Ebû Tâlib es-Sümeymî, Safer 516/Nisan-Mayıs 1122 tarihinde bir Bâtînî tarafından öldürülmüştür. Vezirik süresinin üç yıl on ay olduğu söylenmektedir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 212; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 601; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 190

³ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 304.

⁴ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 154.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 193.

⁶ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 304.

Yaklaşık üç yıl bir ay sekiz gün vezirlik yaptıktan sonra 20 Cemâziyelevvel 516/12 Temmuz 1112 Perşembe günü vezirlikten azledilen İbn Sadaka¹, bir süre daha Bağdat'ta ikâmet etti. Ancak yeni vezir Ahmed b. Nizâmülmülk'ün kendisini başkentten çıkarmak istemesi üzerine halifeye görüşerek Hadîse'de bulunan Emîr Süleyman b. Muhâriş'in yanına gitmek istediğini bildirdi. Halifenin de onayıyla Bağdat'tan ayrıldı. Yolda Yunus el-Harâmî isminde bir kişinin saldırısına uğrayan ve yanında bulunan kişilerle birlikte esir alınan İbn Sadaka, başlarına gelen bu hadisenin Dübeys tarafından duyulup da aralarındaki düşmanlık sebebiyle kendilerini para karşılığı Yunus'tan teslim almasından korktu. Bundan dolayı serbest kalmaları karşılığında 300 dinarını hemen, geri kalanını da Hadîse'ye vardıktan sonra ödemek şartıyla toplamda bin dinar karşılığında Yunus el-Harâmî ile anlaştı. Bu sırada İbn Sadaka'nın başına gelenlerden haberdar olan Hadîsetü'l-Furât âmili, vezirin Hadîse'ye vardıktan sonra ödemeyi vadettiği parayı tekeffül etmek üzere bir çiftçiyi kadı diye Yunus'a gönderdi. Bu kişi İbn Sadaka'nın Hadîse'ye gönderilmesini ve kalan parayı getirmesini, bu süre içinde de kendisinin onun yerine burada rehin olarak tutulmasını teklif etti. Yapılan teklifi kabul eden Yunus, İbn Sadaka'yı adamlarından bazılarıyla birlikte Hadîse'ye gönderdi. İbn Sadaka ve beraberindekiler Hadîse'ye varınca buranın âmili, Yunus'un adamlarını gözaltına aldı. Kendisine hile yapıldığını anlayan Yunus, adamlarının serbest kalması için bu kişiyi ve aldığı parayı teslim etmeyi kabul etti. Böylece İbn Sadaka, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra sağ salim Hadîse'ye ulaşmış oldu.²

3. Ahmed b. Nizâmülmülk

Ebû Ali b. Sadaka'nın azledilmesinin ardından Nakîbünnükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ikinci kez vezirliğe vekâlet etmek üzere görevlendirildi.³ Ebü'l-Kâsım'ın görevi yaklaşık üç veya dört ay devam etti. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Sultan Mahmûd, kendi vezirliğini yapan Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk'ün kardeşi Ahmed b. Nizâmülmülk'ün halifenin vezirliğine tayin edilmesi için Akdalkudât

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 205. İbnü'l-Esîr de Ebû Ali b. Sadaka'nın Cemâziyelevvel ayında gözaltına alındığını söylemektedir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 602. Zehebî onun ilk görevinin üç yıl sürdüğünü kaydetmektedir. Bk. *Târîhu'l-İslâm: sene 521-540*, s. 72.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 602-603; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 620.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 205-206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 602. Daha önce de geçtiği üzere Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd, Ebü'l-Ma'âlî Hibetullah b. Muttalib'in vezirlikten azledilmesinin ardından Kâdilkudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî ile birlikte vezirliğe vekâlet etmişti (502/1109).

Ebû Sa'd el-Herevî'yi Bağdat'a gönderdi. 15 Ramazan 516/17 Kasım 1122 tarihinde halifenin huzuruna çıkan Ahmed b. Nizâmülmülk, aynı yılın Şevvâl ayında (Aralık 1122) vezirliğe tayin edildi.¹ Daha önce (Safer 500/Ekim 1106) Sultan Muhammed b. Tapar'ın vezirliğini de yapmış olan² Ahmed b. Nizâmülmülk bu konuda tecrübeli olmasına rağmen, Müsterşid-Billâh, Ebü'l-Kâsım b. Tırâd'ı yeni vezirin nâibi olarak görevlendirdi.³

Halifenin, yeni vezirine tam olarak güvenemediği için böyle bir tavır sergilediği söylenebilir. Çünkü Ahmed b. Nizâmülmülk'ün seçilmesinde doğrudan Selçuklu yönetiminin dahli söz konusuydu. Ancak Hille emiri Dübeys'le Müsterşid-Billâh arasında meydana gelen savaşta diğer devlet erkânının yanı sıra Ahmed b. Nizâmülmülk'ün de halifeyle birlikte savaşta yer alması Müsterşid-Billâh'ın nazarındaki kıymetini arttırdı.⁴ Hatta savaş esnasında Müsterşid-Billâh'a ordunun Atık denilen yere çıkmasını söyleyerek⁵ Dübeys'e karşı kazanılan zaferde önemli bir rol oynamış, bu sayede halifenin iltifatına mazhar olmuştur.⁶

Sultan Mahmûd'un vezirliğini yapan kardeşi Şemsülmülk Osman'ın sultan tarafından azledilmesi, Ahmed b. Nizâmülmülk'ün de vezirlikten azledilmesine neden oldu. İbnü'l-Esir'in aktardığı bilgiye göre, Müsterşid-Billâh, Şemsülmülk Osman'ın başına gelenleri duyduktan sonra Ahmed b. Nizâmülmülk'ün görevine son verdi.⁷ Diğer bazı rivayetlere göre ise onun görevden alınmasını bizzat Sultan Mahmûd istemiştir. Bunu duyan Ahmed b. Nizâmülmülk de divana gelmeden kendi isteğiyle vezirlikle ilişkisini keserek halifeden affını talep etmiştir.⁸

Ahmed b. Nizâmülmülk'ün Ramazan 516'da⁹ (Kasım 1122) atandığını söyleyen Zehebî, onun bir yıl bir ay vezirlik yaptıktan sonra azledildiğini belirtmektedir.¹⁰

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 206. Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 602; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 619. İbnü'l-Esir (*el-Kâmil*, VIII, 602) atamanın Şaban ayında, Safedî (*el-Vâfi*, VI, 198) ise 16 Ramazan 516 tarihinde gerçekleştiğini söylemektedir.

² Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XX, 236; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 198.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 206.

⁴ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 155.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 217; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 110.

⁶ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 216.

⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 615.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 220; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 501-520*, s. 299; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-zâhire*, V, 220.

⁹ Bk. *Târîhu'l-İslâm: sene 540-550*, s. 173

¹⁰ Bk. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XX, 236.

Ancak Ahmed b. Nizâmülmülk'ten sonra Ebû Ali b. Sadaka'nın 6 Rebîülâhir 517/3 Haziran 1123 tarihinde¹ vezirliğe tayin edildiği hesaba katılırsa, Zehebî'nin verdiği bu sürenin çok uzun olduğu ve Ahmed b. Nizâmülmülk'ün bu tarihten önce vezirlikten azledildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Safedî de Ahmed b. Nizâmülmülk'ün Rebîülevvel 517'nin başında görevinden alındığını aktarmaktadır.² Onun yedi aydan biraz daha az bir süre vezirlik yaptığı anlaşılmaktadır.

Vezirliği bıraktıktan sonra babası Nizâmülmülk'ün yaptırdığı Nizâmiye Medresesi'nin *müsemmene* denilen bir zaviyesinde kendi halinde yaşamaya devam eden Ahmed b. Nizâmülmülk³, Zilhicce 544/ Nisan 1150 tarihindeki ölümüne kadar bir daha resmî bir görev almamıştır.⁴

4. *Ebû Ali Hüseyin b. Sadaka (İkinci Vezirliği)*

Ahmed b. Nizâmülmülk'ün görevinden ayrılmasının ardından İbn Sadaka, o sırada Hadîse'de bulunduğu için, vezirliğe vekâleten üçüncü kez Ebû'l-Kâsım b. Tırâd tayin edildi.⁵ Müsterşid-Billâh tarafından kendisine gönderilen davet mektubuna olumlu yanıt veren İbn Sadaka, Bağdat'a gelerek bir süre Harîmü't-Tâhirî'de ağırlandıktan sonra 6 Rebîülâhir 517 tarihinde ikinci kez vezirliğe tayin edildi.⁶ Müsterşid-Billâh vezirliğe tayin edildiği gün İbn Sadaka'yı metheden bir şiir yazdı.⁷

Dübeys b. Sadaka ve Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın Bağdat'ı işgal etmeye yönelik girişimleri bertaraf edildikten sonra, İbn Sadaka halifeden bağışlanma dileyen Dübeys'in affedilmemesi gerektiğini söyleyerek Müsterşid-Billâh'ın takdirini kazandı.⁸ Yine 520/1126-1127 yılında Sultan Mahmûd'un Bağdat'a girmesinin ardından Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid'le birlikte büyük bir çaba sarfeden

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 220.

² Bk. *el-Vâfi*, VI, 198.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 615; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 156.

⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 540-550*, s. 173; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 198.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 220; İbn Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 501-520*, s. 299.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 220. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 615.

⁷ İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 95-96.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 627. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Târîh*, III, 622.

İbn Sadaka, sultanın halifeye itaat etmesini ve iki tarafın arasında sulhun sağlanmasını sağladı.¹

Vefatından kısa bir süre önce rahatsızlanan İbn Sadaka'yı ziyaret eden Müstersid-Billâh, gerek Dübeys b. Mezyed, gerekse Sultan Mahmûd'un Bağdat'a karşı girişimlerini engellemeye yönelik gösterdiği çabadan dolayı İbn Sadaka'ya minnettâr olduğunu ifade etti.² Vefatından sonra da İbn Sadaka'nın çocuklarına taziye dileklerini ilettiler.³ İbn Sadaka'nın ikinci vezirliği Receb 522/Temmuz 1128 tarihindeki vefatına kadar yaklaşık beş yıl dört ay devam etti.⁴

5. *Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ez-Zeynebî (Birinci Vezirliği)*

Ebü Ali b. Sadaka'nın vefatının ardından vezirliğe herhangi bir kişi tayin edilmeyince İzzüddeve b. Muttalib, Muhammed b. el-Enbârî, Nâsihuddevle b. Müslime, Ahmde b. Nizâmülmülk gibi isimler vezirliğe atanmak için bir takım girişimlerde bulundular. Ancak Müstersid-Billâh, Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ı vezirliğe vekâlet etmek üzere görevlendirdi.⁵ Yaklaşık on ay bu görevi devam ettiren Ebü'l-Kâsım Ali, daha sonra 29 Rebûlâhîr 523/21 Nisan 1129 tarihinde halife tarafından vezirliğe tayin edildi.⁶

Ebü'l-Kâsım b. Ali'nin daha önce pek çok kez nâibü'l-vezir olarak görev yaptığı⁷ için vezirliğin işleyişiyle ilgili bilgi sahibi olması, ayrıca Hz. Peygmaber'in soyundan gelmesi sebebiyle halife tarafından tercih edildiği söylenebilir. Nitekim Müstersid-Billâh, vezirlik makamını kastederek, kendisine hitaben “*Bu makama senin dışında kim tayin edildiyse onun sayesinde değeri artmıştır. Ancak bu makamın şanı senin sayende yücelmiştir.*” diyerek Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd hakkındaki kanaatini ortaya

¹ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 144; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 242-243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 637; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 157.

² İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 305.

³ Ezdî, *Ahbârü'd-düvel*, s. 153.

⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 652. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 250; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 127.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 250; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 521-540*, s. 11; İbn Tağrıberdî, *en-Nüccümü'z-zâhire*, V, 227.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 653; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 521-540*, s. 13.

⁷ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd, nâibü'l-vezirlik yapmasının yanında, kendisine sığınan Dübeys b. Mezyed'i uzaklaştırması için Sencer'e elçi olarak da gönderilmiştir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 244.

koymuştur. ¹ İbn Tırâd'ın şahsiyetiyle ilgili bilgi veren kaynaklar onun âlim, ferâset sahibi ve ince fikirli birisi olduğunu söylemektedir.²

526/1131 yılına gelindiğinde Müsterşid-Billâh, Ebü'l-Kâsım b. Tırâd'ı vezirlik görevinden azletti. İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı rivayete göre söz konusu azlin sebebinin darphane ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre 525/1130 yılının sonlarına doğru darphanedeki memurlar zarar ettikleri gerekçesiyle şikâyetçi oldular. İbn Harîk,³ ise çalışanları yalanlayarak oldukça iyi kâr ettiklerini söyledi. Betülmâl âmili de hem memurların hem de İbn Harîk'in bu konuda konuşmasını yasakladı. Durum Müsterşid-Billâh'a intikal edince, halife şikâyetin araştırılmasını emretti. Yapılan inceleme sonunda darphanenin kâr ettiği, sâhibü'l-mahzenin de memurlarla işbirliği yaparak onlardan her ay yetmiş dinar aldığı anlaşıldı. Bunun üzerine söz konusu durumun divanda görüşülmesini isteyen Müsterşid-Billâh, daha sonra veziri hakkında bir tekvî çıkararak bu işin sorumluluğunun kendisine ait olduğunu söyledi.⁴

Çıkarılan tekvî'ın ardından bir müddet daha görevini devam ettirdiği anlaşılan Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd, sekiz ay sonra 19 Şaban 526/Mart-Nisan 1129-5 Temmuz 1132 tarihinde gözaltına alındı. Onunla birlikte Divânü'z-zimâm kâtibi İbnü'l-Vizân da tutuklandı.⁵ İbn Tırâd, hapse girdikten yaklaşık dört ay sonra serbest bırakıldı.⁶ Onun yaklaşık üç yıl üç ay on dokuz gün görev yaptığı anlaşılmaktadır.

6. *Enûşiroân b. Hâlid*

Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ın gözaltına alınmasının ardından Müsterşid-Billâh, Muhammed b. el-Enbârî'yi vekâleten vezirliğe tayin etti.⁷ Safedî'nin⁸ verdiği bilgiye göre, o yılın sonuna kadar görev yaptığı anlaşılan İbnü'l-Enbârî'nin ardından

¹ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 305.

² İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 305; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XX, 151; Safedî, *el-Vâfi*, XXI, 104.

³ Söz konusu rivayette bu kişinin kim olduğu konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Muhtemelen darphânedeki ya da beytûlmâlde görevli üst düzey memurlardan birisidir.

⁴ Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 269.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 272; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 140. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 521-540*, s. 33; a. mlf. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XX, 150.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 272.

⁷ Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XX, 150.

⁸ Bk. *el-Vâfi*, IX, 243.

Zilhicce 526' da (Kasım 1132) vezirliğe Enûşirvân b. Hâlid getirildi.¹ Oldukça geç bir tarih aktaran İbnü'l-İmrânî, Enûşirvân'ın Receb 527'de (Mayıs-Haziran 1133) vezirliğe tayin edildiğini söylemektedir.² Ancak Müstersid-Billâh'ın, Muharrem 527'de Bağdat'a gelen Sultan Mes'ûd'a elçi olarak veziri Enûşirvân'ı gönderdiğine dair Bündârî'nin³ aktarmış olduğu rivayet, Enûşirvan'ın, İbnü'l-İmrânî'nin verdiği tarihten daha önce bu göreve tayin edildiğini göstermektedir.

459/1066-1067 yılında Rey'de⁴ veya Kâşân'a bağlı bir köyde⁵ dünyaya gelen Enûşirvân, önce Selçuklular'ın hizmetinde divan kâtibi olarak görev yaptı.⁶ Bu görevi sırasında⁷ Sultan Berkyaruk ile amcası Tutuş arasındaki savaşa (488/1095) katıldı⁸ ve aynı yıl aralarında dostluk bulunan Berkyaruk'un veziri Müeyyidülmülk'ün azledilmesiyle Basra'ya giderek orada edebiyatla ilgilendi ve burada Makâmât müellifi Harîrî ile tanıştı. Harîrî eserini kaleme alması için kendisini teşvik eden şahsın Enûşirvân olduğunu söylemektedir.⁹ Basra'da üç yıl kaldıktan sonra Sultan Berkyaruk'un vefatının ardından tahta çıkan Muhammed Tapar'ın davetiyle tekrar devlet hizmetine girerek¹⁰ sâhibü'l-mahzen ve ârizü'l-ceyş olarak görev yaptı. Ancak kısa bir süre sonra bu görev Nizâmülmülk'ün oğlu Şemsülmülk'e verilince Bağdat'a döndü. Enûşirvân, kendisini, Vezir Hatîmülmülk Muhammed Meybüzi'nin nâibliğine tayin etmek isteyen Muhammed Tapar'ın teklifini önce kabul etmek istemese de daha sonra bu karara itiraz etmedi. Memurların Hatîmülmülk'e karşı muhalefet ve entrikaları karşısında istifa etmek zorunda kaldı. Tekrar ârizü'l-ceyş tayin edilen Enûşirvân, bu görevini 516/1122-1123 tarihine kadar devam ettirdi ve aynı yıl görevinden azledilerek hapse atıldı. Vezir Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk'ün vefatının ardından hapisten

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 271; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 672; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 306; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 521-540*, s. 32; Safedî, *el-Vâfi*, IX, 243.

² Bk. *el-İnbâ*, s. 217.

³ Bk. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 161-162.

⁴ Safedî, *el-Vâfi*, IX, 242.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 333. Bazı araştırmacılar ise Kâşânî nisbesiyle anılmasından hareketle Kâşân'da da doğmuş olabileceğini ifade etmektedirler. Bk. Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. XIII (neşredenin önsözü); Özaydın, "Enûşirvân b. Hâlid", *DİA*, XI, 256.

⁶ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. XIII (neşredenin önsözü).

⁷ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. XIII.

⁸ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. XIII (neşredenin önsözü), 85.

⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 333; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 306; Safedî, *el-Vâfi*, IX, 243.

¹⁰ Houtsma, Enûşirvân'ın Basra'dan Muhammed Tapar'ın Bağdat'ta bulunan sarayına geldiğini söylemektedir. Bk. Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. XIV (neşredenin önsözü).

kurtuldu (517/1123).¹ Bu hadiseden yaklaşık dört yıl sonra Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar, kendisini vezirliğe tayin etmek istediğini bildirdi, ancak Enûşîrvân bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine halifenin veziri Ebû Ali b. Sadaka, Harîmü't-Tâhîrî'deki evine gelerek Enûşîrvân'ı iknâ etmeye çalıştı. Nihâyet Ramazan 521/Eylül-Ekim 1127 tarihinde Bağdat'tan ayrılarak İsfahân'a giden Enûşîrvân, Selçuklu vezirliğine tayin edildi. Buradaki vezirliği yaklaşık on ay kadar sürdürdü.²

Sultan Mahmûd'un vezirliğinin ardından tekrar Bağdat'a gelen Enûşîrvân, bu sefer Müsterşid-Billâh tarafından vezirliğe tayin edilmek istendi. Bunun için Sâhibü'l-Mahzen İbn Talhâ'yı Enûşîrvân'a gönderen halife, bu konudaki kararını kendisine iletmesini istedi. Ancak Enûşîrvân, şu anki halinden memnun olduğunu belirterek halifenin teklifini geri çevirmek istediye de, sonunda vezirliğe tayin edilmeyi kabul etti.³

Dindar, akıllı, dürüst, işinin ehli ve mütevâzı birisi olarak anılan⁴ Enûşîrvân b. Hâlid, zaman zaman aşırı nezâketi sebebiyle bazı şairler tarafından tenkit edilmiştir.⁵

Enûşîrvân, yaklaşık bir yıl üç ay vezirlik yaptıktan sonra Rebûlevvel 528'de (Mayıs-Haziran 1133) azledilmiştir.⁶ Kaynaklarda Enûşîrvân b. Hâlid'in vezirlikten azledilmesiyle ilgili bir sebep zikredilmemektedir.⁷ Azzâm, İbnü't-Tıktakâ'yı kaynak göstererek Enûşîrvân'ın, devlet memurlarının, özellikle de aralarında düşmanlık bulunan Nakîbünnükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ın etkisiyle vezirlikten azledilmiş olabileceğini dile getirmektedir.⁸ Ancak İbnü't-Tıktakâ'da yer alan kayıta Enûşîrvân'la Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd arasında vezirlik için bir çekişmenin ve münâferetin olduğu, bundan dolayı Ebü'l-Kâsım'ın vezirlikten azledilip yerine Enûşîrvân'ın tayin edildiği, Enûşîrvân'ın vefatından sonra bu sefer Ebü'l-Kâsım'ın

¹ Bûndârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. XVI-XVIII (neşredenin önsözü), 144; Abbâs İkbâl, *el-Vezâre fî ahdi's-Selâcika*, s. 258-259; Özeydın, "Enûşîrvân b. Hâlid", *DİA*, XI, 256.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 244; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 642; Safedî, *el-Vâfi*, IX, 242-243.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 271.

⁴ Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XX, 16; Safedî, *el-Vâfi*, IX, 243.

⁵ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 306-307.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 282.

⁷ Özeydın, Enûşîrvân'ın vezirlikten istifâ ettiğini söylemektedir. Bk. "Enûşîrvân b. Hâlid", *DİA*, XI, 256.

⁸ Bk. *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 161.

tekrar vezir olarak görevlendirildiği aktarılmaktadır.¹ Dolayısıyla söz konusu rivayetten hareketle Enûşîrvân'ın vezirlikten azledilmesinin sebebini Ebü'l-Kâsım'la aralarındaki düşmanlıkla açıklamak pek mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan İbnü't-Tıttakâ'nın verdiği bilgilerde bir karışıklığın olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü söz konusu kayıta Enûşîrvân'ın vefatından sonra Ebü'l-Kâsım'ın vezirliğe tayin edildiği söylenmektedir. Halbûki Enûşîrvân 532/1137 yılında vefat etmiş,² Ebü'l-Kâsım ise henüz o hayatta iken ikinci kez vezirliğe tayin edilmiştir.³ Yine Ebü'l-Kâsım'ın birinci vezirliğinden azledilmesinin sebebi, daha önce de geçtiği üzere, ikisi arasında var olduğu söylenen düşmanlık değil, darphânedeki kâr-zarar meselesidir. Dolayısıyla İbnü't-Tıttakâ'nın aktarmış olduğu rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Enûşîrvân'ın vezirliğiyle ilgili bir meseleye daha işaret edilmelidir. IX. yüzyıl sonlarına doğru Selçuklu emirleri arasında başlayan hânedan kavgalarının yanı sıra hâkimiyetlerini tasdik ettirmek isteyen Selçuklu emirlerinin Müsterşid-Billâh'a başvurmaları Abbâsî halifeliğini güçlendirmişti. Bunun yanında Sultan Sencer'in Selçuklu başkentini İsfahân'dan Merv'e taşınması, Irak Selçuklu tahtını ele geçirmeye çalışan emirler arasındaki mücadelenin artmasına yol açmıştı. Bütün bunlardan dolayı Müsterşid-Billâh'ın nüfuzunun daha da arttığını gören Sultan Sencer, oldukça sert bir üslûpla Abbâsî halifesine bir mektup göndermiştir. Halife Müsterşid de yine aynı sertlikte bu mektuba karşılık vermiştir. Sultan Sencer'in veziri Muizziddîn Fazl b. Mahmûd'a gönderilen mektup, halifenin sultana karşı siyasetini ortaya koyması ve sultanın Bâtınî zümrelerle ilişkisine dair Müsterşid-Billâh'ın rahatsızlığını belirtmesi bakımından önem arz etmektedir.⁴ Sultan Sencer tarafından gönderilen ve "Yüksek Selçuklu Dîvân'ndan Dârülhilâfe vezirine" şeklinde başlayan mektubun tarihi 527 yılının Ramazan ayı (Temmuz 1113) olarak yazılmıştır. Buna göre mektubun esas muhatabı Müsterşid-Billâh olmakla birlikte,⁵ söz konusu mektubun o sırada vezirlik görevini yerine getiren Enûşîrvân b. Halid'e

¹ Bk. *el-Fahrî*, s. 307.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 333; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 67; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XX, 16; Abbâs İkbâl, *el-Vezâre fi ahdi's-Selâcika*, s. 260.

³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 218; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 282.

⁴ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 247-248, 250. Müsterşid-Billâh'ın gönderdiği mektubun metni için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, VI, 219-221.

⁵ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 250.

yazıldığı söylenmelidir. Ancak mektubun metninin tamamını neşreden Abbâs İkbâl¹ ve ondan naklen Özgüdenli² ise mektubun o sırada halifenin vezirliğini yapan Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'a gönderildiğini ileri sürmektedir. Fakat Ebü'l-Kâsım'ın, Enûşirvân b. Hâlid'den sonra Rebûllevvel 528/Aralık-Ocak 1133-1134 tarihinde³ vezirliğe tayin edildiği göz önünde bulundurulursa, söz konusu mektubun Enûşirvân'a gönderildiği kesinlik kazanmaktadır. Nitekim Köymen de mektubun Enûşirvân b. Hâlid'e yazıldığını söylemektedir.⁴

7. *Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ez-Zeynebî (İkinci Vezirliği)*

Enûşirvân'ın azledilmesinin ardından Müsterşid-Billâh, Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ı Rebûlevvel 528'de ikinci kez vezirliğe tayin etti.⁵ Yukarıda da zikredildiği üzere Selçuklu emirlerinin kendi aralarındaki mücadelelerden dolayı Müsterşid-Billâh'ın nüfuzu giderek artmıştı. Başlangıçta I. Tuğrul'a (526-529/1132-1134) karşı halifeyle ittifak kuran Sultan Mes'ûd, bir süre sonra halifeyle anlaşamayarak Bağdat'ı terketmek zorunda kalmış, ancak I. Tuğrul'un vefat etmesi üzerine Hemedân'a giderek Irak Selçuklu tahtına oturmuştu.⁶ Bu dönemde Müsterşid-Billâh'ın, seleflerinin aksine bazı teamüllerin dışına çıkarak dinî gücün yanı sıra dünyevî gücü de ele geçirmek istemesi, kendisiyle Mes'ûd arasındaki anlaşmazlığı daha da arttırmış ve halife aleyhtarı bazı emirlerin Mes'ûd'a, Mes'ûd karşıtı kişilerin de Müsterşid-Billâh'a sığınmaları iki taraf arasında bir savaşın çıkmasını kaçınılmaz hale getirmiştir.⁷

Nihâyet 18 (veya 20) Receb 529/6 (veya 8) Mayıs 1135 tarihinde Müsterşid-Billâh, askerlerine hareket emri verdi.⁸ Ordu hareket etmeden önce Vezir Ebü'l-Kâsım Ali, halifeyle görüşerek Bağdat'tan ayrılmamasını tavsiye etti. Ancak Müsterşid-Billâh,

¹ Bk. *el-Vezâre fî ahdi's-Selâcika*, s. 437.

² Bk. *Selçuklular*, I, 250, dn. 50.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 282.

⁴ Bk. *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 219, dn. 1.

⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 218; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 282. Ebü'l-Kâsım Ali, Muktefi-Liemrillâh döneminde bir kez daha vezirliğe tayin edilecektir (530-534/1135-1139). Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 314-315; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 310-311; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 160; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 164-165.

⁶ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 251; Özaydın, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XIX, 350.

⁷ Müsterşid-Billâh'la Mes'ûd arasında meydana gelen savaş öncesi gelişmeler için bk. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 247-250, 255-260; Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", s. 1-3; a. mlf., *Selçuklular*, I, 250-251; a. mlf., "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, 145-146.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 294; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 25.

Ebü'l-Kâsım'ın tavsiyesini kabul etmediği gibi, onun aciz olduğunu belirterek evine dönmesini söyledi.¹ Yine konuyla ilgili bir diğer rivayete göre Vezir Ebü'l-Kâsım Ali, Sâhibü'l-Mahzen İbn Talhâ ve diğer bazı önde gelen devlet erkânı Müstershid-Billâh ile görüşmek üzere halifenin huzuruna çıktılar. Halifenin izniyle söz alan Vezir Ebü'l-Kâsım Ali, Bağdat'ın kendileri için güvenilir bir yer olduğunu ve burada hiç kimsenin kendilerine saldır(a)mayacağını söyleyerek Mes'ûd'la savaşa çıkılmamasını tavsiye etti. Orada bulunan kâtiplerden birisi de vezirin görüşünün isabetli olduğunu ve Irak'ın kendilerine yeteceğini ifade etti. Son olarak İbn Talhâ'ya söz hakkı veren Müstershid-Billâh, onun, halifenin kararının kendisinin de kararı olduğunu söylemesi² üzerine komutanları toplayarak orduyu savaşa hazırlamalarını söyledi.³

Vezir ve diğer görevlilerin yaptıkları bütün ikazlara rağmen Müstershid-Billâh verdiği karardan vazgeçmedi. Hilafet ordusu hazırlıklarını tamamladıktan sonra 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135 tarihinde Kirmanşâh'a vardı. Bu sırada Mes'ûd'un da savaş maksadıyla yola çıktığı haberi ulaştı. Mes'ûd'un kendilerine karşı savaşa çıkmayacağını ve Hulvân'a ulaştıklarında pek çok taraftan kendilerinin askerî destek bulacağını düşünen, ancak tam tersine kendi ordusundan ayrılan bazı kimselerin Mes'ûd'un ordusuna katıldığını gören Müstershid-Billâh, durumu tekrar müzakere etmek üzere Vezir Ebü'l-Kâsım Ali, Sâhibü'l-Mahzen İbn Talhâ, İbnü'l-Enbârî ve diğer yetkilileri huzuruna çağırdı. Buradaki konuşmasına Bağdat'ta halifeye yaptığı uyarılara işaret ederek başlayan Ebü'l-Kâsım Ali, artık Mes'ûd'un ordusuyla kendileri arasında bir merhalelik mesafenin kaldığını ve bundan sonra sebat edip onlarla karşılaşmanın en doğru yol olduğu söyledi.⁴

Askerî yetkililer tarafından yanlış yönlendirildiği anlaşılan Müstershid-Billâh, zaferden ümidi kesmeye başladığı sırada ortaya çıkan yeni durumu değerlendirmek ve içinde bulunduğu soruna çare bulmak amacıyla sivil ve askerî erkânı huzuruna çağırmıştır. Bu noktada Ebü'l-Kâsım Ali'nin, savaş yapılmasının doğru olacağını

¹ Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 564; Sübkî, *Tabakât*, VII, 260-261.

² Bir başka yerde İbn Talhâ'nın da halifenin savaşa çıkmamasını söylediği zikredilmektedir. Bk. Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 565.

³ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, I, 57-58; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, VI, 515-516. Bu sırada Ebü'l-Kâsım Ali'nin Hz. Hüseyin'in başına gelenleri hatırlatarak Müstershid-Billâh'dan Mes'ûd'a karşı sefere çıkmamasını rica ettiği de söylenmektedir. Bk. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 261

⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 219.

kesin bir dille ifade etmesi üzerine halife onun bu kararını kabul etmek durumunda kalmıştır. Çünkü vezirin kanaatine göre iki taraf arasında az bir mesafe kaldığı halde savaşmadan çekilmekle, savaşarak mağlup olmak arasında netice bakımından fark yoktur. Ancak savaş meydanında kalarak mücadele edilirse zayıf da olsa galibiyet elde edilebilir. Ayrıca savaşarak mağlup olmak diğerine nazaran daha şerefli dir.¹

Sivil ve askerî yetkililerle yapılan bu istişareden bir kaç gün sonra iki tarafın askerleri savaş meydanında karşı karşıya geldi. Hilafet ordusunun sağ ve sol cenahındaki birlikler kısa bir süre sonra dağıldı. Müsterşid-Billâh'ın yanında yalnızca Vezir Ebü'l-Kâsım Ali ve İbn Talhâ'nın da içinde bulunduğu ordunun merkezindeki birlik kaldı. Ancak kısa bir süre sonra bu birlik de yenilince, Müsterşid-Billâh ve yanındaki şahıslar 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135 Salı günü esir alınarak Mes'ûd'un çadırına getirildi. Daha sonra Müsterşid-Billâh dışındaki şahıslar Hemedân yakınlarında bulunan Sercehân isimli kaleye götürüldüler.²

Müsterşid-Billâh'ın esir alınmasıyla vezirlik görevi sona eren Ebü'l-Kâsım'ın yaklaşık bir yıl altı ay vezirlik yaptığı anlaşılmaktadır.

E. Râşid-Billâh (529-530/1135-1136)

1. *Ebü'r-Rızâ Muhammed b. Sadaka*

Müsterşid-Billâh'ın öldürülmesinden sonra hilâfet makamına Raşid-Billâh geçmiştir. Ezdî tarafından zikredilen bir rivayete göre Râşid-Billâh'ın yaklaşık kırk gün boyunca herhangi bir kişiyi vezirliğe tayin etmediği bildirilmektedir.³ İbnü'l-Cevzî'de [Müsterşid-Billâh'la birlikte tutuklanan, fakat Sultan Mes'ûd tarafından serbest bırakıldıktan sonra gizlice Bağdat'a gelen]⁴ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ın

¹ Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 266.

² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 26; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 164; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 160; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, I, 60.

³ Bk. *Ahbârü'd-düvel*, s. 156.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 307; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 521-540*, s. 56. Nüveyrî, diğer kaynaklardan farklı olarak Müsterşid-Billâh'la birlikte tutuklanan bu şahısların Bağdat'ı işgal etmek için gelen Sultan Mes'ûd'la birlikte başkente girdiklerini aktarmaktadır. Bk. *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 163.

nâibü'l-vezirliğe¹, Ebü'r-Rızâ b. Sadaka'nın da Safer 530'un başında (Kasım 1135) vezirliğe² tayin edildiğine dair iki ayrı kaydın yer alması, Ezdî'nin aktarmış olduğu rivayeti destekler mahiyettedir.

Günümüz araştırmacılarından Azzâm, İmâdüddîn el-İsfahânî'ye³ dayanarak Ebü'l-Kâsım Ali'nin Bağdat'tan ayrılmasıyla Râşid-Billâh'ın, İmâdüddîn el-İsfahânî'nin babası Safiyyüddîn'i vezirliğe tayin etmeyi düşündüğünü, ancak onun bunu kabul etmediğini dile getirmektedir.⁴ Söz konusu kaynakta yer alan bu rivayetten hareketle Raşid-Billâh'ın, Ebü'l-Kâsım Ali'nin görevini bırakması üzerine mi böyle bir karar verdiğini tesbit etmek mümkün görünmemektedir. Ancak Bündârî'nin İmâdüddîn'den naklen aktarmış olduğu bir başka bilgi, halifenin bu kararını, aşağıda da zikredileceği üzere, Ebü'r-Rızâ b. Sadaka'nın Musul atabeği İmâdüddîn Zengî'ye sığınmasından sonra, yani daha ileri bir tarihte verdiğini göstermektedir.⁵

Râşid-Billâh halifeliğe tayin edildikten sonra, Müsterşid-Billâh'ın vezirlerinden Ebü Ali b. Sadaka'nın yeğeni⁶ Ebü'r-Rızâ Muhammed b. Sadaka'yı Safer 530'un başında (Kasım 1135) vezirliğe tayin etti.⁷ Ancak Ebü'r-Rızâ, Râşid-Billâh'ın, Üstâdüddâr Ebü Abdullah Hasan b. Cehîr, önceki halifenin adamlarından Cemâlüddevle İkbâl ve diğer önde gelen devlet ricalini gözaltına alması üzerine, 12 Rebûlevvel 530/20 Aralık 1135 tarihinde Bağdat'a gelen Musul Atabeği İmâdüddîn Zengî'yi karşılamaya gittiği sırada kendisini halifeye karşı korumasını söyleyerek İmâdüddîn Zengî'ye sığındı.⁸ İmâdüddîn Zengî veziri himâyesine aldığı gibi, evinin yağmalanma ihtimaline karşı da adamlarını vezirin evini korumakla görevlendirdi.⁹

İmâdüddîn Zengî'nin yanında bir aydan biraz daha uzun bir süre kaldığı anlaşılan Ebü'r-Rızâ, İmâdüddîn'in teklifiyle Sultan Mes'ûd'un kardeşi Dâvud'un

¹ Bk. *el-Muntazam*, XVIII, 68.

² Bk. *el-Muntazam*, XVII, 306.

³ Bk. *Harîdetü'l-kasr*, I, 34.

⁴ Bk. *el-Vizâretü'l-Abbâsiye*, s. 162.

⁵ Bk. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 167. İmâddîn el-İsfahânî'nin kitabının nâşirlerinin Bündârî'de yer alan bu bilgiye atıfta buldukları da belirtilmelidir. Bk. *Harîdetü'l-kasr*, I, 34 dn. 2.

⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 599.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 306; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 222; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 308. Abbâs Kerîm Abd'in, Râşid-Billâh'ın vezirliğini yapan kişinin Ebü'r-Rızâ yerine Ebü Ali b. Sadaka olduğunu söylemesi bir zühul eseri olmalıdır. Bk. "Nizâmü'l-vizâre fi'l-asri'l-Abbâsi", s. 480.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 307.

⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 36-37; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 162.

vezirliğini yapmaya başladı.¹ Ancak Râşid-Billâh bütün işleri kendi uhdesine vereceğine dair bir mektup gönderince, Ebü'r-Rızâ b. Sadaka, Bağdat'a dönerek tekrar halifenin vezirliğine tayin edildi (Rebîülâhîr 530/Ocak 1136).² Bu noktada Ebü'r-Rızâ'nın İmâdüddîn Zengî'ye sığındıktan sonra ona, kendisini Musul'a götürmesini, İmâdüddîn Zengî'nin de bunu kabul ettiğini iddia eden Azzâm, Ebü'r-Rızâ'nın Musul'daki ikâmeti sırasında Sultan Dâvud'un vezirliğine tayin edildiğini dile getirmektedir.³ Ancak bu iddianın kaynaklardaki rivayetlerle desteklenmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü Sultan Dâvud, Safer 530'un başında (Kasım 1135) önce Dicle nehrinin yukarı kısmında, Bağdat'a 3 fersah [yaklaşık 20 km.] uzaklıkta bulunan Mezrafe Köyü'ne⁴ gelmiş, birkaç gün sonra da Selçuklu idaresinin Bağdat'taki yönetim merkezi olan Dârülmemleke'ye yerleşmiştir.⁵ Ondan hemen sonra, yukarıda da zikredildiği üzere, İmâdüddîn Zengî, Bağdat'a ulaşmıştır. Dolayısıyla bu süre zarfında İmâdüddîn Zengî ve Melik Dâvud, Musul'da değil Bağdat'ta ikâmet etmektedirler.⁶ Ebü'r-Rızâ da bu esnada Bağdat'a gelen İmâdüddîn Zengî'ye sığınmış, ardından da kısa süreliğine Melik Dâvud'un vezirliğini yapmıştır.

Sultan Mes'ûd, Ebü'r-Rızâ'nın ikinci kez Râşid-Billâh'ın vezirliğine tayin edilmesinden kısa bir süre sonra, Bağdat'a gelerek şehri kuşatma altına aldı. Yaklaşık elli gün süren, fakat başarısızlıkla sonuçlanan kuşatmanın ardından Hemedân'a dönmeye karar veren Sultan Mes'ûd, Vâsıt Emîri Torumtay'ın yardımıyla ikinci kez Bağdat'a yönelerek 15 Zilkade 530/15 Ağustos 1136 tarihinde şehrin batı tarafını işgal etmeyi başardı.⁷ Bunun üzerine Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan Râşid-Billâh, önce Musul'a, orada birkaç gün kaldıktan sonra Nusaybîn'e, ardından da Sincâr'a gitti. Artuklular'dan, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mes'ûd ve Dânişmendiler'in emîri Melik Muhammed'den istediği desteği

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 308; İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhîr*, s. 52.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 308. Râşid-Billâh'la veziri İbn Sadaka'nın arasını İmâdüddîn Zengî'nin düzelttiği de söylenmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhîr*, s. 52.

³ Bk. *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 163. Yazar bu bilgileri aktardıktan birkaç satır sonra ise Râşid-Billâh ve veziri Ebü'r-Rızâ'nın, [Bağdat'ın Sultan Mes'ûd tarafından kuşatılmasının ardından] İmâdüddîn Zengî'nin refâkatinde Musul'a gittiklerini söylemektedir. Bk. *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 163-164.

⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 121.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 306; Özeydün, "Râşid-Billâh", *DİA*, XXXIV, 465.

⁶ Sadreddîn el-Hüseynî'nin verdiği bilgi göre, İmâdüddîn Zengî, Bağdat'ta altı ay kadar kalmış, Sultan Mes'ûd'un Bağdat'a yaklaşması üzerine Râşid-Billâh'la birlikte Musul'a gitmiştir. Bk. *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye*, s. 75.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 41; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 163.

bulamayan Râşid-Billâh, tekrar Musul'a döndü. Ancak bir müddet sonra Azerbaycan'a Melik Dâvud'un yanına doğru hareket etti.¹ Bağdat'tan halife ile birlikte hareket ederek Musul'a gelen² Ebü'r-Rızâ ise Râşid-Billâh'la Azerbaycan'a gitmeyip Musul'da kaldı.³ Ebü'r-Rızâ'nın bundan sonra Musul'da İmâdüddîn Zengî'nin vezirliğini yaptığı⁴ veya Bağdat'a dönerek Râşid-Billâh'tan sonra 16 Zilkade 530/16 Ağustos 1136 tarihinde halife olan Muktefi-Liemrillâh'ın hizmetine girdiği söylenmektedir.⁵

¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 223.

² İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhîr*, s. 53.

³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 521-540*, s. 201; a. mlf. *Târîhu'l-İslâm: sene 551-560*, s. 208.

⁴ İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhîr*, s. 52.

⁵ Zehebî; *Târîhu'l-İslâm: sene 551-560*, s. 208; Safedî, *el-Vâfi*, II, 79.

BEŞİNCİ BÖLÜM
VEZİRLİK MÜESSESESİNİN İŞLEYİŞİ

A. Vezirlerin Tayini ve Tayin Merasimleri

Abbâsiler’de hilâfetten sonra en önemli ve yüksek makam vezirlikti. Bu makama tayin edilen kişiler de halifenin vekili sayılıyor, bundan dolayı vezirliğe yapılacak tayinler bizzat halifenin emri ile gerçekleşiyordu.¹ Ancak uygulamada ise bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Yani usulen yine halife tarafından çıkarılan bir emirnâme/tevkî ile bu makama atama yapılıyor idiyse de, nüfuz sahibi askerî ve sivil şahsiyetlerin tavsiyesi veya doğrudan müdahalesi de bu tayinlerde etkili oluyordu. Meselâ Muhammed b. Hâkânî’nin ardından tekrar İbnü’l-Furât’ı vezirliğe tayin etmek isteyen Muktedir, dönemin en etkili komutanlarından Mûnis el-Muzaffer’in telkinleri neticesinde Ali b. İsâ’yı vezir olarak görevlendirmiştir.² Ahmed el-Hasibî’nin ardından yine halifeyle görüşerek Ali b. İsâ’nın ikinci kez vezirliğe tayin edilmesinde etkili olan³ Mûnis el-Muzaffer, İbn Mukle’nin birinci vezirliği sırasında onu görevden alıp yerine Hüseyin b. Kâsım’ı tayin etmek isteyen Muktedir’e engel olarak Süleyman b. Vehb’in vezirliğe atanmasını sağlamıştır.⁴

Muktedir’le girdiği mücadeleden zaferle çıkan Mûnis el-Muzaffer’in vezir tayinlerindeki etkisi Kâhir-Billâh’ın halife ilan edilmesinden sonra daha da artmıştır. İlgili kısımda da geçtiği üzere yeni halife, vezirlik ve hâciblik gibi iki önemli kuruma yapılan atamalara hiçbir müdahalede bulunamamıştır. Bu süreçte aslında Ali b. İsâ’nın vezir olmasını isteyen, ancak yakın çevresiyle yaptığı istişarede mevcut şartlar itibariyle İbn Mukle’nin bu göreve tayin edilmesinin daha uygun olduğuna karar veren Mûnis el-Muzaffer, Kâhir-Billâh’ın huzuruna çıkarak vezirliğe tayin ettikleri şahsın ismini halifeye bildirmiştir.⁵

Muktedir döneminde halifenin annesi Şağab Hatun ve Mu’tazıd’ın ümmüveledlerinden Dastanbûveyh gibi devrin etkin kadın simalarının da vezir tayinlerinde etkili olduğu görülmektedir. Meselâ Şağab Hatun, daha önce kendi kâtipliğini yapan Ahmed el-Hasibî’nin⁶; Dastanbûveyh de aldığı 100 bin dinar

¹ Mâverdi, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, s. 41-42.

² Sûlî, *Ahbârü’l-Muktedir*, s. 159; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, I, 24.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, I, 149.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, I, 204-205; *Kitâbü’l-Uyûn*, IV/1, 251; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 218.

⁵ Arîb b. Sa’d, *Sıla*, s. 154; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, I, 242-243; Hemedânî, *Tekmile*, s. 273-274. Ayrıca bk. *Kitâbü’l-Uyûn*, IV/1.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, I, 143.

rüşvet karşılığında Muhammed el-Hâkânî'nin vezirliğe tayin edilmesini sağlamıştır.¹

Emîrû'l-ümerâliğin ihdas edilmesinden sonra halifelerin vezir tayin etme yetkileri neredeyse tamamen ellerinden alınarak söz konusu tayinlerde özellikle emîrû'l-ümerâların verdikleri kararlar belirleyici olmaya başlamıştır. Bu dönemin ilk halifesi Râzî-Billâh, İbn Râik'in emîrû'l-ümerâ olmasından önce ikinci kez vezirliğe tayin edilen Süleyman b. Hasan dışında sadece Ebû Abdullah el-Berîdî'yi vezirliğe atamıştır.² İbn Râik, Fazl b. Ca'fer'i³ (ikinci defa), ondan sonra emîrû'l-ümerâ olarak görevlendirilen Beckem de Süleyman b. Hasan'ı⁴ (üçüncü defa) vezirliğe tayin etmiştir. Müttakî-Billâh döneminde ise sadece Ahmed b. Meymûn ve Ebû'l-Hüseyn b. Mukle halife tarafından tayin edilmiştir. Bunların dışında Ebû İshâk el-Karârîti⁵ (birinci defa) ve Muhammed b. Kâsım el-Kerhî,⁶ Kür Tegin tarafından; Ebû İshâk el-Karârîti⁷ de (ikinci defa) İbn Râik tarafından vezir olarak görevlendirilmiştir.

Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olmalarıyla daha önce de zikredildiği üzere Abbâsî halifeleri artık vezir tayin etme yetkisinden de mahrum kalmıştır. Nitekim Müstekfî-Billâh'ın vezirliğini yapan Sâmîrî'nin ardından yaklaşık on yıl boyunca herhangi bir kişiye vezir unvanı verilmemiştir. Ancak Büveyhî emîrlerinin kâtipleri sahip oldukları yetkiler sebebiyle birer vezir gibi hareket etmişlerdir. Nihâyet Muizzüddevele, 345/956 yılında kâtibî Mühellebî'ye resmen vezir unvanını vermesiyle⁸ artık halifenin özel işlerini takip etmesi için vezir yerine kâtipler görevlendirilmeye başlanmıştır.

Kâdir-Billâh'ın halifeliğine kadar geçen süre içinde bu kâtiplerin atamalarıyla ilgili kaynaklarda çoğu zaman meçhul ifadeler kullanılmıştır. Mutî'-Lillâh'ın

¹ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 151; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 287-288.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 355.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 327.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 413. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 321; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 383; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 362.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 18-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 374-375.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 377.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 23.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 162.

kâtiplerinden Ebû Ahmed eş-Şîrâzî¹ ve Ebü'l-Hasan b. Sencelâ² ve Tâî'-Lillâh'ın kâtibi Ebü'l-Kâsım İsâ³ için sadece *tayin edildi* şeklinde bir ibare kullanılırken, yine Tâî'-Lillâh'ın kâtipleri Ebû Mansûr eş-Şîrâzî ve Ebü'l-Hasan Ali İbn Hâcib en-Nu'mân'ın nasıl görevlendirildiklerine dair kaynaklarda bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Bundan dolayı söz konusu atamalarda halifenin mi yoksa Büveyhî emîrinin mi etkili olduğunu tesbit etmek pek mümkün görünmemektedir. Ancak halifenin sahip olduğu yetkilerin neredeyse büyük bir kısmının Büveyhî emîri tarafından gaspedildiği göz önünde bulundurulursa, halifeye bağlı kâtiplerin atanmasında da emirlerin dahlinin olduğu düşünülebilir.

Abbâsiler'in tekrar eski gücüne kavuşması için büyük bir çaba sarfeden ve bunda da nisbeten başarılı olan Kâdir-Billâh'la⁴ birlikte artık halifeler kendi kâtiplerini bizzat kendileri görevlendirmeye başlamışlardır. Meselâ Kâdir-Billâh, Ebü'l-Fazl ed-Deylemî,⁵ Ebü'l-Hasan Ali İbn Hâcib en-Nu'mân⁶ (ikinci defa) ve Ebü'l-Alâ et-Tarîk'i⁷ kâtiplik görevine kendisi tayin etmiştir.

Büveyhiler'den Selçuklular'a geçiş döneminde halifelik görevini yerine getiren Kâim-Biemrillâh'ın, önceleri kâtipliğini yapan İbnü'l-Müslime'ye resmen vezir unvanını vermesiyle⁸ Abbâsî idaresinde vezirlik makamı tekrar işlerlik kazanmaya başlamıştır. Bu dönemdeki vezirlerin tayinlerini genellikle halifeler yapmış, ancak zaman zaman Selçuklu sultanı veya veziri de bu atamalara müdahil olmuştur. Meşhûr Selçuklu veziri Nizâmülmülk, Amîdüddeve'nin vezirliğe tayin edilmesi için Muktedî-Biemrillâh'a bir mektup göndermiş,⁹ ayrıca damadı olması hasebiyle yine Amîdüddeve'nin ikinci kez vezir olması için çaba sarfetmiştir.¹⁰ Bunun dışında Ebü'l-Kâsım Ali, Müstazhir-Billâh'ın Sultan Muhammed Tapar'ın onayını aldıktan

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 107-108.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 184.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 281

⁴ Sourdel, "Al-Kâdir Bi'llâh", *EP*, IV, 379.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 353; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 381-400*, s. 5.

⁶ Rüzâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 277; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 383; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1806.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 8.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 530.

⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 199-200; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 199.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 299.

sonra,¹ yine Muhammed b. Ebû Mansûr, babası ve Muhammed Tapar'ın gayretleri sonucu² halifenin vezirliğine tayin edilmiştir.

Selçuklular arasındaki saltanat mücadelelerini fırsat bilerek Abbâsîler'i siyasi açıdan güçlendirmek isteyen Müsterşid-Billah'la birlikte vezir tayinlerinde halifeler tekrar etkili olmaya başlamışlardır. Nitekim bu dönemde yukarıda da ismi geçen Muhammed b. Ebû Mansûr ve Ahmed b. Nizâmülmülk³ dışındaki vezirler halife tarafından atanmıştır.

Vezir tayinlerinde işaret edilmesi gereken bir diğer husus, vezirliğe yapılan atamalar için halife tarafından tevkî çıkarılmasıdır. İncelediğimiz dönemde her vezirin tayini için *muhtemelen* bir tevkî çıkarılmış olmakla birlikte, kaynaklarda söz konusu tevkîlere dair aşağıda zikredilecek olan birkaç örnek dışında başka örneklere tesadüf edilememiştir. Çoğu zaman halifenin tevkî çıkardığı söylenmiş, ancak tevkî metinlerine yer verilmemiştir. Örneğin Ubeydullah el-Kelvezânî'nin ardından Hüseyin b. Kâsım'ı vezirliğe tayin eden Muktedir⁴ ve İbnü'l-Müslime'yi vezir olarak görevlendiren Kâim-Biemrillâh⁵ birer tane tevkî çıkarmışlardır. Yine Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî'nin vezirliğe tayin edildiğine dair Muktedî-Biemrillâh tarafından bir tevkî çıkarılmış ve İbnü'l-Muvsalâyâ tarafından kaleme alınmıştır.⁶ Ancak görebildiğimiz kadarıyla bu tevkîlerin metinlerine kaynaklarda yer verilmemiştir. Zaman zaman bu tevkîler için vezirlik ahdi ifadesi de kullanılmıştır.⁷

Kâim-Biemrillâh döneminden başlayarak Müstazhir-Billâh dönemine kadar yaklaşık elli yıl boyunca Dîvânü'l-inşâ'da görev alan ve Muktedî-Biemrillâh ve Müstazhir-Billâh zamanlarında dört defa da vezirliğe vekâlet eden İbnü'l-Muvsalâyâ'nın farklı konularda kaleme almış olduğu tevkîlerin bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmıştır. Bu tevkîlerin içinde Kâim-Biemrillâh'ın vezirlerinden Ebü'l-Feth b. Dârest ve Fahrüddeve Muhammed b. Cehîr'in söz konusu makama tayin edilmeleriyle ilgili halife tarafından çıkarılan tevkîler de bulunmaktadır.

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 112.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 537; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 611.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 602; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 619.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 219.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 331.

⁶ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 79.

⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 249.

“*Kitâbü'n enşeehû inde cülûsi İbn Dârest fi'l-vizâre*” başlığını taşıyan İbn Dârest'in vezirliğe atanmasını konu edinen tevkî' de *emmâ ba'd* ifadesinden sonra önce halifeyi öven açıklamalara yer verilmiştir. Vezirlik makamına tayin edilecek kişide bulunması gereken hasletlerden bahsedildikten sonra [Bağdat'ta] bu özellikleri taşıyan kişinin bulunmadığı, bundan dolayı da vezirlik makamının bir süredir boş kaldığı ifade edilmiştir. Sonraki kısımda İbn Dârest'in sahip olduğu özellikler sıralanarak halifenin kendisini bu göreve tayin etmek istediği belirtilmiştir. Tevkî'in sonunda da İbn Dârest'e hitaben *emîrû'l-mü'minîn*in kendisini bu göreve tayin ettiği ifade edilmiş ve dua cümlelerine yer verilmiştir.¹

“*Kitâbü'n enşeehû inde cülûsi Fahrüddeve İbn Nasr b. Cehîr fi'l-vizâre*” başlığını taşıyan Fahrüddeve'nin vezirliğe tayin edildiğini belirten tevkî' ise diğerinden farklı olarak uzunca bir hamdele ve salvele kısmıyla başlamıştır. Kâim-Biemrillâh'ın 460/1068 yılında kısa süreliğine Fahrüddeve'yi görevinden almasına işaret edilerek² bunun Allah'ın takdiri olduğu ifade edilmiştir. Fahrüddeve'nin sahip olduğu hasletlerden bahsedilerek kendisinin vezirliğe tayin edildiği zikredilmiştir. Son kısımda önceki tevkî' de olduğu gibi yeni vezire Allah'tan korkması ve adaletle hükmetmesi şeklinde dua ve nasihat cümlelerine yer verilmiştir.³

Garsunnî'me ve Sıbt İbnü'l-Cevzi, Fahrüddeve'nin 454/1062 yılında vezirliğe tayin edildiğine dair halifenin çıkardığı ve düzenlenen merasimde kendisine okunan tevkî' hakkında da bilgi vermektedir. Hamdele ve salvele kısmıyla başladığı anlaşılan söz konusu tevkî' de vezirlik hizmetini yerine getirebilecek yeterliliğe sahip bir kimse bulunmadığı, bu sırada halifenin de Muhammed b. Cehîr'in dindar, itikadının sağlam ve kötü davranışlardan uzak durduğunu öğrenmesi üzerine kendisini vezirliğe tayin ettiği ifade edilmiştir.⁴

Bu üç örnek dışında Sıbt İbnü'l-Cevzî, Amîdüddeve Muhammed b. Cehîr'in vezirliğe tayin edilmesiyle ilgili Muktedî-Biemrillâh tarafından çıkarılan bir

¹ İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 222-223.

² İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 227 dn. 3. Tevkî' de yer alan bu ifadeden hareketle söz konusu tevkî'in Fahrüddeve'nin 461/1069 tarihinde tekrar vezirliğe tayin edilmesiyle ilgili olduğu söylenebilir.

³ İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 226-229. Ayrıca bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 249-250.

⁴ Garsunnî'me, *Uyûnu't-tevârîh*, s. 175; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 249. Bûndârî bu sırada Kâim-Biemrillâh tarafından bir tevkî' çıkarıldığını zikretmekle birlikte, söz konusu tevkî'in metni hakkında bilgi vermemektedir. Bk. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 23.

tevkî' den de kısaca bahsetmektedir. Buna göre Amîdüddeve'ye hitaben kendisinin kemâl-i hâl bakımından eşi ve benzerinin olmadığı, [birinci vezirliği döneminde] üstün başarı gösterdiği ve bu görevi hakkıyla yerine getirdiği için halife tarafından tekrar vezirliğe tayin edildiği zikredilmektedir.¹

Kaynaklarda vezirlerin tayini için halife tarafından çıkarılan tevkî'lerin okunmasından da bahsedilmektedir. Örneğin halkın Beytünnûbe'ye gelmesinin ardından İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe tayin edildiğine dair çıkarılan tevkî' kendisine okunmuştur.² Yine Fahrüddeve ve İbn Dârest'in tayinleriyle ilgili yukarıda zikredilen tevkî'lerin de huzura kabul edilen vezirlere okunduğu anlaşılmaktadır.³

Vezirlerin tayinleriyle ilgili merasimlere gelince, vezirliğe tayin edilecek kişi, halife tarafından bir mektup veya elçi vasıtasıyla saraya davet edilirdi. Bu kişi yanında bulunan kadılar ve inşâ kâtibiyle birlikte saraya geldikten sonra halifenin huzuruna çıkardı. Sonra ayrı bir bölüme geçerek kendisine takdim edilen hil'ati giydikten sonra diğer devlet erkânının da hazır bulunduğu bir merasimle halifenin huzuruna çıkardı. Ardından bazen yaya bazen de bir binek üstünde kendisine tahsis edilen eve dönerdi. Bu esnada komutanlar, kâtipler, kadılar ve diğer resmî görevliler, adına *mevkib*⁴ denilen bir alayla vezire eşlik ederdi. Eve geldikten sonra vezir kendisini tebrik etmeye gelen kişileri ağırlardı. Daha sonra halife eyaletlere mektup göndererek yeni vezirin tayin edildiğini valilere bildirirdi.⁵

Meselâ Abdullah b. Mu'tez'i bertaraf ettikten sonra tekrar halife olan Muktedir, İbnü'l-Furât'ı saraya çağırarak kendisini vezirliğe tayin ettiğini bildirdi. Ancak hil'at merasimi ise ertesi gün sabahleyin İbnü'l-Furât'ın Dârülhilâfe'ye gelmesiyle gerçekleşti. Hil'at merasiminin ardından başta halifenin dayısı Garîb ve Mûnis el-Hâdim olmak üzere hâcibler, komutanlar ve kâtipler yeni vezirin önünde yürüyerek

¹ Bk. *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 199.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 331.

³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 249.

⁴ Vezirlerin tayini için düzenlenen bu tarz merasimlerin sonraki dönemlerde de bazı farklılıklarla devam ettiği görülmektedir. Bk. Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 181-183.

⁵ Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, s. 116; Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 40; Ayaz, "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 127-128.

evine varıncaya kadar kendisine eşlik etti.¹ İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliğinden sonra bu göreve tayin edilen Abdullah el-Hâkânî de Dârülhilâfe'ye gelerek halife tarafından kendisine hil'at giydirildi. Daha sonra Mûnis el-Muzaffer ve Hârûn b. Garîb'in eşliğinde evine döndü.² Yine Muktedir'in annesi Şağab Hatun'un kâtipliğini yaptığı sırada vezirliğe tayin edilen Ahmed el-Hasîbî hil'at giydikten sonra Hârûn b. Garîb, Hâcib Yâkût ve Sâhibü's-şurta Nâzûk gibi önde gelen şahsiyetlerin yanı sıra kendisine destek olan pek çok kişinin eşliğinde evine gitti.³ İbnü'l-İmrânî'nin verdiği bilgiye göre de Selçuklu nüfuzu dönemi halifelerinden Müstersîd-Billâh tarafından Bâbülhücre⁴ denilen yerde kendisine verilen hil'ati giyen Ebû Ali b. Sadaka da bir atın üzerinde saraydan ayrılarak kendisine eşlik edenlerle birlikte evine gitmiştir.⁵

Hil'at merasimlerinden sonra zaman zaman halife tarafından yeni vezire farklı hediyeler de takdim edilmiştir. Nitekim İbn Miskeveyh, İbn Mukle'nin vezirliğe tayin edilmesinden sonra âdet olduğu üzere kendisine yiyecek gönderdiğini söylemektedir.⁶ Yine İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinden sonra Muhammed el-Hâkânî'yi tayin eden Muktedir, hil'at merasiminin ardından kendisine eyeri altın işlemeli bir at hediye etmiş, o da bu ata binerek kendisine eşlik edenlerle birlikte evine gitmiştir.⁷ İbnü'l-İmrânî, merasim sırasında halifenin Muhammed el-Hâkânî'ye kılıç kuşandırdığını söylemektedir.⁸ Bir diğer rivayete göre Muktedir, İbnü'l-Furât'ı ikinci kez vezirliğe tayin ettikten sonra kendisine yedi kat hil'at giydirmiştir.⁹ Daha sonra bir binek üzerinde saraydan ayrılarak resmî ikametgâhına doğru yola çıkan İbnü'l-Furât'a yol boyunca halifenin dayısı Garîb ve diğer

¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 28. Ayrıca bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 8; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 135.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 127.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 143; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 109.

⁴ Yâkût el-Hamevî, Bâbülhücre'nin Müstersîd-Billâh döneminde sarayın müstemilatından olarak inşa edilen büyük ve ilginç bir yapı olduğunu ve vezirlerin hil'at merasimlerinin burada gerçekleştiğini söylemektedir. Bk. *Mu'cemü'l-büldân*, I, 307. Ayrıca bk. Ayaz, "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 128, dn. 51. Sarayda daha önceki dönemlerde de bu ismi taşıyan bir yerin olduğuna dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 200; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 72; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 199, 210. Dolayısıyla Yâkût el-Hamevî'nin verdiği bilgiyi, söz konusu yapının Müstersîd-Billâh döneminde yıkıldıktan sonra genişletilerek tekrar inşa edildiği şeklinde anlamak daha makul görünmektedir.

⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 212.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 186.

⁷ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 284.

⁸ Bk. *el-İnbâ*, s. 156.

⁹ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 59.

görevliler eşlik etmiştir. Buraya geldikten sonra Muktedir, İbnü'l-Furât'a elbiseler, güzel kokular ve yiyecek ve içecek göndermiştir. Her tabakadan halk da onun yanına gelerek sırayla kendisini tebrik etmiştir.¹ İbnü'l-Furât'ın ikinci kez vezirliğe tayin edilmesinin ardından gulamlarına 300 bin dirhem cülûs bahşisi dağıtıldığı söylenmektedir.² Ali b. İsa'nın ikinci kez vezirliğe tayin edildiğinde de Muktedir, yeni vezire hil'at merasimi öncesi görkemli bir giysi, yatak ve değeri 20 bin dinar olduğu söylenen para göndermiştir. Ertesi gün saraya gelerek vezirlik hil'ati giyen Ali b. İsa, Bâbülbüstân'da bulunan evine gitmiştir. Bu sırada Mûnis el-Muzaffer, Harûn b. Garîb, Hâcib Yâkût, Sâhibü's-şurta Nâzûk ve diğer komutanlar da Ali b. İsa'nın önünde yürüyerek kendisine eşlik etmiştir.³

Kâhir-Billâh ve Râzî-Billâh dönemlerindeki vezirler için de benzer merasimler düzenlenmiştir. Emîrû'l-ümerâliğin ihdas edilmesinden önceki dönemin son veziri Muhammed b. Kâsım el-Kerhî, vezirliğe tayin edildikten sonra askerlerden oluşan bir alayla evine gitmiştir.⁴

Vezirlerin tayinlerinde nadir de olsa vezirle birlikte vezirin oğluna da hil'at giydirilmiştir. Meselâ İbnü'l-Furât, üçüncü kez vezirliğe tayin edildiğinde halifenin huzuruna oğlu Muhassin'le birlikte çıkmış ve halife hem kendisine hem de oğluna ayrı ayrı hil'at giydirmiştir.⁵ Daha sonra Sûkulataş'taki evine giden İbnü'l-Furât, tebrikleri burada oğluyla birlikte kabul etmiştir.⁶ Muhammed el-Hâkânî de Muktedir'in huzuruna iki oğlu Abdullah ve Abdülvâhid'le birlikte çıkarak vezirliğe tayin edilmiştir.⁷ Yine sonraki dönemlerde Kâim-Biemrillâh tarafından vezirliğe tayin edilen Fahrüddeve b. Cehîr, halifenin huzuruna iki oğlu Amîdüddeve ve Zaîmurrüesâ Ebü'l-Kâsım'la birlikte çıkmıştır. Halife üçüne de hil'at giydirmiş, ayrıca iki oğluna kendisine ait atlardan birer tane hediye etmiştir.⁸

Daha önce de zikredildiği üzere emîrû'l-ümerâliğin ihdas edilmesinden sonra halifelerin vezir tayin etme yetkileri oldukça sınırlandırılmış, ancak buna rağmen

¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 36.

² Yûzbekî, *el-Vizâre*, s. 169; Özaydın, "İbnü'l-Furât el-Âkûlî", *DİA*, XXI, 46.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 151; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 336; Hemedânî, *Tekmilâ*, s. 250.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 338.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 91.

⁶ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 39-40.

⁷ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 284.

⁸ Garsunnî'ne, *Uyûnu't-tevârih*, s. 236; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 255.

vezirlik kurumu varlığını devam ettirmiştir. Kaynaklarda bu dönemde vezirliğe tayin edilen kişilere halife veya emîrû'l-ümerâ tarafından hil'at giydirildiği aktarılmakla birlikte bu kişiler için merasim düzenlendiğine dair herhangi bir bilgi zikredilmemiştir.

Büveyhiler dönemine gelindiğinde ise, halifelerin kâtipleri için yine merasim düzenlenmemiş, ancak Büveyhî emirlerinin vezirleri için Abbâsî vezirlerinde olduğu gibi benzer törenler tertip edilmeye devam edilmiştir. Örneğin İzzüddeve Bahtiyâr'ın vezirliğine tayin edilen Ebü'l-Fazl eş-Şîrâzî, düzenlenen merasimle kendisine bir kaftan giydirilerek, altınla tezyin edilmiş kılıç ve kemer kuşandırılmıştır. Daha sonra altın eyerli bir ata binmiştir. Bu sırada pek çok Deylemlî de kendisine eşlik etmiştir.¹

Büveyhiler'in Bağdat'taki hâkimiyetlerinin sona ermesiyle Abbâsî vezirleri için tekrar hil'at merasimleri düzenlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde görev yapan vezirlerin merasimleriyle emîrû'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden önceki dönemde görev yapan vezirlerin merasimleri büyük ölçüde birbirine benzemektedir. Ancak bir önceki dönemden farklı olarak Kâim-Biemrillâh zamanından itibaren vezirlere hil'at merasimi sırasında halife tarafından lakab da verilmiştir. Ayrıca bu dönemde vezire takdim edilen hil'atların muhtevası ile ilgili kaynaklarda daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Kâim-Biemrillâh tarafından önce kendi hizmetindeki işlerle ilgilenmek üzere görevlendirilen İbnü'l-Müslime, üzerinde taylasân ve sarığı, önünde de devâtdâr olduğu halde bir alay eşliğinde halifenin huzuruna çıkmış ve orada bulunanlar kendisini tebrik etmiştir. Yaklaşık on gün sonra tekrar saraya çağrılan İbnü'l-Müslime, halifenin huzurunda hil'at giydikten sonra kendisinden önceki vezir (yani kâtip) Amîdürüesâ'nın mevkiine oturmuştur. Hil'at merasimini müteakib bir binek (dişi katır) üzerinde saraydan ayrılan İbnü'l-Müslime, kendisine eşlik eden kadılar, hâcibler ve diğer görevlilerle birlikte Rusâfe'deki evine gitmiştir.² İbnü'l-Müslime'nin ardından vezirliğe tayin edilen ve kaynakların ifadesiyle kendisi için melikler gibi şatafatlı bir merasim düzenlenen

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 240-241; Zehrânî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 82.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 302; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Hamavündî), s. 391; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 441-460*, s. 250-251.

Fahrüddevele b. Cehîr de halifenin huzuruna çıktıktan sonra hil'at giymiş, daha sonra bir katıra binerek saraydan ayrılmıştır.¹

Muktedî-Biemrillâh ve Müstazhir-Billâh dönemlerinde muhtemelen siyasi istikrarsızlığın ve çok sık vezir tayin edilmesinin sonucu² olarak bazı vezirler için herhangi bir merasim düzenlenmemiştir. Sultan Berkyaruk'un vezirliğini yaptığı sırada Müstazhir-Billâh tarafından vezirliğe tayin edilen Ebü'l-Mahâsin ed-Dihistânî'ye merasim yapılmaksızın sadece hil'at giydirilmiştir.³ Yine Müstazhir-Billâh'ın huzuruna çıkarak vezir tayin edilen Sedîdülmülk Ebü'l-Maâlî el-İsfahânî⁴ ve Ebû Mansûr Muhammed b. Ebî Şücâ''ya⁵ yalnızca hil'at takdim edilmiştir. Bunların dışında vezirlik görevine ikinci kez tayin edilen Ebü'l-Kâsım b. Cehir için bir merasim düzenlenmediği gibi kendisine hil'at de giydirilmemiştir.⁶

Müsterşid-Billâh döneminde yapılan atamalarda da takip edilen usulün değişmediği görülmektedir. Buna göre halife tarafından bu makama tayin edilmek istenen kişiye bir veya iki kişiyle teklif götürülüyor veya bizzat halife tarafından mektup yazılarak bu kişi saraya davet ediliyordu. Daha sonra sarayda düzenlenen merasimle yeni vezire hil'at giydiriliyordu. Nitekim Müsterşid-Billâh, bizzat kendi hattıyla yazdığı mektupta İbn Sadaka'yı, yanında bulunan kişilerle birlikte Bağdat'a davet ederek kendisini [ikinci kez] vezirliğe tayin etmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Bağdat'a gelen İbn Sadaka düzenlenen hil'at merasimiyle vezirliğe tayin edilmiştir.⁷ Yine Müsterşid-Billâh, Sâhibü'l-Mahzen İbn Talhâ'yı Enûşirvân b. Hâlid'e elçi olarak göndererek kendisine vezirlik teklifinde bulunmuştur.⁸

B. Vezirlerin Görevleri

Vezirler, idarî, hukûkî, malî ve askerî sahalarla ilgili pek çok görevi yerine getiriyordu. Vezirin bu kadar yetkiye sahip olması, aslında onun, halifenin vekili

¹ Garsunni'me, *Uyûnu't-tevârîh*, s. 175; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 249

² Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 90.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 62.

⁴ İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 95; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 498.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 470; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 27; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 149; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 91.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 220. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 615.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 271.

olarak hareket etmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Ancak zamanla halifelerin güçlerinin azalması, vezirlerin de yetki ve sorumluluklarının sınırlanmasına neden olmuştur. Emîrû'l-ümerâliğin ihdas edilmesi, ardından da Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle söz konusu görevler vezirlerin uhdesinden alınarak önce emîrû'l-ümerâların, ardından da Büveyhî emirlerinin kâtiplerine verilmiştir. Selçuklular'ın Büveyhîler'i bertaraf etmesinden kısa bir süre önce vezirliğin yeniden işlerlik kazanmasıyla, bu görevler tekrar vezirler tarafından deruhte edilmeye başlanmıştır. Ancak vezirlik kurumu eski ihtişamına kavuşamamıştır.

1. İdarî Görevleri

Halife tarafından öncelikle divanların idaresi için görevlendirilen¹ vezirler, sahip oldukları yetkiler doğrultusunda divan reisliği, eyalet valiliği, mültezimlik ve hâciblik gibi görevlere yeni atamalar yapmışlardır. Örneğin Muktedir tarafından birinci defa vezirliğe tayin edilen ve kısa bir süre sonra muhaliflerini bertaraf eden İbnü'l-Furât, devlet kademesinde bazı değişiklikler gerçekleştirmiştir.² Bu amaçla kardeşi Ca'fer b. Muhammed'i Dîvânü'l-maşrik ve'l-mağrib'in başına, Misma'î'yi azlederek Nizâr b. Muhammed'i de Kûfe valiliğine getirmiştir. Daha sonra Nizâr'ı görevden alarak yerine Necâh et-Tolûnî'yi atayan İbnü'l-Furât, hâcibliğe de Kuşûrî olarak bilinen Hâcib Nasr'ı tayin etmiştir.³ Kardeşinin bir yıl sonra (297/909) ölümü üzerine bu sefer oğlu Muhassin'i Dîvânü'l-mağrib, diğer oğlu Fazl'ı da Dîvânü'l-maşrik'in sorumluluğuna getirmiştir.⁴ Ahmed b. Bistâm'ı da Mısır'ın malî işlerine bakmakla görevlendirmiştir.⁵

Ali b. İsâ da vezirlik görevini devraldıktan sonra seleflerinin yaptığı gibi yeni atamalar gerçekleştirmiş, ancak İbnü'l-Furât ve Hakânî'nin aksine nitelikli olmak koşuluyla yakın çevresine ve akrabalarına öncelik tanımıştır. Meselâ İbrahim'i Dîvânü'l-ceyş'in, kuzeni ve Muktedir'in dayısı Garîb'in kâtiplerinden Süleyman b.

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 8, 336; Seâlibî, *Tuhfetü'l-vüzerâ*, s. 61.

² İbn Tağrıberdî'nin aktarmış olduğu bir rivayete göre Muktedir, İbnü'l-Furât'ı vezirliğe tayin ettikten sonra kendisinden hekimlik ve cehbezlik dışında yahudi ve hıristiyanlardan herhangi bir kişiyi devlet kademesinde istihdam etmemesini söylemiştir. Bk. *en-Nücûmu'z-zâhire*, III, 183-184. Ayrıca bk. Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s. 409; Fiey, *Ahvâlü'n-nasârâ*, s. 192.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 33. Ayrıca bk. Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ*, XIV, 477.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 36. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 187-188.

⁵ Massignon, *The Passion of al-Hallâj*, I, 418.

Hasan b. Mahled'i de Dîvânü'd-dâr'ın başına getirmiştir.¹ Basra halkının valileri Muhammed b. İshâk b. Kindâc'dan (veya Kendâc) şikâyet etmesi üzerine, Muktedir'in emriyle onu görevinden azletmiş ve yerine Necâh et-Tolûnî'yi atamıştır.² Ali b. İsâ ikinci vezirliği döneminde bu sefer kardeşi Abdurrahman b. İsâ ve kuzeni Süleyman b. Hasan b. Mahled'i Dîvânü'l-mağrib'in haraç ve diyâ' amillerinin yazışmalarını ve bu bölgenin damânını kontrol etmek üzere görevlendirmiştir.³ Fazl b. Cafer b. el-Furât'ı Dîvânü'l-maşrik, Ebû Bekir Muhammed b. Cinnî'yi Dîvânü'l-mağrib, Ebû Ali b. Mukle'yi Dîvânü'd-diyâi'l-hâssâ ve'l-müstahdese, Ebû Zünbûr Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâ'yi de Dîvânü'd-diyâi'l-Furâtıyye'nin başına getirmiştir.⁴ Ubeydullah el-Kellevânî'nin ise önceki vezir Hasîbî döneminde başında bulunduğu Dîvânü's-Sevâd'daki görevini devam ettirmesini istemiştir.⁵ Yaptığı atamaların dışında divanların birbiriyle koordineli çalışması ve bürokrasideki işlerin daha hızlı ve emin bir şekilde yürütülmesine özel bir önem veren Ali b. İsâ, bunun için devlet memurlarına, bağlı buldukları eyaletlerin işlerini dikkatli yapmalarını tembih etmiş, ayrıca yazışmaların olabildiğince hızlı yapılmasını ve resmî evraklarda anlaşılabilir bir dil kullanılmasını emretmiştir.⁶ Yine daha önce de zikredildiği üzere beytûlmâl görevlisinin günlük harcamalarla ilgili haftalık olarak kendisine bilgi vermesini istemiştir.⁷

Kaynaklarda bazı vezirlerin zaman zaman yetkilerini kötüye kullanarak yaptıkları atamalar karşılığında rüşvet aldıklarına dair bilgiler de bulunmaktadır. İbnü'l-Furât'ın ardından vezirliğe tayin edilen Muhammed el-Hâkânî ve oğlu Abdullah, devletin üst kademelerinde görev almak isteyen kişi veya kişilerden rüşvet almak için kısa aralıklarla aynı bölgeye birkaç kez idareci atamışlar, bundan

¹ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 164; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, 44. Konuyla ilgili Sâbî'nin verdiği bilgilere bakılacak olursa, İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinde Dîvânü'l-maşrik'in idaresiyle görevlendirilen Süleyman b. Hasan'ın bu görevini devam ettirdiği ve Fazl b. Ca'fer'in kendisine bu konuda vekâlet ettiği, Dîvânü'd-dâr'ın başında ise yine İbnü'l-Furât tarafından tayin edilen Hişâm b. Abdullah'ın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bk. *el-Vüzerâ*, s. 91, 229, 303. Günümüz araştırmacılarından Bowen (*The Good Vizier*, s. 117 ve dn.1.), Dûrî (*Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 150) ve Sourdel'in (*Le Vizirat*, II, 400) görüşü de bu yöndedir.

² Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 164; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 44.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 339.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 117. Ali b. İsâ'nın yapmış olduğu diğer atamalar için bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 152, 157; Bowen, *The Good Vizier*, s. 258-259; Zehrânî, *el-Vezîrî'l-Abbâsî*, s. 93-94.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 151; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 338-339.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 27.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 151-152.

dolayı da çokca gelir elde etmişlerdir. Bu konuda aktarılan birkaç olay oldukça dikkat çekicidir. Şöyle ki, Mâhulkûfe'ye¹ yirmi günde yedi kişiyi, Kardâ ve Bâzabdâ'ya² bir günde beş kişiyi³ tayin eden Muhammed el-Hâkânî, Sûlî'nin⁴ bildirdiğine göre Bâdurayâ'ya⁵ da on bir ayda on bir kişiyi yönetici olarak görevlendirmiştir. Yine İbn Mukle'nin birinci vezirliği döneminde, 20 bin dinar rüşvet karşılığında Sûs ve Cündişâpur'un dışındaki Ahvaz bölgesinin mültezimliğini Ebû Abdullah el-Berîdî ve kardeşlerine verdiği nakledilmektedir.⁶

Yeni halifenin seçilmesinden sonra onun adına biat almak da vezirlerin idarî açıdan üstlendikleri bir diğer görev olarak zikredilebilir. Vezirler genellikle Bağdat'ta düzenlenen biat merasimlerine katıldıkları gibi, Selçuklu sultanından da halife adına biat almak için Selçuklular'ın başkenti İsfahân'a gitmişler veya yerlerine bir elçi göndermişlerdir. Meselâ Müktefî-Billâh'ın vefatı üzerine Vezir Abbâs b. Hasan el-Cercerâî, İbnü'l-Furât, Ali b. İsâ, Muhammed b. Abdûn gibi dönemin önde gelen kâtipleriyle yaptığı istişare sonucu Ca'fer b. Mu'tazıd'ı Muktedir-Billâh lakabıyla halife ilan ederek onun adına biat almıştır.⁷ Vezir Fahrüddeve de Kâim-Biemrillâh'ın vefatı üzerine Muktedî-Biemrillâh adına biat almış,⁸ yeni halifenin Melikşah'ın saltanatını onayladığını bildirmesi, Melikşah'ın da halifeye biat etmesi için oğlu Amîdüddeve'yi 800 çeşit elbise ve 15 bin dinar paradan müteşekkil hediye

¹ İran'ın Cibâl bölgesi ve burada bulunan Dînever şehri Muaviye döneminde (661-680) idarî açıdan Mâhulkûfe olarak isimlendirilmiştir. Mâhulkûfe batıda Hulvân doğuda Hemedân güneyde Mâsebezân ve kuzeyde Azerbaycan ile sınırlıdır. Bk. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, s. 76; Yörükân, *Ortaçağda Türkler*, s. 223, 324; Yazıcı, "Dînever", *DİA*, IX, 356. Ayrıca bk. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 189. İbnü'l-Esîr ve İbnü't-Tiktakâ bu kişilerin atandıkları yer olan Mâhulkûfe'yi Kûfe olarak nakletmiştir. Bk. *el-Kâmil*, VIII, 64; *el-Fahrî*, s. 267. Muhtemelen bu bilgiyi değerlendiren Aykaç da bu kişilerin Kûfe'nin haraç divanına atandıklarını söylemiştir. Bk. "el-Hakânî, Muhammed b. Ubeydullah", *DİA*, XV, 165.

² Kardâ ve Bâzabdâ, Cizre (Cezîreti İbn Ömer) ve Musul yöresinde bulunan ve birbirine yakın olan bir yerleşim yeridir. Bâzabdâ, Cezîre'nin (Yukarı Mezopotamya) batı tarafında, Kardâ ise doğu tarafında yer almaktadır. Bu iki yerleşim yerine bağlı birçok köy bulunmaktadır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 322.

³ İbn Miskevî, *Tecâribü'l-ümem*, I, 23; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 285.

⁴ Bk. *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 156. Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 41.

⁵ Bağdat'ın en önemli idarî bölgelerinden birisi olan Bâdurayâ, Halife Mansûr'un yeğeni İsâ b. Ali'nin adını taşıyan kanalın güney kısmında, Bağdat'ın da [güney] batı tarafında yer almaktadır. Bâdurayâ'nın sahip olduğu topraklardan elde edilen gelirden dolayı taşıdığı öneme binaen İbnü'l-Furât şöyle söylemiştir: "Kâtiplerden her kim Bâdurayâ'ya küçük görürse *Dîvânü'l-harâc'ı* küçük görmüş olur. *Dîvânü'l-harâc'ı* küçük gören de vezirliği küçük görmüş olur." Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 317. Ayrıca bk. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 31, 66.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 185.

⁷ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 39; İbn Miskevî, *Tecâribü'l-ümem*, I, 2-3; Hemedânî, *Tekmile*, s. 191; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 9.

⁸ Ezdî, *Ahbârü'd-düvel*, s. 148.

ile İsfahân'a göndermiştir.¹ Muktedî-Biemrillâh'ın vefatının ardından bu sefer Vezir Amîdüddevle, Müstazhir-Billâh adına Sultan Berkyaruk'a hil'at giydirmiş, ondan da yeni halife için biat almıştır. Daha sonra Berkyaruk'un veziri İzzülmülk b. Nizâmülmülk, kardeşi Bahâülmülk, Selçuklu emirleri, Abbâsiler'in nakîbi Tırâd ez-Zeynebî, Alevîler'in nakîbi Muammer el-Alevî, Kâdilkudât Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî, Gazzâlî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâsî, İbn Akîl gibi dönemin önde gelen şahsiyetlerinden halife adına biat almıştır.²

Vezirlerin idarî görevleri arasında sayılabilecek bir başka husus ise kadı tayinleridir. Ancak kadı tayinlerinde yetki, büyük oranda halifenin elinde olduğu³ için İbnü'l-Furât ve Ali b. İsâ gibi Muktedir döneminin kudretli vezirleri tarafından söz konusu makama yapılan birkaç atama dışında konuyla ilgili pek fazla örneğin bulunmadığı belirtilmelidir. İbnü'l-Furât birinci vezirliği döneminde, Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Ebü's-Şevârib⁴ (ö. 301/914 [?]) Bağdat'ın doğu ve batı yakalarının, İbnü'l-Bühlül⁵ (ö. 318/930) Medînetü'l-Mansûr'un, Ebû Ümeyye el-Ahvas b. Mufaddal'ı da Basra'nın kadılığına atamıştır.⁶ Yine Ali b. İsâ, Ebû Ömer

¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 173. Ayrıca bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 295.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 12-13; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 231. Ayrıca bk. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 146.

³ Özen, "Kâdilkudât", *DİA*, XXIV, 79.

⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 330; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 33. Abdullah b. Ebü's-Şevârib daha önce Muktedir tarafından 292 (905) veya 293 (906) yılında Bağdat'ın kadılığına tayin edilmişti. Muktedir döneminde Vezir İbnü'l-Furât tarafından Bağdat'ın doğu [ve batı] yakalarının kadılığına tayin edilince kendisine bağlı olan yerleri bazı tâlî bölgelere ayırmış ve bunlardan birisinin kadılığına da oğlu Muhammed'i getirmiştir. Bk. Bağdâdî, *Târîh*, X, 10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 122. Ayrıca bk. Özkuyumcu, "İbn Ebü's-Şevârib", *DİA*, XIX, 474. Muhammed b. Ebü's-Şevârib babasının felç olması üzerine Muktedir'in emriyle Dicle, Vâsıt ve Kûrulahvaz'la Askerulmehdî ve Şarkıyye gibi semtlerin ve Basra'nın kaza işlerinde babasına vekâlet etmeye başladı. Bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 38, 47. Muhammed b. Ebü's-Şevârib kadılık makamına yakışmayan bir takım gayr-i ahlaki davranışlarından dolayı insanlar tarafından hicvedilince kadılık görevinden azledilerek yerine Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf getirildi. Bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 153; Özkuyumcu, "İbn Ebü's-Şevârib", *DİA*, XIX, 474.

⁵ Hanefî mezhebine mensup olan İbnü'l-Bühlül, Abbâsî halifeleri Mutemid-Alellâh, Mu'tazîd-Billâh, Müktefî-Billâh ve Muktedir-Billâh dönemlerinde Irak'ın çeşitli bölgelerinde kadılık görevini yerine getirmiştir. Medînetü'l-Mansûr'daki kadılığının yirmi yıl devam ettiği söylenmiştir. Geniş bilgi için bk. Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, III, 285; Bağdâdî, *Târîh*, IV, 32. Ayrıca bk. Bowen, *The Good Vizier*, s. 119-120; Sourdel, *Le Vizirat*, II, 389; Sifil, "İbnü'l-Bühlül" *DİA*, XX, 537. İbnü'l-Furât ikinci vezirliği döneminde, Karmatîler'le savaş yapmadan anlaşma yoluna giderek onların İslâm dairesinin dışında olmadıklarını, ancak asi olarak kabul edilebileceğini söyleyen Ali b. İsâ'yı eleştirince, İbnü'l-Bühlül eski veziri desteklemiş ve onun Karmatîler'e karşı izlemiş olduğu siyasetin doğru olduğunu ifade etmiştir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, II, 144-146.

⁶ Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, II, 182; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 118.

Muhammed b. Yûsuf'u Bağdat'ın doğu yakasıyla Askerulmehdî'nin¹ kadılığına tayin etmiştir.² Günümüz araştırmacılarından Safiyye Saâde, Reuben Levy'den³ naklen İbnü'l-Furât'ın kâdilkudâtlığa para karşılığında atama yapmaya başladığını ve bu makama rüşvet yoluyla ilk kez atanan kişinin Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf olabileceğini iddia etmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla yazarın böyle bir iddiada bulunmasının sebebi⁴ Ebû Ömer'in vefatından sonra, İbn Garâbe'nin 100 bin dinar karşılığında Ebû Ömer'in oğlu Ebü'l-Hüseyn'i kâdilkudâtlığa tayin etmesi için Muktedir'i kışkırttığına dair İbn Miskeveyh tarafından aktarılan bir rivayettir.⁵ Ancak kaynaklarda Ebû Ömer'in bu makama atanmak için rüşvet verdiğiğine dair bir kayda tesadüf edilememiştir. Ayrıca Ebû Ömer, İbn Mukle'nin birinci vezirliği döneminde, yani 317/929 yılında, kâdilkudât olarak görevlendirilmiştir.⁶ İbnü'l-Furât'ın üçüncü ve son vezirliği ise 312/924 yılında sona ermiştir. Dolayısıyla Ebû Ömer'in İbnü'l-Furât'a verdiği rüşvet karşılığında bu makama atandığını söylemek mümkün görünmemektedir.

Bağdat'a gelen Selçuklu sultanı ve veziri gibi şahsiyetlerle resmî heyetleri karşılamak da vezirlerin idarî görevleri arasındaydı. Daha önce de zikredildiği üzere İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliği sırasında Bizans imparatoru tarafından esir değişimi amacıyla Bağdat'a gönderilen elçiler, ellerindeki mektubu teslim etmek için doğrudan halife ile görüşmek istemişlerdi. Ancak bunun mümkün olmadığı kendilerine anlatıldıktan sonra, önce vezirle görüşmeleri ve halifenin huzuruna çıkmak istediklerini ona bildirmeleri gerektiği söylenmişti. Bunun üzerine o sırada bu iki elçinin tercümanlığını yapan Ebû Ömer Adî b. Abdülbâkî isimli şahıs Vezir İbnü'l-Furât'ın yanına gelerek elçilerin kendisiyle görüşmesi için izin istedi. Saraydaki görüşme öncesinde askerlerin Dârülvezîr'den saraya giden yolda sıralanmalarını emreden İbnü'l-Furât, kendisine bağlı gulâmlarla hâciblerin de sarayın girişinden kabulün yapılacağı salona kadar sıra sıra dizilmelerini istedi.

¹ Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) kendi döneminde Askerulmehdî'nin Bağdat'ın [Mansûr tarafından kurulan şehrin karşı tarafında yer alan] Rusâfe bölgesinde bir mahalle olduğunu söylemektedir. Bk. *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 124.

² Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 163; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 43.

³ Reuben Levy, *A Baghdad Chronicle*, s. 139.

⁴ Bk. *Min Târîhi Bağdâd el-ictimâ'î: tatavvuru mansibi kâdi'l-kudât*, s. 92-93.

⁵ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 229.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 194, 201; Hemedânî, *Tekmile*, s. 263; Bağdâdî, *Târîh*, III, 402; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIV, 556; Safedî, *el-Vâfi*, V, 160.

Sarayın Dârülbüstân olarak isimlendirilen bölümünde çatısı yaldızlı büyük bir salon, değeri 30 bin dinarı bulan ihtişamlı perdeler ve halılarla tefriş edilerek görüşme için hazırlandı. Görkemli bir kürsüye oturan İbnü'l-Furât'ın etrafında hizmetçiler bulunuyordu, salonun geri kalan kısmını ise askerî ve sivil erkân doldurmuştu. Saraya gelen elçiler hâcibler tarafından girişte bir müddet bekletildikten sonra askerlerin eşliğinde uzun bir geçitten yürüyerek İbnü'l-Furât'ın bulunduğu salona kadar getirildiler. Salonun ihtişamı ve etraflarındaki kalabalıktan etkilenen elçiler, mütercimleri Ebû Ömer Adî b. Abdülbâkî ile birlikte İbnü'l-Furât'ın huzuruna çıkarak ondan kendilerini Muktedir'le görüştürmesini istediler. İbnü'l-Furât da onlara yardımcı olacağını söyledi. Yapılan görüşmenin ardından salondan çıkan elçiler, aynı şekilde askerlerin arasından yürüyerek saraydan ayrıldılar.¹

İbnü'l-Furât elçilerin saraydan ayrılmasından muhtemelen birkaç gün sonra Muktedir'le görüşerek onların huzura kabul edilmesini talep etti. Muktedir'in bu talebe olumlu cevap vermesi üzerine daha önce olduğu gibi zırhlı ve üniformalı askerler elçilerin geçeceği yolların kenarına dizildiler, ayrıca bu sefer bütün saray tefriş edildi. Hazırlıklar tamamlanınca saraya gelmeleri için elçilere haber gönderildi. Elçiler saray girişinde hâcibler tarafından karşılandıktan sonra her biri bir avluya açılan ve küçükten büyüğe doğru sıralanmış odalardan geçirilerek nihâyet Muktedir'in bulunduğu salona getirildiler. Muktedir'in dışındaki herkes sahip olduğu rütbeye göre halifenin sağına ve soluna dizilmiş bir şekilde ayakta duruyordu. Muktedir'in en yakınındaki kişi ise Vezir İbnü'l-Furât'tı. Elçiler salona girdikten sonra önce yeri öptüler, daha sonra Hâcib Nasr'ın kendilerine işaret ettiği yerde bekleyerek getirdikleri mektubu halifeye verdiler. Halife adına elçilere hitap eden İbnü'l-Furât, *emîrû'l-mü'minîn* müslümanlara olan şefkatinden dolayı Bizans esirlerinin serbest bırakılmasını istediğini, bunun için esir değerinin yapılacağı zaman Mûnis'i göndereceğini söyledi. Görüşmenin sona ermesinden sonra saraydan ayrılan elçilere altınla tezyin edilmiş hil'at ve sarık takdim edildi.²

Sonraki dönemlerde de vezirler, başkente gelen heyetlerin karşılanmasında görev almışlardır. Büveyhîler'in Bağdat'taki hâkimiyetlerinin sona erdiği Kâim-

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 53-54.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 55.

Biemrillâh dönemi vezirlerinden İbnü'l-Müslime, 25 Ramazan 447 tarihinde Bağdat'a gelmekte olan Tuğrul Bey'i karşılamak üzere beraberinde kadılar, nakîbler ve eşraftan kalabalık bir heyetle Bağdat'la Vâsıt arasında yer alan Nehrevân'a doğru hareket etmiştir. Kendisini karşılamak üzere bir heyetin yola çıktığını öğrenen Tuğrul Bey de veziri Amîdülmülk el-Kündürî'yi öncü olarak göndermiştir. Yolda karşılaşılan iki heyet, hep birlikte Nehrevân'a gitmişler ve burada İbnü'l-Müslime, halifenin mektubunu Tuğrul Bey'e takdim etmiştir.¹ İbnü'l-Müslime, Tuğrul Bey'in Bağdat'a 23 Şevval 449/23 Aralık 1057 tarihindeki ikinci gelişinde de kendisini karşılamak için ileri gelen kişiler ve askerî yetkililerle birlikte Bağdat'tan ayrılarak Kufs isimli köye gitmiştir. Kâim-Biemrillâh, Bağdat'tan ayrılmadan önce Tuğrul Bey'e takdim edilmek üzere altından ağaç mofifli halis ipek bir cübbe, altınla tezyin edilmiş bir sarık ve bir at hazırlatarak İbnü'l-Müslime'ye vermiştir. Tuğrul Bey'in otağına vardığında kendisi için hazırlanmış olan kürsüye oturan İbnü'l-Müslime, halifenin göndermiş olduğu ve Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinden duyduğu memnuniyeti ifade eden mektubu ve diğer hediyeleri sultana vermiştir.² Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî de 4 Zilhicce 479/12 Mart 1087 tarihinde Bağdat'a gelen Sultan Melikşah'ı karşılayarak halife adına kendisine tazimde bulunmuştur.³ Melikşah'ın ardından Selçuklu sultanı olan Berkyaruk da Muktedî-Biemrillâh döneminde Bağdat'a yaptığı ziyarette Amîdüddevle tarafından karşılanmıştır.⁴ Müstazhir-Billâh döneminde 18 Zilkade 494/24 Eylül 1100 tarihinde bir kez daha Bağdat'a gelen Sultan Berkyaruk'u bu sefer vezirliğe vekâlet eden İbnü'l-Muvsalâyâ karşılamıştır.⁵ Yine Müstersid-Billâh'ın halifeliğinin ilk yıllarında, Dübeys b. Mezyed'le mücadele etmesi için Hemedân'dan çağrılan Sultan Mahmûd, Bağdat'a geldiği sırada, Ebû Ali b. Sadaka kendisini karşılamak için beraberinde resmî görevlilerin de bulunduğu bir heyetle şehrin dışına kadar çıkmıştır. Nihâyet Sultan Mahmûd'un gelmesinin ardından Ebû Ali b. Sadaka sultanın sağında yürüyerek onunla birlikte Bağdat'a girmiştir. İbnü'l-İmrânî bu bilgiyi aktarırken [bir vezir olarak] Ebû Ali b. Sadaka'nın adet olduğu üzere bu karşılama merasimine katıldığını söylemiştir.⁶

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 348-349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 610-611; Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 7.

² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 23-24.

³ Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 81.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 5.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 307.

⁶ Bk. *el-İnbâ*, s. 313.

Vezirler elçilerin karşılanmasının yanı sıra sarayda düzenlenen resmî törenlerde de hazır bulunuyorlar,¹ halife adına söz alarak huzura çıkan kişilere hitap ediyorlardı. İbnü'l-Müslime, Bağdat'a ikinci kez gelen Tuğrul Bey'i karşıladıktan sonra sultanın Kâim-Biemrillâh'ın huzuruna çıkması vesilesiyle düzenlenecek olan tören öncesinde nakîbleri, kadıları ve diğer ileri gelen kimseleri saraya davet etti. Tuğrul Bey de halife tarafından kendisi için özel olarak hazırlatılan bir ata binerek saraya doğru yola çıktı. Tuğrul Bey'e bu sırada amcasının oğlu Kutalmış, Selçuklu komutanları, Deylemler ve beş yüz civarında silahsız Türk askeri eşlik ediyordu. Saraya vardıktan sonra Sahn-ı Selâm dehlizinin kapısında bir süre bekleyen Tuğrul Bey, nihâyet kapının açılmasıyla atından inerek içeriye girince kendisini İbnü'l-Müslime karşıladı. Kâim-Biemrillâh ise selâmlığın üst tarafında bulunan ve kapısında ipek perdelerin asılı olduğu odada bekliyordu. İbnü'l-Müslime ile birlikte halifenin huzuruna çıkan Tuğrul Bey, Kâim-Biemrillâh'ı görüncü yeri öperek kendisini selamladı. Daha sonra halifenin tahtından daha aşağıda bulunan bir tahta oturdu. Kâim-Biemrillâh bu sırada Tuğrul Bey'e hitaben söyleyeceği şeyleri İbnü'l-Müslime'ye ilettiler, o da Selçuklu veziri Amîdüddeve'ye söyledi. Daha sonra Amîdüddeve, Kâim-Biemrillâh'ın sözlerini Tuğrul Bey'e tercüme etti. Tören sırasında iki taraf arasındaki diğer konuşmalar da bu şekilde gerçekleşti. Nihâyet Kâim-Biemrillâh'ın, Tuğrul Bey'e hil'at giydirerek kendisine *Melikü'l-meşrik ve'l-mağrib* unvanını vermesiyle tören sona erdi.² Konuyla ilgili aktarılan bir başka örnek de Melikşah'ın Bağdat'a ilk gelişi sırasında kendisini karşılayan Rûzrâverî'nin sarayda yapılan merasim sırasında halife adına Selçuklu sultanına hitap etmesidir. Rûzrâverî burada yaptığı konuşmada *emîrû'l-müminîne* itaat ettiği takdirde Allah'ın lütfu ve keremine nail olacağını söylemiştir.³

Kaynaklarda yer alan kayıtlardan vezirlerin farklı amaçlarla elçi olarak görevlendirildiği de anlaşılmaktadır. Büveyhiler döneminde Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân, Şemsüddeve'nin vefatı münasebetiyle, kâtipliğini yaptığı Tâî-

¹ Emîrî'l-ümerâhğın ihdas edilmesinden sonra vezirlik kurumunun eski gücünü kaybettiği ve vezirliğin sadece saraydaki merasimlere katılmaktan ibaret olduğu söylenirken (İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 352; Hemedânî, *Tekmile*, s. 304; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 185; a. mlf., *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, s. 128-129), aslında vezirlerin böyle bir görevlerinin de olduğuna işaret edilmektedir.

² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 25-26. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 19-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 633-634; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 10-12.

³ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 82.

Lillâh'ın taziye dileklerini bizzat Bahâüddevle'ye götürmüş ve Bahâüddevle'nin de şükranlarını halifeye ulaştırmıştır.¹ Kâim-Biemrillâh'ın veziri Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime de Tuğrul Bey'in Musul'u kendisine bırakmasından sonra bir isyan girişiminde bulunan İbrahim Yinâl'la ilgili olarak halifenin elçisi sıfatıyla Dârülmemele'ye gelerek Tuğrul Bey'le görüşmüştü. Bu görüşme sırasında Kâim-Biemrillâh'ın İbrahim Yinâl hakkındaki düşüncelerini Tuğrul Bey'e ileten İbnü'l-Müslime, İbrahim Yinâl'ın itaat ehli olduğunu, bazı kimselerin kendisini İbrahim Yinâl'a karşı kıskırttığını belirterek, onunla ilgili kendisine söylenenlere inanmaması gerektiğini söylemişti. İbnü'l-Müslime, İbrahim Yinâl'la ilgili meselenin dışında Tuğrul Bey'le Selçuklu askerlerinin Bağdat'taki taşkınlıklarının önlenmesiyle ilgili de konuşmuştur.²

Vezirler zaman zaman Selçuklu ve Abbâsî hânedanlığının fertleri arasında gerçekleşen evliliklerde de halife adına elçi olarak görevlendirilmişlerdir. Nitekim Kâim-Biemrillâh'la Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'un arasındaki nikâhu kıyan İbnü'l-Müslime, o sırada Bağdat'ta bulunan Tuğrul Bey'in huzuruna çıkarak halife adına Hatice Arslan Hatun'un İsfahân'dan Bağdat'a gönderilmesini talep etmiştir.³

2. Malî Görevleri

Abbâsîler döneminde vezirlerin en önemli görevi Mâverdî'nin de ifadesiyle⁴ devletin malî işleri ve hazinenin gelir-gideriyle ilgilenmekti. Bunların başında da vergi gelirlerinin kontrol edilmesi, yeni vergiler konup bazılarının kaldırılması, harem mensuplarının ödeneklerinin tahsis edilmesi, askerlerin ve divan kâtiplerinin maaşlarının ödenmesi ve bütçe hazırlanması geliyordu.

III. (IX.) asrın başlarından itibaren devletin elde ettiği gelirler sistematik bir şekilde azaldığı⁵ için bütçe açıkları da artmıştı. Aslında bütçe açıklarının artmasında

¹ Rüzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s. 152-153.

² Garsunni'me, *Uyûnu't-tevârih*, s. 100-101; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), 28-29.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 5-6; Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 8-9.

⁴ Bk. *Edebü'l-vezîr*, s. 118.

⁵ Meselâ 204-237/819-851 yılları arasında devletin toplam geliri 394 milyon 509 bin dirhem civarındayken, 303/915 yılına gelindiğinde bu rakam 217 milyon 500 bin dirheme kadar düşmüştür. Yine Sevâd'dan 214/819 yılında 112 milyon 416 bin dirhem gelir elde edilirken 303/915 yılında 22 milyon 500 bin dirhem gelir sağlanmıştır. Bk. Waines, "The Third Century Internal Crisis of the Abbasids", s. 284, 286, 293; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları*, s. 82; Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi*, s.

isyanlar¹ neticesinde başta Horasan, Fars ve Sevâd gibi bölgelerdeki verimli arazilerin ziraî ve ticarî açıdan çok fazla zarar görmesi ve buna bağlı olarak vergiler yoluyla buralardan elde edilen gelirlerdeki azalmalar birinci derecede etkili olmuştur.² Bunun yanında farklı bölgelerde hüküm süren hânedanların başına buyruk hareket ederek hilâfet merkezine göndermeleri gereken vergileri aksatmaları veya göndermemeleri, üstelik bu hânedanlarla savaşmak üzere oluşturulan ordulara büyük masraflar harcanması bütçe açıklarının oluşmasında bir diğer neden olarak gözükmektedir.³ Ancak Muktedir'in tahta geçmesiyle birlikte başta halife olmak üzere İbnü'l-Furât ve Muhammed el-Hâkânî'nin harcamaları bütçe açıklarını daha da arttırmış, elde edilen gelir düşük olmasına rağmen yapılan harcamalar çok olduğu için arada muazzam bir fark oluşmuştu. Nitekim Mu'tazîd (279-289/892-902) ve Müktefî (289-295/902-908) dönemleriyle Muktedir dönemini karşılaştıran İbn Miskeveyh, hassâ hazinesinin gelir ve giderleri açısından iki dönem arasında muazzam bir farkın olduğunu ortaya koymuştur. Muktedir halife

58-59. Ayrıca bk. Sâmerrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye*, s. 210-217; Campopiano, "State, Land Tax and Agriculture in Iraq from the Arab Conquest to the Crisis of the Abbasid Caliphate (Seventh-Tenth Centuries)", s. 10-18, 48-49.

- 1 III. (IX.) yüzyıl boyunca Abbâsîler'e karşı gerçekleştirilen isyanlardan iki tanesi özellikle tarım ve ticaret hayatını mahvetmesi bakımından önem arz etmektedir. Bunlardan ilki Ali b. Muhammed liderliğinde ortaya çıkan zenci isyanıdır. Bu isyan özellikle Übülle, Abadan, Ahvaz ve Basra'da etkili olmuş ve buralardaki verimli arazilerin tahrip olmasına yol açmıştır. Söz konusu isyanın sosyal ve ekonomik açıdan bölgeye verdiği zararlar ilgili geniş bilgi için bk. Demirci, *Siyahî Öfke, Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, s. 123-129, 262-27; Baydar, *Abbâsîler Tarihinde (H. 255-270/M. 869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, s. 145-153. Diğeri de Zenci isyanının bastırılmasından kısa bir süre sonra Kûfe'de bulunan İsmâîlî dâisi Hamdân b. Eş'as liderliğinde ortaya çıkan aşırı Şii İsmâîlî hareketidir (260-295/873-907). Hamdân tarafından görevlendirilen Ebû Said Cennâbî liderliğinde Karmatî güçleri önce Bahreyn ve çevresindeki yerleşim yerlerini ele geçirmiş, daha sonra bölgenin önemli liman kentlerinden Katif'i, ardından da Ahsâ'yı zapt etmiştir. Bu bölgedeki birçok yerleşim yerini tahrip ederek yerli halkı öldüren ve özellikle Hac kabilelerine saldırarak kervan yollarındaki güvenli gidiş gelişleri engelleyen Karmatîler, bölgenin iktisadî yapısının bozulmasına sebep olmuştur. Karmatîlerin yayıldığı coğrafya ve etkileriyle ilgili geniş bilgi için bk. Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 298-320; Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu*, s. 184-257; Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi*, s. 45-47; Öz, "Cennâbî, Ebû Saîd", *DİA*, VII, 371; Hizmetli, "Karmatîler" *DİA*, XIV, 510-514.
- 2 Bowen, *The Good Vizer*, s. 123-124. Waines, "The Third Century Internal Crisis of the Abbasids", s. 285; Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Sonuna Kadar İslamiyet*, s. 101. Meselâ Tolunoğulları'nın (254-292/868-905) Mısır'ı, Sâmânîler'in de (204-395/819-1005) Horasan ve Mâverâünnehr'i kontrol altına alması, Abbâsîler'in bu bölgelerden vergiler yoluyla elde ettiği gelirleri doğrudan etkilemiştir. Yine Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliği döneminde Azerbaycan bölgesinden topladığı vergileri Bağdat'a göndermeyi reddetmesi de konuyla ilgili bir başka örnek olarak zikredilebilir.
- 3 Bowen, *The Good Vizer*, s. 123. Meselâ Mısır ve Suriye'den elde edilen gelirlerin çoğu Mısır'a saldıran Fâtımîler, Hamdânîler ve Karmatîler'le mücadele eden Mûnis'in 40 bin kişilik ordusu için harcanıyordu. Bk. Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi*, s. 36. Kallek, muhtemelen 40 bin kişi ifadesiyle Abbâsî ordusunun tamamını kastetmiş olmalıdır. Çünkü Mûnis'in emrindeki asker sayısının 5 binle 9 bin arasında olduğu bilinmektedir. Bk. Yiğit, "Mûnis el-Muzaffer", *DİA*, XXXI, 148; Hugh Kennedy, "The Military", s. 117, 122.

olduğunda hassa hazinesinde 64 milyon 830 bin dinar bulunuyordu. Muktedir'in babası Mu'tazid ve kardeşi Müktefî devlet harcamalarının dışında her yıl 1 milyon dinar tasarruf sağlayarak bunu hazineye kazandırıyor. Yirmi beş yıl halifelik görevini yerine getiren Muktedir de şayet bu şekilde tasarruf yapsaydı 320/932 yılında, yani halifeliğinin sonunda bu miktar 89 milyon 830 bin dinar olacaktı. Fars ve Kirmân'ın tekrar fethedilmesi ve Muktedir'in üç defa tahta çıkmasıyla 10 milyon dinardan daha fazla bir miktarın harcadığını belirten İbn Miskeveyh, Muktedir döneminde toplamda 70 milyon dinardan daha fazla bir miktarın israf edildiğini söylemektedir.¹

Muktedir'in halifeliğiyle birlikte daha fazla açık vermeye başlayan hazinenin içinde bulunduğu bu malî krizi ortadan kaldırmak için vezirlerin en fazla uğraş verdikleri konuların başında vergi düzenlemeleri geliyordu. Daha önce de zikredildiği üzere halifeliği bir gün gibi oldukça kısa süren Abdullah b. Mu'tez'in ardından tekrar tahta geçen Muktedir'in yaşının da küçük olmasıyla "halife gibi" davranmaya başlayan İbnü'l-Furât, halifenin hassa hazinesini müsrif bir şekilde harcamış ve eyalet valilerine mektup göndererek bazı vergilerin kaldırılmasını istemiştir.²

Ali b. İsâ ikinci vezirliği döneminde, ziraî ve ticarî alanda bazı ek vergileri yürürlükten kaldırarak hem vergi mükelleflerinin borçlarını rahat bir şekilde ödemelerini, hem de bölgesel ticaretin canlanmasını sağlayarak hazinenin gelirini arttırmaya çalışmıştır. İbn Miskeveyh'in nakletmiş olduğu bilgiye göre, Fars bölgesindeki ek vergi uygulaması *tekmileyi*³, Mekke, Basra Körfezi ve el-Cezîre

¹ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 240-241. İbn Miskeveyh'in zikretmiş olduğu miktarın halifenin kendisine ait olan hassa hazinesiyle ilgili olduğunu söyleyen Dürî, devletin genel hazinesinin hassa hazinesinden farklı olduğunu ve gelir-giderlerinin çok daha fazla bir yekün tuttuğunu belirtmektedir. Ancak devletin malî açıdan en önemli kaynağı olan bu hazine, Muktedir'in halifeliği döneminde gereksiz yere yapılan harcamalar sebebiyle yavaş yavaş önemini yitirmiş ve hazine ciddi bir ekonomik sıkıntı yaşamıştır. Bundan dolayı [sonraki dönemlerde] gelir-gider dengesini tutturmak neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bk. *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 161. Ayrıca bk. Zennûn Tâhâ, "Âlu'l-Cerrâh fi'l-asri'l-Abbâsi", s. 141.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 13

³ Bowen, aslen Sâsânîler zamanında Fars bölgesinde uygulanan *tekmilenin*, Mehdî (158-169/775-785) tarafından kaldırıldığını söylemektedir. Buna rağmen isyanlar sebebiyle birçok çiftçinin göç etmesiyle elde edilen vergi gelirleri azaldığı için *tekmile* ve meyve ağaçlarından alınan vergi, Ali b. İsâ'nın vezirliğine kadar yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Bk. *The Good Vizier*, s. 124. Ayrıca bk. Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 32 dn. 1. Zennûn Tâhâ ise *tekmilenin* Doğu İran'ın Sistan bölgesinde hüküm sürmüş olan Saffârîler (247-393/861-1003) döneminde uygulanmaya başladığını söylemektedir. Bk. "Âlu'l-Cerrâh fi'l-asri'l-Abbâsi", s. 142. Ayrıca bk.

sugûrundan (uç bölgelerinden) alınan *meksi*,¹ Diyârırebîa'dan² alınan şarap vergisini kaldırmıştır.³ Ayrıca Basra Körfezi'nden Düceyl nehri vasıtasıyla Ahvaz'a transit gidiş geliş yapan gemilere vergi muafiyeti getirmiştir.⁴ İstahrî ve İbn Havkal, Ali b. İsâ'nın Fars bölgesindeki *tekmileyi* kaldırdığını, ancak burada daha önce vergiye tabi tutulmayan üzüm bağları ve ağaçlara ise yeni vergi yüklediğini bildirmektedir.⁵

Ali b. İsâ'nın gerçekleştirmiş olduğu vergi ıslahatıyla ilgili gerek İbn Miskeveyh, gerekse İstahrî ve İbn Havkal'ın naklettiği bilgiler özellikle *tekmilenin* kaldırılması ve haraç vergisinin alınmaya devam edilmesiyle ilgili sürecin nasıl işlediğini açık bir şekilde ortaya koymamaktadır. Ancak Tenûhî'nin aktarmış olduğu rivayet bu üç müellifin çok kısa olarak bahsettikleri meseleyle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Bağl'in ardından Fars bölgesinin mültezimliğine atanan Abdurrahman b. Ca'fer eş-Şîrâzî, bölgeden toplanan vergiler kendisinden istenince, halkın *tekmileden* şikâyetçi olduğunu ve ödemek istemediğini bildirdi. Ali b. İsâ da Ahvaz valisi Numân b. Abdullah'ı Fars'a

Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 140. Yürürlükten kaldırılan *tekmilenin* 302/914 yılındaki tutarı Şîrâz bölgesinde 10 bin dirhem (Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, VIII, 129), Fars bölgesinin dışındaki bölgelerde ise 1 milyon dirhemdi (Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 371).

- ¹ Meks uygulamasıyla ilgili geniş bilgi için bk. Dürî, *Târîhu'l-İrâkî'l-İktisâdî*, s. 222-225.
- ² el-Cezîre İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin ilk dönemlerinde buraya yerleşen Arap kabilelerine göre "Diyârımudar", "Diyârırebîa" ve "Diyârbekr" olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştı. Diyârırebîa'da Musul, Nusaybin, Sincar (Irak), Dara, Cizre gibi yerleşim yerleri bulunuyordu. Bk. Şeşen, "el-Cezîre", *DİA*, VII, 509.
- ³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 28-29. Ayrıca bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 310. Arslan, Ali b. İsâ'nın şaraptan alınan vergiyi kaldırmasını oldukça muahhar bir kaynak olan Suyûtî'ye dayanarak (*Târîh*, s. 410) onun içki içmeyi yasaklaması şeklinde aktarmıştır. Bk. Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, s. 86. Suyûtî'nin eserindeki ifade tek başına düşünüldüğünde bu şekilde anlaşılmaya müsait olsa da, gerek ifadenin geri kalan kısmı gerekse konuyla ilgili diğer kaynaklarda yer alan bilgiler dikkate alınrsa Ali b. İsâ'nın içkiyi değil içkiden alınan vergiyi kaldırdığı anlaşılmaktadır. Bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 203; Margoliouth, *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, IV, 32; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 149; Zehrânî, *el-Vezîrî'l-Abbâsî*, s. 48; Zennûn Tâhâ, "Âlu'l-Cerrâh fi'l-asrî'l-Abbâsî", s. 142. Arslan, ayrıca İbn Miskeveyh'i (*Tecâribü'l-ümem*, I, 29) kaynak göstererek önce Ali b. İsâ'nın yıllık 1500 dinardan fazla olan vergileri kaldırdığını iddia etmiş, daha sonra gerçekleştirilen reformlar sonucu kaldırılan vergilerin toplam miktarının 500 bin dinar olduğunu söylemiştir. Bk. *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, s. 86, 87. Aynı ifadeyi iki farklı şekilde/manada aktaran Arslan'ın ikinci sırada zikretmiş olduğu bilgi doğrudur. Söz konusu rivayette Ali b. İsâ, yürürlükten kaldırdığı vergilerin toplam miktarının 500 bin dinar olduğunu söylemektedir. Bu meblağ, yazarın daha önce kullanmış olduğu Suyûtî'nin (*Târîh*, s. 410) eserinde de zikredilmektedir.
- ⁴ Bowen, *The Good Vizier*, s. 124; Dürî, *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyye*, s. 162. İbnü'l-Furât vergi muafiyetiyle ilgili uygulamalarından dolayı Ali b. İsâ ile tartışmış ve onun beytülmâli zarara uğrattığını söylemiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 29; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 349; Hemedânî, *Tekmile*, s. 203.
- ⁵ İstahrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, 157; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 217. İbnü'l-Belhî'nin verdiği bilgiye göre, yapılan bu düzenlemeden sonra Fars bölgesinden -Kirmân ve Ummân da dâhil olmak üzere- toplam 2 milyon 331 bin 880 dinar gelir elde edilmiştir. Bk. *Fârsnâme*, s. 155-156.

göndererek işin aslını öğrenmesini istedi. Numân, Fars'a gelince buranın mültezimliğini Ahmed b. Muhammed b. Rüstem'e vererek her ikisi Abdurrahman'dan ödemesi gereken vergiyi talep etti. Bunun üzerine bir grup, Ali b. İsa ile görüşmek üzere Bağdat'a gelerek *tekmile* ve haraç vergisinin kendilerine ağır geldiğini bildirdi. Bu kişilerin geldiğini öğrenen Muktedir, ileri gelen kâtipleri, fakihleri ve kaduları topladı. Gelen heyetle bu kişiler arasında yapılan tartışmanın ardından, fakihler *tekmilenin* caiz olmadığını, ancak haraç vergisinin alınması gerektiğini bildirdiler. Bunun üzerine Ali b. İsa, İstahrî ve İbn Havkal'ın da belirttiği gibi ağaçlara haraç vergisini yüklemekle birlikte *tekmileyi* kaldırdı.¹

Ali b. İsa'nın yürürlükten kaldırdığı bir diğer ek vergi Bağdat'ın önemli yerleşim yerlerinden olan Bâdurayâ halkının ödemek zorunda olduğu *tekmile* gibi *mezâlimu vukûf, mezâlimu rusûm ve mezâlimu'l-kırtâs* (haraç miktarlarının yazıldığı evrakların masrafları için tahsil edilen) isimdeki vergilerdi. Bölge halkına yönelik katı tutumuyla tanınan İbn Ebü's-Selâsil, söz konusu vergileri ısrarla tahsil etmeye devam etmiş, hatta Bağdat'a gönderdiği mektupta bazılarının vergi borcu olduğu halde ödeme yapmadığı, bunun için de hapsedildiğini, fakat buna rağmen söz konusu vergiyi vermediklerini söyleyerek Ali b. İsa'yı kışkırtmaya çalışıyordu. Ali b. İsa ise gönderdiği mektupta haraç vergisinin borç olarak ödenmesi gerektiğini, ancak buna ilave edilen diğer vergilerin ise kaldırılmasını söylemiştir.² Kaynaklarda Ali b. İsa'nın, Silh ve Mübârek gibi bazı bölgelerdeki vergi amillerinin, arazi ölçümlerini yanlış yaparak halktan fazladan vergi topladıklarına dair kendisine gelen şikâyetleri dikkate alarak âmillere adaletle hükmetmelerini emretmiştir.³

Ali b. İsa vergilerle ilgili düzenlemelerin dışında Hâmid b. Abbâs'ın nâibliğini yaptığı sırada (306/917) bir bütçe hazırlayarak bunu Muktedir'e sunmuştur. Söz konusu bütçede başta Bağdat ve ona bağlı köyler olmak üzere Sevâd, Ahvâz, Basra, Ummân, Rey, İsfahân, Hulvân ve (Mekke-Medine, Yemen, Berka, Şehrezûr, Sâmğân, Kirmân ve Horasân hariç) diğer şehirlerden toplam 14 milyon 840 bin 678

¹ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, VIII, 122-125. Ayrıca bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 371; a. mlf. *Rûsûmu dâri'l-hilâfe*, s. 67-68.

² Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 373-374; Hemedânî, *Tekmile*, s. 203; Zehrânî, *el-Vezîrü'l-Abbâsî*, s. 52; Zennûn Tâhâ, "Âlu'l-Cerrâh fi'l-asri'l-Abbâsî", s. 141.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 372-373.

dinar¹ gelir elde edildiği tesbit edildi.² Ayrıca bu gelirlerin sarf yerleri de belirlendi. Sâbî'nin verdiği bilgiye göre, Muktedir'in annesi Şağab Hatun, halifenin çocukları, harem mensupları ve hizmetçiler için aylık 61 bin 930 dinar, yıllık 743 bin 196 dinar, halifenin masrafları için de aylık 21 bin dinar, yıllık 252 bin dinar ödenek tahsis edildi. Bunların dışında saraydaki mutfaklarda çalışan Türkler, halifelğe ait ahırlardaki hayvanların bakımı ve bunların seyislerinin maaşları, ücretli askerlerle Huceriyye gulâmlarının masrafları, binaların bakım ve onarımı ve sarayın mefruşatı için ne kadar ödeme yapılacağı da hesaplandı. Bütün bu masrafların karşılanması için bütçeden ayrılan toplam miktar 2 milyon 560 bin 960 dinardı. Böylece Ali b. İsa, hedeflemiş olduğu gelir gider dengesini tutturarak bütçenin 1 milyon 436 bin 476 dirhem [yaklaşık 100 bin dinar] kâr etmesini sağladı.³ Gerçekten de Ali b. İsa, İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliğinde, halifenin, hânedan mensuplarının, haremdeki görevlilerin ve askerlerin ödeneklerini azalttığına dair kendisine yöneltilen sorulara cevap verirken, hazinenin gelir gider dengesini sağladığını, bunu yaparken de [İbnü'l-Furât'ı kastederek] kendisi gibi halifenin hassâ hazinesine hiçbir zaman el uzatmadığını söylemiştir.⁴

Vezirlerin vergilerle ilgili düzenlemelerinin dışında malî olarak üstlendikleri bir diğer görev halifeye ait day'aların idaresi ve buraların gelirlerinin kontrol edilmesiydi. Zaman zaman bazı vezirler bu toprakları kendi zimmetlerine geçirerek usulsüzlük yapmışlardır. Nitekim Ali b. İsa, halifelğe ait olan, ancak İbnü'l-Furât ve Muhammed el-Hâkânî'nin kendi zimmetlerine geçirdikleri day'aların gelirlerini tekrar halifenin hassâ hazinesine kazandırmıştır.⁵ Yine üçüncü vezirliğinden azledildikten sonra İbnü'l-Furât'a yöneltilen ithamlardan birisi de kendisine ait day'alara halifenin day'alarını da dâhil ederek yüksek miktarda gelir elde

¹ Sâbî'nin verdiği rakam ise 14 milyon 829 bin 840 dinardır. Bk. *Rüsûmu dâri'l-hilâfe*, s. 21-22.

² Ali b. İsa'nın hazırlamış olduğu bu bütçe ilk defa Alfred von Kremer (ö. 1889) tarafından *Ueber das Einnahmebudget des Abbasiden-Reiches vom Jahre 306 H. (918-919)* isimli eserde neşredilmiştir. Söz konusu bütçe İbn Hamdûn'un *Tezkiretü'l-Hamdüniyye* isimli eserinin on ikinci cildi esas alınarak, Yûsuf Ahmed Benî Yâsîn ve İsam Mustafa Akle tarafından von Kremer'in eksik ve yanlış okuduğu pek çok kelime de düzeltilerek karşılaştırmalı bir şekilde yeniden neşredilmiştir. Bk. "Kâimetü Ali b. İsa el-Cerrâh el-mâliyye (H. 306/M. 918-919)", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye li't-târîh ve'l-âsâr*, 2 (2008), s. 31-61.

³ Sâbî, *Rüsûmu dâri'l-hilâfe*, s. 22-27.

⁴ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 316.

⁵ Zehrânî, *el-Vezîrü'l-Abbâsî*, s. 48.

etmesiydi.¹ Halifeye ait day'aların idaresi Büveyhî nüfuzunun hâkim olduğu dönemlerde de halifenin kâtibi tarafından deruhte edilmiştir. Nitekim Müsktefkî-Billâh'ın kâtipliğini yapan Ebû Ahmed eş-Şîrâzî, Büveyhî emîri Muizzüddeve tarafından halifenin şahsî day'alarının gelirlerini kontrol etmekle görevlendirilmiştir.² İbn Miskeveyh bu arazilerden elde edilen gelirlerin yıllık 200 bin dinar olduğunu söylemektedir.³ Yine daha önce zikredildiği üzere Kâim-Biemrillâh'ın veziri İbn Dârest'in, halifeye ait day'aların mültezimliğini 6 bin kür buğday karşılığında İbn Allân isminde bir yahudiye vermesi⁴ ve Müstazhir-Billâh'ın vezirlerinden Ebü'l-Ma'âlî'nin vezirlikten azledilme gerekçesiyle ilgili onun, halifenin arazilerini harap ettiği ve mallarını tükettiğine dair verilen bilgiler⁵ de sonraki dönemlerde vezirlerin benzer bir görevi devam ettirdiklerini göstermektedir.

Vezirler aynı zamanda harem mensuplarının giderlerinin karşılanmasından da sorumluydular. Hatırlanacağı üzere İbnü'l-Furât ikinci kez vezirliğe tayin edildikten sonra beytül mâle hergün bin 500 dinar getireceğine dair söz vermişti. İbnü'l-Furât'ın vaat ettiği ve Muktedir ve ailesinin harcamalarına ayrılan bu payın mutlaka ödenmesi gerektiğini belirten İbn Miskeveyh, söz konusu meblağdan kime ne kadar verileceği ile ilgili de bilgi vermiştir. Buna göre günlük harcamaları için Muktedir'e 1000 dinar, annesi Şağab Hatun'a kalan miktarın üçte ikisi yani 333 dinar, Muktedir'in iki oğlu Ebü'l-Abbâs ile Hârûn'a da üçte birlik kısmı yani 166 dinar verilecekti.⁶ Yine Kahramâne Ümmü Mûsâ'nın 304/917 yılının yaklaşan kurban bayramında harem mensupları ve görevlilerine yapılacak ödemeler hakkında Ali b. İsâ ile görüşmek üzere saraya gelmesi⁷ de söz konusu görevin vezirin uhdesinde olduğunu gösteren bir başka örnek olarak zikredilebilir.

Harem mensupları dışında devlet memurları ve askerlerin maaşlarının ödenmesi de vezirin görevleri arasındaydı. Hatta bazı zamanlarda ödemelerde yaşanan aksamalar, halife ile veziri karşı karşıya getirmiş ve bu durum Muhammed el-

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 133; Sâbî, *el-Vüzerâ*, 66-67.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 450.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 107-108.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 23.

⁵ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 113.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 42. Ayrıca bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 36; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 183.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 40; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 182.

Hâkânî, Süleyman b. Hasan, Ubeydullah el-Kelvezânî ve Hâmid b. Abbâs gibi vezirlerin görevlerinden ayrılmalarında birinci derecede etkili olmuştur. Nitekim İbnü'l-Furât, Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın, Rey bölgesindeki gelirlere el koyduğunu ileri sürerek askerlerin maaşlarını ödemek için halifeden 200 bin dinar borç para istemiş, ancak Muktedir onun bu istediğini geri çevirmiştir.¹ Ali b. İsa ise askerlerin maaşlarını ödemek için iki yahudi cehbezden borç almıştır.²

Vezirlerin malî görevleri arasında zikredilebilecek son bir husus da önceki vezirler, devlet memurları, mültezimler ve diğer şahısların mallarının müsadere edilmesidir. Bu müsaderelerdeki asıl amaç vezirlerin siyasî açıdan hasımlarını cezalandırmak ve bu sayede elde ettikleri paraları hazineye kazandırmaktır. Kaynaklarda vezirler tarafından gerçekleştirilen müsaderelerle ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Meselâ Muhammed el-Hâkânî göreve başladıktan sonra İbnü'l-Furât'ın ve adamlarının mallarını müsadere etmek üzere İbn Ebü'l-Bağlî'yi görevlendirmiştir.³ İkinci kez göreve tayin edilen İbnü'l-Furât, bu sefer önceki iki vezir Muhammed el-Hâkânî, Ali b. İsa ve bu ikisinin adamlarının;⁴ üçüncü vezirliği döneminde de Hâmid b. Abbâs'ın yakınlarının mallarını müsadere etmiştir.⁵ Emîrül-ümerâliğin ihdas edilmesinden sonra genellikle müsadereler emîrül-ümerâlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Emîrül-ümerâ Tüzün, Müttakî-Lillâh döneminde halifenin veziri Karârî ve Ebü'l-Hüseyin b. Mukle'nin mallarını müsadere etmiştir.⁶ Sonraki dönemlerde İbnü'l-Müslime'nin halktan bazı kimselerin ve özellikle Besâsîrî'nin cariyesi Zühre ve onun çocuklarının mallarını müsadere ettiği söylenmektedir.⁷

3. Hukûkî Görevleri

Vezirlerin idarî yetkilerinin yanı sıra Dîvânü'l-mezâlim'de yapılan toplantılara katılmak ve gelen şikâyetleri çözüme kavuşturmak gibi hukûkî görevleri de

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 57-58.

² Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, VIII, 40-41; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 92-93.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 20-21; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 285; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 64.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 42.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 93; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 44-51. Hemedânî, *Tekmile*, s. 240.

⁶ Bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 336; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 44.

⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 6. Ayrıca bk. İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 155.

bulunuyordu.¹ Aslında Abbâsîler'in erken döneminden itibaren mezâlim oturumlarının düzenlenmesi ve bunların başkanlığının yapılması genellikle halifeler tarafından gerçekleştiriliyordu.² Bunun yanında bazı vezirlerin de bu görevi yerine getirdikleri bilinmektedir. Muktedir tarafından vezirliğe tayin edilen ve Muktedir'in ilk döneminde de bu görevi devam ettiren Abbâs b. Hasan el-Cercerâî'nin bu konudaki ihmâlkâr tavrının aksine³ özellikle İbnü'l-Furât'ın sabahın erken vaktinde mezâlim mahkemesine gelen başvuruları değerlendirdiği,⁴ Ali b. İsa'nın da düzenli olarak burada görüşülen davalara başkanlık ettiği bildirilmektedir. Nitekim konuyla ilgili Sâbî'nin aktardığı rivayete göre İbnü'l-Furât birinci vezirliği döneminde, borcunu ödemekte zorlanan bir kişinin mezâlim mahkemesine yaptığı başvuruyu değerlendirerek söz konusu borcun zekât mallarından ödenmesine karar vermiştir.⁵ Yine İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliği döneminde, mezâlim mahkemesinde baktığı davalardan bir diğeri Kerh'li iki kişinin sahip oldukları dükkânların birbirine devri ile ilgiliydi.⁶ Konuyla ilgili bir başka rivayete göre Sevâd halkından bir kişi, day'ası katî'a olduğu için vergisinin de eski olduğunu, ancak âmillerin bu araziye istân muamelesi yaptığını söyleyerek uğradığı haksızlığın giderilmesini istemiştir. Yapılan tahkîkât sonunda bu kişinin düşmanlarının bir hileyle burayı istân yaptırıldıkları ortaya çıkınca, İbnü'l-Furât söz konusu arazinin tekrar katî'aya dönüştürülmesini emretmiştir.⁷ İkinci vezirliği sırasında her hafta Salı günü mezâlim mahkemesine gelip buradaki davalara bakan Ali b. İsa⁸, mezâlim davalarıyla ilgili valilere gönderdiği mektupta yeni yılın başlamasından önce her kim arazisinin harap olduğunu ve mahsulü telef olduğu için vergisini ödeyemeyeceğini bildirirse, onun durumunu araştırması için valinin güvendiği bir adamını görevlendirmesini istemiştir. Şayet haksızlık yapıldı ise bu haksızlığın giderilmesini emretmiştir.⁹ Nitekim sahip olduğu arazisine yüklenen verginin fazla

¹ Seâlibî, *Tuhfetü'l-vüzerâ*, s. 62; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 36; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 30.

² Akyüz, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı*, s. 80-83.

³ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 30; Amedroz, "The Mazalim Jurisdiction in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi", s. 659.

⁴ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 60.

⁵ Bk. *el-Vüzerâ*, s. 244.

⁶ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 163-164.

⁷ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 182-183. Katî'a ve istân arasındaki farkla ilgili bk. Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 106-108.

⁸ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 274.

⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 28.

olduğundan şikâket eden bir kişi, maruz kaldığı bu yanlışlığın düzeltilmesi için Ali b. İisâ'ya başvurunca, Ali b. İisâ her kim reâyânın malına el koyar ve onlara zulmederse kendisine en ağır biçimde karşılık vereceğini söyleyerek yapılan yanlışın hemen düzeltilmesini emretmiştir.¹ Yine Ali b. İisâ, yukarıda da zikredildiği üzere tekmile vergisinin kaldırılmasıyla ilgili Fars bölgesindeki halkın başvurularını mezâlim mahkemesinde görüşerek söz konusu verginin kaldırılmasına karar vermiştir.

Ali b. İisâ ve İbnü'l-Furât'ın aksine Ahmed el-Hasîbî, birinci vezirliği döneminde kendisi doğrudan mezâlim davalarına bakmak yerine Ebü'l-Hasan b. Sevâbe'yi görevlendirmişti. Buna göre İbn Sevâbe mezâlim gününün dışında buraya gelen başvuruları topluyor ve o gün özet şeklinde Hasîbî'yi bilgilendiriyordu. Hasîbî de İbn Sevâbe'nin kendisine verdiği bilgiler doğrultusunda davaları karara bağlıyordu.² Emîrû'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden sonra ise mezâlim davalarına emîrû'l-ümerâların kâtiplerinin bakmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Müttakî-Lillâh döneminde Beckem'in kâtibi Ebû Abdullah el-Kûfî bunun için görevlendirilmiştir.³

Ezdî⁴ ve İbnü't-Tıktakâ'nın⁵, Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî'nin her gün öğle namazını kıldıktan sonra ikindi vaktine kadar mezâlim davalarına baktığına dair aktarmış olduğu bilgidен hareketle, sonraki dönemlerde de vezirlerin bu görevlerini devam ettirdiği söylenebilir. Nitekim Lambton da bu dönemde Abbâsî vezirlerinin zaman zaman mezâlim mahkemesindeki davalarla ilgilendiğini söylemektedir.⁶ Bununla birlikte farklı şahısların⁷ da halife tarafından bu iş için görevlendirildiği ifade edilmelidir.

¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 372-373.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 144.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 343.

⁴ Bk. *Ahbârü'd-düvel*, s. 148

⁵ Bk. *el-Fahrî*, s. 298.

⁶ Bk. "The Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 213.

⁷ Meselâ Muktedî-Biemrillâh, Zaîmulküfât Ebû Mansûr ismindeki şahsı Dîvânü'l-mezâlim'in başına getirmiştir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 255-256.

4. Askerî Görevleri

Vezirlerin idarî ve malî görevlerinin dışında askerî görevlerinden de bahsetmek gerekmektedir. Mâverdî, vezirin bizzat orduya komutanlık yaparak savaşa katılma veya bir komutan tayin etme yetkisinin bulunduğunu,¹ ayrıca seyfiyye ve kalemiyye özelliklerini kendisinde cem eden birisi olduğunu,² hatta bundan müstağni kalamayacağını³ söylemektedir. Aslında hil'at merasimlerinde vezirlere kılıç kuşandırılması⁴ onların askerî görevlerine delâlet eden en önemli unsur olarak zikredilmelidir.

Vezirler Bağdat'ta hazır bulunan orduya hareket emri vermenin yanında, bölge valilerinin devleti tehdit eden unsurlara karşı savaşmalarını da istemişlerdir. İbnü'l-Furât vezirliğinin ilk zamanlarında, Mûnis el-Muzaffer'in Fars'taki görevine son vererek onun yerine ordu komutanı olarak Vâsif Kamah ve Muhammed b. Ca'fer el-Abertâyî'yi atamıştır.⁵ Yine Ebû Tâhir komutasındaki Karmatîler'in Bağdat'a salırmalarından endişe eden Ahmed el-Hasîbî, neredeyse İsfahân dışındaki bölgelerin gelirlerini Azerbaycan valisi Yûsuf b. Ebü's-Sâc'a vererek onun Hecer'de Karmatîler'le savaşmasını emretmiştir.⁶ Abdullah el-Hâkânî de hâcibi Ahmed b. Saîd'i bin beşyüz askerle devlete isyan eden Muhammed b. İsmail'e karşı savaşmak üzere görevlendirmiştir.⁷ Bunların dışında İbn Mukle'nin Muhammed b. Yâkût üzerine gönderilecek ordu ile ilgili olarak Kâhir-Billâh'ı iknâ etmeye çalışması;⁸ Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a karşı savaş hazırlığı yaptığı sırada⁹ ve savaş esnasında¹⁰ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ın Müsterşid-Billâh'a bir takım tavsiyelerde bulunması da vezirlerin askerî görevlerine işaret eden hususlar olarak zikredilebilir.

¹ Bk. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 43. Ayrıca bk. Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 30.

² Bk. *Edebü'l-vezîr*, s. 65.

³ Bk. *Edebü'l-vezîr*, s. 137.

⁴ Örnekler için bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 40, 43; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 15; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 156.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 18-19.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 148; Hemedânî, *Tekmile*, s. 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 162.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 157.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 253-255, 256-258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 248-250.

⁹ Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 564; Sübkî, *Tabakât*, VII, 260-261.

¹⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 219.

5. İmar Faaliyetleri

Son olarak vezirlerin gerçekleştirmiş oldukları imar faaliyetlerinden de bahsedilmelidir. Cami ve mescitlerin bakımını yaptırarak buraların aydınlatılmasını ve hasırlarının yenilenmesini temin eden Ali b. İsa, ayrıca hastanelerin ıslahı ve buralarda uzman hekimlerin görevlendirilmesi, hastaların ilaç ihtiyacının karşılanması gibi hususlarla da ilgilenmiş ve bu hizmetlerin tüm ülkede yaygınlaşması için her tarafa emirler göndermiştir.¹ İbn Ebû Usaybia'nın aktarmış olduğu bilgilere göre Ali b. İsa, Bağdat'ın Harbiye semtinde bir hastane inşa ettirmiş (302/914), özel hekimi Ebû Osman Saîd b. Ya'kûb ed-Dımaşkî'yi Bağdat, Mekke ve Medine'de bulunan diğer hastanelerin yönetimi de dâhil olmak üzere başhekimliğe tayin etmiştir.² Bowen ve Öztürk'ün de ifade ettiği üzere Ali b. İsa'nın sağlık hizmetlerine bu kadar çok önem vermesinin sebebi Bağdat'ta son iki yılda salgın hastalıkların yaygın olarak görülmesidir.³ Nitekim İbnü'l-Cevzî'de zikredilen bir kayıt da Ali b. İsa'nın bu konudaki gayretinin ve hastaneyi Harbiye semtinde yaptırmasının sebebiyle ilgili önemli bir ipucu vermektedir. Buna göre 301 senesinin sonlarına doğru (Nisan/Mayıs 914) Bağdat'ta ve özellikle Harbiye semtinde veba hastalığı zuhur etmiş, bu sebeple evlerin büyük bir kısmı mühürlenmişti.⁴

İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre, İbnü'l-Furât da üçüncü vezirliği döneminde Bağdat'ta Derbülmuftad semtinde bir hastane yaptırmış, hastanenin masraflarının karşılanması için kendi malından her ay 200 dinar tahsis etmiştir.⁵ Yine Dicle nehrinin doğu tarafına, muhtemelen vezirlerin resmî ikâmegâhı olarak kullanılan konağın su taşkınlarından zarar görmemesi için, su bentleri inşa ettirmiştir.⁶

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 68-69; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 173-174.

² İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 316. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 122.

³ Bowen, *The Good Vizier*, s. 127-128; Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, s. 162.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 144. Ayrıca bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 35-36.

⁵ Bk. *el-Muntazam*, XIII, 220. Hastane ile ilgili geniş bilgi için bk. Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, s. 170-172.

⁶ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 28-29.

Kâim-Biemrillâh'ın vezirliğinden ayrıldıktan sonra Selçuklular'ın hizmetine giren ve Melikşah tarafından Diyarbakır valiliğine tayin edilen Fahrüddeve b. Cehîr de şehri tanzim ederek Ulu Câmi'yi onarmıştır.¹

Fahrüddeve'nin oğlu Amîdüddeve ve Müstazhir-Billâh dönemi vezirlerinden Ebü'l-Maâlî Hibetullah'ın da nehirlerdeki taşkınlar sebebiyle ziraî alanların zarar görmemesi için setler inşa ettirmiştir.²

Yukarıdaki örneklerden hareketle emîrî'l-ümerâlık öncesi dönemde görev yapan vezirlerin, yeni vergiler konulup bazılarının kaldırılması, arazilerin mültezimlere ikta olarak verilmesi, divanların idaresi gibi idarî-malî konularda haleflerine nazaran daha etkin bir konuma sahip oldukları görülmektedir. Bağdat'ta Büveyhî nüfuzunun sona ermesinden kısa bir süre önce Kâim-Biemrillâh'ın İbnü'l-Müslime'ye resmen vezir unvanını vermesi sonucu Abbâsiler'de vezirlik kurumunun tekrar işlerlik kazanmaya başlamasıyla, vezirlerin idarî-malî açıdan bir takım görevleri yerine getirmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Nitekim daha önce de zikredildiği üzere, Ebu'l-Feth b. Muhammed b. Dârest'in Kâim-Biemrillâh'ın vezirliğine tayin edilmeden önce hazineye para kazandıracığına dair söz vermesi ve Muktedî-Biemrillâh'ın veziri Ebû Şücâ er-Rûzrâverî'nin Dîvânü'l-mezâlim'deki davalara bakması bu açıdan önem arz etmektedir. Ancak Selçuklu nüfuzu döneminde vezirlerin bu tarz görevleriyle ilgili, bu dönemi anlatan tarih kaynaklarının telif tarzından da kaynaklanan sebeplerden dolayı, elimizde yeteri kadar örneğin olmadığı belirtilmelidir. Bir başka ifadeyle, İbn Miskeveyh ve Sâbî gibi müellifler emîrî'l-ümerâlık öncesi dönem vezirlerinin idarî-malî görevleriyle ilgili oldukça detaylı bilgiler verirken, Selçuklu nüfuzu dönemine gelindiğinde tarih kaynaklarının bu tarz konularda yeteri kadar bilgi aktarmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Büveyhî hâkimiyeti sonrası Abbâsî vezirleri devletin hazinesine para kazandırmak, memurların maaşlarının ödenmesi, vergilerin toplanması ve Dîvânü'l-mezâlim'deki davalara bakılması gibi bir takım görevleri yerine

¹ Özaydın, "Benî Cehîr", *DİA*, V, 448

² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 152; Zehrânî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 176, 182.

getirdikleri kabul edilmekle birlikte, bu konularla ilgili kaynaklarda yer alan bilgilerin oldukça sınırlı ve yetersiz olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

C. Vezirlerin Resmî Kıyafetleri

Abbâsî toplumunda vezir, kâtip, sâhibü'ş-şurta, hâcib gibi devlet kademesinde görevli kimselerin kendilerine has kıyafetleri vardı. Halife tarafından vezirliğe tayin edilen kişilere resmî kıyafet olarak birkaç parçadan oluşan hil'at takdim ediliyordu. Sâbî'nin Büveyhîler dönemi ve öncesinde askerî erkâna verilen hil'atlarla ilgili aktardığı bilgiler konumuz açısından oldukça önem arz etmektedir. Sâbî, eserinde askerî erkânın hil'atlerini zikrettikten sonra vezirlerin hil'atinin de bunlara benzediğini, ancak onların hil'atlerinin altınla tezyin edilmediğini söylemektedir. Buna göre söz konusu hil'atler düz siyah bir sarık,¹ alt kısmı astarlı, cepli veya cepsiz düz siyah bir elbise, kırmızı Sûs ipeğinden mamul, yıldızlı veya düz nakışlı hızz² ve Dabîk³ kabâsından⁴ oluşuyordu. Hil'at verilen kişiye ayrıca kılıç da kuşandırılıyordu. Kını kırmızı ve üzerinde beyaz bir halka bulunan kılıçların hem kabzası hem de bu kabzanın baş tarafı gümüşle süslü oluyordu.⁵

Kaynaklarda yer alan diğer bazı rivayetlerden hareketle de vezirlerin resmî kıyafetleriyle ilgili bir takım bilgilere ulaşmak mümkündür. Meselâ emîrû'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden sonra vezirliğin eski önemini kaybettiğini belirten İbn Miskeveyh, bundan sonra vezirin, eyaletlerin ve divanın idaresinde söz sahibi olmadığını ve görevinin sadece resmî törenlerde saraya gelerek *siyah elbise* giyip *kılıç* kuşanmaktan ibaret olduğunu söylemektedir.⁶ İbn Miskeveyh tarafından aktarılan bir başka rivayete göre Müttakî-Lillâh döneminde Bağdat'a gelen dönemin Vâsıt

¹ Mez, vezirlerin sarayda düzenlenen merasimlerde giymiş oldukları elbisenin içindeki yegâne sivil kıyafetin sarık olduğunu söylemektedir. Bk. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 114.

² Bir elbise türü olan hızz, çözgüsü ipek, gövdesi yünden meydana geliyordu. Bu elbisenin bir diğer özelliği de karışık renklerden ve zengin desenlerden mamul olmasıydı. Bk. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 231.

³ Mısır'da Tinnîs ile Faramâ arasında küçük bir yerleşim yeri olan Dabîk'te elbise üretimi yapıldığı, Dabîkî elbiselerinin de buraya nisbet edildiği söylenmektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 438; Wiet, "Dabîk", *EP*, II, 72-73.

⁴ Kabâ, diğer elbiselerin üstüne giyilen bir tür dış kıyafettir. Abbâsîler'le birlikte Arap toplumunda yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan, ancak zamana ve bölgeye göre çeşitlilik arz eden kabâ, aynı zamanda sınıflara göre de farklı modelleri bulunmaktaydı. Bk. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 231.

⁵ Bk. *Rüsûmu dâri'l-hilâfe*, s. 93-94; *Rüsûm Dâr Al-Khilâfa*, s. 75-76.

⁶ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 352.

dâmini Ebû Abdullah el-Berîdî halk tarafından vezir olarak görülmeye başlanınca, henüz vezirlikten azledilmemiş olan Ahmed b. Meymûn, kendisinin vezir olduğunu ispat etmek için *kabâ* giymiş, beline *mintaka*¹ bağlamış ve *kılıç* kuşanmıştır.² Yine aynı dönemde vezirliğe tayin edilen Ebü'l-Abbâs el-İsfahânî de düzenlenen merasimle *kabâ* giymiş, beline *mintaka* bağlamış ve *kılıç* kuşanmıştır.³

Kâim-Biemrillâh döneminden itibaren daha önce de zikredildiği üzere bazı vezirlere herhangi bir hil'at merasimi düzenlenmemiş, bazılarına ise önceki dönemlere nazaran daha gösterişli hil'atler takdim edilmiştir. Bunun sebebi olarak, Abbâsî idaresinin Selçuklu yönetimine karşı kendi varlığını daha çok hissettirmek istemesinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu dönemin ilk vezirlerinden Ebü'l-Feth b. Dârest'e vezirlik hil'ati olarak altın ya da gümüş simli ipele tezyin edilmiş gömlek, saklatûn kumaştan mamul cübbe ve önü açık, kolları geniş siyah bir elbise şeklinde olan *dürrâa*,⁴ altın işlemeli siyah sarık, eyerleri altınla süslenmiş katır, divit takımı, üzeninin altında kılıç ve vezirliğe tayin edildiğine dair bir ahidnâme verilmiştir.⁵ Kâim-Biemrillâh'ın veziri Fahrüddevl'e de vezirlik hil'ati olarak saklatûn kumaştan cübbe, siyah renkli *dürrâa*, altın işlemeli siyah bir sarık, sandal ağacından yapılmış bir divit takımı ve bir katır verilmiştir. Ayrıca vezirliğe tayin edildiğine dair kendisine takdim edilen ahidnâme, düzenlenen merasimde okunmuştur.⁶

Vezirlere atandıkları sırada kendilerine takdim edilen hil'atin dışında, farklı gerekçelerle de hil'at verilmiştir. Nitekim Kâim-Biemrillâh, veziri İbnü'l-Müslime'ye 20 Cemâziyelevvel 447/17 Ağustos 1055 tarihinde *hil'at-i hasene* vermiş, ayrıca kendisini öven bir vesika hazırlamıştır.⁷ Selçuklu Sultanı Alp Arslan da Fahrüddevl'e hil'at olarak kıymetli bir cübbe, altın işlemeli bir sarık ve altınla

¹ Öztürk'ün ifade ettiğine göre, Abbâsiler dönemine kadar Arap toplumunda yaygın olarak kullanılmayan *mintaka*, bir nevi bele bağlanan kuşaktır. Kılıçların bunlarla bele bağlanmış olabileceği akla gelse de, ayrıntıları dikkate alındığında kılıçların bağlandığı kemerlerle *mintakanın* birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bk. *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 232-235.

² Bk. *Tecâribü'l-ümem*, II, 15.

³ İbn Miskevî, *Tecâribü'l-ümem*, II, 38.

⁴ Bazı araştırmacılar metinde yer alan *dürrâa* kelimesinin zırhlı kaftan olduğu kanaatindedir. Bk. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 265-266; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (trc. Sevim), s. 91; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 143. Abbâsî toplumunda oldukça yaygın olarak kullanılan *dürrâa*, X/IV. asırda Şirâz ve Batı İran'da resmî görevliler ve kâtipler tarafından giyildiği söylenmektedir. Bk. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 231-232.

⁵ Garsunni'ne, *Uyûnu't-tevârih*, s. 152; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 248-249.

⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 249.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 344.

tezyin edilmiş bir eyer göndermiştir.¹ Bunların dışında Amîdüddevle'nin kayınpederi Nizâmülmülk'ün Nihâvend yakınlarındaki Sehne'de uğradığı bir saldırı sonrası ölmesi üzerine (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092) Muktedî-Biemrillâh tarafından ikinci kez vezirliğe tayin edilen Amîdüddevle'ye teselli amacıyla bir kez daha hil'at giydirilmiştir.²

Vezirlerin resmî kıyafetlerinin yanında günlük giymiş oldukları elbiselerden de bahsedilmektedir. Sade olmakla birlikte kılık kıyafetine özen göstermesiyle bilinen Ali b. İsâ'nın *dürrâa*,³ gömlek, gömleğin altına bir içlik (*mubbattine*) ve deriden yapılmış bir çeşit çizme olan *huff*⁴ giydiği aktarılmaktadır.⁵ Tenûhî'nin verdiği bilgiye göre, Ali b. İsâ, gömlek ve dürrâa için toplam 20 dinar ödediğini söylemiştir.⁶ İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinden azledildiği sırada müsadere edilen mallarının arasında elbiselerinin de olduğunu söyleyen İbnü'z-Zübeyr, bu elbiselerin çeşitleri hakkında verdiği bilgiler de konumuz açısından önem arz etmektedir. Buna göre İbnü'l-Furât'tan bin yüz *taylasân*, bin *kisâ*, bin yüz sarık, bin *şiroâl* (bir nevi pantolon), bin küçük mendil müsadere edilmiştir. Yine İbnü'z-Zübeyr, İbnü'l-Furât'ın elbiselerinin Dabîbî kumaşından mamul ve değerinin yetmiş dinar, *şiroâlin* ise otuz dinar olduğunu söylemektedir.⁷

D. Vezirlerin Kullandıkları Lakaplar

İncelediğimiz dönemde halife tarafından kendisine lakap verilen ilk vezir Hüseyin b. Kâsım'dır. Daha önce de zikredildiği üzere Muktedir döneminin kudretli simalarından Mûnis el-Muzaffer'in yakın adamlarını tasfiye edip, muhaliflerini geniş yetkilerle donatan Hüseyin b. Kâsım, bununla da yetinmeyip, Dîvânü'l-muhâlifin isminde bir divan kurarak Mûnis ve yakınlarının day'alarına ve

¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 250.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 299.

³ Önü açık, kolları geniş siyah bir elbise şeklinde olan dürrâa (دُرِّرَا) Abbâsî toplumunda oldukça yaygın olarak kullanılıyordu. X/IV. asırda Şirâz ve Batı İran'da resmî görevliler ve kâtiplerin bu kıyafeti giydiği söylenmektedir. Bk. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 231-232.

⁴ Abbasi halifeleri genellikle samur veya sansar derisinden mamul *huff* giymeyi tercih etmiştir. Bk. Ahsan, *Social Life Under the Abbasids*, s. 47.

⁵ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 352.

⁶ Bk. *Nişvârü'l-muhâdara*, I, 51. Ahsan, buna göre bir dürrâanın bedelinin 15 dinar olabileceğini söylemektedir. Bk. *Social Life Under the Abbasids*, s. 72.

⁷ Bk. *Zehâir ve't-tuhaf*, s. 229-230.

malvarlığına el koymuş, böylece onu ekonomik olarak zor durumda bırakmıştı. Hüseyin b. Kâsım'ın, Mûnis'e karşı izlediği bu siyasetten memnun kalan Muktedir, bu memnuniyetinin bir ifadesi olarak kendisine Amîdüddeve lakabını vermiş, ayrıca bu lakabın paraların üzerine basılmasını emretmiştir.¹

Hüseyin b. Kâsım'a verilen lakaptan sonra Büveyhîler'in gücünün zayıflamaya başladığı Kâdir-Billâh dönemine kadar vezirlere lakap verildiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Kâdir-Billâh döneminde halifenin iki kez kâtipliğini yapan Ebü'l-Hasan İbn Hâcib b. Nu'mân'a Reîsürrüesâ,² Ebû Talib Muhammed b. Eyyûb'a da Amîdürrüesâ³ lakabı verilmiştir. Selçuklular'ın Bağdat'a hâkim olmasıyla birlikte bu lakaplar giderek yaygınlık kazanmış ve bundan sonraki süreçte birçok vezire sonu *dîn* ve *devle* ile biten çeşitli lakaplar verilmiştir. Yukarıda da zikredildiği üzere bu dönemde kendi vezirlerine gösterişli hil'atler giydiren ve böylece Selçuklu idaresine karşı varlıklarını daha çok hissettirmek isteyen Abbâsî halifelerinin, söz konusu lakaplarda da benzer bir gayeyi hedefledikleri söylenebilir. Bu noktada her iki tarafın vezirlerinin lakaplarının birbirinden farklı olması –ki Selçuklular vezirlerine genellikle sonu *mülk* ile biten Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Müeyyidülmülk, Tâcülmülk şeklinde unvanlar vermişlerdir- Abbâsîler'in bu hedeflerini gerçekleştirmeye çalıştıklarını gösteren unsurlar olarak değerlendirilebilir.⁴

Kâim-Biemrillâh tarafından vezirliğe tayin edilen Ebü'l-Feth b. Dârest'e Emînüddeve Mevdülvüzerâ;⁵ İbnü'l-Müslime'ye Reîsürrüesâ,⁶ Şerefülvüzerâ ve Cemâlülverâ;⁷ İbn Cehîr'e de Fahrüddeve, Şerefülvüzerâ⁸ ve Müeyyedüddîn⁹ lakapları verilmiştir. İbnü'l-Fuvâtî, İbn Cehîr'e Kâfî lakabının da verildiğini söylemektedir.¹⁰

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 221-223.

² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1806.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 11.

⁴ Benzer bir yaklaşım için bk. Zehrânî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 133.

⁵ Hândmîr, *Düstürü'l-vüzerâ*, s. 195.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 530.

⁷ Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XVII, 217-218.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 76

⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 182.

¹⁰ İbnü'l-Fuvâtî, *Telhîs*, IV/3, 363.

Muktedî-Biemrillâh tarafından Amîdûddeve'nin yerine vezirliğe tayin edilen Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî, Zahîrûddîn, Müeyyidûddeve, Seyyidülvüzerâ Safiyyü Emîrilmüminîn gibi lakaplarla taltif edilmiştir.¹ Suyûtî, Ebû Şücâ''ya Zahîrûddîn lakabının verilmesiyle ilgili olarak kelimenin sonunda yer alan *dîn* ekinin ilk defa bu sırada kullanılmaya başlanmış olabileceğini söylemektedir.²

Müstazhir-Billâh dönemi vezirlerinden Ebü'l-Maâlî el-İsfahânî'ye Adûdiddîn³ ve Adûdûddeve;⁴ Ebü'l-Maâlî'den sonra vezirliğe tayin edilen Ebü'l-Kâsım b. Cehîr'e Zaîmürrüesâ⁵ ve Kıvâmüddîn;⁶ Ebü'l-Maâlî Hibetullah'a da Veliyyûddeve⁷ lakabı verilmiştir.

Müstersid-Billâh döneminde vezirlik yapan Ebû Ali b. Sadaka'ya Sadrülvüzerâ, Safiyyü emîrilmü'minîn,⁸ Seyyidülvüzerâ, Sadru's-şark ve'l-garb veya Zahîrî emîrilmü'minîn gibi lakaplar verilmiştir.⁹ Ahmed b. Nizâmülmülk, vezirliğe tayin edilince daha önce kendisine verilmiş olan Kıvâmüddîn lakabını Nizâmüddîn'le¹⁰ değiştiren Müstersid-Billâh, Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'a de Muizzülislâm, İddülimâm, Seyyidülvüzerâ, Sadru's-şark ve'l-garb unvanlarını vermiştir.¹¹

E. Vezirlerin Emrindeki Görevliler

1. Kâtip

Vezirlerin emrinde farklı görevleri deruhte eden kişiler bulunuyordu Bu kişilerin başında gelen kâtipler, başlangıçta doğrudan halifeye bağlı olarak görev yaparken vezirlik müessesesinin ihdas edilmesinden sonra vezirin emrinde çalışmaya başlamışlardır.¹² Bundan dolayı görevinden azledilen vezirle birlikte kâtipler de

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 130; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 79.

² Bk. *Târîh*, s. 455.

³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 351.

⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 366; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 300.

⁶ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 207.

⁷ Hândmîr, *Düstûri'l-vüzerâ*, s. 200.

⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 560; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 501-520*, s. 278.

⁹ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 304.

¹⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 215.

¹¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 216.

¹² Küçükaşçı, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49.

gözaltına alınmış ve malları müsadere edilmiştir.¹ Kâtipler vezirin verdiği kararları divanlara bildirmek ve yine vezire gelen resmî yazıların takibini yapmakla yükümlüydü. Ancak bazı vezirlerin ihmalkâr davranışları yüzünden evrakların takibinde aksamalar yaşanıyor. Meselâ İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinden sonra bu makama tayin edilen Muhammed el-Hâkânî resmî yazışmaların takibini iki oğluna bırakmış, onlar da Ebû Nasr Mâlik b. Velîd ve Ebû İsâ Yahyâ b. İbrahim el-Mâlikî isimdeki iki kâtibî görevlendirmişti. Bu kâtipler vezirlik makamına gelen yazıları özet haline getirip vezire sunuyordu. Bunların dışında içeriği bilinmeyen dökümanlar, süfteceler ve cevap bekleyen mektuplar ise öylece bekliyordu.² Bu kâtiplerden Ebû Nasr Mâli b. Velîd sonraki vezirlerden Ahmed el-Hasîbî'nin de kâtipliğini yapmıştır. İçki mübtelası olduğu söylenen Ahmed el-Hasîbî, gününün büyük bir bölümünü uyuyarak geçirdiği için Dîvânü'l-harâc kâtiplerinin gönderdiği mektupların takibini Ebû Nasr yapıyor, içlerinden ancak çok önemli olanlarını özet halinde vezire takdim ediyordu. Vezirin okumadığı mektupları ise bir başka kâtip Ebü'l-Ferec İsrâîl okuyor ve kendi isteği doğrultusunda cevaplandırıyor.³ Kaynaklarda Ali b. İsâ'nın Ahmed b. Yahyâ b. Hânî,⁴ Abdullah el-Hâkânî'nin, Ebü'l-Abbâs b. Bu'deşer,⁵ Hâmid b. Abbâs'ın Ebû Ali b. Mukle ve Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil Zencî⁶ isminde kâtiplerinin olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. İbnü'l-Furât'ın emrinde dokuz tane hıristiyan kâtip bulunduğu ve onun bu kâtiplerini sık sık davet edip onlarla birlikte yemek yediğinden bahsedilmektedir.⁷

Resmî yazışmaları takip etmenin dışında bazı kâtiplerin vezirlerin siyasi kariyerinde de önemli roller oynadığı görülmektedir. İbnü'l-Furât'ın kâtiplerinden Ebû Bişr Abdullah b. Fercuveyh bunlardan birisidir. İbnü'l-Furât birinci vezirliğinden azledilip de gözaltında tutulduğu dönemde kendisiyle gizlice görüşen İbn Fercuveyh, dönemin veziri Ali b. İsâ ve yakınları aleyhinde Muktedir'e mektuplar göndererek halifeyi vezire karşı kıskırtmıştır. Her ne kadar Muktedir bu

¹ Bazı örnekler için bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 21, 42, 93, 113,123.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 23.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 143.

⁴ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 378.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 128.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 59; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 110.

⁷ Sirry, "The Public Role of Dhimmîs during 'Abbâsîd Times", s. 193.

kışkırtma neticesinde vezirini azletmek istemişse de önce Mûnis, Mûnis'in Bağdat'tan ayrılmasından sonra da halifenin dayısı Garib ve Hâcib Nasr buna engel olmuşlardır.¹ Konuyla ilgili bir başka örnek İbn Mukle'nin kâtibi Hasan b. Hârûn'la ilgilidir. İlgili kısımda da zikredildiği üzere İbn Mukle, Mûnis'le birlikte hareket ederek Kâhir-Billâh'ı bertaraf etmek istemiş, ancak halifenin Mûnis'i öldürtmesinden sonra gizlenmek zorunda kalmıştı. Bundan sonraki süreçte kâtibi Hasan b. Hârûn'un gayretleri sonucunda bir araya gelen Sâciyye ve Huceriyye askerleri Kâhir-Billâh'ı tahttan indirmişlerdir.²

2. *Düvâd*

Vezirlerin emrindeki görevlilerden bir diğeri vezirin divit takımını tutmakla sorumlu olan ve kaynaklarda kendisinden *düvâd* veya *sâhibü düvâd* şeklinde bahsedilen kimsedir. Tenûhî ve Sâbî'nin verdiği bilgiye göre, *tekmile* vergisinin kaldırılması için Muktedir'le görüşen Ali b. İsâ, çizmesinin içinde muhafaza ettiği küçük divit takımını çıkararak söz konusu kararı yazmaya çalışmıştı. Ali b. İsâ'nın hem divit takımını hem de kâğıdı tutmakta zorlandığını gören Muktedir, hizmetçilerinden birisini çağırarak vezirin işini bitirinceye kadar divit takımını tutmasını emretmiştir. Bu hadiseden sonra vezirlerin emrinde divit takımını muhafaza eden bir kişi görevlendirilmeye başlanmıştır.³ Kaynaklarda konuyla ilgili başka örnekler de bulunmaktadır. Örneğin Ali b. İsâ, Hâmid b. Abbâs'ın nâibliğini yaptığı sırada İbnü'l-Furât'la ilgili Dîvânü'l-makbûzât'tan gönderilmiş olan evrakı muhafaza etmesi için *sâhibü düvâda* teslim etmiş, daha sonra onu tekrar kendisinden istemiştir.⁴ Yine Sâbî'de geçen kayıtlarda İbnü'l-Furât'ın emrinde de *sâhibü düvâdın* bulunduğu bahsedilmektedir.⁵

3. *Gulâm*

Vezirlerin emrindeki görevliler arasında gulâmlar da bulunuyordu. Daha önce de zikredildiği üzere İbnü'l-Furât, Bizans elçilerinin Bağdat'a geldiği sırada düzenlenen merasimde kendisine bağlı gulâmlarla hâciblerin sarayın girişinden

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 43-44.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 286-289.

³ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, VIII, 126; Sâbî, *Rüsûmu dâri'l-hilâfe*, s. 67-68.

⁴ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 328.

⁵ Bk. *el-Vüzerâ*, s. 260, 264.

kabulün yapılacağı salona kadar sıra sıra dizilmelerini istemiştir.¹ İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliğinden sonra bu göreve tayin edilen Hâmid b. Abbâs'ın emrinde 400 adet gulâm bulunuyordu² ve bu gulâmlar, izlenen malî politika yüzünden fiyatların artması sebebiyle Bağdat'ta isyan başlatan insanların, vezirin resmî igâmetgâhına yaptıkları saldırıları engellemişler, hatta bazılarını öldürmüşlerdir.³ Yine Râzî-Billâh döneminde halifenin vezirliğini yapan İbn Mukle'nin evine askerler tarafından gerçekleştirilen saldırıya vezirin gulâmları tarafından oklarla karşılık verilmiştir.⁴

4. Hâcib

Kaynaklarda gulâmların dışında vezirin hâcibi veya hâciblerinden de bahsedilmektedir. Meselâ Ali b. İsâ'nın birinci vezirliği döneminde hâcibliğini Selâme isminde bir kişi yapmıştır. Hatta saray mensuplarının ödenekleriyle ilgili kendisiyle konuşmaya gelen Kâhramâne Ümmü Mûsâ, o sırada istirahat eden Ali b. İsâ ile görüşmek isteyince Selâme ona engel olmuştur.⁵ Ali b. İsâ'nın hâcibliğini yapan bir diğer kişi *Kitâbü'l-vüzerâ* isimli kitabıyla meşhûr olan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî'dir.⁶ Ali b. İsâ'nın vezirlikten azledilmesinden sonra da siyasî hâdiselerin içinde yer alan Ebû Abdullah el-Cehşiyârî, Râzî-Billâh döneminde tutuklanarak kendisinden 200 bin dinar müsadere edilmiştir.⁷ Muhammed el-Hâkânî'nin hâcibliğini yapan Ahmed b. Sa'd, İbnü'l-Furât tarafından Muhammed el-Hâkânî ile birlikte gözaltına alınmıştır.⁸ Abdullah el-Hâkânî döneminde de vezirin hâcibliğini yapan Ahmed b. Sa'd, Abdullah el-Hâkânî tarafından, Kûfe ve Bağdat arasında ortaya çıkan ve Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia ederek etrafına topladığı bedevilerle devlet için tehlike arz eden Muhammed b. İsmâil isimli şahsı bertaraf etmek üzere bin askerle birlikte görevlendirilmiştir.⁹ Bunların dışında İbnü'l-Furât'ın Abbâs el-Fergânî isminde,¹⁰ İbn Mukle¹¹ ve

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 53.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 58.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 73; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 194.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 330.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 40. Selâme, vezirlikten azledilen Ali b. İsâ'nın, Ahmed el-Hasîbî döneminde Mısır ve Şam'ın vergi gelirlerini kontrol etmekle görevlendirildiği sırada da onun hizmetinde bulunmaya devam etmiştir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 146.

⁶ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, VI, 2568; Safedî, *el-Vâfi*, III, 167.

⁷ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 84.

⁸ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 287.

⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 240.

¹⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 10.

¹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 247.

Rûzrâverî'nin¹ de isim verilmemekle birlikte hâciblerinin olduğuna dair kaynaklarda bazı kayıtlar yer almaktadır.

Bazı kaynaklarda hâcibin dışında *kahramânü dârihi* ve *üstazü dârihî* şeklinde anılan bir kişiden de bahsedilmektedir. Sâbî'nin aktarmış olduğu rivayete göre İbnü'l-Furât, vezirlikten azledildikten sonra gözaltına alınan eski vezir Hâmid b. Abbâs'ı *üstâdarına* teslim ederek, onun için güzel özel bir yerin tefriş edilmesini ve kendisine bolca yiyecek ve içecek verilmesini emretmiştir.² Konuyla ilgili biraz daha geniş bir bilgi veren İbn Miskeveyh, Sâbî'nin rivayetinde *üstâdâr* olarak zikredilen kişinin İbnü'l-Furât'ın *kahramânı* Yahyâ b. Abdullah olduğunu söylemektedir.³ Sâbî bir başka yerde bu kişinin Ebû Zekeriyâ Yahyâ ed-Dakîkî isminde İbnü'l-Furât'ın *kahramânı* olduğunu nakletmektedir.⁴ Döneme yakın müelliflerden Tenûhî ise Ebû Zekeriyâ Yahyâ ed-Dakîkî'nin Ümmü Gülsüm adında İbnü'l-Furât'ın kahramânesinin bir akrabası olduğuna dair bir bilgi aktarmaktadır.⁵

Bu rivayetleri değerlendiren Yılmaz, Sâbî'nin aktarmış olduğu ve "üstazü dârihi" terkinin yer aldığı rivayetten ilk başta İbnü'l-Furât'ın hizmetinde bir üstâdârın görev yaptığı izleniminin ortaya çıktığını, ancak diğer rivayetler de göz önünde bulundurulursa Sâbî'nin "üstazü dârihi" tabirini Abbâsiler'de sarayın idaresinden sorumlu kahramânelik görevine karşılık kullandığını belirtmektedir.⁶ Sâbî ve İbn Miskeveyh'in, İbnü'l-Furât dışındaki vezirlerle ilgili bilgi verirken böyle bir şahıstan bahsetmemesi, Yılmaz'ın yukarıdaki tesbitini desteklediği söylenebilir. Dolayısıyla *üstazü dârihi* veya *kâhramânu dârihî* şeklinde tavsif edilen kişinin, vezirin emrindeki resmi görevliden ziyade hizmetçilerinden birisi olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca söz konusu müessesenin Abbâsiler'de resmen ortaya çıkmasından sonra da üstâdârın, vezirin maiyetinde değil halifenin emrinde çalıştığı anlaşılmaktadır.⁷ Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre, 493/1099 yılında ikinci vezirliğinden azledilen Amîdüddeve, o sırada sarayda üstâdârlık görevini yerine getiren

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 23.

² Bk. *el-Vüzerâ*, s. 44.

³ Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 98.

⁴ Bk. *el-Vüzerâ*, s. 60, 195-196.

⁵ Bk. *Nişvârü'l-muhâdara*, VIII, 86.

⁶ Bk. "Abbâsiler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", s. 9-10. Ayrıca bk. Ayaz, "Üstâdüddâr", *DîA*, XXXII, 394.

⁷ Üstâdârın Selçuklular'da vezirin maiyetinde mutfak işlerini deruhte eden bir görevli olduğu söylenmektedir. Bk. Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", s. 137.

Cemâlüddevle b. Reîsürrüesâ'ya teslim edilmiştir.¹ Yine İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bir başka kayda göre 529/1135 yılında Sultan Mes'ud'la yaptığı savaşta mağlup olan Müsterşid-Billâh, Bağdat'taki üstâdâr[ın]a bir mektup göndererek halka zulmetmeyip onlara iyi davranmasını, vergilerin toplanmasını ve Kâbe'nin örtüsünün hazırlanmasına ihtimam göstermesini emretmiştir.²

F. Vezirlerin Gelirleri

Vezirlerin en önemli gelir kaynaklarının başında halife tarafından kendilerine tahsis edilen iktâ arazileri ve aylık olarak verilen maaşlar geliyordu. Muktedir-Billâh, daha önce Müktefî-Billâh'ın, Vezir Abbâs b. Hasan el-Cercerâ'ye iktâ olarak verdiği ve toplam 50 bin dinar gelir getiren araziye İbnü'l-Furât'a tahsis etti. Ayrıca aylık olarak kendisine 5 bin dinar, oğulları Muhassin, Hüseyin ve Fazl'a da toplam 1500 dinar maaş bağladı.³ İbnü'l-Furât'ın ardından vezirliğe tayin edilen Muhammed el-Hâkânî'ye de aynı şekilde aylık 5 bin dinar maaşın yanı sıra İbnü'l-Furât'ın elindeki iktâ arazisi tahsis edildi. Ayrıca oğlu Abdullah'a 1000 dinar, diğer oğlu Abdülvâhid'e de 500 dinar aylık maaş bağlandı.⁴ Muhammed el-Hâkânî'nin iki oğlunun birbirinden farklı miktarda maaş alması onların üstlendikleri görevlerden kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü daha önce de zikredildiği üzere Abdullah eyalet valileriyle yapılacak yazışmaların takibi ve bunların halifeye arz edilmesinden sorumlu iken, Abdülvâhid ise sadece kardeşine yardımcı olmakla görevliydi.

Ali b. İsâ'ya da selefleri gibi aylık 5 bin dinar maaş bağlandığı gibi söz konusu arazi iktâ olarak verilmiştir.⁵ İkinci defa vezirliğe tayin edildikten sonra devletten alacağı maaş ve iktâlarla ilgili yeni bir düzenleme yapan Ali b. İsâ, vezirlerin maaşlarının hâricinde kendilerine tahsis edilen iktâ arazilerinden 170 bin dinar gelir elde edildiğini görünce, [iktâ dışında] sahip olduğu day'aların gelirinin kendisine yeteceğini, dolayısıyla söz konusu gelirin yanı sıra önceki vezir Ahmed el-Hasîbî ve oğluna verilen aylık toplam 7 bin dinar tutarındaki maaşı dağıtacağını Muktedir'e bildirdi. Ali b. İsâ'nın bu kararını memnuniyetle karşılayan Muktedir, devletten

¹ Bk. *el-Muntazam*, XVII, 54.

² Bk. *el-Muntazam*, XVII, 295.

³ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 29.

⁴ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 285.

⁵ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 306.

alacağı maaşı reddetmek zorunda olmadığını söylemesine rağmen, Ali b. İsa verdiği karardan dönmeyerek söz konusu geliri ve maaşı almayı kabul etmedi.¹ Ali b. İsa'nın geliriyle ilgili iki farklı kayıt aktaran Sâbî, Ali b. İsa'nın maaş olarak yıllık 80 bin dinardan biraz daha fazla bir geliri olduğunu, onun bu gelirinin yaklaşık 40 bin dinarını ensâr ve muhâcirin neslinden gelen kişilere ve hayır işlerine harcadığını, geri kalanını ise kendisine alıkoyduğunu söylemektedir.² Sâbî'de yer alan ikinci kayda göre, Ali b. İsa'nın ikinci vezirliği döneminde bir vezirin aylık 7 bin dinar, günlük 230 dinar, saat ücretinin de yaklaşık 20 dinar olduğu bildirilmektedir.³

İbn Miskeveyh ve Sâbî'nin aktardığı bilgiler birlikte düşünülürse daha önce vezirlere verilen aylık 5 bin dinar maaşın Ali b. İsa'dan itibaren 7 bin dinara yükseltildiği, iktâ arazilerinin de gelirinin 50 bin dinardan 170 bin dinara kadar çıktığı anlaşılmaktadır.⁴ Nitekim Ali b. İsa'nın ikinci vezirliği döneminde, Ahmed el-Hasîbî'yi sorgularken, aylık 5 bin dinar maaşın yanında diğer gelirlerle birlikte vezirliğin bütçesinde biriken toplam 250 bin dinar paranın nasıl harcağıyla⁵ ilgili kendisine yönelttiği soru, Ahmed el-Hasîbî'nin maaşının önceki vezirler gibi 5 bin dinar olduğunu göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Ali b. İsa'nın ikinci vezirliğinden itibaren vezirlerin çocuklarına verilen 2 bin dinar, bundan böyle vezirin maaşına eklenmiştir.⁶

Zehrânî, yukarıda da zikredildiği üzere Muhammed el-Hâkânî'nin oğlu Abdullah'ın, İbnü'l-Furât'ın oğullarından yaklaşık 500 dinar daha fazla maaş aldığına dair Sâbî'nin naklettiği rivayeti dikkate alarak, vezirlerin yanı sıra çocuklarının da maaşlarında bir artış olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca yine bu görüşüne delil olarak İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhassin'in, babasının üçüncü vezirliği döneminde Muktedir tarafından maaşına 2 bin dinar zam yapıldığını söylemektedir.⁷ Zehrânî'nin görüşü kısmen doğru olmakla birlikte, İbnü'l-Furât'ın çocuklarına tahsis edilen toplam 1500 dinar maaşın, vezirin üç oğlu arasında eşit bir şekilde dağıtıldığı ifade edilmelidir. Muhammed el-Hâkânî'nin vezirliği döneminde

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 159. Ayrıca bk. Hemedânî, *Tekmile*, s. 251.

² Bk. *el-Vüzerâ*, s. 349.

³ Bk. *el-Vüzerâ*, s. 378.

⁴ Dürî, *Târîhu'l-İrâki'l-İktisâdî*, s. 276-277.

⁵ Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 155.

⁶ Benzer bir yaklaşım için bk. van Berkel, "The Vizier", s. 82.

⁷ Bk. *Nizâmü'l-vizâre*, s. 84.

ise söz konusu tahsisat, vezirin *iki oğlu* arasında, yukarıda da zikredildiği üzere, üstlendikleri görevden dolayı olsa gerek, ikiye bir oranında paylaştırılmıştır. Dolayısıyla burada vezirin çocuklarına verilen maaşlarda bir artışın olduğundan bahsedilecekse, bunun İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliğinden itibaren gerçekleştiği söylenmelidir. Nitekim İbnü'l-Furât'tan sonra vezirliğe tayin edilen Ahmed el-Hasîbî'nin oğluna da 2 bin dinar maaş bağlanmıştır.¹

Emîrû'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden sonra yetkilerinin çoğu emîrû'l-ümerâların kâtiplerine devredilen vezirlerin, tabiatıyla maaşlarında da ciddi bir azalmanın olduğu görülmektedir. Nitekim Sûlî, Müttakî-Lillâh döneminin son vezirlerinden Ebü'l-Abbâs İsfahânî'nin vezirliğe tayin edildiğinde kendisine aylık 200 dinar maaş bağlandığını söylemektedir.²

Selçuklu nüfuzu döneminde vezirlere aylık ne kadar maaş bağlandığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiş³ olmakla birlikte, vezirlerin iktâ arazi almaya devam ettikleri görülmektedir. Müstazhir-Billâh, Amîdüddeve'ye 30 bin dinar değerinde bir araziye iktâ olarak vermiştir.⁴ Ayrıca Ebü'l-Feth b. Dârest'in vezirliğe tayin edildikten sonra kendisine tahsis edilen iktâ arazilerini almaması⁵ ve Fahrüddeve'nin Irak'ın çeşitli bölgelerinde bulunan iktâ arazilerine Bağdat şahnesi Nihâvendî tarafından el konulması, fakat daha sonra Kâim-Biemrillâh'ın müdahalesiyle söz konusu arazilerin tekrar Fahrüddeve'ye verilmesi,⁶ bu dönemde vezirlere iktâ arazisi tahsis edildiğini gösteren diğer örnekler olarak zikredilebilir.

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 155.

² Bk. *Ahbârü'r-Râzî*, s. 238. Antâkî (*Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî* [nşr. L. Cheikho, B. Carra de Vaux ve H. Zayyat], *Corpus Scriptorum Christianorum Orient*, Imprimerie Orientaliste, Louvain 1906-1909 s. 93) ve İbn Miskeveyh'i (*Tecâribü'l-ümem*, II, 3) kaynak gösteren Dürî de Ebü'l-Abbâs'ın maaşının yıllık 2 bin 400 dinar olduğunu söyleyerek Sûlî'nin verdiği rakamı teyit etmektedir. Bk. *Târîhu'l-İrâkî'l-İktisâdî*, s. 278. Ancak Dürî'nin atıfta bulunduğu kaynaklarda söz konusu rakama tesadüf edilememiştir.

³ Selçuklu vezirlerinin de iktâ dışında aylık ne kadar maaş aldığına dair yeterli bilginin bulunmadığı görülmektedir. Bu dönemde görev yapan vezirlerin gelir kaynaklarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 167-171; Zehrânî, *Nizâmü'l-vizâre*, s. 128-131.

⁴ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 168.

⁵ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 22; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 248.

⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 117.

Vezirlerin gelir kaynaklarından bir diğeri hil'at merasimleri dışında kendilerine verilen hediyelerdir. Meselâ Kâim-Biemrillâh'ın kâtipliğini yapmış olan Amîdürriüesâ Ebû Talib'e Büveyhî emîri Ebû Kâlicâr tarafından 500 dinar ve 10 bin dirhem [yaklaşık 700 dinar], on tane de elbise hediye edilmiştir.¹ Muktedî-Biemrillâh, veziri Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî'ye değeri 10 bin dinardan daha fazla olan iktâ arazisini hediye etmiştir.² Bunun dışında Tuğrul Bey, hediye olarak İbnü'l-Müslime'ye 5 bin altın ve 50 elbise göndermiştir.³ Sultan Sencer de Müstersid-Billâh dönemi vezirlerinden Ebû Ali b. Sadaka'ya 10 bin dinar değerinde bir iktâ arazisi hediye etmiştir.⁴

Vezirlerin gelirleriyle ilgili işaret edilmesi gereken bir diğeri husus ise rüşvetlerdir. Özellikle Muktedir döneminde bazı vezirler devlet memurları ve mültezimlerden almış oldukları rüşvetler sebebiyle büyük bir gelir elde etmişlerdir. Daha önce de zikredildiği üzere Muhammed el-Hâkânî ve oğlu Abdullah, aldıkları rüşvetlere karşılık çok kısa aralıklarla aynı bölgeye birden fazla atama yaparak önemli bir gelir elde etmişlerdir. Mez, Muhammed el-Hâkânî'nin bu şekilde yönetici tayin etmesinin onun devlet idaresindeki düzensizliğinin yanı sıra rüşvete olan düşkünlüğünü de gösterdiğini söylemektedir.⁵ Muhammed el-Hâkânî dışında İbnü'l-Furât, Suriye'nin mültezimliğini yapan Mâzerâî ailesinden Ebû Zünbûr Hüseyin b. Ahmed'den 400 bin dinar, Mısır'ın malî işleriyle ilgilenen Ebü'l-Abbâs b. Bistam ve oğlu Ebü'l-Kâsım'dan da yıllık 200 bin dinar olmak üzere toplam 800 bin dinar rüşvet almıştır.⁶ Yine Arîb b. Sa'd'ın verdiği bilgiye göre, İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliği döneminde, Ebû Zünbûr'dan 600 bin dinar rüşvet aldığı bildirilmektedir.⁷ Bunların dışında İbnü'l-Furât'ın geliri 45 bin dinar tutan day'aları kendi zimmetine

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 226. Zehebî, Amîdürriüesâ'ya verilen bu hediyeleri onun "maâşî" olarak zikretmiştir. Bk. *Târîhu'l-İslâm: sene 421-440*, s. 19.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 234.

³ Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 26.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 173.

⁵ Bk. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyet*, s. 122.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 61-63.

⁷ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 69-70.

geçirdiği¹ ve diğer arazileriyle birlikte ikinci vezirliği döneminde yıllık 1 milyon 200 bin dinar gelir elde ettiği nakledilmektedir.²

G. Vezirlerin Görev Yerleri ve Süreleri

Vezirler, önceleri *Muharrim Sarayı* olarak bilinen, ancak daha sonra Halife Mu'temid'in vezirlerinden Süleyman b. Vehb'in ismiyle anılmaya başlanan konağı resmî ikâmetgâh olarak kullanmışlardır.³ Dicle nehrinin doğu kıyısında yer alan ve hemen yanında halifenin atlarına ait bir ahırın da bulunduğu bu konağın çevresinin 176 bin 346 zirâ⁴ olduğu söylenmektedir.⁵ İbnü'l-Furât, Muktedir tarafından vezirliğe tayin edilince burayı genişleterek büyük salonlar ve ek binalar yaptırmıştır.⁶

İbnü'l-Furât⁷, ondan sonra Ali b. İsa,⁸ Hâmid b. Abbâs,⁹ Abdullah el-Hâkânî,¹⁰ İbn Mukle¹¹ ve Hüseyin b. Kâsım¹² tarafından resmî makam olarak kullanılan Muharrim Sarayı'nın, Kâhir-Billâh dönemine gelindiğinde satılmasına karar verilerek elde edilen parayla askerlere cülûs bahşisi dağıtılmıştır.¹³ Muharrim Sarayı'nın satılmasından sonra vezirlere resmî ikâmetgâh olarak Muktedir'in oğullarından birisinin sarayının tahsis edildiği söylenmektedir.¹⁴

Selçuklu nüfuzunun hâkim olduğu dönemde vezirlerin resmî ikâmetgâhlarının, devletin başkentinin Sâmerâ'dan tekrar Bağdat'a intikal etmesinden sonra Halife Mu'temid Alellâh'ın (256-279/870-892) Dicle'nin doğu tarafında inşa ettirmiş

¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 316.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 64. İbnü'l-Furât'ın vezirliğe tayin edilmeden önce veya birinci vezirliğinden azledildiği sırada 7 milyon dinar tutarında malının olduğu söylenmektedir. Bk. Arîb b. Sa'd *Sıla*, s. 39; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 422; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIV, 477.

³ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 114.

⁴ İbn Miskeveyh buranın 300 bin zirâdan daha büyük olduğunu söylemektedir. Bk. *Tecâribü'l-ümem*, I, 258.

⁵ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 28-29.

⁶ Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 28-29.

⁷ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 193-194.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 27, 149.

⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 59.

¹⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 132.

¹¹ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 130.

¹² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 221.

¹³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 258; Hemedânî, *Tekmile*, s. 278.

¹⁴ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 114; Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 81.

olduğu ve Dârülhilâfe ismiyle anılan sarayın¹ yanında bulunan, Bâbünnûbî ve Bâbülmâmme kapılarının² yer aldığı bölgede Dârülvezîr ismiyle anılan yapı olduğu anlaşılmaktadır.³ Bu yapının tam olarak ne zamandan itibaren vezirlerin resmî konutu olarak kullanılmaya başlandığı tesbit edilememekle birlikte, Dârülvezîr'in burada bulunduğu dair kaynaklarda birçok rivayete rastlamak mümkündür. Meselâ Nizâmülmülk'ün kızı ve Amîdüddeve'nin hanımı 470 yılında vefat edince, Bâbüammûriyye'de⁴ bulunan Dârülvezîr'e defnedilmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî bu bilgiyi aktardıktan sonra o zamana kadar etrafı surlarla çevrili bir yapının içine cenaze defnetmenin âdetten olmadığını söylemektedir.⁵ Bu yapının daha sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 493/1099-1100 yılında Bağdat'ta çıkan bir yangından bahseden İbnü'l-Cevzî, rüzgârın şiddeti sebebiyle Bâbülmâmme'de bulunan vezirin evinin perdelerinin de yandığını söylemektedir.⁶ Yine İbnü'l-İmrânî'nin verdiği bilgiye göre, Müstersîd-Billâh'ın veziri Ebû Ali b. Sadaka'nın halife tarafından kendisine verilen hil'atten sonra bir atın üzerinde Bâbülhücre'den çıkıp Bâbülmâmme'deki evine kadar gittiği, bu sırada devletin ileri gelenlerinin önünde yürüyerek kendisine eşlik ettiği rivayet edilmektedir.⁷ İbnü'l-Cevzî de 514/1120 yılında Bağdat'ta bozgunculuk yapan ayyârların önde gelenlerinin Ebû Ali b. Sadaka'nın Bâbülmâmme'deki [bu] evine baskın yapmak istediklerini, ancak bir kısmının pişman olduğunu söylemektedir.⁸ Ebû Ali b. Sadaka'dan sonra vezirliğe tayin edilen Ahmed b. Nizâmülmülk'e de Bâbülmâmme'de bulunan ve daha önce Fahrüddeve'nin kullanmış olduğu bu ev tahsis edilmiştir.⁹

Vezirlerin görev sürelerine gelince, Emîrû'l-ümerâlık öncesi ve emîrû'l-ümerâlık döneminde halifelerin çok kısa aralıklarla vezirliğe atama yaptıkları görülmektedir.

¹ Şeşen, "Dârülhilâfe", *DİA*, VIII, 539.

² Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, s. 262, 274.

³ Ayaz, "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 131.

⁴ Rivayette Dârülvezîr'in Bâbüammûriyye'de bulunduğu zikredilmektedir. Aslında Bâbüammûriyye, büyük demir kapılarıyla meşhûr olan Bâbülmâmme'nin bir diğer ismidir. Rivayete göre bu kapılar Mu'tasım tarafından İçbatı Anadolu'da bulunan Ammûriye isimli şehrin fethedilmesinden sonra buradan Bağdat'a getirilmiştir. Bk. Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, s. 275.

⁵ Bk. *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 193.

⁶ Bk. *el-Muntazam*, XVII, 54.

⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 212.

⁸ Bk. *el-Muntazam*, XVII, 185.

⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 206.

Bunların içinde özellikle Muktedir, yirmi beş yıl süren halifeliği boyunca bu makama on beş defa atama yapmıştır. Muktedir'in bu kadar kısa aralıklarla vezir değiştirmesinin en önemli nedeni bir taraftan vezirliğe tayin edilecek olan kişilerin birbirleriyle mücadele halinde olması, diğer taraftan kendi hazinesini oldukça müsrif bir şekilde harcayan Muktedir'in bu makama tayin edilmek isteyen kişilerin hassâ hazinesine yüksek miktarlarda para vermeyi teklif etmeleridir. Muktedir tarafından üç defa vezirliğe tayin edilen İbnü'l-Furât altı yıl yirmi gün süreyle bu dönemde en uzun süre görev yapan vezirdir. İbnü'l-Furât'tan sonra, Muktedir'in iki defa vezirliğini yapan Ali b. İsa da yaklaşık beş yıl ve birkaç güç bu makamda kalarak dönemin uzun süre görev yapan vezirleri arasında yer almaktadır. Bu ikisinin dışında Süleyman b. Hasan (birinci vezirliği) iki ay ve üç gün, Fazl b. Ca'fer (birinci vezirliği) beş ay yirmi dokuz gün, Hüseyin b. Kâsım yedi ay süreyle en az görev yapan vezirler olarak zikredilebilir.

Muktedir döneminden itibaren devam edegelen ekonomik krizin yanı sıra, döneme hâkim olan siyasi istikrarsızlığın da etkisiyle, Kâhir-Billâh ve Râzî-Billâh dönemlerinde de vezirlik makamı çok kısa aralıklarla el değiştirmiştir. Nitekim dört yıllık zaman zarfında altı defa atamanın yapıldığı vezirlik makamında en uzun süre görev yapan kişi İbn Mukle'dir. Kâhir-Billâh ve Râzî-Billâh dönemlerinde toplam iki defa bu makama atanan İbn Mukle'nin görev süresi iki yıl dokuz aydır. Onun dışında Muhammed b. Kâsım b. Vehb üç ay on iki gün, Ahmed el-Hasîb beş ay yirmi gün, Abdurrahman b. İsa elli gün, Muhammed b. Kâsım el-Kerhî de üç ay bu makamda kalabilmiştir.

Emîrül-ümerâliğin ihdas edilmesinden sonraki süreçte de vezirlerin görev süreleriyle ilgili benzer bir durum söz konusudur. Bu dönemde vezirliğe kısa aralıklarla pek çok kez atama yapılmasının en önemli sebebi, dönemin önde gelen mültezimlerinden Ebû Abdullah el-Berîdî'nin, Emîrül-ümerâ Beckem ve Tüzün'le sürekli mücadele halinde olmasıdır. Nitekim Büveyhî'lerin Bağdat'taki hâkimiyetlerine kadar geçen on yıllık süre zarfında tekrarlarla birlikte toplam on üç kişi vezir olarak görevlendirilmiştir. Bu dönemde, Fazl b. Ca'fer yaklaşık bir yıl altı ay, Süleyman b. Hasan bir buçuk yıl, Ebû Abdullah el-Berîdî de bir yıl beş ay süreyle bu görevi en uzun süre yürüten kişilerdir. Bunların dışında Ahmed b.

Meymûn ve Muhammed b. Kâsım el-Kerhî yaklaşık birer ay bu makamda kalırken, Ebü'l-Abbâs el-İsfahânî elli bir gün, bu dönemin son veziri Sâmîrî ise kırk iki gün vezirlik yapabilmişlerdir.

Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olmalarıyla birlikte Abbâsî halifelerinin emrinde vezir yerine kâtipler görevlendirilmeye başlanmıştır. Bu kâtiplerin görev süreleriyle ilgili kaynaklardaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Ahmed eş-Şirâzî, Sâmîrî'nin vezirlikten azledilmesinden sonra iki-üç ay kadar Müstekfî-Billâh'ın kâtipliğini yapmıştır. Mutî-Lillâh döneminde Ali b. İsa'nın büyük oğlu Ebû Nasr İbrahim yaklaşık üç yıl, İbn Sencelâ da on üç yıl süreyle bu görevi deruhte etmişlerdir. On sekiz yıl halifelik yapan Tâî-Lillâh'ın emrindeki kâtiplerden Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer yaklaşık sekiz yıl, Ebû Mansûr eş-Şirâzî bir yıl, Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân beş yıl süreyle görev yapmışlardır. Kâdir-Billâh döneminde iki defa bu göreve tayin edilen Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân birincisinde iki yıl, ikincisinde ise otuz iki yıl altı ay olmak üzere yaklaşık otuz dört yıl altı ay kâtiplik yaparak toplamda en uzun süre bu görevi yürüten kişi olmuştur. Onun dışında Ebü'l-Hasan Ali'nin oğlu Ebü'l-Fazl yedi ay, Ebü'l-Alâ et-Tarîk ise sadece iki buçuk ay süreyle kâtiplik görevini üstlenmişlerdir. Amîdüddevle ise bir yılı Kâdir-Billâh döneminde olmak üzere, İbnü'l-Müslime'nin Kâim-Biemrillâh tarafından vezirliğe tayin edilmesine kadar geçen süre zarfında toplam on altı yıl halifenin kâtipliğini yapmıştır. Bu dönemin son veziri olarak tavsif edilebilecek İbnü'l-Müslime de yaklaşık on iki yıl yedi ay yirmi iki gün vezirlik görevini yerine getirmiştir.

Abbâsîler'de Selçuklu nüfuzunun hâkim olmaya başlamasıyla vezirliğe yapılan atamalarda da nisbeten istikrarlı bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemin meşhûr vezir ailesi olarak öne çıkan Benî Cehîr, Abbâsî bürokrasisinde etkin bir konuma sahip olmuştur. Bu ailesinin ilk temsilcisi olan Fahrüddevle, Kâim-Biemrillâh ve Muktedî-Biemrillâh dönemlerinde toplam on beş yıl süreyle vezirlik yapmıştır. Ailenin ikinci ferdi Fahrüddevle'nin oğlu Amîdüddevle de dört yılı Muktedî-Biemrillâh, dokuz yılı da Müstazhir-Billâh dönemlerinde olmak üzere toplam on üç yıl vezirlik makamında kalmıştır. Yine Müstazhir-Billâh döneminde Fahrüddevle'nin diğer oğlu Ebü'l-Kâsım Ali de iki defa bu göreve tayin edilerek toplam dokuz yıla yakın

vezirlik yapmıştır. Bu dönemde uzun süre vezirlik görevini yerine getiren kişilerden bir diğeri Müsterşid-Billâh'ın vezirlerinden Ebû Ali b. Sadaka'dır. Birincisinde beş yıl dört ay, ikincisinde de üç yıl bir ay sekiz gün olmak üzere sekiz buçuk yıl bu görevde kalmıştır. Ebû Ali b. Sadaka dışında Muktedî-Biemrillâh döneminin vezirlerinden Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî de yedi yıl altı ay dört gün bu görevi uzun süre devam ettiren vezirlerdendir.

Bu şahısların dışında çok kısa süre vezirlik yapanlar da vardır. Meselâ Müstazhir-Billâh'ın vezirlerinden Ebü'l-Mahâsin ed-Dihistânî bir ay, Ebü'l-Maâlî el-İsfahânî on ay, Müsterşid-Billâh'ın vezirlerinden Muhammed b. Ebû Mansûr on ay, Ahmed b. Nizâmülmülk yedi aydan daha az, Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî de on ay süreyle bu görevi yerine getiren kişiler olarak zikredilebilir.

H. Vezirlerin Görevlerinin Sona Ermesi ve Muhtemel Sonuçları

Abbâsiler döneminde vezirler başta azil olmak üzere, istifa, ölüm ve yeni halifenin tahta geçmesi gibi sebeplerle görevlerinden ayrılmışlardır. Mâverdî bir vezirin ihânet, görevini yerine getirmekten veya vezirliğin heybetini taşımaktan aciz olması ve bu görevi ondan daha iyi yapabilecek kişilerin bulunması durumunda görevinden azledildiğini söylemektedir.¹ Yukarıda da zikredildiği üzere vezirlerin en önemli görevi devletin malî işleriyle ilgilenmek ve bununla irtibatlı olarak hazineye para temin etmek ve divan görevlilerinin maaşlarını ödemektir. Emîrû'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden önceki dönemde görev yapan İbnü'l-Furât, Ali b. İsbâ, Muhammed el-Hâkânî, Süleyman b. Hasan, Ubeydullah el-Kelvezânî ve Hâmid b. Abbâs gibi vezirlerin görevlerinden azledilme nedenlerinin başında, başta halife olmak üzere memurlar ve askerlerin ödeneklerinde yaşanan aksamalar geliyordu. Özellikle Muktedir, söz konusu ödeneklerdeki aksamaları giderecek birisini bulduğunda hali hazırdaki vezirin görevine hemen son vermiştir.

Kaynaklarda vezirliğin heybetini taşıma konusundaki aciziyeti sebebiyle azledilen vezirlerle ilgili yeteri kadar bilginin bulunmadığı belirtilmelidir.

¹ Bk. *Edebü'l-vezîr*, s. 121-123.

Hemedânî'nin "okuma ve yazmada yavaş, vezirliğin sorumluluğunu üstlenme konusunda da âciz birisi"¹ olarak tavsif ettiği Râzî-Billâh döneminin vezirlerinden Muhammed b. Kâsım el-Kerhî'nin, malî açıdan zor durumda olan hazineyi rahatlatamamasının yanında, fizikî ve meslekî şartları itibariyle de vezirlik makâmın heybetini taşıma konusunda yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim boyu oldukça kısa olan el-Kerhî için vezirliğe atıldığı gün sarayda yapılan merasimde oturacağı tahtın ayakları dört parmak kesilmek zorunda kalmıştı.² Hatta insanlar arasında bu durum meşhûr olmuş ve nükteli bir şekilde el-Kerhî'nin boyunun kısa olmasıyla devletin zevâlî arasında bir irtibat kurulmuştur.³

İhânet ettikleri gerekçesiyle azledilen vezirler bulunmamakla birlikte, halifenin bilgisi veya rızası dışında hareket ettikleri için İbnü'l-Furât ve Fahrüddeve b. Cehîr'in görevlerine son verilmiştir. Hatırlanacağı üzere İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinden azledilmesindeki nedenlerden birisi Muktedir'in, onun bir hânedan değişikliğine teşebbüs edecek olmasına inanmasıydı. Yine Fahrüddeve b. Cehîr, Alp Arslan'ın göndermiş olduğu hil'ati, Kâim-Biemrillâh'ın istememesine rağmen, Bâbünnübî'de düzenlediği bir merasimle giydiği için çıkarılan bir tevk'î ile görevine son verilmişti.

Vezirlerin tayinlerinde tek yetkili mercî'n halife olduğu, bununla birlikte zaman zaman farklı kişilerin de bu tayinlerde önemli bir rol oynadığı daha önce zikredilmişti. Bu durum vezirlerin azledilmesinde de etkili olmaya devam etmiştir. Meselâ Abdullah el-Hâkânî'nin azledilmesinde Hâcib Nasr ve Kâhramâne Semel'in gayretlerinin yanı sıra Muktedir'in annesi Şağab Hatun ve teyzesinin istekleri etkili olmuştur.⁴ Yine Kahramâne Ümmü Mûsâ'nın, halifeyi ve annesi Şağab Hatun'u Ali b. İsâ'ya karşı kışkırtması üzerine Muktedir, vezirini görevinden azletmiştir.⁵ Emîrû'l-ümerâliğin ihdas edilmesinden sonra ise Ebû Abdullah el-Berîdî,⁶ Ebû İshâk

¹ Bk. *Tekmile*, s. 303.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 338; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 281-282.

³ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 281-282; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 374. Kerhî'nin boyu kısa olduğu için bazı şairlerin onu hıçvettiğine dair rivayetler de bulunmaktadır. Bk. Tenûhi, *Nişvârü'l-muhâdara*, II, 222-223.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 108-109; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 142-143; Hemedânî, *Tekmile*, s. 246.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 40.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 413; Hemedânî, *Tekmile*, s. 321; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 383.

el-Karârîti¹ ve Ebü'l-Hüseyin b. Mukle² gibi bazı veziler dönemin emîrülümerâsı tarafından görevlerinden alınmıştır. Büveyhîler'in Bağdat'taki hâkimiyetleri sona erdikten sonra ise Selçuklu sultanlarının vezirlerin görevlerinden alınması için bir takım girişimlerde buldukları görülmektedir. Selçuklu yönetiminin Semerkand üzerine sefer düzenlemesini eleştiren Ebû Sücâ' er-Rûzrâverî, Sultan Melikşah'ın isteği doğrultusunda Muktedî-Biemrillâh tarafından hakkında çıkarılan bir tevkî ile görevinden azledilmiştir.³ Ebü'l-Maâlî Hibetullah da Sultan Muhammed Tapar'ın Müstazhir-Billâh'a gönderdiği bir mektup neticesinde vezirlikten alınmıştır.⁴

İncelediğimiz dönemde nadiren de olsa bazı vezirler kendi istekleriyle veya saklanarak görevlerinden ayrılmışlardır. Nitekim Muktedir dönemi vezirlerinden Ubeydullah el-Kelvezânî, vezirliğin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan dolayı halkın kendisine gösterdiği tepkilerden dolayı görevinden ayrılmıştır.⁵ Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr de vezirliğinin ilk döneminde Melikşah ve Nizâmülmülk'ün kendisinin aleyhinde bir tavır takınması sebebiyle vezirlikten ayrılmak istediğini halife bildirmiştir.⁶ Müsterşid-Billâh dönemi vezirlerinden Ahmed b. Nizâmülk de Sultan Mahmûd'un kendisinin görevden alınmasını istediğini duyunca kendi rızasıyla görevini bırakmıştır.⁷ Bunların dışında Muhammed b. Kâsm el-Kerhî, Ahmed el-Hasîbî (ikinci vezirliği) ve İbn Mukle (ikinci vezirliği) gizlendikleri için görevleri sona eren vezirlere örnek olarak zikredilebilir.

Ölüm sebebiyle sadece üç vezirin görevi sona ermiştir. Fazl b. Ca'fer ikinci vezirliği döneminde Mısır'dan dönerken Remle'de,⁸ Ebü'l-Kâsım b. Cehîr⁹ ve Ebû Ali Hüseyin b. Sadaka¹⁰ da ikinci vezirliği döneminde Bağdat'ta vefat etmiştir.

Yukarıda sayılan sebeplerin dışında eski halifenin ölmesi veya tahtan indirilmesiyle bazı vezirler mazul sayılmıştır. Meselâ Muktedir'in öldürülmesiyle

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 375, 377.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 72; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 419.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 186-187.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 454; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 149.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 219.

⁶ Garsunnî'me, *Uyûnu't-tevârîh*, s. 351-352; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 198; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 196.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 220; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 501-520*, s. 299.

⁸ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 133; Hemedânî, *Tekmile*, s. 318.

⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 448; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 150.

¹⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 652; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ'*, XIX, 553.

Fazl b. Ca'fer'in birinci vezirliği, Kâhir-Billâh'ın tahttan indirilmesiyle Ahmed el-Hasîbî'nin ikinci vezirliği, Müttakî-Lillâh'ın öldürülmesiyle Ebü'l-Hüseyn b. Mukle'nin birinci vezirliği ve Müstersîd-Billâh'ın öldürülmesiyle de Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ın ikinci vezirliği sona ermiştir.

Görevlerinden azledilen vezirler genellikle hapse atılmışlar, ayrıca soruşturmaya tabi tutularak malları müsadere edilmiştir. Daha önce de zikredildiği üzere Muktedir döneminde azledilen vezirlerin mallarına el konulması neredeyse âdet haline gelmişti. Bu dönemde görev yapan İbnü'l-Furât, Muhammed el-Hâkânî, Ali b. İsâ, Hâmid b. Abbâs, Abdullah el-Hâkânî, Ahmed el-Hasîbî, İbn Mukle, Hüseyin b. Kâsım gibi vezirler kendilerinden sonra bu makama tayin edilen kişiler tarafından yüksek miktarlarda para cezasına çarptırılmışlardır. Meselâ Hâmid b. Abbâs, İbnü'l-Furât tarafından sorgulanarak kendisinden 2 milyon 700 bin dinar müsadere edilmiştir.¹ Abdullah el-Hâkânî tarafından sorgulanan İbnü'l-Furât ise 2 milyon dinar ödemek zorunda kalmış, söz konusu paranın tahsil edilmesi için İbnü'l-Furât'ın arazilerinin satılması kararlaştırılmıştır.² Üçüncü vezirliğinden azledildikten sonra İbn Mukle'yi önce Süleyman b. Hasan sorgulamış ve aile efradıyla birlikte kendisinden 400 bin dinarı peşin olmak üzere, toplam 1 milyon dinar kefalet senedi alınmasına karar vermiştir. Ancak yapılan sorgulama sonunda herhangi bir ödeme yapmayan İbn Mukle, önce Abdurrahman b. İsâ ile kardeşi Ali b. İsâ'ya, ardından da Hasîbî'ye teslim edilmiştir. Hasîbî'nin elindeyken day'alarına el konulan İbn Mukle'den 1 milyon dinarın 400 bin dinarı peşin olarak alınmış, geri kalanı da iki sene içinde ödenmek şartıyla taksitlere bölünmüştü.³

Emîrü'l-ümerâlık dönemine gelindiğinde ise sadece üç vezire para cezası verilmiştir. Birinci vezirliğinden sonra Ebü İshâk el-Karârî'ten 140 bin dinar,⁴ ikinci vezirliğinden sonra da 500 bin dirhem [yaklaşık 35 bin dinar] müsadere edilmiştir.⁵ Vezirlikten azledildikten sonra tutuklanan Ebü'l-Hüseyn b. Mukle ise

¹ Hamza el-İsfahânî, *Târîh*, s. 203. Hemedânî bu rakamın 1 milyon 300 bin dinar olduğunu bildirmektedir. Bk. *Tekmile*, s. 235.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 131; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 62-63.

³ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî*, s. 82-83. Ayrıca bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 338; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 289.

⁴ Safedî, *el-Vâfi*, II, 31.

⁵ Hemedânî, *Tekmile*, s. 336.

kendisinden 30 bin dinar müsadere edilerek serbest bırakılmıştır.¹ Bu dönemin son veziri Muhammed b. Ali es-Sâmîrî'den de 300 bin dirhem [yaklaşık 20 bin dinar] müsadere edilmiştir.²

Selçuklu nüfuzunun hâkim olduğu dönemde görevlerinden alınan vezirlerin mallarının müsaderesiyle ilgili kaynaklarda pek fazla örnek bulunmamaktadır. Muktedî-Biemrillâh'ın vezirlerinden Amüüddüevle Muhammed b. Cehîr ikinci vezirliğinden azledildikten sonra kendisinden 25 bin dinar müsadere edilmiştir.³ Bunun dışında Müstersîd-Billâh döneminde iki defa vezirlik yapan Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd görevinden azledildikten sonra evinde bulunan yetmiş beş parça gümüş, yaklaşık otuz parça altın, kıymeti bin dinar olan bir kese ve pek çok elbise ve eşyaya, ayrıca büyük ve küçükbaş toplam beş yüz hayvana el konulmuştur. Bunların dışında İbn Tırâd'dan 30 bin dinar değerinde kefâlet senedi alınmıştır. Anlatıldığına göre müsadere edilen bütün bu malların nakli üç gün boyunca devam etmiştir.⁴ İbnü'l-İmrânî, İbn Tırâd'dan 200 bin dinar müsadere edildiğini söylemektedir.⁵

Gözaltına alınan vezirlerin daha sonra hapse atıldığı yukarıda zikredilmişti. Bu noktada bazı vezirler hapiste buldukları süre içinde çok ağır işkencelere maruz kalmışlar, hatta bazıları bu işkenceler sebebiyle hayatlarını kaybetmiştir. Birinci vezirliğinden azledildikten sonra Ahmed el-Hasîbî tarafından oldukça kötü bir muameleye tabi tutulan, hatta işkence gören İbn Mukle, o sırada sarayda hekim olarak bulunan ve kendisini tedavi etmek için yanına giren Sâbit b. Sînan'ın anlattıklarına göre yarı çıplak bir vaziyette ve vücudunun çeşitli yerlerinde morluklar olduğu halde eski bir hasırın üzerinde terkedilmişti. Gördüğü bu manzara sonrasında Hasîbî ile konuşan Sâbit b. Sînan, İbn Mukle'nin bir an önce tedavi edilmesi gerektiğini, aksi takdirde öleceğini söylemiştir. Bunun üzerine tedavi edilmesine müsaade edilen İbn Mukle, Hasîbî'ye 50 bin dinardan biraz daha

¹ Hemedânî, *Tekmile*, s. 350.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 80; Hemedânî, *Tekmile*, s. 350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 447. Hemedânî'yi kaynak gösteren Suyûtî ise muhtemelen yanlışlıkla Sâmîrî'den 300 bin dinar müsadere edildiğini aktarmıştır. Bk. *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 198.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 298-299; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 598-599; Zehebî; *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 166-167.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 272; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 140. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 521-540*, s. 33; a. mlf. *A'lâmu'n-nübelâ'*, XX, 150.

⁵ Bk. *el-İnbâ*, s. 217.

fazla bir para veren İbn Garâbe'nin tavassutu ile kurtulmuştur.¹ Üçüncü vezirliğinden azledildikten sonra tekrar hapse atılan İbn Mukle, önce sağ eli daha sonra da dili kesilerek cezalandırılmıştır. Yine Sâbit b. Sinân'ın aktardığına göre kendisine su dahi veren bir kimse olmadan uzun bir süre daha hapiste kalan İbn Mukle, bu şartlar altında vefat etmiştir.² Gözaltında tutulduğu sırada işkenceye maruz kalan bir diğer vezir İbnü'l-Müslime'dir. Besâsîrî tarafından hapse atılan ve burada bir süre işkence gören İbnü'l-Müslime, daha sonra üzerine yün bir cübbe ve başına kırmızı bir kavuk giydirilmiş, boynuna da deve derisi geçirilerek Bağdat sokaklarında dolaştırılmıştır. Besâsîrî'nin karargâhına getirildikten sonra burada bir kütüğe bağlanan İbnü'l-Müslime, üzerindeki hayvan derisiyle gün boyu bu şekilde kalarak akşama doğru acı bir şekilde can vermiştir.³ Amîdüddeve'nin de vezirlikten azledildikten sonra Müstazhir-Billâh tarafından gözaltına alındığı ve bu süre içinde hamama (veya tuvalete) kilitlenerek ölünceye kadar burada tutulduğu söylenmektedir.⁴

Vezirlerden bir kısmı hapse atıldıktan sonra Bağdat'tan uzaklaştırılmak amacıyla sürgüne gönderilmiştir. Ali b. İsa, İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliği döneminde önce Mekke'ye gönderilmek istenmiş, ancak daha sonra Yemen'in San'a şehrinde mecbûrî ikâmete tabi tutulmuştur.⁵ Yine İbn Mukle birinci vezirliğinden sonra Fars'a,⁶ Hüseyin b. Kâsım da Basra'ya⁷ sürgüne gönderilmiştir. Ahmed el-Hasîbî ve Süleyman b. Hasan b. Mahled de İbn Mukle'nin üçüncü vezirliği döneminde Ummân'a sürülmüştür.⁸

Son olarak vezirlerin azledildikten sonra farklı görevlere tayin edildikleri veya başka devletlerin hizmetine girdiklerinden de bahsedilmelidir. Meselâ Ali b. İsa, Muktedir dönemi vezirlerinden Süleyman b. Hasan b. Mahled ve Ubeydullah el-

¹ Hemedânî, *Tekmile*, s. 299.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 387, 389, 390-391; Hemedânî, *Tekmile*, s. 315; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 304, 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 345-346.

³ Bağdâdî, *Târîhî*, XI, 392; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 193-194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 644; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 6-7.

⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 206; Safedî, *el-Vâfi*, I, 210.

⁵ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 100; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 113; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 219.

⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 114.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 228. Krş. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 148.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 323; Hemedânî bu ikisinin İbn Mukle tarafından önce Basra'ya, oradan da yine vezirin emriyle Berîdiler tarafından deniz yoluyla Ummân'a sürüldüğünü söylemektedir. Bk. *Tekmile*, s. 288.

Kelvezânî'nin, Râzî-Billâh döneminde de kardeşi Abdurrahmân'ın danışmanlığını yapmıştır. Muktedir ve Kâhir-Billâh'ın vezirliğini yapmış olan Ahmed el-Hasibî, İbn Mukle'nin üçüncü vezirliği döneminde Dîvânü'l-hassâ ve'l-müstahdese ile Dîvânü'z-zimâmî'l-mağrib ve'l-maşrık'ın başına getirilmiş, Muktedir ve Râzî-Billâh'ın vezirlerinden Fazl b. Ca'fer de Diyârbekir, Tûrabdîn, el-Cezîre, Tarîkulfurât gibi bölgelerin vergilerini toplamakla görevlendirilmiştir.¹

Kâim-Biemrillâh döneminde vezirlik yapan Fahrüdevle Muhammed b. Cehîr görevinden azledildikten sonra bir süre daha Bağdat'ta ikâmet etmeye devam etmiş, ardından oğlu Amîdüdevle'nin birinci vezirliğinden azledilmesiyle aile efradını da yanına alarak İsfahân'a gitmişti. Selçuklular'ın himâyesine girdikten sonra Mervânîler'in sahip olduğu zenginliği Nizâmülmülk aracılığıyla Sultan Melikşah'a bildiren Fahrüdevle, Sultan Melikşah'ın emriyle Diyarbekir'in fethiyle görevlendirildi. Fahrüdevle, Diyarbekir'e vardığında şehrin kuşatmasını oğlu Zaîmürrüesâ Ebü'l-Kâsım'a bırakarak kendisi Meyyâfârikîn üzerine yürüdü ve 6 Cemâziyelevvel 478'de (30 Ağustos 1085) burayı ele geçirdi.² Selçuklu hâkimiyeti altında yaklaşık iki yıl kadar bu bölgede valilik görevini yerine getiren Fahrüdevle, gerek Mervânîler'in hazinesinden elde ettiği, gerekse vergiler yoluyla bölgeden topladığı gelirlere Selçuklu hazinesine ödeme yapmadığı için yüksek miktarda bir servete sahip olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine Sultan Melikşah tarafından azledilerek yerine Amîdülmülk Ebû Ali el-Belhî tayin edildi.³ Fahrüdevle valilikten azledildikten sonra Musul'a giderek Muharrem (veya Receb) 483'teki (Nisan veya Eylül 1090) vefatına kadar burada ikâmet etti.⁴

Görevinden ayrıldıktan sonra Selçuklular'ın hizmetine giren bir diğer vezir Enûşîrvân b. Hâlid'dir. İlgili kısımda da geçtiği üzere Enûşîrvân, Bağdat'a gelmeden önce farklı görevlerle Selçuklular'ın hizmetinde bulunmuş ve Muhammed Tapar'ın oğlu Sultan Mahmûd'un vezirliğini yapmıştır. İsfahân'daki bu görevinin ardından Müstersîd-Billâh'ın vezirliğine tayin edilen Enûşîrvân,

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 295; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 283.

² İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 208-209; Safedî, *el-Vâfi*, I, 111; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde*, s. 52. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 240; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 129; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 76.

³ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 216, 219, 220-221.

⁴ Safedî, *el-Vâfi*, I, 113.

Bağdat'taki bu son görevinden azledildikten sonra, Muharrem 529'da (Ekim 1134) Muhammed Tapar'ın diğer oğlu Sultan Mes'ûd'un vezirliğine tayin edilmiştir.¹ Bir yıldan biraz daha uzun bir süre görev yapan Enûşirvân, üst düzey devlet memurlarının kendi aralarındaki ittifaklara ve bu sebeple ortaya çıkan karışıklıklara engel olamadığı için vezirlikten azledilmiştir.²

İ. Nâibü'l-vezîrlik

Vezirin yetki ve sorumluluklarını vekâleten yerine getirdiği anlaşılan nâibü'l-vezîr, genellikle vezirin Bağdat dışında olması veya bu göreve henüz bir atama yapılmamış olması gibi sebeplerle halife tarafından görevlendirilmiştir. İncelediğimiz dönemde bu göreve tayin edilen ilk kişi Ali b. İsâ'dır. Hâmid b. Abbâs diğer vezirlerin aksine kâtip sınıfına mensup olmadığı için özellikle malî konularda oldukça yetersiz ve bilgisiz birisiydi. Bundan dolayı Ali b. İsâ, halife tarafından onun nâibliğine tayin edilmiş, Hâmid b. Abbâs da Bağdat'tan ayrılarak dâmini olduğu arazilerle ilgilenmek üzere Vâsıt'a gitmiştir.

Yine ikinci kez vezirliğe tayin edilen Ali b. İsâ, o sırada Dimaşk'ta olduğu için onun yerine vekâleten Ubeydullah el-Kelvezânî atanmıştır.³ Kelvezânî, Fars'ta sürgünde bulunan İbn Mukle'nin ikinci kez vezirliğe atandığı sırada da nâibü'l-vezîrlik yapmıştır.⁴ İkinci vezirliği döneminde Mısır'ın vergi gelirlerini hazineye kazandırmak amacıyla Mısır'a, Muhammed Tuğç'un yanına giden Fazl b. Ca'fer'in yerine nâibü'l-vezîr olarak görevlendirilen Ebû Bekr İbnü'n-Nüferî⁵, vezir tayin edildiği halde Bağdat'a gelmeyen Ebû Abdullah el-Berîdî'nin birinci vezirliği döneminde de bu görevini devam ettirmiştir.⁶ Müttakî-Lillâh döneminde üçüncü

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 291; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 218. Diğer kaynakların aksine Bündârî'de yer alan kayıta, muhtemelen yanlışlıkla, Enûşirvân'ı vezirliğe tayin eden şahsın Sultan Mahmûd olduğu zikredilmektedir. Bk. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 142.

² Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 142; Özaydın, "Enûşirvân b. Hâlid", *DİA*, XI, 256.

³ Sûlî, *Ahbârü'l-Muktedir*, s. 273; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 112; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 149.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 154; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 243; Hemedânî, *Tekmile*, s. 273.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 268.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 409. İbn Miskeveyh'in konuyla ilgili aktardığı rivayete bakılırsa Fazl'ın vefat haberinin Bağdat'ta duyulması üzerine Râzî-Billâh'ın İbn Şirzâd'ı vekâleten vezirliğe tayin ettiği, ancak Ebû Abdullah el-Berîdî'nin vezirliğe atanmasıyla İbnü'n-Nüferî'nin tekrar nâibü'l-vezîr olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

kez vezirliğe tayin edilen Ebû Abdullah el-Berîdî, Bağdat'a gelmediği için, bu sefer Ebû Ca'fer b. Şirzâd nâibü'l-vezîr olarak görevlendirilmiştir.¹

Selçuklu nüfuzu dönemine gelindiğinde ise nâibü'l-vezîrliğe yapılan atamalar giderek yaygınlık kazanmıştır. Ancak Ahmed b. Nizamülmülk² ve Muhammed b. Ebû Mansûr'un³ nâibliğine tayin edilen Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'ın dışında, vezirle birlikte aynı anda bu makama bir atama yapılmamıştır. Ayrıca Selçuklu nüfuzu döneminde zaman zaman aynı anda iki kişi nâibü'l-vezîr olarak görevlendirilmiş ve bazı nâibü'l-vezîrler için tayin merasimi de düzenlenerek kendilerine hil'at tevdi edilmiştir.

Kâim-Biemrillâh döneminde Ebû Turâb b. Eserî, Muktedî-Biemrillâh döneminde Ebû Şücâ er-Rûzrâverî, Ebü'l-Feth Muzaffer b. İbnü'l-Müslime ve İbnü'l-Muvsalâyâ, Rebîbüddeve b. Ebû Şücâ⁴ (Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'la birlikte), Müstazhir-Billâh döneminde İbnü'l-Muvsalâyâ (iki defa), Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî (üç defa, ikincisi Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'la birlikte), Müstershid-Billâh döneminde Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ve Muhammed b. el-Enbârî ve Râşid-Billâh döneminde Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd nâibü'l-vezîrliğe tayin edilmiştir.

Halife, nâibü'l-vezîri tayin ederken genellikle kendisine bu hususu şifâhen bildirmiştir. Ancak nadiren de olsa bazı nâibü'l-vezîrlere hil'at giydirilerek lakap verilmiştir. Meselâ İbnü'l-Müslime'nin öldürülmesinden sonra Ebû Turâb b. Eserî'ye Hâcibü'l-hüccâb ve İzzülümme lakaplarını veren Kâim-Biemrillâh, onu nâibü'l-vezîrliğe tayin etmiştir.⁵ Yine Müstazhir-Billâh tarafından kendisine Emînüddeve lakabı verilen İbnü'l-Muvsalâyâ, düzenlenen hil'at merasimiyle nâibü'l-vezîr olarak görevlendirilmiştir.⁶ Yâkût el-Hamevî'nin aktardığı bilgiye göre, Müstazhir-Billâh, İbnü'l-Muvsalâyâ'ya hil'at olarak bir dürrâa ve sarık vermiştir. Merasimden sonra İbnü'l-Muvsalâyâ, altın eyerli bir ata binerek saraydan

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 23.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 206.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 163.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 168.

⁵ Garsunnî' me, *Uyûnu't-tevârih*, s. 151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 14; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 21

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 187.

ayrılmıştır.¹ Müsterşid-Billâh da nâibü'l-vezîrlîğe tayin ettiği Nakîbü'nükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd'a özel bir hil'at takdim etmiş, kendisi için bir de tevkî' çıkarmıştır. Tevkî'de, nesebi ve şu anki konumu itibariyle sahip olduğu şeref ve ayrıcalığın yanı sıra sadakati sebebiyle söz konusu makama Ebü'l-Kâsım Ali'nin tayin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Nasihat cümlelerinin yer aldığı son kısımda da Ebü'l-Kâsım Ali'nin dinin emir ve yasaklarına uyması ve ahvâle riâyet etmesi istenmiştir.²

Nâibü'l-vezîrler geçici bir süreyle bu göreve tayin edilmelerine rağmen, yeni vezir atanuncaya kadar devletin resmî işlerinde bir aksama olmaması için vezirin yetki ve sorumluluklarını yerine getirmekle yükümlü idiler. Meselâ Hâmid b. Abbâs döneminde bu göreve tayin edilen Ali b. İsâ devletin hemen bütün işlerinde tek yetkili kişi haline gelmiştir. Yine Muktedir tarafından Ali b. İsâ'nın yerine vekâleten tayin edilen Ubeydullah el-Kelvezânî, önceki vezir Ahmed el-Hasîbî tarafından takibi düzenli olarak yapılmadığı için birikmiş bir vaziyette bulunan vergi mültezimlerinin damân ve süftece belgelerini muhafaza ederek, bunların Ali b. İsâ'ya teslim edilmesini sağlamış, ayrıca Hasîbî'nin azledilmesinden hemen sonra hazineye gelen yaklaşık 700 bin dinar tutarındaki fonlarla o yılın hac mevsiminde askerlerin maaşlarını ödemiştir.³ Kelvezânî, İbn Mukle'nin ikinci vezirliği döneminde tekrar bu göreve tayin edilmiş ve sâbık halife Muktedir'in aile efradından Kâhir-Billâh adına biat almıştır.⁴ Yine Müstazhir-Billâh'ın vefatından sonra halife olan Müsterşid-Billâh adına, biatı Nâibü'l-vezîr Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî almıştır.⁵ İbnü'l-Muvsalâyâ da nâibü'l-vezîr sıfatıyla Muktedî-Biemrillâh döneminde, Melikşah'la Nizâmülmülk'ün Bağdat'a gelmesi üzerine önde gelen

¹ Bk. *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1635.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 205-206.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 149-150.

⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 154.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 536; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 71; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 151; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 611. İbnü'l-İmrânî, bu sırada yeni halife adına biatın Nakîbü'n-nükebâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd tarafından alındığını söylemektedir. Bk. *el-İnbâ*, s. 210. Ebü'l-Kâsım'ın nakîbü'nükebâ olmasının dışında, o sırada herhangi bir resmî vazifesinin bulunmaması ve diğer kaynakların biatı nâibü'l-vezîr sıfatıyla özellikle Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî'nin aldığını belirtmesi, İbnü'l-İmrânî'nin aktardığı rivayetin kabul edilmesinin mümkün olmadığını göstermektedir. İbnü'l-İmrânî'de yer alan bilgi karışıklığı, Ebü'l-Kâsım'ın, Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî'den çok kısa bir süre sonra nâibü'l-vezîrlîğe tayin edilmesinden kaynaklanmış olabilir.

devlet erkânıyla birlikte vezirin uhdesinde bulunan karşılama merasimine katılmıştır.¹

Nâibü'l-vezirler genellikle yeni vezir tayin edildikten sonra eski görevlerine dönmüşlerdir. Bu görevi yerine getiren kişilerin içinde, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, sadece Ubeydullah el-Kelvezânî, İbn Mukle tarafından gözaltına alınarak kendisinden 200 bin dinar müsadere edilmiştir.²

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 293; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 82-83.

² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 245-246.

SONUÇ

Abbâsîler, tarih sahnesine çıktıktan sonraki ilk asrın sonlarına doğru siyâsî ve iktisadî açıdan en müreffeh ve istikrarlı dönemlerini yaşamıştır. Vezirlik müessesesi de devletin içinde bulunduğu şartlar itibarıyla hicrî II. (VIII.) asrın sonlarına doğru tam teşekküllü bir yapı haline gelmeye başlamış, Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, Fazl b. Rebi', Fazl b. Sehl ve Fazl b. Mervân gibi vezirlerle güç ve nüfuz bakımından zirveye ulaşmıştır.

III. (IX.) asrın başlarından itibaren yeni bir güç unsuru olarak ortaya çıkan Türkler, başkentin Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşınmasıyla birlikte devlet kademesinde daha etkin bir konuma sahip olmuşlardır. Aynı zamanda devletin duraklama ve gerileme döneminin de başlangıcı kabul edilen bu dönemde, siyâsî açıdan içinde bulunulan kaos ortamı, vezirlik müessesini de etkilemiş ve vezirlik kurumuna kısa aralıklarla pek çok atama yapılmıştır. Ayrıca önceki dönemlere nazaran, vezirlerin nüfuz ve yetkileri de azalmıştır. Mu'tazid-Billâh'ın tahta geçmesiyle başlayan toparlanma süreci, Muktefi-Billâh döneminde de devam etmiş, fakat Muktefi-Billâh'ın aniden rahatsızlanarak vefat etmesinin ardından yerine geçen kardeşi Muktedir-Billâh'la birlikte bu süreç sekteye uğramıştır. Muktedir döneminde, devletin toparlanma süreci sekteye uğramasına rağmen, güçlü vezir aileleri ve bu ailelere destek olan bazı devlet adamlarının da etkisiyle, vezirlik kurumu son ihtişamlı dönemini yaşamış ve bu dönemde görev yapan vezirler, zaman zaman siyâsî bir güç haline gelmişlerdir.

İki asırdan biraz daha uzun bir zaman dilimini ele alan çalışmamız boyunca vezirlik kurumunun birbirinden farklı dört dönem geçirdiği görülmektedir. **Birinci** dönem Muktedir'in tahta geçmesiyle başlayan ve emîrül-ümerâliğin ihdas edilmesine kadar geçen süreyi ihtiva etmektedir (295-324/908-936). Muktedir döneminde, halifenin yaşının da küçük olmasıyla, siyâsî ve idarî otoritede meydana gelen boşluğu fırsat bilen vezir, sâhibü's-şurta ve hâcib gibi devletin en üst kademesindeki kişilerin kendi aralarındaki mücadeleler, siyâsî bir istikrarsızlığa yol açmıştır. Bu dönemde devlet adamları arasındaki çekişmelerin yanı sıra hanedân mensupları ve askerî birliklerin masraflarının karşılanması ve halifenin devletin hazinesini oldukça müsrif bir şekilde

harcaması sonucu ortaya çıkan bütçe açıklarının kapatılması, vezirleri en fazla meşgul eden meseleler olmuştur. Hatta vezir adayları söz konusu masrafları karşılamak ve hazineye para temin etmek için yapacakları müsaderelele ilgili halifeye bir rapor sunar hale gelmişlerdir. Bundan dolayı Muktedir de sık sık vezir değiştirmek durumunda kalmış, bu da vezirlik müessesesinin giderek öneminin azalmasına neden olmuştur.

Bu dönem vezirlerinin içerisinde özellikle Ali b. İsa'nın bütçe açıklarını azaltmak için bir takım tasarruf tedbirleri uygulayarak mutedil vergilendirme yolunu tercih etmesi ve hazineye büyük bir külfet getiren Karimatî tehlikesini önce müzakereler yoluyla, daha sonra da devletin doğu bölgelerinin kendisine iltizam olarak verildiği İbn Ebü's-Sâc'ın yerine, bölgedeki yerel unsurlarla işbirliği yaparak bertaraf etmeye çalışması dikkat çekmektedir. İki defa vezirlik yapan, bir defa da Hâmid b. Abbâs'ın nâibliğini üstlenen Ali b. İsa, hazırlamış olduğu bütçe ile Muktefî döneminden itibaren ilk defa hazinenin kâr etmesini sağlamıştır. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere sık sık vezir değiştiren Muktedir'in, Hâmid b. Abbâs'ı azletmesinin ardından vezirin nâibliğini yapan Ali b. İsa'nın da görevine son vermesi, hazinenin tekrar malî krizle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Ali b. İsa, iki yıl sonra ikinci ve son defa tekrar vezirliğe tayin edilmiş, ancak bir taraftan eyaletlerin yönetimiyle ilgili seleflerinden miras kalan sorunlar, diğer taraftan Ali b. İsa'nın Karimatîler'e karşı geliştirdiği stratejiyi tam olarak hayata geçirememesi, bununla irtibatlı olarak da askerlerin ödeneklerinin temin edilmesinde yaşanan sıkıntılar hazineyi neredeyse iflasın eşiğine getirmiştir.

Emîrül-ümerâlık öncesi dönemde vezirin dışında önemli bir güç unsuru olarak dönemin sâhibü's-şurtası Mûnis el-Muzaffer'in de isminin zikredilmesi gerekir. Abdullah b. Mu'tez tarafından Muktedir'e karşı gerçekleştirilen darbenin bertaraf edilmesinde önemli bir rol üstlenen Mûnis el-Muzaffer, elde ettiği itibar sayesinde devlet idaresindeki etkinliğini arttırmış, hatta vezirlerin tayin ve azillerinde dahi söz sahibi olmaya başlamıştır. Baştan beri Mûnis'e muhalif bir tavır sergileyen ve onun bu etkinliğinden rahatsız olan İbnü'l-Furât, Mûnis'i özellikle Bağdat'tan uzaklaştırmak için girişimlerde bulunmuştur. Ancak Mûnis, üçüncü vezirliğinden azledildikten

sonra İbnü'l-Furât'ı idam ettirerek, Muktedir'e karşı giriştiği iktidar mücadelesinde önemli bir avantaj elde etmiştir. Nitekim İbnü'l-Furât'ın ardından Mûnis'e karşı koyabilecek kudrette her hangi bir şahıs ortaya çıkmamıştır. Muktedir'i bertaraf ettikten sonra Kâhir-Billâh'ı tahta geçiren Mûnis el-Muzaffer'in etkinliği bu dönemde artarak devam etmiş, ilk zamanlarda vezirlik ve hâciblik gibi makamlara yapılan atamalarda doğrudan onun ve arkadaşlarının tercihleri belirleyici olmuştur. Ancak İbn Mukle ile birlikte halifeye karşı gerçekleştirdikleri komplonun başarısızlıkla sonuçlanması, Mûnis'in öldürülmesini de beraberinde getirmiştir. Kâhir-Billâh, Mûnis'i ortadan kaldırmak suretiyle otoritesini sağlamlaştırmış olsa da, kısa bir süre sonra mazul vezir İbn Mukle'nin Sâciyye ve Huceriyye askerlerini kışkırtması sonucu ortaya çıkan isyan neticesinde öldürülmüştür.

Vezirlik müessesesinin geçirmiş olduğu **ikinci** dönem emîrû'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal etmesine kadar geçen süreyi içermektedir (324-334/936-945). Uzun yıllardır çözüme kavuşturulamayan malî krizin yanı sıra, devletin vergiler yoluyla en çok gelir elde ettiği bölgelerden Fars ve Mısır'ın yavaş yavaş elden çıkması, Kâhir-Billâh'ın ardından halife olan Râzî-Billâh'ı yeni bir arayışa sevk etmiş ve göreve geldikten iki yıl sonra, dönemin Basra ve Vâsit valisi Muhammed b. Râik'i resmen emîrû'l-ümerâlığa tayin etmiştir. Emîrû'l-ümerâlığın bir kurum olarak ortaya çıkmasıyla, Abbâsî idarî sisteminde hiyerarşi bakımından halifeden sonra ikinci sırada gelen vezirlik müessesesinin yapısında önemli bir değişim yaşanmıştır. Bu dönemde, tamamen olmasa bile, halifenin vezir tayin etme yetkisini ele geçiren emîrû'l-ümerâlar, siyasî ve askerî olarak büyük bir nüfuza sahip olurken, onların kâtipleri de vezirin uhdesindeki görev ve yetkileri deruhte etmeye başlamışlardır. Bu dönemde üç defa vezirliğe tayin edilen ve ikinci vezirliği döneminde, resmen olmamakla birlikte fiilen emîrû'l-ümerâlık görevini de üstlenen Ebû Abdullah el-Berîdî'nin bir taraftan mültezimi olduğu bölgelerden topladığı vergileri Bağdat'a göndermemesi, diğer taraftan Deylemîler'in de desteğiyle Muhammed b. Râik ve Beckem'e karşı mücadeleye girişmesi, zaten siyasî ve malî açıdan büyük bir çıkmazın içinde bulunan devletin daha da zayıflamasına neden olmuştur. Bununla irtibatlı olarak da yaklaşık on yıl süren bu dönemde vezirlik kurumuna tekrarlarla birlikte on üç defa atama yapılmıştır.

Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olmasıyla başlayan **üçüncü** dönem, Arslan el-Besâsîrî'nin Tuğrul Bey tarafından öldürülmesiyle sona ermektedir (334-451/946-1060). Emîrû'l-ümerâlık döneminde, güçsüz de olsa, bir vezir tayin etme yetkisine sahip olan Abbâsî halifeleri, Müstekfî-Billâh'ın resmen vezir unvanını taşıyan veziri Muhammed b. Ali es-Sâmîrî'nin azledilmesinden sonra (8 Rebîülâhir 333/28 Kasım 944) bu yetkilerinin yanı sıra siyasî ve askerî otoritelerini de kaybetmişlerdir. Büveyhî emîri Muizzüddevlé'nin Bağdat'a girmesinden itibaren yaklaşık on yıl boyunca herhangi bir kişiye vezir unvanı verilmemiş, vezirlik kurumunun emîrû'l-ümerâlık dönemindeki işleyişi devam ettirilerek, daha önce emîrû'l-ümerâların kâtiplerinin elinde bulunan vezirin görev ve yetkileri, bundan böyle Büveyhî emîrinin kâtipleri tarafından deruhte edilmeye başlanmıştır. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, Büveyhî emirlerinin kâtipleri vezirlerin yerini alırken -ki daha sonra bu kişilere resmen vezir unvanı da verilecektir-, Abbâsî halifelerinin vezirleri de kâtip sıfatıyla sadece halifelerin özel işlerini ve halifeye ait day'aların gelir-giderini takip etmekle görevlendirilmişlerdir.

Kâdir-Billâh'ın tahta geçmesiyle birlikte halifeler, kendi kâtiplerini bizzat görevlendirmeye başlamış, buna ek olarak kâtipler de görev ve yetkileri bakımından seleflerine nazaran daha etkin bir konuma sahip olmuşlardır. Muhtemelen bununla irtibatlı olarak bir kısım kaynaklar, bu süreçte halifenin emrinde görev yapan bazı kâtipler için hem *kâtip* hem de *vezir* unvanını kullanmışlardır. Bu durum, kaynakların bu dönemde henüz halifenin kâtibi ile veziri arasında kesin bir ayırım yapmadıklarını gösterebileceği gibi, Abbâsî halifelerinin, devlet kademesindeki atamalarda, Büveyhî emirlerine karşı giderek güçlendiklerinin bir işareti olarak da kabul edilebilir. Nitekim Kâim-Biemrillâh'ın, Büveyhîler'in Bağdat'taki hâkimiyetleri sona ermeden, kâtipliğini yapan İbnü'l-Müslime'ye resmen vezir unvanını vermesi bu sürecin halifenin lehine doğru işlediğini göstermektedir.

Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'ta henüz Selçuklu nüfuzu sona ermeden İbnü'l-Müslime'yi 437/1045 resmen vezir olarak görevlendirmesiyle Abbâsîler'de yaklaşık bir asırdan beri devre dışı bırakılmış olan vezirlik müessesesi de tekrar işlerlik kazanmaya başlamıştır. Bu noktada dönemin muasır kaynaklarından Hatîb el-Bağdâdî'nin, İbnü'l-Müslime'nin Kâim-Biemrillâh tarafından önce halifenin kâtipliğine, ardından da

vezirliğine tayin edildiğini özellikle belirtmesi ve İbnü'l-Cevzî ve Zehebî gibi diğer kaynakların da bu bilgiyi teyit etmesi, artık halifenin emrinde çalışan kâtibin yerini vezirin aldığını göstermektedir. İbnü'l-Müslime'nin resmen vezir unvanını alması, Büveyhîler'in Bağdat'taki askerî valisi Arslan el-Besâsîrî ile İbnü'l-Müslime arasında zaten var olan düşmanlığın daha da artmasına neden olmuştur. Bundan sonraki süreçte Vezir İbnü'l-Müslime, bir taraftan Arslan el-Besâsîrî ile mücadele etmeye devam ederken, diğer taraftan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi için gayret sarfetmiştir. 25 Ramazan 447/17 Kasım-Aralık 1055 tarihinde Bağdat'a giren Tuğrul Bey, bir yıldan biraz daha uzun bir süre burada kaldıktan sonra, kardeşi İbrahim Yinâl'ın isyanını bastırmak üzere Bağdat'tan ayrılmıştır. Tuğrul Bey'in Bağdat'a ilk geldiği sırada Hille emîrî Dübeys'in yanına giden Arslan el-Besâsîrî, Selçuklu sultanının Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilip tekrar başkente girerek, başta İbnü'l-Müslime olmak üzere pek çok kişiyi öldürmüştür. Bu sırada Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan Kâim-Biemrillâh ise Musul Emîri Kureyş b. Bedrân'ın himâyesine girerek Âne'deki Hadîse Kalesi'nde ikâmet etmiştir. Nihâyet Tuğrul Bey'in gayretleri sonucu 24-25 Zilkade 451/2-3 Ocak 1060 tarihinde Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'a dönmesiyle Abbâsîler'de Selçuklu nüfuzu dönemi başlamış ve bu süreç Muktefî-Liemrillâh'ın (530-555/1136-1160) halifeliğine kadar devam etmiştir.

Abbâsîler'de Selçuklu nüfuzunun hâkim olması vezirlik kurumunun **dördüncü** döneminin başlangıcını teşkil etmektedir. Bu dönemdeki vezirlerin tayin ve azillerinde zaman zaman Selçuklu sultanı ve vezirinin etkisi yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Bu durum aynı zamanda Abbâsî idaresiyle Selçuklu yönetiminin iç içe geçtiğini gösteren bir unsur olarak da değerlendirilebilir. İdari açıdan böyle bir yakınlaşmanın/geçişkenliğin yaşanmasında, iki hanedân arasında gerçekleşen evliliklerin yanı sıra, dönemin güçlü vezir ailesi Benî Cehîr'in Selçuklu yönetimiyle uzun süren güçlü ilişkilere sahip olması ve Ebû Mansûr Muhammed b. Ebî Şücâ' ve Enûşirvân b. Hâlid gibi bazı kişilerin -farklı zamanlarda- hem halifenin hem de Selçuklu sultanının vezirliğine tayin edilmelerinin etkili olduğu ifade edilebilir.

Irak'taki Selçuklu emirlerinin kendi aralarındaki mücadeleleri fırsat bilerek, siyâsî ve askerî açıdan otoritesini güçlendiren Müstersîd-Billâh'la birlikte, Abbâsî

idaresindeki Selçuklu nüfuzu giderek azalmış, buna paralel olarak vezirlerin güç ve yetkileri de artmıştır. Nitekim bu dönemde her ikisi de ikişer defa görev yapan İbn Sadaka ve Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd, gerek yerel emirlerin, gerekse Selçuklu yönetiminin Abbâsî hilafetine karşı faaliyetlerinin engellenmesinde önemli bir rol oynamış, bundan dolayı Müstersid-Billâh tarafından kendilerine büyük bir değer verilmiştir. Abbâsîler'i Selçuklu nüfuzundan kurtarmak için büyük bir çaba sarfeden Müstersid-Billâh, bu konuda tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Ondan sonra yerine geçen oğlu Râşid-Billâh, kısa süren hilafeti boyunca babasının Selçuklu yönetimine karşı izlediği politikayı devam ettirmiş, nihâyet Muktefî-Liemrillâh'la birlikte Abbâsîler, Büveyhî'lerin Bağdat'ı ele geçirmelerinden itibaren ilk defa Irak'ta tek başlarına hâkimiyet kurmuşlardır (547/1152).

Sonuç itibariyle incelediğimiz süre içinde son ihtişamlı dönemini Muktedir zamanında yaşayan vezirlik müessesesi, emîrî'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden sonra güç ve itibar bakımından giderek zayıflamış, Büveyhî nüfuzu döneminde ise işlevini neredeyse tamamen kaybetmiştir. Nihâyet Selçuklular tarafından Büveyhîler'in Bağdat'taki varlıklarına son verilmeden kısa bir süre önce, Abbâsî halifeleri tekrar vezir tayin etme yetkisine sahip olmuşlar ve bu dönemde vezirlik müessesesi halifelerin Selçuklu yönetimine karşı askerî ve siyasî otoritelerindeki değişime paralel olarak giderek güçlenmiş, fakat emîrî'l-ümerâlık öncesi dönemdeki nüfuzuna sahip olamamıştır. Bununla birlikte Muktefî-Liemrillâh'tan itibaren devletin yıkılışına kadar geçen bir asırdan biraz daha uzun bir zaman zarfında İbn Hübeyre (ö. 560-1165), Adudüddin Ebü'l-Ferec İbn Reisürrüesâ (ö. 573/1178) ve son Abbâsî veziri İbnü'l-'Alkamî (ö. 656/1258) gibi bazı güçlü vezirler görev yapmıştır. Abbâsîler'in son dönemiyle ilgili oldukça kısıtlı çalışmaların yapıldığı ülkemizde, vezirlik müessesesini merkeze alarak bu bir asırlık süreyi inceleyecek yeni araştırmalara ihtiyaç olduğu belirtilmelidir.

KAYNAKLAR

- Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Fi't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtimî*, Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye [t.y.]
- Abbâs İkbâl, *el-Vezâre fî ahdi's-Selâcika* (Farsça'dan Arapça'ya trc. Ahmed Kemâleddîn Hilmî), Kuveyt: Matbbûâtu'l-câmia (Câmiatü Kuveyt) 1984.
- Abd, Abbâs Kerîm, "Nizâmü'l-vizâre fi'l-asri'l-Abbâsî", *Mecelletü Câmiati Bâbil, el-Ulûmu'l-insâniyye*, 20 (2012/6), s. 474-485.
- Ağırakça, Ahmet, "İbn Râik", *DİA*, XX, 242.
- Ahmed Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, I-IV, İstanbul 1304-1305.
- Ahsan, Muhammad Manazir, *Social Life Under the Abbasids (170-289/786-902)*, London-Newyork: Longman 1979.
- Aka, İsmail, "Hândmîr", *DİA*, XV, 550-551.
- Akaoğlu, Muharrem, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimnâme*, 2 (2009), s. 123-138.
- Akgündüz, Ahmet, "Galle", *DİA*, XIII, 338-339.
- Aktan, Hamza, "Damân", *DİA*, VIII, 450-453.
- Akyüz, Vecdi, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim, Divan-ı Mezalim*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 1995.
- Alaslan, Hamdi, "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *TDA*, 98 (1995), s. 1-23.
- Amedroz, Henry Frederick, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Centuries", *JRAS*, 35 (1903/1), s. 123-154.
- _____, "The Mazalim Jurisdiction in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi", *JRAS*, 3 (1911), s. 635-674.
- _____, *The Eclips of the Abbasid Caliphate* (Bk. İbn Miskeveyh)
- _____, *The Historical Remains of Hilal Al-Sâbi* (Bk. Sâbî)
- Antâkî, Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ (ö. 458/1067), *Târîhu'l-Antâkî "el-Ma'rûf bi sîlati Ütîhâ"* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Trablus: Jarrous Press 1990.
- Apaydın, H. Yunus, "Kefâle", *DİA*, XXV, 168-177.

- Arîb b. Sa'd (ö. 369/979-980), *Sılatu Târîhi't-Taberî* (Taberî, *Târîh* (nşr. Ebü'l-Fazl), XI içinde), Beyrut: Dâru süveydân 1967.
- Arslan, İhsan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, İstanbul: Okur Akademi Yayınları 2014.
- _____, "Muktedir Döneminde Abbâsîler'de Sosyal Hayat", *İSTEM*, 17 (2011), s. 123-154.
- _____, "Abbâsî Devleti'ndeki Komutanların Siyasî ve İdarî Sahalarda Etkileri Mûnisü'l-Muzaffer Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 26 (2013), s. 57-76.
- Arslantaş, Nuh, *İslâm Toplumunda Yahudiler, Abbâsî ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul: İz Yayıncılık 2008.
- _____, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler, Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları 2009.
- Avcı, Casim, "Rûzrâverî", *DİA*, XXXV, 281.
- _____, "Sâbî, Hilâl b. Muhassin", *DİA*, XXXV, 340-341.
- Avcu, Ali, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2009.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Türk Memlukler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2008.
- _____, *Memlükler Döneminde Vezirlik (1250- 1382)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları 2009.
- _____, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 28 (2012), s. 117-149.
- _____, "Üstâdüddâr", *DİA*, XXXII, 393-395.
- _____, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 79-82.
- Aybakan, Bilal, "Bağdat Nizâmiye Medresesinin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî", *İslâm Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyum, 7-9 Kasım 2008, I-II*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları 2011, II, 699- 715.
- Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1997.
- _____, "el-Hâkânî, Muhammed b. Ubeydullah", *DİA*, XV, 165.
- _____, "Hâmid b. Abbâs", *DİA*, XV, 459-460.

- Aykon, Necati, *Bermekiler ve Abbasi Tarihindeki Yeri* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 1999.
- Azzâm, Suphî Mahmûd, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (447-656/1055-1258)* (Doktora Tezi, Ürdün Üniversitesi), Ammân 2000.
- Bağdâdî, Hatîb Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XIV, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye 1417/[1995].
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (îzah, düzeltme ve ilavelerle tercüme ve neşreden: M. Fuad Köprülü) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1984.
- Baydar, Mûsâ, *Abbasiler Tarihinde (H. 255-270 / M. 869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa 2004.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya (ö. 279/892), *Ensâbü'l-eşrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâz Ziriklî), I-XIII, Beyrut: Dârü'l-fikr 1417/1996.
- _____, *Fütûhu'l-Büldân* (trc. Mustafa Fayda), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2002.
- Benî Yâsîn, Yûsuf Ahmed- Akle, İsam Mustafa, "Kâimetü Alî b. İsa el-Cerrâh el-mâliyye (H. 306/M. 918-919)", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye li't-târîh ve'l-âsâr*, 2 (2008), s. 31-61.
- Bezer, Gülay Öğün, "Ukayliler", *DİA*, XXXXII, 59-61.
- Bilge, Mustafa L. "Askerimükrem", *DİA*, III, 493-494
- Bosworth, C. E., "Banû Wahb", *EP*, XI, 33-34.
- Bowen, Harold, *The Life and Times of 'Alî Ibn 'Îsâ "The Good Vizier"*, London: Cambridge University Press 1927.
- _____, "Mûnis-ül-Muzaffer", *İA*, VIII, 579-580.
- _____, "Ali b. İsa", *EP*, I, 387.
- Bozkurt, Nahide, "İbnü'l-Cerrâh, Ali b. İsa", *DİA*, XX, 539-540.
- Bravmann, Meir M. "The Etymology of Arabic Wazîr", *Der Islam*, 37 (1961), 260-263.
- Busse, Heribert, *Chalif und Grosskönig Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Beirut-Weisbaden: Oriental Institut der Deutsche 1969.

- Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 643/1245), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (trc. Kıvameddin Burslan), Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları 1999.
- Cahen, Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Sonuna Kadar İslamiyet* (trc. Esat Mermi Erendor), İstanbul: Bilgi Yayınevi 1990.
- _____, "Djahîr", *EP*, II, 384-385.
- Can, Mesut, *Fazl b. Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2010.
- Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kufî (ö. 331/942), *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb* (nşr. Mustafa Sakka ve dğr.), Kahire: Mektebetü Mustaf el-Bâbî el-Halebî 1401/1980.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sihah* (nşr. Ahmed Abdülgaffûr Attâr), I-VII, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn 1990
- El-Cheikh, Nadia Maria, "The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions" *SI*, 97 (2003), s. 41-55.
- _____, "Gender and Politics in the harem of al-Muqtadir", *Gender in the Early Medieval World, East and West, 300-900* (ed. Leslie Brubaker-Julia M. H. Smith), Cambridge: Cambridge University Press 2004, s. 147-161.
- _____, "The 'Court' of al-Muqtadir: Its Space and Its Occupants" *'Abbasid Studies II: Occasional Papers of the School of 'Abbasid Studies, Leuven 28 June-1 July 2004* (ed. John Nawas), Leuven-Paris: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies 2010, s. 319-336.
- _____, "The Abbasid and Byzantine Courts", *The Oxford History of Historical Writing, Volume I* (ed. Sarah Foot-Chase Rabinson), Oxford: Oxford University Press 2012, s. 517-538.
- _____, "The Harem", *Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)* (ed. Maaïke van Berkel ve dğr.), Leiden: Brill 2013, s. 165-185.
- Christensen, Arthur, *Îrân fî ahdi's-Sâsâniyyîn* (Arapça'ya trc. Yahyâ el-Haşşâb-Abdülvehhab Azzâm), Beyrut: Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye 1982.

- Campopiano, Michele, State, "Land Tax and Agriculture in Iraq from the Arab Conquest to the Crisis of the Abbasid Caliphate (Seventh-Tenth Centuries)", *SI*, 3(2012), s. 5-50.
- Çetin, Osman, "İbn Mahled, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, XX, 166.
- _____, "İbn Mahled, Ebû Muhammed", *DİA*, XX, 165-166.
- Çubukçu, Asri, "Muhammed b. Tuğç", *DİA*, XXX, 584.
- Dalkılıç, Mehmet "Bermekilerin Düşüşü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2010/1), s. 183-197.
- Daftary, Farhad, *The Ismâ'îlîs: Their History and Doctrines*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.
- Demirci, Mustafa, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 2003.
- _____, *Siyah Öfke, Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Konya: Çizgi Kitapevi 2005.
- Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu* (trc. Lütfü Şimşek), İstanbul: Kitap Yayınevi 2011.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend (ö. 282/985), *el-Ahbârü't-toval* (nşr. Abdülmünim Âmir), Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabî 1960.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (ed. Hakkı Dursun Yıldız), I-XV, İstanbul: Çağ Yayınları 1990.
- Donohue, John J., *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403H./1012: Shaping Institutions for the Future*, Leiden: Brill 2003
- Dûrî, Abdülaziz, *Târîhu'l-Irâki'l-iktisâdî fi'l-karni'r-râbi'l-hicrî*, Beyrut: Merkezu dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye 1995.
- _____, *İlk Dönem İslâm Tarihi -Bir Önsöz-* (trc. Hayrettin Yücesoy), İstanbul: Endülüs Yayınları 1991.
- _____, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü'l-evvel: Dirâse fi't-târîhi's-siyâsî ve'l-idârî ve'l-mâlî*, Beyrut: Dârü't-talî'a 1997.
- _____, *Dirâsât fi'l-usûri'l-Abbâsiyyeti'l-müteahhire*, Beyrut: Merkezu dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye 2007.
- _____, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, Beyrut: Merkezu dirâseti'l-vahdeti'l-Arabiyye 2008.

_____, "Divan", *DİA*, IX, 377-381.

_____, "Neş'etü'l-iktâ fi'l-müctemiâti'l-İslâmiyye", *Evrâkun fi't-târîh ve'l-hadâra evrâkun fi't-târîhi'l-iktisâdî ve'l-ictimâî*, Beyrut: Merkezu dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye 2009, s. 59-81.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sünen* (nşr. Şuayb el-Arnaûd ve dğr.), I-VII, Beyrut: Dârü'r-risâleti'l-ilmiyye 2009.

Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Ali (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* (nşr. Mahmûd Deyyûb), I-IV, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 1417/1997.

Enger, Max, "Ueber das Vezirat", *ZDMG*, 13 (1859), s. 239-248.

Erkal, Mehmet, "el-Ahkâmü's-sultâniyye", *DİA*, X, 556-557

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları 1998.

Ezdî, Ali b. Zâfer (ö. 613/1216), *Ahbâri'd-düveli'l-müinkatia (el-Kısmu'l-hâs bi'd-Devleti'l-Abbâsiyye)* (nşr. Randa Sâlih el-Kudât) (Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi), Ürdün 1996.

Ezherî, Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-lüga* (nşr. Riyâd Zeki Kâsım), I-IV, Beyrut: Dârü'l-ma'rife 2001.

Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef (ö. 458/1066), *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (nşr. Muhammed Hâmid al-Fakî), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 1421/2000.

Fiey, Jean Mourice, *Ahvâlü'n-nasârâ fi hilâfeti beni'l-Abbâs* (Arapça'ya trc. Hüsnî Zîne), Beyrut: Dârü'l- Maşrık 1990.

Fischel, Walter, "The Origin of Banking in Medieval Islam: A Contrubution to the Medieval Economic History of the Jews of Baghdad in the Tenth Century I" *JRAS*, 2 (1933), s. 339-352.

_____, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, London: Luzac 1968.

Gadbân, Ali Hassan, "el-Vizâre fi ahdi'l-emîr İzzüddevele Bahtiyâr el-Büveyhî-İbn Bakıyye enmûzecen", *el-Ustâz*, 202 (2012), s. 519-554.

Garsünnî'me, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (ö. 480/1088), *Uyûnu't-tevârîh* (nşr. Semîha Ebü'l-Fazl), (Yüksek Lisans Tezi, Dımaşk Üniversitesi) Dımaşk 1987.

- Gibb, Hamilton, "Abbâsiler'in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm-İslâm'ın Siyâsî Çöküşü-" (trc. Saim Yılmaz), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001), s. 489-500.
- Goitein, Shelomo Dov, "The Origin of the Vizirate and its True Character" *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden: Brill 2010, s. 165-196.
- Gordon, Matthew S. "The Khâqânîd Families of the Early 'Abbâsîd Period", *JAOS*, 121 (2001), s. 236-255
- Gözübenli, Beşir, "Day'a", *DİA*, IX, 57-58.
- Güner, Ahmet, *Büveyhîler'in Şîu-Sünnî Siyâseti*, İzmir: Tibyan Yayıncılık 1999.
- _____, "Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (I)", *Dokuzeylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2004), s. 4-27.
- _____, "Ebû Kâlicâr", *DİA*, X, 171-172.
- _____, "Nâsîrüddevle" *DİA*, XXXII, 402-403.
- _____, "Müttakî-Lillâh", *DİA*, XXXII, 223-224.
- Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik (ö. 521/1127), *Tekmiletü târîhu't-Taberî* (Taberî, *Târih* (nşr. Ebü'l-Fazl), XI içinde), Beyrut: Dâru süveydân 1967.
- Hacıyev, Khanoghlan, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeole Dönemi (334-356/945-967)*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2012.
- Hamdani, Abbas, "A Possible Fâtimid Background to The Battle of Manzikert", *TAD*, 10 (1968), s. 1-39.
- Hamza el-İsfahânî (ö. 360/971'den önce), *Kitâbü Târîhi sini mülûki'l-ard ve'l-enbiyâ* (nşr. I.M.E. Gottwaldt), Saint Petersburg: Petropoli 1844-1848.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Hüsâmeddîn (ö. 942?/1535-1536), *Düstûrû'l-vüzerâ* (nşr. Harbî Emîn Süleyman), Kahire: el-Heyetü'l-âmmetü'l-Mısriyye 1980.
- Hanne, Eric, "The Banû Jahîr and Their Role in the Abbâsîd and Saljûq Administration", *Al-Masaq: Journal of the Medieval Mediterranean*, 20 (2008/1), s. 29-45.
- Harley, A. H., "Ibn Muqlah" *BSOAS*, 3 (1924/2), s. 214-229.
- al-Hasan, Ahmad, "The Financial Reforms of The Caliph Al-Mu'tadid (279-89/892-901)" *Journal of Islamic Studies*, 18 (2007/1), s. 1-13.

- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (trc. İsmail Yiğit ve dğr.), I-VI, İstanbul: Kayıhan Yayınları 1985-1986.
- Hasan, Hasan İbrahim-Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye [t.y.]
- Herzfeld, A, "Hadîse", *İA*, V/1, 54-55.
- Humphreys, R. Stephen, *İslam Tarih Metodjisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması-* (çev. Murtaza Bedir-Fuat Aydın), İstanbul: Litera Yayıncılık 2004.
- Hıyârî, Mustafa, *ed-Devâvîn min kitâbi'l-harâc ve sînâati'l-kitâbe li Kudâme b. Cafer*, Amman: el-Câmiatu'l-Ürdüniyye 1986
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (trc. Salih Tuğ), I-III, İstanbul: Boğaziçi Yayınları 1980.
- Hizmetli, Sabri, "Karmatîler" *DİA*, XIV, 510-514. ,
_____, "İbnü't-Tıktakâ", *DİA*, XXI, 232-233.
- el-İş, Yusuf, *Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dimaşk: Dâru'l-fıkr 2000.
- İbn Ebü'l-Hadîd, Ebû Hamid İzzüddin Abdülhamid b. Hibetillah b. Muhammed (ö. 656/1258), *Şerhu Nehci'l-belâga* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), I-XXI, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî 1965.
- İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1270), *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ* (nşr. Nizâr Rıdâ), Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât [t.y.]
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefayâtü'l-ayân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut: Dâru sâdır 1398/1978.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Muhammed (ö. 1406), *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), I-II, İstanbul: Dergâh Yayınları 2004.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali (ö. IV./X. yüzyıl), *Sûretü'l-arz* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden: Brill 1873.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer (ö. 1373/774), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut: Mektebetü'l-maârif 1966.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *eş-Şi'r ve's-şu'arâ* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden: Brill 1904.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru sâdır [t.y.]
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (ö. 421/1030), *Kitâbü Tecâribi'l-ümem* (nşr. H. F. Amedroz- D. S. Margoliouth), I-II, Oxford 1920.
- _____, *The Eclips of the Abbasid Caliphate* (İngilizce'ye trc. H. F. Amedroz- D. S. Margoliouth), IV-V, Oxford 1920.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf (ö. 874/1470), *en-Nücûmu'z-zâhire fi mulûki Mısr ve'l-Kâhire* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn), I-XVI, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye 1992.
- İbn Talha el-Kureşî, Ebû Sâlim Muhammed (ö. 652/1254), *Kitâbü'l-ikdi'l-ferîd li meliki's-sâid*, [y.y.], [t.y.]
- İbn Vâsıl, Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim (ö. 697/1298), *Müferricü'l-kurûb fi ahbâri Benî Eyyûb* (nşr. Cemâleddîn eş-Şeyyâl-Hasaneyn Muhammed Rebî'), I-V, Kahire: [y.y.] 1972-1977.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddin Ömer b. Ahmed (ö. 660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, I (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk-Kahire: Dârü'l-kitâbî'l-Arabî 1997; II (nşr. Sami Dahhân), Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fıransî bi Dımaşk 1954.
- _____, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)* (trc. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1989.
- İbnü'l-Belhî (ö. VI./XII. yüzyıl), *Fârsnâme* (Arapça'ya trc. ve nşr. Yûsuf el-Hâdî), Kâhire: Dârü's-sekâfe li'n-neşr 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye 1412/1992.
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfettin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybeg (ö. 736/1336'dan sonra), *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer*, VI (nşr. Selahaddin Müneccid), Kahire: Matbaatu lecneti't-te'lif ve't-terceme ve'n-neşr 1961.
- İbnü'l-Ezrâk, Ahmed b. Yûsuf el-Fârikî (ö. 577/1181'den sonra), *Târihu'l-Fârikî (ed-Devletü'l-Mervâniyye) [Târihu'l-Meyyâfârikîn ve'l-Âmid]* (nşr. Bedevî Abdüllatif İvaz), Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Lübnâniyye 1974.

- İbnü'l-Esîr, İzzüddin (ö. 630/1236), *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. C. J. Tonberg), I-XIII, Beyrut: Dâru sâdır-Dâru Beyrut 1965.
- _____, *et-Târîhu'l-bâhîr fi't-Devleti'l-Atabekiyye* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tulaymât), Kâhire: Dârü'l-kütübi'l-hadîse 1963.
- _____, *el-Lübâb fi't-tehzîbi'l-ensâb*, I-III, Bağdât: Mektebetü'l-müsennâ [t.y.]
- İbnü'l-Fuvâtî, Ebü'l-Fazl Kemalüddin Abdürrezzak b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî el-Hanbelî (ö. 723/1323), *Telhîsü mecma'i'l-âdâb fi mu'cemi'l-elkâb*, IV/2 (nşr. Mustafa Cevad), Dimaşk: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî [Matbaatü'l-Heysemiyye] 1963; IV/3 (nşr. Mustafa Cevad), Dimaşk: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî [Matbaatü'l-Heysemiyye] 1963.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî (ö. 685/1286), *Târîhu muhtasari'd-düvel* (nşr. Antuvan Sâlihânî el-Yesûf), Beyrut: Dârü'r-râidi'l-Lübnânî 1415/1994.
- _____, *Abû'l-Farac Tarihi* (İngilizceden trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1945-1950.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (580/1184), *el-İnbâ fi't-târîhi'l-hulefâ* (nşr. Kâsım Sâmerri), Kahire: Dârü'l-âfâki'l-'Arabiyye 1999.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran: [y.y.] 1971
- İbnü'l-Muvsalâyâ, Emîdüddeve Ebû Sa'd b. Ali (ö. 497/1104), *Resâilü Emînüddevele* (nşr. İsam Mustafa Akle), Devletü'l-İmârât el-Arabiyye el-Müttahide: Merkezu zâyid lî't-türâs ve't-târîh 2003.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddin Muhammed b. Ali b. Tabatabâ (ö. 709/1309'dan sonra), *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru sâdır [t.y.]
- İbnü'z-Zübeyr, Reşîd (ö. V/XI. asır), *Kitâbü'z-zehâir ve't-tuhaf* (nşr. Muhammed Hamidullah), Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî 1959.
- İmâdüddîn el-İsfahânî, Muhammed b. Muhammed (ö. 597/1201), *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr: el-kısmü'l-İrâkî* (nşr. Muhammed Behçet el-Eserî-Cemîl Saîd), I-II, Bağdât: Matbaatü mecmai'l-ilmî el-İrâkî 1955-1964.

- el-İmâme ve's-Siyâse* (nşr. Tahâ Muhammed Zeynî), I-II, Kahire: Müessesetü'l-halebî ve şirkât lî'n-neşr ve't-tevzî' 1967.
- İpek, Ali, "Sacoğulları", *DİA*, XXXV, 364-366.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed (ö. 340/951-52'den sonra), *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden: Brill 1870.
- Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Calcutta: Iran Society 1964.
- _____, "The Relation of the Buwayhid Amirs with the 'Abbasid Caliphs" ", *JPHS*, 2 (1954), s. 228-243.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1953.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ fî snâati'l-inşâ*, I-XIV, Kahire: Daru'l-kütübî'l-hidiviyye [el-Matbaatu'l-emîriyye] 1915-1922.
- Kallek, Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, İstanbul: Klasik Yayınları 2004.
- _____, "Mâverdî'nin Ahlâkî, İçtimaî, Siyasî ve İktisadî Görüşleri", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 17 (2004/2), s. 219-265.
- _____, "Dâmegânî", *DİA*, VIII, 453-454.
- _____, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 253-255.
- _____, "Haraç", *DİA*, XVI, 71-88.
- _____, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 180-186.
- _____, "Rıtı", *DİA*, XXXV, 52-55.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, "Hüseyn b. Hamdân b. Hamdûn", *DİA*, XVIII, 548-549.
- _____, "Hamdânîler", *DİA*, XV, 446-447.
- Kaya, Mahmut, "Sâbit b. Sinân", *DİA*, XXXV, 356.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1985.
- Kaymak, Suat, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillâh ve Dönemi (1031-1075)* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2014.
- Kettânî, Abdülhay, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, I-II, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî 1382/1962.

- Kennedy, Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London: Longman 2004.
- _____, "Introduction", *Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)* (ed. Maaïke Van Berkel ve dğr.), Leiden: Brill 2013, s. 1-10.
- _____, "The Reign of al-Muqtadir (295-320/908-32): A History", *Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)* (ed. Maaïke Van Berkel ve dğr.), Leiden: Brill 2013, s. 13-47.
- _____, "The Military", *Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)* (ed. Maaïke Van Berkel ve dğr.), Leiden: Brill 2013, s. 111-141.
- Kimber, R. A., "The Early Abbasid Vizierate", *JSS*, 37 (1992), s. 65-85.
- Kindî, Muhammed b. Yûsuf (ö. 350/961), *Kitâbü'l-vülât ve kitâbü'l-kudât* (nşr. Rhuvon Guest), Beyrut 1908.
- Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik* (nşr. Ömer Saîdî), IV (1-2), Dîmaşk: Institut Français de Damas 1972
- Kitapçı, Zekeriya, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunlar*, Konya: Damla Ofset Matbaacılık 1996.
- Khan, M. S., "Miskawaih and Arabic Historiography", *JOAS*, 89 (1969/4), s. 710-730.
- _____, "Miskawaih and Tâbit ibn Sinân", *ZDMG*, 117 (1967), s. 303-317.
- Kopruman, Kâzım Yaşar, "İhşidîler", *DGBİT*, VI, 185-190.
- Korkmaz, Seyfullah, *Arslânü'l-Besâsîrî* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri 1997.
- Köprülü, M. Fuad, "Fıkıh", *İA*, IV, 601-622.
- _____, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 1981.
- _____, "Îzahlar ve Düzeltmeler", (*İslâm Medeniyeti Tarihi* (trc. M. Fuad Köprülü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1984 içinde), s. 81-246.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1976.
- _____, *Kuruluş Devri [Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt: I]*, Ankara: Güven Matbaası 1979.

- _____, *Alp Arslan ve Zamanı [Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt: III]*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1992.
- _____, *İkinci İmparatorluk Devri [Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt: V]*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1991.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2013.
- Kremer, Alfred von, *Contributions to the History of Islamic Civilization* (İngilizce'ye trc. S. Khuda Bukhsh), Calcutta: Thacker-Spink 1905.
- _____, *The Orient Under the Caliphs* (İngilizce'ye trc. S. Khuda Bukhsh), Calcutta: University of Calcutta Press 1920.
- Kudâme b. Cafer (ö. 337/948[?]), *el-Harâc ve sinâatu'l-kitâbe* (nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî), Bağdat: Dârü'r-reşîd li'n-neşr 1981.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâhir-Billâh", *DİA*, XXIV, 172-173.
- _____, "İskâfî, Ebû İshak", *DİA*, XXII, 552.
- _____, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49-52.
- Kürevî, İbrahim Selmân, *Nizâmü'l-vizâre fi'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, Müessesetü şebâbi'l-câmia, İskenderiyye 1989.
- Lambton, Ann K. S., "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran (The Saljuq and Mongol Periods), Volume V* (ed. J. A. Boyle), s. 203-282.
- Le Strange, Guy, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford: The Clarendon Press 1900.
- _____, *The Lands of the Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur)*, Cambridge 1905.
- Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, Oxford: Oxford University Press 1993.
- Levy, Reuben, *A Baghdad Chronicle*, Cambridge: Cambridge University Press 1929.
- Makdisi, George, "Autograph Diary of an Eleventh-Century Historian of Baghdâd – II" *BSOAS*, 18 (1956/2), s. 239-260.
- _____, "Autograph Diary of an Eleventh-Century Historian of Baghdâd – III", *BSOAS*, 19 (1957/1), s. 13-48.
- Marmer, David Bruce Jay, *The political culture of the Abbasid court, 279-324 (A.H.)*, Princeton: Princeton University Press 1994.

- Mârî b. Süleyman (VI/XII. yüzyıl), *Ahbârü'l-fetâriketi kürsiyyi'l-maşrik* (nşr. Henricus Gismondi SJ), Roma 1899.
- Massignon, Louis, *The Passion of al-Hallâj, Mystic and Martyr of Islam* (Fransızca'dan trc. Herbert Mason), I-IV, Princeton: Princeton University Press 1982.
- _____, "Hâmid b. al-'Abbâs", *İA*, V/1, 189.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *el-Vizâre: Edebü'l-vezîr* (nşr. Fuâd Abdülmünim Ahmed-Mahmûd Süleyman Dâvûd), İskenderiye: Dârü'l-câmiâti'l-Mısriyye 1396/1976.
- _____, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (nşr. 'Îsâm Fâris el-Harestânî-Muhammed İbrahim ez-Zağlî), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî 1996.
- Morony, Micheal G., *Iraq after the Muslim Conquest*, New Jersey: Gorgias Press 2005.
- Merçil, Erdoğan, "Ârız" *DİA*, III, 359.
- _____, "Besâsîrî", *DİA*, V, 528-529.
- _____, "Şahne", *DİA*, XXXIX, 292-293.
- Mernissi, Fatima, *The Forgotten Queens of Islam* (Fransızca'dan trc. Mary Jo Lakeland), Minneapolis: University of Minnesota Press 2006.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî), Kahire: Matbaatü's-sâvî [t.y.]
- _____, *Mürûcu'z-zeheb ve maâdinü'l-cevher* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Kahire: Matbaatü's-sâde 1385/1965.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı* (trc. Salih Şaban), İstanbul: İnsan Yayınları 2000.
- Müeyyed-Fiddîn, Ebû Nasr el-Müeyyed-Fiddîn Hibetullah b. Dâvûd eş-Şîrâzî (ö. 470/1078), *Sîretü'l-Müeyyed fi'd-Dîn, tercümetü hayâtihi bi kalemihî* (nşr. Muhammed Kâmil Hüseyin), Kahire: Dârü'l-kâtib el-Mısri 1949.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *Kitabü's-süneni'l-kübrâ* (Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî-Seyyid Kisrevî b. Hasan), I-IV, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye 1411/1991.
- Nicholson, R. A., *Literary History of the Arabs*, Cambridge 1957.
- Nizâmülmülk, *Siyasetnâme (Siyeru'l-mülûk)* (trc. Nurettin Bayburtlugil), İstanbul: Dergâh Yayınları 1987.

- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, I- XXIII, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 2004.
- Osti, Letizia, "al-Qâsim b. 'Ubayd Allâh- The Vizier as Villain: On Classical Arabic Gossip" *'Abbasid Studies: Occasional Papers of the School of 'Abbasid Studies, Cambridge, 6-10 July 2002* (ed. James Montgomery), Leuven-Paris: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies 2004, s. 233-245.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Dizdâr", *DîA*, IX, 480-481.
- Ömer, Faruk, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye: Mukaddime târihiyye fî nüzumi'l-hilâfe ve'l-vizâre ve'l-idâre ve'l-mâl ve'l-kadâ' ve'l-ceyş*, el-'Ayn 1983.
- _____, *el-Cüzûru't-târihiyye li'l-vizâreti'l-Abbâsiyye: Dirâse tahlîliyye nakdiyye li kırâeti Sourdel ani'l-vizâreti'l-Abbâsiyye ve ebhâs uhrâ*, Bağdat 1986.
- _____, "el-Vizâre", *DMİ*, XXIII, 311-323.
- Öz, Mustafa, "Cennâbî, Ebû Saîd", *DîA*, VII, 371.
- _____, "Müeyyed-Fiddîn", *DîA*, XXXI, 484-485.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1990.
- _____, "Berîdîler", *DîA*, V, 501-502.
- _____, "Benî Cehîr", *DîA*, V, 447-448.
- _____, "Bündârî", *DîA*, VI, 489-490.
- _____, "Enûşirvân b. Hâlid", *DîA*, XI, 256-257.
- _____, "Hamza el-İsfahânî", *DîA*, XV, 513-514.
- _____, "İbn Mukle", *DîA*, XX, 211-212.
- _____, "İbnü'l-Furât el-Âkûlî", *DîA*, XXI, 46-47.
- _____, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DîA*, XIX, 349-351.
- _____, "Muktedir-Billâh", *DîA*, XXXI, 144-145.
- _____, "Müstekfî-Billâh", *DîA*, XXXII, 139-140.
- _____, "Râşid-Billâh", *DîA*, XXXIV, 465-466.
- _____, "Râzî-Billâh", *DîA*, XXXIV, 489-490.
- _____, "Sûlî, Ebû Bekir", *DîA*, XXXVII, 492-493.
- _____, "Ümmü'l-Muktedir", *DîA*, XXXXII, 326-327.
- Özcan, Abdülkadir, "Ayyâr", *DîA*, IV, 296

- Özen, Şükrü, "Kâdılkudât", *DİA*, XXIV, 77-82.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müstersîd'in Katli Meselesi", *TD*, 39 (2004), s. 1-35
- _____, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157) I. Cilt*, İstanbul: İSAM Yayınları 2013.
- _____, "Müstersîd-Billâh", *DİA*, XXXII, 145-147.
- Özkuyumcu, Nadir, "İbn Ebü's-Şevârib" *DİA*, XIX, 473-474.
- Öztürk, Levent, *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul: İz Yayıncılık 1998.
- _____, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul: İz Yayıncılık 2007.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı 1983.
- Piyadeoğlu, Cihan, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 23 (2013), s. 117-143.
- Poonawala, İsmail K., "al-Mu'ayyad fi'l-Dîn", *EP*, VII, 270-271.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (ö. 603/1207'den sonra), *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)* (trc. Ahmed Ateş), I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1999.
- Rayyıs, Ziyauddin, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi* (trc. İbrahim Sarmış), 2. Baskı, İstanbul: Nehir Yayınları 1995.
- Rûzrâverî, Ebû Şücâ' Zahirüddin Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed (ö. 488/1095), *Zeylü Tecâribi'l-ümem* (nşr. H. F. Amedroz), Oxford 1921.
- Saâde, Safiyye, *Min Târîhi Bağdâd el-ictimâ'î: tatavouru mansibi kâdı'l-kudât fi'l-fetretayn el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye*, [Beirut]: Dâru envâc 1988.
- Sâbi, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin (ö. 448/1056), *el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fi târîhi'l-vüzerâ* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Beirut: Mektebetü'l-'ayân 1958.
- _____, *The Historical Remains of Hilal Al-Sâbi, First Part of the His Kitab al-Wuzara and Fragment of His History (389-393)* (nşr. H. F. Amedroz), Leiden: Brill 1904.
- _____, *Rüsûmu dâri'l-hilâfe* (nşr. Mihâil Avvâd), Kahire: Dârü'l-afâki'l-Arabî 2003.
- _____, *Rusûm Dâr Al-Khilâfa (The Rules and Regulations of the 'Abbâsid Court)* (İngilizce'ye trc. Elie E. Salem), Beirut: American University of Beirut 1975.

- Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbî (ö. 365/975-76), *Târîhu ahbârî'l-Karâmita* (Ahbârü'l-Karâmita içinde (nşr. Süheyl Zekkâr), Dimaşk: Dâru hassân 1982
- Sadreddîn el-Hüseynî (ö. 590/1194), *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye* (trc. Necati Lügal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1999.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saïd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Ahmed el-Arnaûd-Türkî Mustafa), I-XIX, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî 2000.
- Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*, IX, 368-371.
- Salih, Subhi, *İslam Kurumları* (trc. İbrahim Sarmış), 2. Baskı, Ankara: Fecr Yayınevi 1999.
- Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü'l-evvel*, İskenderiye: Müessesetü şebâbî'l-câmia 1993.
- Sâmerrâî, Hüsâmeddin, *el-Müessesâtü'l-idâriyye fi'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Mekke: Dârü'l-fikri'l-Arabî 1983.
- Savran, Ahmet, "İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî", *DİA*, XXI, 34-35.
- Scharfe, Patrick, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs, The Role of the Caliphate in Buyid and Saljûq-era Chronicles, 936-1180* (Yüksek Lisans Tezi, The Ohio State University), Columbus 2010.
- Seâlibî, Ebû Mansûr (ö. 429/1038), *Tuhfetü'l-vüzerâ* (nşr. Saïd Ebû Diye), Amman: Dârü'l-beşîr 1994.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr (ö. 562/1167), *el-Ensâb* I-VI (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye 1980; VII-VIII (nşr. Muhammed Avvâme), Kahire 1976; IX (nşr. Muhammed Avvâme-Riyâz Murâd) Kahire 1981; X (nşr. Muhammed el-Hulv), Kahire 1981; XI (nşr. Riyâz Murâd-Mutî' el-Hâfız) Kahire 1984; XII (nşr. Ekrem el-Bûşî), Kahire 1984.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân* (H. 495-589), 8/II, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye 1370/1951.
- _____, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân* (H. 448-480) (nşr. Ali Sevim), Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 1968.

- _____, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân* (H. 345-447) (nşr. Cenân Celîl Muhammed el-Hamavündî), Bagdat: ed-Dârü'l-vatanî 1990.
- _____, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân'da Selçuklular* (Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 2011.
- Sirry, Mun'im, "The Public Role of Dhimmîs during 'Abbâsîd Times", *BSOAS*, 2 (2011), s. 187-204.
- Sifil, Ebubekir, "İbnü'l-Bühlûl" *DİA*, XX, 537,
- Sourdel, Dominique, *Le Vizirat 'Abbâside de 749 A 936 (132 a 324 de l'Hégire)*, Damas: Institut Français de Damas 1959-1960.
- _____, "Al-Barîdî", *EL*, I, 1046-1047.
- _____, "Ibn al-Furât", *EL*, III, 767-768.
- _____, "Ibn Makhlad" *EL*, III, 859.
- _____, "Ibn Mukla", *EL*, III, 886-887.
- _____, "Al-Iskâfî", *EL*, IV, 127.
- _____, "Al-Kâdir Bî'llâh", *EL*, IV, 378-379.
- _____, "Al-Kâ'im Bi-Amr Allâh", *EL*, IV, 457-458.
- _____, "Al-Khasîbî", *EL*, IV, 1094.
- _____, "The 'Abbasid Caliphate", *The Cambridge History of Islam: The Central Islamic Lands From the Pre-Islamic Times to the First World War, Volume: 1A* (ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis), Cambridge: Cambridge University Press 2005, s. 104-139.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Vâsıt", *DİA*, XXXXII, 541-544.
- Sprengling, M., "From Persian to Arabic" *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 56 (1939/3), 325-336.
- Streck, M., "Âne", *İA*, I, 432-433.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ (ö. 335/946), *Kısmun min ahbâri'l-Muktedir Billâh el-Abbâsî ev târîhü't-Devleti'l-Abbâsiyye min sene 295 ilâ sene 315 hicriyye* (nşr. Halef Reşîd Numân), Bağdat: Dârü'ş-şuûni'l-İslâmiyyeti'l-âmme 1999.
- _____, *Ahbârü'r-Râzî Billâh ve'l-Muttakî târihu't-Devleti'l-Abbâsiyye min sene 322 ilâ sene 333 hicriyye min kitâbi'l-evrâk* (nşr. J. Heyworth Dunne), Beyrut: Dârü'l-mesîre 1983/1403.

- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö. 911/1505), *Târîhu'l-hulefâ* (nşr. Heyet), Beyrut: Dârü's-sekâfe [t.y.]
- _____, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısr ve'l-Kâhira* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), I-II, Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye 1968.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi (ö. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanah-Abdülfettah Muhammed el-Hulv, I-X, Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye 1383-1396/ 1964-1976.
- Sümer, Faruk, "Arslan el-Besâsirî; Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillah ve Selçuklu Sultan[ı] Tuğrul Bey Devrinde Mühim Roller Oynamış Bir Türk Kumandanı", *TDA*, 42 (1986), s. 101-114.
- _____, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", *DİA*, XXX, 524-526.
- _____, "Tuğrul Bey", *DİA*, XXXXI, 345.
- Şen, Mehmet Emin, *Abbâsiler'in İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2008.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları 1998.
- _____, "el-Cezîre", *DİA*, VII, 509-511.
- _____, "Dârülhilâfe", *DİA*, VIII, 538-539.
- _____, "İmâdüddîn el-İsfahânî", *DİA*, XXII, 175-176.
- Şulul, Kasım, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, İstanbul: İnsan Yayınları 2011.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu'l-ümmemi ve'l-mülûk* (nşr. Ebü'l-Fazl İbrahim), I-XI, Beyrut: Dâru süveydan 1967.
- Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", *TAD*, 8 (1967), s. 75-186.
- Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali (ö. 384/994), *Kitâbü'l-ferec ba'de's-şidde* (nşr. Abbûd eş-Şâlecî), I-V, Beyrut: Dâru sâdır 1398/1978.
- _____, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere* (nşr. Abbûd eş-Şâlecî), I-VII, Beyrut: Dâru sâdır 1995.
- Terzi, Mustafa Zeki, "Gulâm", *DİA*, XIV, 178-180.
- Tomar, Cengiz, "Müsâdere", *DİA*, XXXII, 65-67.
- Topuzoğlu, Tefik Rüştü, "Seâlibî, Ebû Mansûr " *DİA*, XXXVI, 236-239.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1970.
- van Berkel, Maaïke, "The Vizier", *Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)* (ed. Maaïke van Berkel ve dğr.), Leiden: Brill 2013, s. 65-86.
- _____, "The Bureaucracy", *Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)* (ed. Maaïke van Berkel ve dğr.), Leiden: Brill 2013, s. 87-109.
- Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân (ö. 306/918), *Ahbârü'l-kudât*, I-III, Beyrut: Âlemü'l-kütüb [t.y.]
- Waines, David, "The Third Century Internal Crises of the Abbasids" *JESHO*, 20 (1977/3), S. 282-306.
- Wiet, G. "Dabîk", *EP*, II, 72-73.
- Welhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret Işıltan), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi 1963.
- Yağlı, Ali Rıza, *Timurlu Devletinde Vezîrler ve Vezîrlik Kurumu* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2014.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Vâzih (ö. 292/905'ten sonra) *Kitâbü'l-büldân* (nşr. Muhammed Emin Dennâvî), Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye 2002.
- _____, *Târîhu Ya'kûbî*, I-II, Beyrut: Dâru sâdır [t.y.]
- Yâkût, Şehâbettin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî (ö. 626/1228), *Mu'cemü'l-üdebâ'*, I-XX, Beyrut: Dârü'l-fikr 1400/1980.
- _____, *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Beyrut: Dâru sâdır 1995-1996.
- Yazıcı, Tahsin, "Hulvân", *DİA*, XVIII, 345-346.
- _____, "Dinever", *DİA*, IX, 356.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İbnü'ş-Şelmegânî", *DİA*, XXI, 220.
- Yeniçeri, Celal, "Cehbez", *DİA*, VII, 222-223
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1976.
- _____, "Abbâsîler" *DİA*, I, 31-48.
- _____, "Abbas b. Hasan el-Cercerâî", *DİA*, I, 25.

- _____, "Bermekiler", *DİA*, V, 517-520.
- _____, "Emîru'l-ümerâ", *DİA*, XI, 158-159.
- _____, "Beckem", *DİA*, V, 288.
- _____, "Abbâsiler Devri", *DGBİT*, III, 295-333.
- Yılmaz, Saim, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları 2006.
- _____, "Abbâsiler Dönemi Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2007), s. 123-156.
- _____, "Türk Komutanlardan Munis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", *Dini Araştırmalar*, 30 (2007), s. 121-152.
- _____, "Abbâsilerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)", *İSTEM*, 12 (2008), s. 71-104.
- _____, "Abbâsiler'de Üstâdarlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 21 (2009), s. 1-24.
- _____, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermeki", *DİA*, XXXXIII, 251-253.
- Yiğit, İsmail, "Mûnis el-Muzaffer", *DİA*, XXXI, 148.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler* (yay. Mehmet Şeker ve dğr.), İstanbul: Gelenek Yayınları 2004.
- Yûzbekî, Tefvik Sultan, *el-Vizâre: Neş'etühâ ve tatavvuruhâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye* (H. 132-447), Bağdat: Matbaatü'l-irşâd 1970.
- Zaman, Muhammad Qasim, "Wazîr", *EP*, XI, 185-188.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-alam* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'Arabî 1411-1421/1991-2000.
- _____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaûd ve dğr.), I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-risâle 1403/1983.
- _____, *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Hasan İsmail Merve- Mahmûd el-Arnaûd), I-II, Beyrut: Dâru sâdır 1999.
- Zehrânî, Da'ifullah Yahyâ, *el-Vezîrû'l-Abbâsî Alî b. İsâ b. Dâvûd b. el-Cerrâh (245-334/859-945): İslahâtuhu'l-iktisâdiyye ve'l-idâriyye*, Mekke: Câmîatu ümmü'l-kurâ 1414/1994.

Zehrâni, Muhammed Sefer, *Nizâmü'l-vizâre fi'd-devleti'l-Abbâsiyye H. 334-590 (el-'Ahdân el-Büveyhî ve's-Selcûkî)*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle 1986.

Zetterstéen, K. V., "Hasîbî" *İA*, V/1, 341.

_____, "İbn Cehîr", *İA*, V/2, 718-719.

_____, "İbnü'l-Cerrâh", *İA*, V/2, 847-848.

_____, "İbnü'l-Furât", *İA*, V/2, 854.

_____, "İbn Hâkân", *İA*, V/1, 738.

_____, "Rûzrâverî", *İA*, IX, 793.

Zennûn, Abdülvâhid Taha, "Âlu'l-Cerrâh fi'l-asri'l-Abbâsi's-sânî", *MMİIr*, 2 (1998), s. 121-155.

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (trc. Zeki Meğâmiz), I-V, İstanbul: Üçdal Neşriyat 1974-1976.

EKLER

Ek- 1: Abbâsî Halifeleri

1. Muktedir-Billâh (295/908)
2. Kâhir-Billâh (320/932)
3. Râzî-Billâh (322/934)
4. Müttakî-Lillâh (329/940)
5. Müstekfî-Billâh (333/944)
6. Mutî'-Lillâh (334/946)
7. Tâî'-Lillâh (363/974)
8. Kâdir-Billâh (381/991)
9. Kâim-Biemrillâh (422/1031)
10. Muktedî-Biemrillâh (467/1075)
11. Müstazhir-Billâh (487/1094)
12. Müsterşid-Billâh (512/1118)
13. Râşid-Billâh (529-530/1135-1136)

Ek- 2: Irak Büveyhî Emirleri

1. Muizzüddeve Ahmed (334/945)
2. Bahtiyar (356/967)
3. Adudüddeve (338/949)
4. Samsamüddeve (372/983)
5. Şerefüddeve (376/987)
6. Bahaüddeve (379/989)
7. Sultanüddeve (403/1012)
8. Müserrifüddeve (412/1021)
9. Celalüddeve (416/1025)
10. Ebü Kâlicâr (435/1044)
11. el-Melikü'r-Rahîm (440/1048)

Ek- 3: Büyük Selçuklu Sultanları

1. Tuğrul Bey (431/1040)
2. Süleyman (455/1063)
3. Alparslan (455/1063)
4. I. Melikşah (465/1072)
5. Berkyaruk (485/1092)
6. II. Melikşah (498/1104)
7. Muhammed Tapar (498/1105)
8. Sencer (511-552/1118-1157)

Ek- 4: Irak Selçuklu Sultanları

1. Mahmud (511 /1118)
2. Davud (525/1131)
3. I. Tuğrul (526/1132)
4. Mes'ûd (529/1134)
5. III. Melikşah (547/1152)
6. II. Muhammed (548/1153)
7. Süleyman Şah (554/1159)
8. Arslanşah (556/1161)
9. II. Tuğrul (572-590/1177-1194)

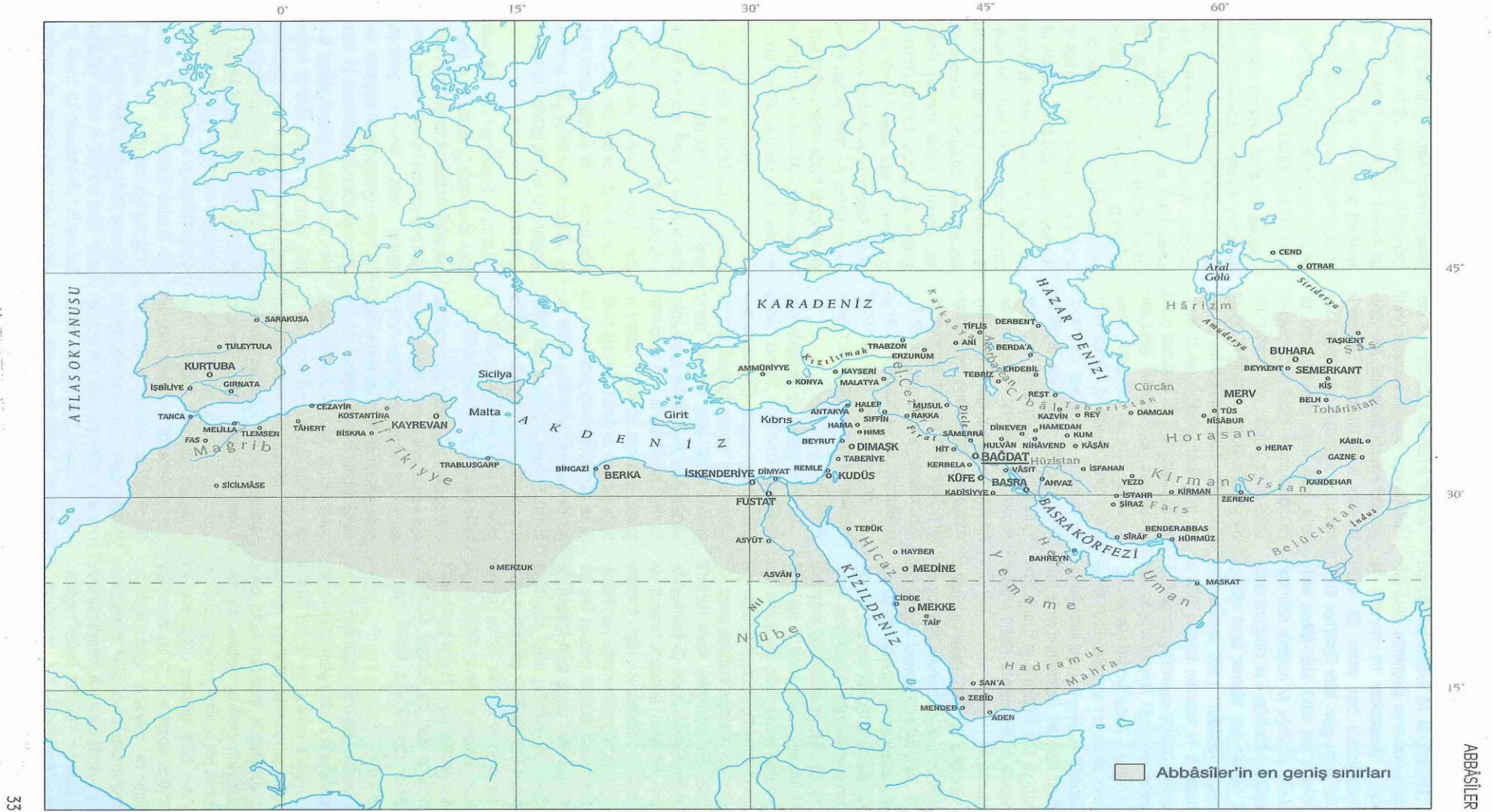
Ek- 5: Abbâsî Vezirleri*

1. İbnü'l-Furât
2. Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî
3. Ali b. İsa
4. Hâmid b. Abbâs
5. Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî
6. Ahmed b. Ubeydullah el-Hasibî
7. Süleyman b. Hasan b. Mahled
8. Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvezânî
9. Hüseyin b. Kâsım b. Vehb
10. Fazl b. Ca'fer
11. Muhammed b. Kâsım b. Vehb
12. Abdurrahman b. İsa
13. Muhammed b. Kâsım el-Kerhî
14. Ebû Abdullah el-Berîdî
15. Ahmed b. Muhammed b. Meymûn
16. Ebû İshâk el-Karârîfî
17. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî
18. Ebü'l-Hüseyin Ali b. Mukle
19. Muhammed b. Ali es-Sâmirî
20. Ebû Ahmed Fazl b. Abdurrahman eş-Şîrâzî (Kâtip)
21. Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahyâ b. Şîrâd (Kâtip)
22. Ebû Nasr İbrahim b. Ali b. İsa (Kâtip)
23. Ebü'l-Hasan Saîd b. Amr b. Sencilâ (Kâtip)
24. Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer (Kâtip)
25. Ebü'l-Kâsım İsa b. Ali b. İsa (Kâtip)
26. Ebû Mansûr Ahmed b. Ubeydullah eş-Şîrâzî (Kâtip)

* Vezirlerin listesi verilirken ilk görevlendirmeleri esas alınmıştır. Büveyhî nüfuzu döneminde Abbâsî halifelerinin emrinde görevlendirilen kâtiplerin isimlerinin yanına kâtip yazılmıştır.

27. Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân (Kâtip)
28. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed ed-Deylemî (Kâtip)
29. Ebü'l-Alâ Saîd b. Hasan et-Tarîk (Kâtip)
30. Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân (Kâtip)
31. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ali Hâcib en-Nu'mân (Kâtip)
32. Amîdürrüesâ Ebû Talib Muhammed b. Eyyûb (Kâtip)
33. Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime
34. Ebü'l-Feth Muhammed b. Mansûr b. Dârest
35. Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr
36. Amîdüddevle Muhammed b. Fahrüddevle b. Cehîr
37. Ebû Şücâ' Muhammed b. Hüseyin er-Rûzrâverî
38. Ebü'l-Mahâsin Abdülcelîl b. Muhammed ed-Dihistânî
39. Ebü'l-Ma'âlî Fadl b. Abdürrezzâk el-İsfahânî
40. Ebü'l-Kâsım Ali b. Fahrüddevle b. Cehîr
41. Ebü'l-Ma'âlî Hibetullah b. Muttalib
42. Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin b. Ebû Şücâ'
43. Muhammed b. Ebû Mansûr Muhammed b. Ebû Şücâ'
44. Ebû Ali Hüseyin b. Sadaka
45. Ahmed b. Nizâmülmülk
46. Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ez-Zeynebi
47. Enûşirvân b. Hâlid
48. Ebü'r-Rızâ Muhammed b. Sadaka

Ek- 5: Abbâsî Devleti Haritası

(Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I, 33)